

NEDERLANDS TUSSEN DUIJS EN ENGELS

Nederlands tussen Duits en Engels

**Handelingen van de workshop
op 30 september en 1 oktober 2005
aan de Freie Universität Berlin**

Redactie

Matthias Hüning
Ulrike Vogl
Ton van der Wouden
Arie Verhagen

SNL-reeks nr. 15

De reeks van de Stichting Neerlandistiek te Leiden is een serie publicaties op het terrein van de Nederlandse taal- en letterkunde, onder redactie van B.P.M. Dongelmans en K.J.J. Korevaart.

Alle correspondentie betreffende de SNL-reeks, inclusief bestellingen en abonnementen, is te richten aan: B.P.M. Dongelmans, Opleiding Nederlandse taal en cultuur, Universiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Titelgegevens

Matthias Hüning [e.a.] (red.), *Nederlands tussen Duits en Engels. Handelingen van de workshop op 30 september en 1 oktober 2005 aan de Freie Universität Berlin*. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden, 2006. (SNL-reeks 15.) Met ill. en lit. opg.

ISBN 10 90-78531-02-9

ISBN 13 978-90-78531-02-9

NUR 624; 631; 632

Trefwoorden

Nederland; Duitsland; Engeland; taalkunde

© 2006 Stichting Neerlandistiek Leiden / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opname of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b van de Auteurswet 1912, j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 van de Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

<i>Woord vooraf</i> Matthias Hüning, Ulrike Vogl, Ton van der Wouden en Arie Verhagen	7
<i>Inleiding</i> <i>Nederlands, Duits, Engels: tussen-dimensies</i> Matthias Hüning	9
<i>It's the economy, stupid! Een vergelijkende blik op men en man</i> Fred Weerman	19
<i>Herhaalde exaptatie. Een diachrone analyse van de Germaanse adjectiefflexie</i> Freek Van de Velde	47
<i>Genusverlies en de betekenis van voornaamwoorden</i> Jenny Audring	71
<i>Pronominaal genus bij 'Zuid-Nederlandse' taalverwervers: grammaticaal of semantisch systeem?</i> Gunther De Vogelaer	89
<i>De Nederlandse nominale meervoudsallomorfie tussen Duitse complexiteit en Engelse eenvoud</i> Sebastian Kürschner	103
<i>Ritme naast klemtoon in ongelede woorden van het Nederlands, Duits en Engels</i> Anneke Neijt	123
<i>Nederlands tussen Duits en... Zweeds. Grafonemische afkortingen (Kurzwörter) in taalvergelijkend perspectief</i> Torsten Leuschner	141
<i>Over de sterke werkwoorden in het Nederlands, Engels en Duits</i> Reinier Salverda	163

<i>Nederlandse voorzetsels tussen Duitse en Engelse</i>	
Ton van der Wouden	183
<i>De (prepositionele) naamval tussen extensionele economie en intensionele lokalistische precisie. Reflecties van de Duitse datief in Germaanse naamvalloze talen: het Nederlands, het Engels en het Scandinavisch</i>	
Werner Abraham	207
<i>Hebben/haben versus zijn/sein in drieledige werkwoordsgroepen in het Duits en het Nederlands</i>	
Luk Draye en Joop van der Horst	229
<i>Shall, zullen en sollen: een contrastieve analyse</i>	
Ingeborg Harnes	243
<i>Krijgen, kriegen en get: een vergelijkend onderzoek naar betekenisverandering en grammaticalisatie</i>	
Frank Landsbergen	259
<i>Wat er van blijven overblijft. Een semantische analyse van het koppelwerkwoord blijven in het Nederlands en het Duits</i>	
Barbara Schlücker	273

Woord vooraf

Precies vijftig jaar geleden, in 1956, verscheen C.B. van Haeringens studie *Nederlands tussen Duits en Engels*. Dit was de aanleiding voor een workshop onder dezelfde titel die op 30 september en 1 oktober 2005 plaatshad aan de Freie Universität Berlin en waarvan deze bundel het resultaat is.

Het was van meet af aan de bedoeling om deze bundel in 2006 te laten verschijnen. Dat dit gelukt is, hebben we vooral te danken aan de inzet van alle auteurs, die onder grote tijdsdruk hun bijdragen hebben geschreven en ingeleverd. De samenstellers zijn ook veel dank verschuldigd aan veertien externe beoordelaars, die bereid waren de artikelen van kritisch commentaar te voorzien.

De samenstellers willen het bestuur van het 'Fachbereich Philosophie und Geisteswissenschaften' van de FU Berlin bedanken voor de mogelijkheid om de workshop aan de Freie Universität te organiseren en voor de financiële steun die de uitgave van deze bundel mogelijk gemaakt heeft. Verder gaat onze dank uit naar de secretaresse van de Berlijnse vakgroep Nederlands, Ellen Wagner, en naar de studenten voor het werk dat ze bij de voorbereiding en tijdens de workshop hebben verricht. Ook willen wij Denis Kuznetsov, student-assistent bij de vakgroep Nederlands, bedanken: hij heeft de lay-out van de bundel voor zijn rekening genomen. Ten slotte danken wij de uitgevers van de SNL-reeks voor hun bereidheid om het boek op te nemen in hun reeks en voor de zorg waarmee ze het project begeleid hebben.

Matthias Hüning

Ulrike Vogl

Ton van der Wouden

Arie Verhagen

Inleiding

Nederlands, Duits, Engels: *tussen*-dimensies

Coenraad Bernardus van Haeringen (1892-1983), van 1945 tot 1962 hoogleraar Nederlandse taalkunde in Utrecht, was een van de bekendste en belangrijkste vertegenwoordigers van de Nederlandse taalkunde uit de vorige eeuw (Weijnen 2003):

Zijn vele artikelen, die als welhaast ‘klassiek’ gekarakteriseerd zijn en vaak het karakter van een overzicht hadden, munten uit door een veelheid van eigen observaties die hij aan het reeds gepubliceerde toevoegde, alles geschreven in voorbeeldig Nederlands.

Van Haerengens studie *Nederlands tussen Duits en Engels*, precies vijftig jaar geleden verschenen, behoort tot deze ‘klassiekers’ (net als veel van de stukken die in de verzamelbundel *Gramarie* zijn opgenomen, zie Van Haeringen 1962). In *Nederlands tussen Duits en Engels* geeft Van Haeringen een systematisch overzicht van de positie van het Nederlands temidden van de beide andere West-Germaanse talen. Zijn stelling dat het Nederlands in taalstructureel opzicht (en vooral op het gebied van de morfologie) tussen het Duits en het Engels staat, is in de afgelopen decennia geworden tot een taalkundige gemeenplaats die we in tal van boeken en artikelen terugvinden. Zo luidt, om een voorbeeld te noemen, de eerste zin van het commentaardeel van de vorig jaar verschenen *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (MAND 2005:6): ‘Het Nederlands staat qua morfologische vormenrijkdom ongeveer halfweg tussen het hedendaagse Engels en Duits, zijn directe burens onder de Germaanse talen.’

De Berlijnse workshop *Nederlands tussen Duits en Engels* was niet alleen bedoeld als huldebetoon aan een groot geleerde, maar ook om Van Haerengens visie op de verhouding tussen de drie West-Germaanse talen te bespreken in het licht van recent onderzoek.

Van Haeringen (1956:5) formuleert als eerste en belangrijkste doel van *Nederlands tussen Duits en Engels* het volgende:

Het is de bedoeling, de drie germaanse talen naast elkaar te houden met het oog op hun tegenwoordige structuur, ze met elkaar te vergelijken naar het materiaal waarvan ze zich bedienen en de grammatische middelen waarover ze beschikken.

Hij kiest hier voor een synchrone invalshoek, wat in die tijd nog geenszins vanzelfsprekend was. Hij verzet zich zelfs expliciet tegen de gelijkstelling van *vergelijking* met *historisch-taalvergelijkend onderzoek*. Het gaat hem in eerste instantie om de synchrone structuur van de drie talen. Dat hij daarbij de diachronie en de geschiedenis van de drie talen niet uit het oog

verliest, spreekt (in die tijd en voor Van Haeringen) vanzelf. Van Haeringen (1956:5) schrijft:

Het is mede de opzet, na te gaan in hoeverre de drie talen van hun gemeenschappelijke basis uit, parallel zijn gegaan in hun ontwikkeling dan wel divergerend zich van elkaar hebben gedifferentieerd.

Van Haeringen definieert vervolgens eerst nauwkeurig het object van zijn onderzoek en hij vraagt zich af wat we willen verstaan onder *hét* Nederlands, *hét* Duits of *hét* Engels; hij gaat met andere woorden in op de verhouding tussen dialect en standaardtaal en op de verhouding tussen gesproken en geschreven taal en hij onderzoekt hoe de drie talen ervoor staan met betrekking tot de ontwikkeling van een algemene standaardtaal. Hij constateert (Van Haeringen 1956:11): ‘dat het Nederlands, wat de harmonie tussen gesproken en geschreven taal betreft, een geenszins in alle opzichten voordelige middenpositie inneemt tussen het Engels [...] en het Duits [...].’ Daarmee bedoelt hij de mate waarin spreektaal en schrijftaal in overeenstemming zijn met elkaar. Voor veel Duitstaligen is, aldus Van Haeringen, het officiële Hoogduits en de daarmee corresponderende ‘Schriftsprache’ een min of meer kunstmatige taal, terwijl in Engeland ‘de afstand tussen wat men schrijft en wat men spreekt’ niet groot is (Van Haeringen 1956:7). Voor het Nederlands geldt volgens Van Haeringen (1956:9) dat ‘het Zuiden uit het oogpunt van de “standaardtaal” bezien, zo goed als tabula rasa is gebleven.’ Maar ook het Noorden kent bijvoorbeeld een heleboel echte ‘schrijftaalwoorden’ (als *werpen*, *beden*, *gaarne*, *reeds*, enzovoort), die in de gesproken taal in feite niet voorkomen (daar is het *gooien*, *vandaag*, *graag* en *al*). Dit is één aspect waardoor schrijftaal en spreektaal behoorlijk van elkaar verschillen. De hier geconstateerde ‘middenpositie’ komt vervolgens in het betoog steeds weer terug en men kan zich afvragen, wat Van Haeringen daarmee eigenlijk precies bedoelt.

Allereerst is er natuurlijk het feit van de geografische ligging van het Nederlandse taalgebied tussen het Duitse en het Engelse taalgebied. Dit is overigens een punt dat op het tweede gezicht veel minder triviaal is dan het op het eerste gezicht misschien lijkt. Veel van de overeenkomsten en de verschillen tussen de drie talen zijn immers verklaarbaar ook of vooral door taalcontact, zowel onderling als met andere talen (vergelijk in dit verband met name de bijdrage van Fred Weerman aan deze bundel). Maar Van Haeringen (1956:5) gaat het niet zozeer om geografie en taalcontact, maar vooral om ‘te zien in hoeverre het Nederlands ook naar taalkundige maatstaven een middenpositie inneemt, dan wel naar de ene of de andere kant overhelt’. De vraag is dan natuurlijk wat die ‘taalkundige maatstaven’ zijn die hij wil aanleggen. Wat wordt met elkaar vergeleken, met welk doel wordt er vergeleken? Of anders geformuleerd: wat willen we eigenlijk verstaan onder ‘tussen’ (Duits en Engels)?

Ik zal proberen om een en ander te illustreren aan de hand van een paar voorbeelden, vooral uit de morfologie. Het is trouwens opvallend dat het grootste deel van Van Haeringens

boekje morfologische onderwerpen behandelt. De syntaxis komt er (naar huidige maatstaven) een beetje bekaaid vanaf. Voor Van Haeringen (1956:74) is de morfologie nog dat ‘wat het algemene spraakgebruik bij uitstek verstaat onder de “grammatica”’. Tegenwoordig zouden we wellicht eerder geneigd zijn om hierbij te denken aan de syntaxis.

Met betrekking tot **het genus** van het substantief constateert Van Haeringen (1956:28-29):

Volkomen levend is de formele aanduiding van de oude drie genera in het Duits [...] Aan het andere uiteinde ligt het Engels, dat geen genus meer kent. [...] Het Nederlands staat tussen beide.

Het Nederlands heeft alleen nog wat Van Haeringen noemt het ‘genus commune’ en het neutrum. De verschillen worden duidelijk bij het bepaald lidwoord: het Engels heeft alleen *the*, het Duits heeft drie lidwoorden, het Nederlands heeft er twee (*de* en *het*):

	Engels	Nederlands	Duits
masc.	<i>the day</i>	<i>de dag</i>	<i>der Tag</i>
fem.	<i>the sun</i>	<i>de zon</i>	<i>die Sonne</i>
neut.	<i>the water</i>	<i>het water</i>	<i>das Wasser</i>
	1 genus	2 genera	3 genera

In de pronominale aanduidingen vinden we het driegenersysteem natuurlijk in het Nederlands (en gedeeltelijk zelfs in het Engels) nog wel terug (vergelijk daarvoor de bijdragen van Audring en De Vogelaer), maar als we even alleen afgaan op de markering van het genus door de lidwoorden, dan lijkt Van Haeringens middenpositie voor het Nederlands onmiddellijk inzichtelijk.

Iets vergelijkbaars geldt voor het getal, **de numerus**. Van Haeringen (1956:33) schrijft daarover: ‘In de wijze waarop het getal wordt uitgedrukt, lijkt op het eerste gezicht de middenpositie van het Nederlands heel duidelijk.’ Het Duits is in zijn ‘veelvormigheid bijna verwarrend’ en het gebruikt voor de aanduiding van het getal niet alleen affixen, maar onder andere ook de umlaut (*der Mann – die Männer*), volgens Van Haeringen een ‘overbodige en oneconomische antiquiteit’. Aan de andere kant staat het Engels met gebruik van zijn ‘bijna uniforme -s’. Daartussen het Nederlands, waar de gewone meervoudsuitgangen de *-s* en de *-en* zijn. Qua vormenrijkdom staat het Nederlands dus ook hier in het midden tussen het Duits en het Engels, maar de meervoudsvorming is in het Nederlands volgens Van Haeringen (1956:35) onsystematisch en labiel: ‘Behoorlijk hanteerbare regels voor de *-s* dan wel *-en* zijn niet te geven: we komen niet verder dan het vaststellen van zekere tendenties.’ (Vergelijk in dit verband de bijdrage van Kürschner aan deze bundel.)

Een derde voorbeeld: de flexie van **het adjectief**. Van Haeringen constateert dat de morfologie van het adjectief in het Engels radicaal gereduceerd is. Het Engels kent maar één vorm (*a nice boy, the nice woman, the nice houses*), terwijl het Duits gekenmerkt is door een grotere vormenrijkdom: *ein netter Junge, die nette Frau, die netten Häuser*, et cetera. Het zal onmiddellijk duidelijk zijn dat er in de lijn van de tot nu toe gevolgde argumentatie weer een middenpositie is weggelegd voor het Nederlands, dat twee vormen van het adjectief kent: de onverbogen vorm voor de indefiniet gebruikte neutra (*een leuke huis*) en de verbogen vorm met de flexieuitgang *-e* (*een leuke jongen, de leuke vrouw, de leuke huizen*).

De drie voorbeelden maken duidelijk dat de ‘middenpositie’ van het Nederlands door Van Haeringen wordt gekoppeld aan het aantal vormen waarover een taal kan beschikken voor een bepaalde functie. Het is de vraag of dit de enige ‘taalkundige maatstaf’ is die door Van Haeringen wordt aangelegd. En verder kan men zich afvragen of dit een zinvolle maatstaf is. Als men dit criterium nog een keer toepast op het genus, dan is er bijvoorbeeld ook een middenpositie te constateren voor een taal als het Italiaans, wanneer men het vergelijkt met het Engels en het Duits:

	Engels	Italiaans	Duits
masc.	<i>the boy</i>	<i>il ragazzo</i>	<i>der Junge</i>
fem.	<i>the woman</i>	<i>la donna</i>	<i>die Frau</i>
neut.	<i>the book</i>	<i>il libro</i>	<i>das Buch</i>
	1 genus	2 genera	3 genera

Eén genus, twee genera, drie genera: Italiaans tussen Engels en Duits dus. Het is echter zeer de vraag wat de waarde is van een dergelijke, alleen op het aantal vormen gebaseerde, constatering.

Uiteraard is het interessant om typologisch te inventariseren en te kijken hoe het genussysteem eruit ziet in de talen van de wereld. Maar voor nauw verwante talen als de Germaanse is de puur synchrone vaststelling dat er verschillende systemen zijn, weinig verhelderend. Het wordt pas interessant wanneer we óf het (synchrone) functioneren van de verschillende systemen met elkaar vergelijken óf de verschillende systemen benaderen vanuit een historisch perspectief. Van Haeringen kiest voor de tweede optie. Hij neemt weliswaar eerst een synchroon standpunt in om de talige middelen waarover de drie talen (synchroon) beschikken te vergelijken, maar uiteindelijk is hij toch filoloog en dus vooral geïnteresseerd in de historische dimensie en in de verklaring van de synchrone toestand vanuit de diachrone ontwikkeling van de drie talen.

Van Haeringens term ‘middenpositie’ moet dus geïnterpreteerd worden tegen de achtergrond van de historische dimensie van de drie talen. Hij gaat daarbij uit van een gerichte

ontwikkeling, dat wil zeggen een ontwikkeling die alle drie talen doorlopen, en waarvan ze verschillende stadia representeren. Van Haeringen (1956:22) schrijft:

Er is in de geschiedenis van de drie germaanse talen een grote lijn waar te nemen, waarlangs elk van de drie zich heeft verwijderd van het gemeenschappelijk punt van uitgang. De afstand die het heden van het oudgermaanse verleden scheidt, is niet bij alle drie gelijk.

Grofweg betekent dat dat het Duits in veel opzichten het dichtst bij de gemeenschappelijke oorsprong staat, het Engels het verst ervan verwijderd is en het Nederlands ertussenin staat.

Van Haeringen brengt deze 'lijn' in verband met het klemtoonpatroon: de Germaanse talen zijn, zo zegt hij (Van Haeringen 1956:22), 'erfelijk belast met een eigenaardigheid die voor hun latere ontwikkeling diepgaande gevolgen heeft gehad: de klemtoon op de eerste syllabe van het woord.' Terwijl oudere fasen een wisselende klemtoon hadden, komt die in het Germaans op de eerste lettergreep te liggen. Eén consequentie van deze ontwikkeling is de reductie van de eindlettergrepen, die Van Haeringen uitvoerig bespreekt. Volle klinkers (denk aan *hebban olla vogala*) worden in het Middelnederlands tot sjwa (*hebben alle vogels*) en die kan uiteindelijk helemaal verdwijnen.

Dit heeft onder andere ertoe geleid dat het Engels geen infinitiefuitgang meer heeft (*to sleep*, Oudengels *slapan*), terwijl de uitgang *-en* in het Nederlands en in het Duits nog steeds aanwezig is (*slapen, schlafen*). In andere gevallen staat het Nederlands met betrekking tot deze ontwikkeling meer aan de kant van het Engels: in beide talen is de slot-sjwa verdwenen bij tal van substantieven (Mndl. *sonne* > *zon*, vergelijk Engels *the sun*) of ook in persoonsvormen van het werkwoord (Mndl. *ic singe* > *ik zing*, vergelijk Engels *I sing*). In het Duits is de sjwa in deze gevallen behouden gebleven: *die Sonne, ich singe*. Met betrekking tot de reductie van de sjwa-uitgangen is de ontwikkeling in het Engels dus het verst gevorderd, terwijl het Duits in dit opzicht het meest conservatief is. Het Nederlands neemt met betrekking tot deze ontwikkeling (in diachroon opzicht dus) een middenpositie in. Het hele deflexieproces, waarin deze reductie een belangrijke factor is, is niet in alle drie talen even ver gevorderd, wat tot op zekere hoogte de verschillen met betrekking tot de (synchrone) morfologische vormenrijkdom verklaart.

Van Haeringen is natuurlijk niet de eerste die deze ontwikkelingslijn ziet. Voor hem hebben anderen deze lijn onderzocht en we zien met betrekking tot deze veranderingen in de taalkunde verschillende opvattingen en attitudes. Vaak worden in dit verband de namen Jacob Grimm en Otto Jespersen genoemd als vertegenwoordigers van twee tegenovergestelde posities. Zo besteedt bijvoorbeeld Van der Horst (2005) uitgebreid aandacht aan het verschil van mening tussen Grimm en Jespersen.

Jacob Grimm was van mening dat de ontwikkelingen in de Germaanse talen, en in het bijzonder het deflexieproces, moeten worden gekarakteriseerd als neergang en verval. Voor hem waren de oude flexiesystemen van het Gotisch en ook nog van het Oudhoogduits superieur aan alles wat daarna komt. Jespersen daarentegen was van mening dat het verlies van flexie leidt tot een beter taalsysteem, beter want effectiever, makkelijker en praktischer. In zijn ogen zijn de Germaanse talen er alsmar op vooruitgegaan. Taalverandering is over het algemeen taalverbetering, talen worden steeds efficiënter, en de overgang van een meer synthetische taalstructuur naar een meer analytische taalstructuur is voor Jespersen vooruitgang.

Wij zijn tegenwoordig geneigd om de vraag (is taalverandering voor- of achteruitgang?) helemaal niet meer te stellen. We kiezen voor de neutrale positie van de taalwetenschap, of, zoals Van der Horst (2005:84) suggereert, we verschuilen ons achter zo'n neutrale positie:

Het meningsverschil tussen Grimm (achteruitgang) en Jespersen (vooruitgang) is niet opgelost, maar onopgelost in de kast geborgen. En daar ligt het nu al honderd jaar. De gangbare reactie van vandaag, dat alle talen gelijkwaardig zijn, is zo evident niet waar, dat men zich er alleen maar over verbazen kan dat ook taalkundigen zich van die doodoener bedienen. Men wil er liever niet over praten.

Voor Van Haeringen echter is dit wel degelijk een onderwerp en hij staat meer aan de kant van Jespersen (die hij ook een paar keer noemt in zijn boekje). Ook voor hem geldt het criterium van *efficiency* en hij heeft het er herhaaldelijk over dat een bepaalde taalstructuur 'logisch' of 'praktisch' is. En vaak zien we dat het Engels volgens Van Haeringen (1956:57) in dit opzicht vooroploopt:

In het voorafgaande hebben we al heel wat gevallen gezien waar het Duitse conservatisme exponenten heeft bewaard van grammatische onderscheidingen die het Engels het meest en het Nederlands in mindere mate met voordeel heeft weggenivelleerd.

Dit soort waarderings vindt men door het hele boek. Van Haeringen heeft een uitgesproken mening over wat een goede taal is en wat een minder goede. De criteria daarvoor zijn eenvoud, systematiciteit en *efficiency*. Herhaaldelijk vinden we dan ook uitspraken als de volgende:

- over suppletie (het verschijnsel dus, dat in een paradigma verschillende stamvormen worden gebruikt, denk aan *goed-beter* of aan de vormen van het werkwoord *zijn*): 'in zijn onregelmatigheid een "ouderwets" verschijnsel, dat niet beantwoordt aan de eis van systematiek en eenvoud' (Van Haeringen 1956:42)
- over onregelmatige werkwoorden: 'hoogst onpraktische en inefficiënte ouderwetsheid, die zich gehandhaafd heeft tegen alle tendentie tot logische en systematische

nivellering in, en niettegenstaande het grote numerieke overwicht van de regelmatige werkwoorden, een overwicht dat met de dag zwaarder wordt' (Van Haeringen 1956: 54)

- over de conjunctief: een 'historische antiquiteit' (Van Haeringen 1956:57)
- over inversie: niet meer 'dan een zinloze variatie' (Van Haeringen 1956:64)
- over relatieve zinnen zonder verbindingswoord (vergelijk *the watch I bought*): een 'hoogst praktische en typerende syntactische trek' van het Engels (Van Haeringen 1956:68).

Van Haeringen doet in dit verband ook een paar keer expliciet een beroep op Jespersen, bijvoorbeeld wanneer hij de zogenoemde 'tangconstructie' behandelt (Van Haeringen 1956:66):

Dit inklampstelsel onderscheidt het Nederlands en het Duits wel heel principieel van het Engels. En wie, als Jespersen, waarden wil, moet hier wel aan het Engels de voorkeur geven.

Van Haeringen is natuurlijk taalkundige en filoloog genoeg om ook allerlei tegenbewegingen op te merken en tegenstrijdigheden, factoren die de vooruitgang belemmeren of die in strijd zijn met de algemene tendens. Zo verbaast hij zich over de zonet al genoemde 'taai levenskracht van het sterke werkwoord' (vergelijk ook de bijdrage van Salverda in deze bundel) en – om nog een ander voorbeeld te noemen – over de ontwikkelingen van het bijwoord. Doordat het Engels zijn adjectiefflexie helemaal verliest, zou men kunnen verwachten dat de grens tussen adjectief en adverbium vervaagt (een trend die overigens door Van der Horst wel eens is verondersteld voor het Nederlands) of zelfs helemaal komt te vervallen. Maar het tegendeel is waar: in het Engels wordt deze woordsoortgrens in de loop van de geschiedenis weer strikter doordat de bijwoorden er een vormelijk onderscheidingskenmerk bij krijgen: het suffix *-ly* (vergelijk *efficient* vs. *efficiently*). Volgens Van Haeringen (1956: 39) een 'merkwaardige verscherping van woordsoortgrenzen' en een 'waarschuwing te meer tegen het te gemakkelijk trekken van grote, althans van rechte lijnen door de taalgeschiedenis.'

Maar over het algemeen, zo denkt Van Haeringen, gaat de ontwikkeling in de goede richting. We hebben te maken met een 'drift' (om nu eens de bekende term van Edward Sapir te gebruiken), een ontwikkeling langs een bepaalde lijn, in een bepaalde richting (Sapir 1921:155): 'The drift of a language is constituted by the unconscious selection on the part of its speakers of those individual variations that are cumulative in some special direction.'

De vraag is nu wat deze richting is. Kan men op basis van de geconstateerde ontwikkelingen iets voorspellen, kan men bijvoorbeeld zeggen dat het Nederlands in de toekomst steeds meer gaat opschuiven in de richting van een structuur die het Engels nu heeft? Kan men op basis van de geobserveerde verschijnselen voorspellen dat het Duits zijn naamval-

len gaat verliezen? En wat zou de achterliggende ratio van dergelijke voorspellingen zijn? Er zijn op z'n minst twee mogelijkheden: een teleologische verklaring of een functionele. Teleologisch wil zeggen dat we een bepaald doel definiëren, een soort optimale taalstructuur. Dat is de argumentatie die men onder meer bij Van Haeringen vindt: het Engels is in veel opzichten dicht bij het ideaal van een regelmatige en efficiënte (en daarom goede) structuur. En dit ideaal is het streefdoel, de drie talen zijn op weg naar zo'n structuur. Vandaar dat Van Haeringen zich aansluit bij Jespersen: we hebben te maken met 'progress in language'.

De tweede mogelijke verklaring is een functionele. Deze gaat ervan uit dat taalgebruikers zich niets aantrekken van abstracte begrippen als taalstructuur. Ze willen met taal dingen doen, ze willen communiceren en dat op een efficiënte manier. En de consequentie van deze wens is, dat ze kiezen voor bepaalde talige opties die op den duur leiden tot taalverandering. In deze visie is er geen vooraf vastgestelde ideale toestand, er is niet zoiets als een ideale structuur. Er zijn alleen talige mogelijkheden, alternatieven die in communicatief opzicht niet altijd gelijkwaardig zijn. Taalgebruikers kiezen onder bepaalde omstandigheden voor een van deze varianten. En dit heeft uiteindelijk als consequentie dat ook de taalstructuur verandert. Het gaat, met Sapir, om variatie en om gelijkaardige keuzes die cumulatief uitwerkingen hebben in een bepaalde richting (vergelijk in dit verband ook de taalveranderingstheorie van Keller 1990). Deze visie houdt dus geen waardering in met betrekking tot de taalstructuur. Het resultaat van een verandering is niet tegelijk het doel ervan, maar alleen een consequentie waar men, zoals in het geval van deflexie, negatief (Grimm) of positief (Jespersen) over kan denken.

Nu is er de afgelopen vijftig jaar, sinds het verschijnen van Van Haeringens boek, niet alleen vooruitgang in taal geweest, maar ook vooruitgang in de taalwetenschap. En het lijkt zinvol om de oude vragen van Grimm en Jespersen, van Sapir en van Van Haeringen opnieuw te stellen in het licht van nieuwe empirische onderzoeksresultaten en van nieuwe theoretische benaderingen.

In tal van detailstudies zijn de afgelopen decennia aspecten onderzocht die betrekking hebben op de overeenkomsten en verschillen in de structuur en in de ontwikkeling van de West-Germaanse talen. Daardoor is onze kennis verruimd, we zijn een stuk verder dan vijftig jaar geleden. Desondanks is er nog veel ruimte voor detailonderzoek (zowel synchroon alsook diachroon). Daarnaast is er op het moment veel onderzoek in het kader van de functionele taalkunde en in dat van de psycholinguïstiek, onderzoek dat misschien een heel nieuw licht kan werpen op de vraag naar 'progress in language', door te kijken in hoeverre zo'n kwalificatie kan worden gemotiveerd vanuit het taalverwervings-, het taalgebruiks- en het taalverwerkingsperspectief.

Taalvergelijkend onderzoek is in dit verband van groot belang. Het levert inzichten op over de structuur van de onderzochte talen, we krijgen een beter inzicht in de manier waarop talen eenzelfde of een vergelijkbare functie realiseren. En als we kijken naar de diachronie, als

we divergerende en convergerende ontwikkelingen in verwante talen nauwkeurig onderzoeken, dan krijgen we wellicht ook een beter inzicht in de factoren die leiden tot taalverandering.

De Berlijnse workshop, waarvan deze bundel het resultaat is, was bedoeld om taalkundigen bij elkaar te brengen die zich in hun onderzoek bezighouden met het soort vragen die door Van Haeringen worden behandeld. Het was de organisatoren erom te doen de verschillende dimensies van *tussen* in *Nederlands tussen Duits en Engels* centraal te stellen: de ruimtelijke dimensie en de daarmee verband houdende vraag naar taalcontact en wederzijdse beïnvloeding, de taalstructurele dimensie en de daarmee corresponderende vraag naar het synchrone functioneren van de drie talen, en de historische, diachrone dimensie die gericht is op het onderzoek naar convergentie en divergentie in de ontwikkeling van de nauw verwante talen.

Deze dimensies van *tussen* hangen uiteraard met elkaar samen en bieden daardoor tal van mogelijkheden voor fascinerend onderzoek. De hier gebundelde bijdragen laten zien dat de auteurs telkens hun individuele invulling aan dat onderzoek geven. Uitgaande van het Nederlands dat in alle bijdragen centraal staat, nemen de auteurs telkens een bepaald taalverschijnsel onder de loep en vergelijken dat met overeenkomstige verschijnselen in het Engels en/of het Duits. Sommige bijdragen verruimen het kader door er nog een andere Germaanse taal bij te betrekken (vergelijk bijvoorbeeld Leuschner of Abraham), anderen zoeken de vergelijking tussen verschillende variëteiten van het Nederlands (zoals De Vogelaer). Sommigen richten zich vooral op de synchrone vergelijking (vergelijk Abraham, Audring, De Vogelaer, Harmes, Kürschner, Leuschner, Neijt, Van der Wouden), anderen gaan op zoek naar de oorzaken van de geconstateerde overeenkomsten en verschillen in de historische dimensie van de onderzochte talen (zoals Draye & Van der Horst, Landsbergen, Salverda, Schlücker, Van de Velde of Weerman).

We hopen dat deze bundel weer eens duidelijk maakt dat het taalkundige onderzoek naar het Nederlands gebaat is bij een (al dan niet historisch-)vergelijkende aanpak. De ‘methode Van Haeringen’ is geenszins achterhaald, maar integendeel zeer actueel en ze biedt mooie perspectieven voor verder onderzoek.

Berlijn, september 2006

Matthias Hüning

Bibliografie

- Haeringen, C. B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire. URL: http://www.dbnl.org/tekst/haer001nede01_01/
- Haeringen, C. B. van (1962). *Grammarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*. Assen: Van Gorcum. (Neerlandica traiectina 11).

- Horst, J. van der (2005). 'Nederlands: voor- en achteruit'. In: Berteloot, A., J. Konst & N. Zwijnenburg (red.). *Handelingen van de bijeenkomst van universitaire docenten Nederlands in het Duitse taalgebied (Berlijn, 18-20 maart 2004)*. Münster: Agenda, 82-94.
- Keller, R. (1990). *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen: Francke. (Uni-Taschenbücher 1567).
- MAND (2005): Schutter, G. de [e.a.]. *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Dl. 1. *Meervoudsvorming bij zelfstandig naamwoorden, vorming van verkleinwoorden, geslacht bij zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord en bezittelijk voornaamwoord*. Amsterdam [etc.]: Meertens Instituut [etc.].
- Sapir, E. (1921). *Language. An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt, Brace.
- Weijnen, A.A. (2003). 'Haeringen, Coenraad Bernardus van (1892-1983)'. In: *Biografisch woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/haeringen>

It's the economy, stupid! Een vergelijkende blik op *men* en *man*

Fred Weerman*

Abstract

Van Haeringen (1956) observes that Dutch is in between English and German, in particular with respect to its inflectional morphology. Interestingly, the inflectional systems of all these languages were richer and more similar in earlier stages. In other words, the speed of deflection is different among the West Germanic languages, English being relatively progressive, German relatively conservative and Dutch indeed taking an in-between position. In this paper it is argued that the process of deflection is reducible to factors that undermine the relation of language-learning children with frequent and consistent positive evidence (namely language contact, child L2 and adult L2 acquisition). It is argued that the scale of language contact that affected the languages involved patterns with the scale of deflection. English is affected relatively strongly whereas (standard) German developed relatively isolated. It is suggested that this is ultimately reducible to purely geographical factors. In this perspective it is no coincidence that Dutch is also geographically in between English and German.

*This state of affairs offers an interesting research strategy. If a pattern for some particular fact, which at first sight is not at all related to inflection, shows up where Dutch is in between English and German, there is good reason to see if this fact could not be related to deflection (ultimately reducible to language contact). This strategy is applied to the phenomenon of arbitrary reference. It is shown that the Dutch arbitrary pronoun *men* is on the decline, whereas its German counterpart *man* is still very productive and the English cognate *man/men* disappeared in the fifteenth century. It turns out that an account of these facts in terms of deflection is indeed successful, in accordance with the strategy suggested.*

1. Introductie

In zijn afscheidscollege in 1962 schetst Van Haeringen zijn carrière (zie Van Haeringen 1979). Hij begint in 1910 aan de studie ‘in de nederlandse letteren’, loopt college bij onder anderen Uhlenbeck en vooral bij Van Wijk, en krijgt een gedegen opleiding als ‘germanist’ om na het voltooien van zijn dissertatie aangesteld te worden als leraar. Voor deze generatie linguïsten een normale gang van zaken, al zal het vak dat hij als leraar vooral diende te geven, en dat hij aanduidt met ‘economische aardrijkskunde’, minder standaard zijn geweest. Zelf was hij er, zo mogen we uit zijn woorden opmaken, ook niet echt gelukkig mee. Dat ‘economische aardrijkskunde’ en historische taalkunde een rol spelen in Van Haeringens

* ACLC/Nederlandse taalkunde, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam. E-mail: weerman@uva.nl. Ik dank Suzanne Aalberse, Jan Don, anonieme beoordelaars en de redactie voor commentaar op een eerdere versie. Robert Cloutier, Robert Cirillo, Ger de Haan en Maren Panemann dank ik voor enige aanvullende discussies.

voorgeschiedenis, blijkt niet direct in zijn beroemd geworden essay *Nederlands tussen Duits en Engels* uit 1956. Voor wat betreft de ‘economische aardrijkskunde’ is dat ook niet onverwacht. En hoewel Van Haeringen nauwelijks historische feiten bespreekt in de genoemde publicatie, blijkt wel regelmatig dat hij deze er heeft bij gedacht. In dit artikel zal ik betogen dat als wij nu, vijftig jaar later, betekenis willen geven aan de observatie dat het Nederlands tussen het Duits en het Engels zit, wij er naast historische taalkunde ook ‘economische aardrijkskunde’ bij moeten denken. Met deze toevoeging, zo zal ik aan een *case study* laten zien, resulteert de aanpak van Van Haeringen in een heuristiek die ook de taalkunde van nu wat te bieden heeft.

De conclusie die Van Haeringen in 1956 op basis van een puur synchrone vergelijking bereikt (los dus van historische taalkunde en ‘economische aardrijkskunde’), luidt in zijn eigen woorden als volgt (Van Haeringen 1956:97):

De vergelijking van de drie West-Germaanse cultuurtalen heeft ons laten zien dat het Nederlands in wat het algemeen spraakgebruik bij uitstek verstaat onder de ‘grammatica’, de morfologie, het midden houdt tussen het Engels en het Duits, en op sommige punten over het midden staat naar de kant van het Engels.

Standaardvoorbeelden hebben betrekking op het inflectionele systeem van de drie talen in kwestie. Waar Engelse werkwoorden bijvoorbeeld geen congruentie tussen subject en persoonsvorm laten zien op de curieuze *s*-uitgang na voor de derde persoon enkelvoud tegenwoordige tijd, is het Duitse systeem tamelijk rijk met vijf verschillende uitgangen, en zit het Nederlands er met drie uitgangen inderdaad tussenin. Engelse attributieve adjectiva hebben geen uitgangen, het Nederlands heeft de *sjwa*, het Duits heeft een complexer systeem, mede doordat er nog een systeem van naamvallen bestaat. Het Duits kent drie soorten nomina (mannelijk, vrouwelijk, onzijdig), het Nederlands twee en het Engels heeft slechts één genus, et cetera. In een schema kan de situatie weergegeven worden als in (1):

- (1) Nederlands tussen Duitse en Engelse inflectie

Engels	Nederlands	Duits
–	±	+

De vraag luidt uiteraard: waarom is het zo en niet anders? Om deze vraag te beantwoorden hebben we ten minste twee extra, door Van Haeringen niet besproken dimensies nodig: de historische taalkunde en de ‘economische aardrijkskunde’. Om te beginnen met de eerste, natuurlijk wist Van Haeringen dat in al deze gevallen er vroeger, dat wil zegen in eerdere stadia van deze talen, sprake was een (aanzienlijk) rijkere inflectie. Als we aan (1) deze historische dimensie toevoegen, krijgen we zoiets als (2) – ik zal dit verder het ‘Van Haeringen-patroon’ noemen.

(2) Het Van Haeringen-patroon

	Engels	Nederlands	Duits
Heden	–	±	+
Verleden	+	+	+

Zoals we uit (2) kunnen concluderen, is het tempo van deflexie in de drie talen verschillend. Het proces heeft het snelst gewerkt in het Engels; het Duits lijkt het conservatiefst. Door het schematische gebruik van plussen en minnen blijkt niet dat er in het Duits óók sprake is van deflexie, maar hier gaat het vooral om het relatieve verschil. Helemaal bevredigend is deze verklaring voor de situatie in (1) nog niet. Immers, opnieuw doemt de vraag op: waarom is het zo en niet anders? Had bijvoorbeeld het Engels niet net zo goed het conservatiefst kunnen zijn, het Nederlands de taal met het hoogste tempo in deflexie en het Duits de taal van de middenpositie?

Hier komt inderdaad de ‘economische aardrijkskunde’ om de hoek kijken. Het Nederlands zit natuurlijk niet alleen *taalkundig* tussen het Engels en het Duits in, maar ook *geografisch*. Puur toeval? Ik denk het niet. Meer specifiek zou ik willen suggereren dat het tempo van deflexie afhankelijk is van de mate waarin er in de geschiedenis van deze talen (of preciezer: in de geschiedenis van de wording van de standaardtalen die we vergelijken) taalcontact heeft plaatsgehad. En de mate van taalcontact is op zijn beurt weer afhankelijk van factoren die we mogen rekenen tot de ‘economische aardrijkskunde’.

Stel dat de redenering klopt dat de mate van deflexie correleert met de mate van taalcontact, dan kan de vergelijking tussen deze drie talen de taalkunde iets bieden dat verder reikt dan een vergelijking van een van deze talen met willekeurige andere talen (het Chinees, het Turks, het Russisch, ...). Immers, als we voor een bepaald taalverschijnsel in de talen in kwestie, ook al heeft dat op het eerste gezicht niets te maken met inflectie, het patroon aantreffen van plussen en minnen in (2) (het Van Haeringen-patroon dus), dan is er een goede reden om te bezien of de verklaring voor het verschijnsel niet gevonden moet worden in het inflectionele systeem (en het omgekeerde geldt natuurlijk ook). Anders gezegd: doet zich een Van Haeringen-patroon voor, dan is er een goede kans dat de wortel van het verschijnsel ligt in deflexie (te herleiden tot taalcontact, te herleiden tot ‘economische aardrijkskunde’). Natuurlijk verlost het voorkomen van zo’n patroon ons niet van het gewone taalkundige handwerk om vervolgens ook los daarvan te laten zien dat een relatie met het inflectionele systeem ook inderdaad overtuigend gelegd kan worden.

Ik zal deze heuristiek in dit artikel toepassen op het weinig besproken en slecht begrepen verschijnsel van arbitraire referentie. Ik zal dat hieronder doen in de paragrafen 3 tot en met 5, gevolgd door een aantal concluderende opmerkingen in paragraaf 6. Maar allereerst zal ik nu (in paragraaf 2) aannemelijk proberen te maken dat de voorgestelde heuristiek, gerelateerd aan de ‘economische aardrijkskunde’, voldoende solide is.

2. Deflexie in het Engels, het Nederland en het Duits

Als we geen idee hebben wat de oorzaak zou zijn van het Van Haeringen-patroon, dan is de heuristische waarde ervan gering. *Waarom* zit het Nederlands tussen het Engels en het Duits? De eerste stap is het inzicht dat het tempo van deflexie in de drie betrokken talen verschilt. In eerdere stadia leken de grammatica's van deze West-Germaanse talen in veel meer opzichten op elkaar. Ruwweg heeft het Engels de meest dramatische veranderingen ondergaan, en is het Duits het meest constant gebleven. Maar alweer: *waarom* zou dat tempo verschillen?

Dat het antwoord op deze vraag gegeven kan worden door uitsluitend naar interne factoren van deze talen te kijken, kan wel worden uitgesloten. Immers, de interne factoren waren in oorsprong juist in hoge mate exact dezelfde. Het verschil, of in ieder geval de basis van het verschil, kan alleen gemaakt worden door zogenoemde externe factoren. Een tijd lang zijn deze min of meer taboe geweest in de taalkunde, maar die tijd ligt inmiddels achter ons, vooral dankzij de voortgang die geboekt is in verschillende deeldisciplines van de taalkunde. Thomason & Kaufman (1988) en Van Coetsem (1988) schetsen hoe verschillende vormen van taalcontact verantwoordelijk zijn voor taalverandering. Ten eerste het proces dat Thomason en Kaufman 'borrowing' noemen, waarbij een taal iets overneemt uit een andere taal. Dit betreft vooral idioom. Het Nederlands van nu neemt bijvoorbeeld geregeld woorden over uit het Engels. De andere vorm van taalcontact noemen Thomason en Kaufman 'interference through shift' en deze heeft vooral betrekking op het taalsysteem. Het zal duidelijk zijn dat deze tweede vorm van taalcontact eerder in aanmerking komt dan de eerste, als we wat meer van deflexie willen proberen te begrijpen. 'Interference through shift' treedt op als tweedetaalverwervers op grote schaal een taal proberen te leren maar dat, kenmerkend voor tweedetaalverwerving, niet perfect doen. Een voorbeeld is het voor tweedetaalverwervers lastige onderscheid tussen *de*-woorden en *het*-woorden in het Nederlands, waar veelal *de* wordt overgegeneraliseerd, of de inflectie van adjectiva, waarbij *een mooi huis* wordt tot *een mooie huis*.

De rol van taalcontact is bij uitstek bekend van de creolistiek. Welk perspectief hier ook wordt gekozen (zie voor een overzicht Arends e.a. 1995), of het nu de rol is van tweedetaalverwervers, de rol van eerstetaalverwervers (die bij gebrek aan consistente input kiezen voor de ongemarkeerde waarden van UG-parameters), de rol van een oorspronkelijke moedertaal die doorsijpelt, of een combinatie van deze factoren, onomstreden is dat de dramatische veranderingen hier worden getriggerd door taalcontact. Er is geen reden om wat een rol speelt in wat we een creooltaal noemen buiten beschouwing te laten in veranderingen in zogenoemde gewone talen.

Dat gebeurt dan ook niet meer. Kroch en Taylor (1997) bijvoorbeeld bespreken de rol van taalcontact bij het verdwijnen van 'verb second' in het Engels. Boyce Hendriks (1998) beoogt dat niet zozeer de komst van gegoede zuiderlingen bepalend is voor de wording van het Standaardnederlands (van hen werden vooral woorden geleend), maar dat het systeem

vooral veranderde door de komst van talrijke arme immigranten naar wat nu de randstad heet. Deze immigranten probeerden zich zo goed en zo kwaad als dat ging aan te passen en beïnvloedden daarmee het Nederlands. En in Weerman (1993) probeer ik te motiveren hoe het uiteenlopen van de West-Germaanse talen in de basiswoordvolgorde een resultaat moet zijn van ‘interference through shift’ (overigens zonder deze term te gebruiken). Al deze talen waren zogenoemde OV-talen, alleen het Engels is veranderd naar VO. Dit kon gebeuren omdat ook de samenstelling van de bevolking dramatisch veranderde door de kolonisatie van de Vikingen van 800 tot 1050.

Als taalcontact een rol speelt bij taalverandering, wat zou dan de relatie zijn met het geconstateerde tempoverschil in deflexie? Waarom lijkt de ene taal conservatiever dan de andere? De veronderstellingen in (3) leggen het verband. Ik bespreek ze hieronder achtereenvolgens.

- (3) a. Taalcontact impliceert tweedetaalverwerving.
- b. Tweedetaalverwerving kan met name het inflectionele systeem corrumperen.
- c. Taalleerders vallen terug op een default bij onduidelijkheid in de input.
- d. De schaal van taalcontact in de geschiedenis van de wording van de betrokken standaardtalen is: Engels > Nederlands > Duits.

De stelling in (3a) hoeft nog nauwelijks toelichting. Of er nu sprake is van ‘borrowing’ of ‘interference through shift’, taalcontact brengt een vorm van tweedetaalverwerving met zich mee. Doorgaans zijn er in eerste instantie volwassenen bij betrokken, maar ook tweedetaalverwerving door kinderen speelt een rol in taalcontact. Denk aan immigrantenkinderen.

Van jonge eerstetaalverwervers weten we dat zij het inflectiesysteem zeer goed en, zo lijkt het, ook razend vroeg verwerven. Wexler (1998) spreekt zelfs van ‘inflectiemachines’. Dat neemt niet weg dat er ook onderdelen zijn die een kind meer tijd kosten. Weerman (2002) betoogt, bijvoorbeeld, dat dat geldt voor geslachtskenmerken van Nederlandse nomina (*de* of *het*-woord) en voor wat je de uitzondering in het systeem van de adjectivale flexie zou kunnen noemen: kinderen zijn ongeveer een jaar of zes, voordat ze (4a) gebruiken in plaats van (4b):

- (4) a. een mooi huis
- b. een mooie huis

Het succes van de machinale verwerving van inflectie door kinderen staat haaks op de resultaten van volwassen tweedetaalverwervers. Zij maken andere, en veel meer fouten, vertonen grote verschillen van individu tot individu en ook is het eindresultaat vaak variabel. Blom en Polišenská (2006) laten dat bijvoorbeeld zien voor de verwerving van Nederlandse werkwoordelijke congruentie, Weerman (2002) voor adjectivale inflectie. Vandaar stelling (3b).

Kinderen die een tweede taal verwerven, nemen letterlijk een middenpositie in tussen jonge eerstetaalverwervers en volwassen tweedetaalverwervers. Enerzijds lijkt hun ontwikkeling op die van eerstetaalverwervers: ze maken dezelfde fouten en vertonen niet het gevarieerde beeld van volwassenen. Anderzijds lijken zij juist aan de onderdelen van het flexiesysteem die gevoeliger zijn en die wat meer tijd kosten, niet toe te komen. Zo blijven zij bijvoorbeeld soms steken in een systeem waarin *de* wordt overgegeneraliseerd en waarin uitingen als (4b) persisteren. Met dit laatste voorbeeld wordt ook (3c) geïllustreerd. Een leerder veronderstelt pas een bepaald inflectioneel kenmerk als daar evidentie voor is. In het Nederlands lijkt de categorie van de *de*-woorden bijvoorbeeld het ongemarkeerde geval, dus daarop zal de leerder terugvallen. Idem voor het systeem van attributieve adjectivale inflectie: daar is de uitgang *-e* de default, dus daarom zal (4b) winnen van (4a). Het meest radicaal is uiteraard veronderstellen dat er helemaal geen inflectie is, maar zolang die optie wordt tegengesproken door de feiten (de input), zal de leerder er zo goedkoop mogelijk van af proberen te komen: hij veronderstelt alleen kenmerken die afgedwongen worden door de feiten die hij in staat is te verwerken. De zojuist gegeven voorbeelden (en er kunnen vele aan worden toegevoegd) laten zien dat dit empirisch correct is. Pinker (1984) betoogt dat deze gang van zaken, waarin een leerder als het ware een inflectioneel systeem stap voor stap opbouwt, ook noodzakelijk is omdat het tegenovergestelde (eerst kenmerken aannemen en dan zoeken naar eventuele evidentie) vastloopt. De leerder is noodgedwongen economisch. Het zal duidelijk zijn dat met een enkele tweedetaalverwerver een taal niet verandert. Misschien leert die tweedetaalverwerver de doeltaal niet perfect, en laat hij een bepaald inflectioneel onderscheid achterwege, maar daarmee is dit kenmerk nog niet overgenomen door andere taalgebruikers. Er is uiteraard een zeer substantiële groep tweedetaalverwervers nodig en er is flink wat tijd nodig wil 'interference through shift' kunnen doorwerken. De 'fout' die deze verwervers maken, moet bovendien in het straatje passen van de grammatica van de doeltaal. Het moet met andere woorden gaan om een fout die het taallerende kind bij wijze van spreken altijd al had willen maken, maar die tot het moment van de verandering voorkomen wordt door de consistente input waarmee het kind wordt geconfronteerd. Alles wat het inflectionele systeem vervuilt, is wat dat betreft van harte welkom, want de leerder probeert er zo goedkoop mogelijk vanaf te komen. Aan al deze omstandigheden is doorgaans voldaan in creooltalen, waar inflectie dan ook meestal ontbreekt. In talen die al een lange geschiedenis hebben, duurt het wel even voordat de stroom van positieve evidentie voor inflectionele kenmerken doorbroken wordt.

Daarmee komen we bij (3d). De schaal waarop taalcontact heeft plaatsgehad, verschilt in de geschiedenis van de drie talen. Bedenk daarbij dat we het niet over elk afzonderlijk dialect van deze talen hebben, maar dat we praten over de wording van de standaardtaal. Welnu, zoals al eerder aan de orde kwam, moet het Engels hevig 'interference through shift' hebben ondergaan door de kolonisatie van de Vikingen van de negende tot de elfde eeuw. Om en nabij 1100 was bijvoorbeeld in streken waar het dialect werd gesproken dat aan de basis

ligt van de standaardtaal, meer dan 50% van de bevolking afkomstig van de Vikingen. Daarbij vergeleken is de situatie in de Nederlanden minder ingrijpend. Maar ook het westelijke deel hiervan wordt al sinds de middeleeuwen gekenmerkt door een stroom van immigranten. De huidige randstad, waar zoals bekend onze standaardtaal haar wortels heeft, en meer in het bijzonder Amsterdam, is al zeer vroeg een ‘melting pot’. Naar we aan mogen nemen is dat vooral een kwestie van ligging en economie. ‘Economische aardrijkskunde’ dus. Voor discussie en verwijzingen zie het hierboven al genoemde werk van Boyce Hendriks (1998) en Van der Sijs (2004).

Natuurlijk waren er in het gebied waar Duits werd gesproken ook handelscontacten en immigrantenstromen. Maar het is een feit dat de taal die ten grondslag ligt aan de standaardtaal, het Hochdeutsch, juist relatief conservatief en geïsoleerd was. Daarbij speelt ongetwijfeld ook de verhouding tussen spreek- en schrijftaal een rol. Recentelijk bespreekt Weiß (2004) bijvoorbeeld dat de Duitse standaardtaal relatief vroeg, namelijk in de veertiende en vijftiende eeuw, werd afgetapt van de gesproken taal en werd gevormd als een pure schrijftaal, die eigenlijk pas in de loop van de twintigste eeuw echt op grotere schaal als eerste taal werd geleerd door kinderen en daardoor toen terrein won als gesproken taal.

Concluderend stel ik dus dat de schaal van taalcontact is zoals in (3d) en dat deze factor uiteindelijk verantwoordelijk is voor het tempo van deflexie zoals zichtbaar in het Van Haeringen-patroon. Natuurlijk ontbreekt er nog allerlei informatie, maar er lijkt me voldoende basis om omgekeerd dit patroon als een heuristisch middel te gebruiken: stuiten we bij een taalverschijnsel op het Van Haeringen-patroon, met plussen en minnen zoals in (2), dan is er een goede reden om de oorzaak voor het verschijnsel te zoeken in het proces van deflexie, uiteindelijk te herleiden tot taalcontact (en natuurlijk ‘economische aardrijkskunde’). Of het daar ook gevonden kan worden, is natuurlijk vers twee.

3. Arbitraire referentie in het Nederlands

Het verschijnsel dat ik nu volgens de zojuist geschetste heuristiek zal onderzoeken, is arbitraire referentie. Meer specifiek zal ik het hebben over het pronomen *men*, en het Duitse en Engelse equivalent hiervan – een nogal curieus fenomeen, dat soms wordt ingedeeld bij de persoonlijke voornaamwoorden en soms bij de onbepaalde voornaamwoorden. In de recente literatuur vragen vooral de semantische raadsels waarvoor arbitraire referentie ons stelt, de aandacht (zie bijvoorbeeld Malamud 2004 en Cabredo Hofherr 2006). In overeenstemming met de gekozen heuristiek zal ik me vooral richten op de morfosyntactische kant. In deze paragraaf kijk ik naar het Nederlands *men*. Eerst volgen synchrone eigenschappen (in paragraaf 3.1) en dan volgt de diachronie (in paragraaf 3.2). In de volgende paragraaf komen het Duits en het Engels aan bod.

3.1. *Men* synchron

Een aantal eigenschappen van *men* worden opgesomd in (5). Ik zal ze achtereenvolgens bespreken.

- (5) Eigenschappen van *men*:
- a. De referent is arbitrair.
 - b. De referent is menselijk.
 - c. Er kunnen geen bepalingen aan worden toegevoegd.
 - d. Het kan alleen verschijnen als subject van een finiete zin.
 - e. Het congrueert met de derde persoon enkelvoud.

Dat de referent van *men* arbitrair is (vergelijk 5a), kan worden geïllustreerd met de volgende zinnen:

- (6) a. Men leeft maar één keer.
b. Men zegt dat Jan de informatie heeft achtergehouden.
c. Men moet voor zoiets gevraagd worden.
d. Men is gearriveerd.
e. Men lacht.

In deze zinnen is de referent van het subject steeds arbitrair in de zin dat er geen directe en specifieke claims worden gemaakt ten aanzien van een bepaalde persoon. Het kan daarom gaan om ‘alle mensen’, zoals in (6a), of een soort wetmatigheid zijn, zoals in (6c), maar dat hoeft niet. In (6b) zal dat bijvoorbeeld zeker niet zo zijn; het zou hier zelfs in de werkelijkheid kunnen gaan om één bepaalde persoon, en de spreker zou dat ook kunnen weten (hij zou het eventueel zelf kunnen zijn), maar er wordt domweg niet direct naar deze agens verwezen. Het pronomen *men* kan agens zijn, zoals in (6a, b, e), maar ook thema, of zo *men* wil intern argument, zoals in (6c, d). Het ermee congruerende werkwoord kan transitief zijn, intransitief of ‘ergatief’ (zoals in (6d)). Er is wat dit betreft geen restrictie. De spreker kan geïncorporeerd zijn, zoals in (6a), maar dat hoeft niet. Voor zover ik zie, correleert deze eigenschap niet met een bepaald type thematisch patroon (zoals geldt voor vergelijkbare constructies in het Italiaans, zie Cinque 1988).

Het is belangrijk om direct vast te stellen dat het gebruik van *men* niet de enige mogelijkheid is om arbitraire referentie uit te drukken. Er zijn verschillende soorten constructies waarmee in finiete zinnen een vergelijkbaar effect kan worden gesorteerd. Voorbeelden die min of meer parallel lopen met die in (6) staan in (7):

- (7) a. Je leeft maar één keer.
a’. We leven maar één keer.
b. Er wordt gezegd dat Jan de informatie heeft achtergehouden.
b’. Iemand zegt dat Jan de informatie heeft achtergehouden.
c. Je moet voor zoiets gevraagd worden.

- d. Ze zijn gearriveerd.
- e. Er wordt gelachen.

In de eerste plaats kan gebruikgemaakt worden van de gewone persoonlijke voornaamwoorden, zoals *je*, *we* en *ze*. Naast een specifieke referentie staan deze pronomina kennelijk ook arbitraire referentie toe. In de tweede plaats kunnen onbepaalde pronomina, zoals *iemand* in (7b'), worden gebruikt en in de derde plaats kan arbitrariteit door het gebruik van het passief mogelijk worden, zoals in (7b) of in de onpersoonlijke passieve constructie van (7e).

Ik voeg hier maar direct een paar opmerkingen aan toe. Het overzicht in (7) is niet bedoeld als volledig. Zo kun je uiteraard het effect van arbitraire referentie ook krijgen door gebruik te maken van niet-gegrammaticaliseerde omschrijvingen van het type *de mens* of *mensen* (*mensen leven maar één keer*). Ook wil ik niet zeggen dat *men* in al deze gevallen letterlijk hetzelfde betekent. Er is niet alleen steeds een duidelijk stilistisch verschil, ook zijn de effecten van wel of niet inclusie van de spreker verschillend. Zo lijkt het me bij *we* moeilijk voorstelbaar dat de spreker niet geïncludeerd is, terwijl dat bij *ze* juist andersom is. Tot slot moet nog opgemerkt worden dat de strategie om gewone, specifieke pronomina (en met name de tweede persoon) ook in te zetten voor arbitraire referentie cross-linguïstisch gezien vaak lijkt voor te komen. Dat betekent niet dat elke vorm van de gewone persoonlijke voornaamwoorden dit gebruik toestaat. Met volle pronomina (de voorbeelden in (7) zijn alle zwak of clitisch) gaat het in het Nederlands niet of uiterst moeizaam. De pronomina in (8) vragen om een specifieke referent.¹

- (8) a. Jij leeft maar één keer.
- b. Wij leven maar één keer.
- c. Zij zijn gearriveerd.

De referent mag dan arbitrair heten, helemaal arbitrair is hij niet. Zoals aangegeven in (5b) moet hij namelijk menselijk zijn. Zin (9a) kan betekenen dat de Schepper al het denkbare heeft gemaakt, maar het subject in (9b) kan alleen <+menselijk> zijn. Stenen en dieren zijn hier uitgesloten. En hoewel zowel bezielde als onbezielde zaken genuttigd kunnen worden en wij geen mensen plegen te eten, kan dát alleen bedoeld zijn in (9c).

- (9) a. God scheidt hemel en aarde.
- b. Men is geschapen.
- c. Men wordt opgegeten.

Ook gebruik van pronomina als *we*, *je* en *iemand* impliceert dat de referent menselijk is. Het is evenwel niet zo dat arbitrariteit in het algemeen <+menselijk> impliceert. Niet alleen

1 Althans, in het Standaardnederlands. Het valt op dat sommige sprekers (voetballers en hun coaches bijvoorbeeld) tegenwoordig ook de volle vorm gebruiken waar tot nu toe een clitic wordt geprefereerd. Voor deze sprekers kan (8a) dus wel een arbitraire interpretatie hebben.

zou dan het begrip ‘arbitrair’ steeds minder op zijn plaats zijn, het blijkt ook empirisch niet juist. Bij passieven, bijvoorbeeld, is het in ieder geval ruimer. Dat blijkt natuurlijk niet uit de voorbeelden in (7b, e), omdat de agens hier in onze werkelijkheid nu eenmaal menselijk is. In de juiste context kan (10) evenwel net zo goed op dieren als op mensen slaan. In geval van (10a-b), bijvoorbeeld, is een situatie denkbaar waarin je de agens niet ziet, maar waar je je conclusie uit de wel waarneembare feiten trekt. Uit (10c) blijkt dat ook het subject in infinitieve zinnen (aangeduid met PRO) arbitrair kan zijn en dan, in de juiste context, niet per se menselijk hoeft te zijn.

- (10) a. Er wordt gerend.
 b. Er is gegeten.
 c. Het is noodzakelijk [PRO eten te zoeken].

Dat *men* uitsluitend naar mensen kan verwijzen, sluit direct aan bij zijn etymologische oorsprong. Het pronomen is een grammaticalisatie van het woord *man* met de betekenis ‘mens’. De eigenschap (5c) wordt geïllustreerd in (11): (11a) laat zien dat pronomina in principe kunnen worden gecombineerd met een relatieve zin; (11b) laat zien dat dit evenwel niet geldt voor *men*. Het lijkt me niet dat dit noodzakelijk voortvloeit uit de betekenis van *men*. Een zin als (11c), die in een bepaalde interpretatie vergelijkbaar zou kunnen zijn met (11b), is immers grammaticaal. Aannemelijker is dat deze eigenschap wordt veroorzaakt doordat *men* zich syntactisch gedraagt als een clitic. Een pronomen als *ze* of *je*, of het nu specifiek of arbitrair wordt gebruikt, kan ook niet gecombineerd worden met een bepaling, zoals (11d) laat zien.

- (11) a. Jij, die daar geweest bent, weet beter.
 b. *Men, die daar geweest is, weet beter.
 c. De mens, die daar geweest is, weet beter.
 d. *Ze, die daar geweest zijn, weten beter .

Ik zeg opzettelijk dat *men* syntactisch een clitic is, omdat het in het Nederlands fonologisch juist anders is dan zwakke woorden als *me*, *ze* en *je*, et cetera. *Men* wordt immers in de standaardtaal met een volle vocaal uitgesproken (en niet met een sjwa).

De volgende zinnen illustreren dat *men* alleen subject kan zijn van een finiete zin (vergelijk 5d). *Men* ontbeert een objectvorm: (12a) is uitgesloten. Dat heeft niets te maken met de thematische rol (thema), want (12b), dezelfde rol maar dan in subjectpositie, is correct. Het heeft ook niets te maken met arbitraire referentie, want *je* kan (ook met een arbitraire interpretatie) uitstekend in de objectpositie voorkomen, zoals (12c) demonstreert. Het pronomen *je* kan (ook met een arbitraire interpretatie) subject zijn van een infinitief, zoals in (12d), of subject van een ‘small clause’, zoals in (12e). Ook hier is *men* uitgesloten (vergelijk 12f, g). Er is dus inderdaad maar één positie beschikbaar voor *men*, de subjectpositie van een finiete zin.

- (12) a. *Ze kiezen men.
 b. Men wordt gekozen.
 c. Ze kiezen je.
 d. Ze zien je komen.
 e. Ze beschouwen je vrij.
 f. *Ze zien men komen.
 g. *Ze beschouwen men vrij.

Tot slot laat (13a) zien dat *men* congrueert met de derde persoon enkelvoud (vergelijk 5e), de vorm die verschijnt als een finiet werkwoord ongemarkeerd is voor congruentie, zoals ook bij onpersoonlijke passieven (vergelijk 7e), of andere onpersoonlijke constructies. Dat past goed bij een pronomina waarvan de referent arbitrair is. De derde persoon enkelvoud is trouwens ook de vorm die direct past bij de veronderstelde etymologische oorsprong van *men*. Het bestaan van deze (ongemarkeerde ofwel) defaultvorm van de derde persoon enkelvoud heeft ook repercussies voor het erbij behorende bezittelijk voornaamwoord (namelijk mannelijk enkelvoud) en het reflexieve pronomina (*zich*), zoals (13b) laat zien. Zin (13c) laat ten slotte zien dat bij pronomina die arbitrair gebruikt worden, de congruentievervalselen gelijk zijn als bij de specifieke interpretatie (en dat dus niet bijvoorbeeld de derde persoon tevoorschijn komt).

- (13) a. *Men heeft* (*heb, *hebt, *hebben) mij gevraagd iets te zeggen.
 b. *Men is* aan *zijn* stand verplicht *zich* in te schrijven.
 c. *Je bent* aan *je* stand verplicht *je* in te schrijven.

Deze derde persoon enkelvoud in de vorm impliceert niet dat de referent niet meervoudig kan zijn; die referent is immers arbitrair. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat reciproque pronomina combineerbaar zijn met *men*, en ook met *je* mits dit arbitrair geïnterpreteerd wordt: zie (14a, b). Hier zien we trouwens een duidelijk verschil tussen pronomina en omschrijvingen van het type *de mens*, want die hebben die eigenschap niet. Zin (14c) is uitgesloten; de zin is alleen grammaticaal indien het subject letterlijk meervoudig is (*de mensen zien elkaar in hun spiegel*).

- (14) a. Men ziet elkaar in zijn spiegel.
 b. Je ziet elkaar in je spiegel.
 c. *De mens ziet elkaar in zijn spiegel.

Samenvattend kan het volgende worden gezegd. *Men* is een pronomina dat uitsluitend een arbitraire interpretatie heeft. Bij deze interpretatie past dat het een aantal bij uitstek niet-specifieke, ongemarkeerde eigenschappen heeft: het is een clitic en geen vol pronomina, het congrueert met de derde persoon enkelvoud (hoewel het als arbitrair woord ook een meervoudige interpretatie kan hebben), het combineert met het mannelijke bezittelijke voornaamwoord en met *zich*. Voor het feit dat *men* <+mannelijk> is, heb ik echter voorals-

nog alleen een historische verklaring kunnen geven (het is een grammaticalisatie van het woord *mens*). Het meest raadselachtig is dat *men* een incompleet paradigma heeft en in tegenstelling tot alle andere pronomina geen objectvorm heeft: er is alleen een vorm voor de subjectpositie in finiete zinnen. Het nettoresultaat is dat *men* ondanks zijn defaulteigenschappen een vreemde eend in de bijt is. Een idee van die bijt geeft het paradigmatische overzicht in (15) (waar cursieve vormen duiden op horizontale en vette op verticale syncretismen).

(15)

Subject	Object	Possessief	Reflexief	Reciproque
Ik	<i>me</i>	<i>me</i>	<i>me</i>	-
<i>Je</i>	<i>je</i>	<i>je</i>	<i>je</i>	elkaar
U	<i>u</i>	<i>u(w)</i>	<i>u/zich</i>	elkaar
Ze	<i>haar</i>	<i>haar</i>	zich	-
Hij	hem	zijn	zich	-
Men	-	zijn	zich	elkaar
Ze	<i>ze</i>	hun	zich	elkaar
<i>Jullie</i>	<i>jullie</i>	<i>jullie</i>	<i>je</i>	elkaar
We	<i>ons</i>	<i>ons</i>	<i>ons</i>	elkaar

Men is het enige pronomen dat uitsluitend arbitrair is. Het parasiteert deels op de derde persoon mannelijk, maar wijkt daar ook cruciaal vanaf, met een eigen subjectvorm en géén objectorm (en een uit zijn arbitrariteit voortvloeiend reciproque pronomen). Hoewel ik daar in het schema gemakshalve aan voorbij ben gegaan, is *men* bovendien het enige pronomen dat syntactisch gezien uitsluitend een clitische vorm heeft, namelijk één die noodzakelijk gecombineerd wordt met een finiete vorm van het werkwoord. In die zin kan *men* worden beschouwd als een soort uitbreiding, een soort aanhangsel, van de verbale inflectie. Hoe dat ook zij, *men* staat er paradigmatisch helemaal alleen voor.

3.2. *Men* diachroon

In de ANS (1997) wordt opgemerkt dat *men* in het huidige Nederlands voornamelijk behoort tot de formele taal. Dat komt overeen met Duinhoven (1990) en Paardekooper (1991), die beiden betogen dat *men* in het Standaardnederlands terrein verliest. Relicten plegen zich nu eenmaal het langst in de conservatievere, formelere taal op te houden (geheel in overeenstemming met de strekking van paragraaf 2). Gegevens uit diverse corpora ondersteunen de opvatting dat *men* in het Standaardnederlands op zijn retour is.

Ten eerste kan met behulp van de CHILDES-corpora (MacWhinney 1995) onderzocht worden of *men* gebruikt wordt door Nederlands lerende kinderen die in CHILDES zijn opgenomen en of het voorkomt in de tot hen gerichte (gesproken) taal. Uit een speurtocht door de beschikbare corpora blijkt dat dat niet het geval is. We kunnen daaruit concluderen dat *men* niet vroeg geleerd wordt in het Nederlands. Wanneer dan wel (en of het nog door elke Nederlander wordt geleerd) durf ik niet te zeggen. Het oudste Nederlandse kind in CHILDES is 6 (namelijk Laura, zie Van Kampen 1997). *Men* is dus op zijn best een woord van de latere ‘schooltaal’. In het perspectief van paragraaf 2 behoort het daarmee niet (meer) tot de harde kern van het Nederlandse pronominale systeem.

Een tweede aanwijzing kunnen we baseren op het corpus van Uit den Boogaart (1975). Aan de hand van de gegevens in dit corpus heb ik de relatieve frequentie berekend van *men* in een aantal bronnen uit 1970 (de relatieve frequentie ontstaat als het aantal voorkomens van *men* wordt gedeeld door het totaal aantal woorden). De gegevens staan in de volgende tabel (opgave van decimalen na de komma).

(16) Relatieve frequentie van *men* in 1970 (gebaseerd op Uit den Boogaart 1975)

Kranten	0011
Romans	0005
Wetenschappelijk	0031
Gesproken academisch	0009
Gesproken niet-academisch	0001

We kunnen uit deze gegevens twee dimensies halen. Ten eerste valt het verschil op tussen gesproken en geschreven Nederlands. En ten tweede het verschil tussen academisch en niet-academisch. Geschreven academische taal heeft daarom het hoogste *men*-gehalte. In gesproken niet-academisch is *men* marginaal. Dit komt volledig overeen met onze eerdere bevindingen over de formele status van *men*.

In eerdere stadia van het Nederlands was *men* gewoon en derhalve veel productiever, zoals betoogd wordt door de eerder aangehaalde Duinhoven (1990) en Paardekooper (1991). Hoe gewoon en hoe productief is niet eenvoudig vast te stellen, vooral omdat een vergelijking tussen bijvoorbeeld het Middelnederlands en het Nederlands van nu in termen van frequentie lastig is. We beschikken niet over banden met gesproken Middelnederlands, er waren toen nog geen kranten en geen romans zoals we die nu kennen, et cetera. Daar komt nog bij dat er anders gespeld werd (woorden wel of niet aan elkaar) en dat *men* vooral in het Middelnederlands makkelijk clitiseert en opgaat in grotere (geclitiseerde) gehelen. Het volgende kan dan ook niet meer zijn dan een indicatie. Gebruikmakend van de cd-rom Middelnederlands (met daarop het Corpus Gysseling) heb ik fragmenten geselecteerd waarvan ik veronderstel dat ze redelijk dicht bij de gesproken taal hebben gestaan (onder andere omdat de stukken passen in een orale traditie). Ik koos fragmenten uit Esmoreit, Reinaert,

Brandaan en Montalbaan. Geclitiseerde gevallen zijn zo goed en zo kwaad als dat ging meegeteld. Ik kwam op een relatieve frequentie van 0024. Inderdaad aanzienlijk hoger dan wat nu in romans, kranten of gesproken Nederlands het geval is. Alleen wetenschappers zitten nog in de middeleeuwen (als ze schrijven).

Er zijn naast kwantitatieve ook kwalitatieve aanwijzingen dat *men* tegenwoordig minder productief is. In (17a) is een Middelnederlands voorbeeld gegeven (uit de Esmoreit). Het is een regieaanwijzing. In modern Nederlands niet ongrammaticaal, maar een frase als (17b) zou nu vermoedelijk toch passender zijn.

- (17) a. Robbrecht hangt men hier.
 b. Hier wordt Robbrecht opgehangen.

Dichter bij huis is het iets eenvoudiger om de achteruitgang van *men* vast te stellen. Klaasse (2005) heeft geprobeerd twee vergelijkbare corpora van digitale (geschreven) teksten samen te stellen met zowel meer beschouwende als letterkundige teksten. Het ene corpus is van het einde van de negentiende eeuw, het andere van het einde van de twintigste eeuw. Berekenen we in deze teksten de relatieve frequentie van *men*, dan blijkt dat *men* in een eeuw tijd in de schrijftaal flink is gemarginaliseerd:

- (18) Achteruitgang van *men* in de 20^e eeuw (relatieve frequentie op basis van Klaasse 2005)

Eind 19 ^e eeuw	0036
Eind 20 ^e eeuw	0006

De vraag rijst welke constructies winnen als *men* terrein verliest. Ook hiervoor kan het corpus van Klaasse (2005) worden gebruikt. Zoals uiteengezet in paragraaf 3.1 zijn er verschillende wijzen waarop arbitrariteit kan worden uitgedrukt. Om praktische redenen is hier de volgende beperking aangebracht: er wordt alleen gekeken naar subjectpronomina die arbitrair geïnterpreteerd kunnen worden. De vraag is dus wat het aandeel is van *men* tegenover *je*, *we* en *ze* in zinnen waarin het subject arbitrair is. De resultaten worden weergegeven in (19) (gebaseerd op Klaasse 2005):

- (19) a. Arbitraire referentie in het Nederlands, eind 19^e eeuw

<i>Men</i>	88%
<i>Je</i>	0%
Overig	12%

b. Arbitraire referentie in het Nederlands, eind 20^e eeuw

<i>Men</i>	17%
<i>Je</i>	57%
Overig	26%

Alle slagen om de arm (samenstelling corpus, niet alle soorten arbitraire constructies zijn meegenomen, et cetera) poetsen niet weg dat er kennelijk in de geschreven taal van de twintigste eeuw sprake is van een enorme toename van het gebruik van arbitrair *je*. *Men* verliest, *je* wint terrein. Dat de gesproken taal de geschreven taal (wellicht ver) vooraf is gegaan, kan wel voor zeker worden aangenomen. De schrijftaal is nu eenmaal (veel) conservatiever, zoals ook (16) laat zien. In de twintigste eeuw wordt (ook) de afstand tussen de gesproken en geschreven taal kleiner. We mogen daarom wel aannemen dat de verandering (veel) eerder op gang is gekomen in de gesproken taal. Hoe dat precies zit, moet ik nu verder in het midden laten. Van belang is hier dat we een deel van een mogelijk Van Haeringen-patroon hebben gevonden:

(20) *Men* in het Nederlands:

	Nederlands
Heden	±
Verleden	+

4. Arbitraire referentie in het Engels en het Duits

In het Engels en het Duits komt een arbitrair pronomen voor met exact dezelfde etymologie als *men*. Met het Engels zijn we snel klaar omdat het woord *man/men* daar geheel niet meer voorkomt – in overeenstemming met het Van Haeringen-patroon dus, zoals in (21). Los (2002) merkt op dat de Engelse tegenhanger dezelfde eigenschappen heeft als het Nederlandse *men* (alleen een nominatief, 3^e persoon enkelvoud) en verdwenen is in de vijftiende eeuw.

(21) *Man/men* in het Engels:

	Engels
Heden	–
Verleden	+

Ik zal niet uitweiden over de strategieën die het Engels nu gebruikt om arbitraire referentie uit te drukken, maar een paar opmerkingen die parallel lopen met paragraaf 3.1 kunnen behulpzaam zijn. In de eerste plaats maakt ook het Engels gebruik van de methode om de be-

staande specifieke persoonlijke pronomina ook een arbitraire interpretatie te geven. Het pronomen *you* kan bijvoorbeeld als zodanig worden gebruikt. Ten tweede is er ook een woord dat wel wat heeft van *men*, maar er toch cruciaal van verschilt, namelijk *one*. Dit woord wordt als formeel ervaren, en doet in die zin denken aan het Nederlandse *men*. Het heeft echter anders dan *men* een eigen, compleet paradigma, kan ook als object voorkomen en is geen clitic. Vergelijk de zinnen in (22).

- (22) a. One should help one's neighbour.
 b. One has to shave oneself.
 c. This reminds one of the war.
 d. One who has been there knows better.

Ten derde moet opgemerkt worden dat *one* pas in het Engels met deze arbitraire interpretatie is verschenen nadat het pronomen *man/men* is verdwenen. De twee pronomina zijn dus niet met elkaar in competitie geweest (Los 2002:182-183).

De Duitse tegenhanger van *men*, namelijk *man*, bestaat nog steeds. Ook dit lijkt de eigenschappen te hebben die we hierboven tegenkwamen. Het verschijnt alleen in de nominatief in een finiete zin, combineert met de derde persoon enkelvoud, et cetera. Zie voor een overzicht Eisenberg & Klosa (1998) en Zifonun (2001).² Hoewel het Duits net zoals het Nederlands ook andere strategieën heeft om arbitrariteit uit te drukken, waaronder gebruik van specifieke pronomina, is er een belangrijk verschil met het Nederlands. Het Duitse *man* is namelijk nog zeer productief. Er zijn daarvoor verschillende aanwijzingen, die ik achtereenvolgens zal bespreken.

In de eerste plaats kunnen we met behulp van corpora de relatieve frequentie van *man* berekenen op dezelfde wijze zoals we dat in paragraaf 3.2 hebben gedaan voor het Nederlands. Om de vergelijking met het Nederlands te kunnen maken dienen die corpora natuurlijk wel in voldoende mate vergelijkbaar te zijn. Hierboven stelden we vast dat in de jaren zeventig van de vorige eeuw in Nederlandse kranten de relatieve frequentie van *men* 0011 was (vergelijk 16). In (23) wordt de relatieve frequentie gegeven van twee Duitse kranten uit die tijd.

- (23) Relatieve frequentie van *man* rond 1970 (gebaseerd op Rosengren 1972-1977)

<i>Die Welt</i>	0029
<i>Süddeutsche Zeitung</i>	0033

2 Hoewel er geen varianten van *man* in een niet-nominatiefpositie kunnen staan, is het, net zoals in het Nederlands, wel mogelijk om op dergelijke posities arbitrariteit uit te drukken; het Duits kan bijvoorbeeld uitwijken naar het pronomen *einer*, met als objectvarianten *einem* en *einen*. Daarmee wordt de mogelijkheid gecreëerd dat deze objectvormen worden geherinterpreteerd als vormen in het paradigma van *man*. Ik kom daarop terug in paragraaf 6.

Dat is dus aanzienlijk hoger dan in het Nederlands. Hoe dit verschil gewaardeerd moet worden, kunnen we beter bepalen met een andere aanwijzing, gebaseerd op het *Wortschatz Lexikon* (<http://wortschatz.uni-leipzig.de>). Hierin worden grote hoeveelheden digitale teksten verzameld van verschillende talen. Voor de woorden in de diverse talen worden, gebaseerd op de meest frequente woorden uit de taal in kwestie (klasse 0), frequentieklassen bepaald. Elke factor levert een nieuwe frequentieklasse op (van woorden die dus minder frequent zijn). Ook hier geldt dat er verschillende haken en ogen zitten aan deze methode (de corpora mogen groot zijn, maar zijn zij werkelijk te vergelijken?), maar het levert wel een aanwijzing op voor de productiviteit van *man* respectievelijk *men*. Om een indruk te geven zijn in (24) niet alleen deze woorden vergeleken, maar heb ik ook gezocht naar woorden uit de andere frequentieklassen, zodat een wat completer beeld ontstaat.

(24) Frequentieklassen in het Duits en het Nederlands
(gebaseerd op *Wortschatz Lexikon*, <http://wortschatz.uni-leipzig.de>)

	Duits	Nederlands
0	<i>der</i>	<i>de</i>
1	<i>den</i>	<i>het</i>
2	<i>das</i>	<i>dat</i>
3	<i>er</i>	<i>die</i>
4	<i>man/ich</i>	<i>ik</i>
5	<i>diese</i>	<i>je</i>
6	<i>du</i>	<i>men</i>

Dat de corpora voldoende vergelijkbaar zijn, wordt ondersteund doordat het pronomen voor de eerste persoon enkelvoud nominatief in beide talen in dezelfde klasse zit (namelijk klasse 4). Anders dan het systeem voor grammaticaal geslacht, of de variatie in (geschreven) clitische varianten lijkt me *ik/ich* in beide talen grammaticaal behoorlijk parallel te lopen. Opvallend is uiteraard dat het Duitse *man* in dezelfde klasse zit als *ich* en derhalve als behoorlijk frequent mag gelden. Het Nederlandse *men* is inderdaad aanzienlijk minder frequent (een verschil van een factor twee).

Een probleem is dat geschreven teksten de werkelijke grammaticale situatie kunnen maskeren. Het kan zijn dat een woord in de geschreven taal veel frequenter is dan in de gesproken taal, zoals we in paragraaf 3.2 gezien hebben voor het Nederlandse *men*. Het kan zijn dat het juist andersom is, zoals vermoedelijk geldt voor arbitrair gebruik van *je* in de negentiende eeuw. Het kan ook zijn dat de frequentie in de schrijftaal min of meer vergelijkbaar is met de gesproken taal. Als we (23) gebruiken om in te schatten wat de werkelijke grammaticale status is van *man* en *men*, is de kans zeer groot dat de positie van *men* wordt overschat. Maar hoe zit het wat dat betreft met het Duits?

Beslissend lijkt me daarom een derde aanwijzing. In CHILDES is ook getranscribeerde gesproken taal opgenomen van Duitse kinderen. In paragraaf 3.2 hebben we gezien dat Nederlandse kinderen geen *men* gebruiken. Een speurtocht in CHILDES maakt al snel duidelijk dat Duitse kinderen al heel vroeg *man* verwerven. Het pronomen is voor het vierde jaar al frequent aanwezig. Een paar voorbeelden van Simone (Miller 1976) staan in (25).

- (25) a. Essen kann man.
 b. Da kann man klettern.
 c. Wenn man zu schlafen geht.

Waar het Nederlandse *men* dus op zijn best behoort tot laat geleerde ‘schooltaal’ en in die zin niet behoort tot het kernsysteem, kan dat van het Duitse *man* zeker niet worden beweerd. Het Duitse pronomen *man* heeft nog steeds een centrale grammaticale positie.

Daarmee in overeenstemming is ook een vierde en laatste aanwijzing, die meer kwalitatief van aard is. Zifonun (2001) geeft een overzicht hoe *man* in het Duits in allerlei verschillende omstandigheden kan worden gebruikt. Ik heb al eerder gezegd dat gebruik van een *norm* met een arbitraire interpretatie niet hoeft te betekenen dat de ‘spreker’ niet een zeer specifieke referent in gedachten heeft. In het Nederlands zou in de meeste gevallen die Zifonun bespreekt, zo schat ik in, niet voor *men* gekozen worden. Als de specifieke referent al in het vage gehouden zou worden, zouden andere middelen worden ingezet. De ruimere toepasbaarheid van *man* in het Duits spoort met zijn centralere grammaticale status.

De conclusie is derhalve dat het Duitse *man* nog springlevend is, zodat (26) van toepassing is. Het zal duidelijk zijn dat (26), (21) en (20) samen een Van Haeringen-patroon opleveren.

(26) *Man* in het Duits:

	Duits
Heden	+
Verleden	+

5. Arbitraire referentie en deflexie

Het feit dat zich een Van Haeringen-patroon voordoet, zegt iets over de richting waarin we wel en niet moeten zoeken voor een nadere verklaring. Zo lijkt me dat enkele recentere suggesties niet zo plausibel zijn. Los (2002), bijvoorbeeld, relateert het verdwijnen van het Engelse *man/men* aan het verdwijnen van V2 (‘verb second’) in het Engels. In het Nederlands behoort V2 evenwel nog zonder twijfel tot de harde kern van de grammatica (het wordt vroeg geleerd), maar desalniettemin is het Nederlandse *men* óók op z’n retour, zoals we hebben gezien. Omdat het opvallend is dat twee zo verwante talen dezelfde verandering ondergaan, al is het op een ander moment, ligt een vergelijkbare verklaring in de rede. Dat

maakt het verdwijnen van V2 als oorzaak in de verandering van de arbitraire referentie er niet aannemelijker op.

Ook de suggestie dat in het Engels de vormovereenkomst met het meervoud van het nomen *man* – semantisch bovendien verwant – een serieuze rol kan hebben gespeeld, is om een vergelijkbare reden niet erg overtuigend: in het Nederlands is er geen vormovereenkomst met *man* of *mannen*, en in het Duitse enige overeenkomst (in het enkelvoud). Desalniettemin verdween *man/men* in het Engels, raakt *men* in het Nederlands in de marge en is het Duitse *man* nog volop actief.

Verklaringen voor de achteruitgang van *men* in het Nederlands zijn er ook. Duinhoven (1990) veronderstelt dat er een tendens is om subjecten persoonlijker te laten zijn. Wellicht zou hij iets vergelijkbaars willen veronderstellen voor het Engels. Waarom dan het Duits aan deze tendens niet meedoet, is vooralsnog onduidelijk. Los daarvan steunen de in paragraaf 3.1 besproken Nederlandse feiten Duinhovens veronderstelling niet. Er zijn nog steeds allerlei andere arbitraire subjecten. Het gebruik van arbitrair *je* neemt zelfs toe.

Paardekooper (1991), ten slotte, veronderstelt dat Engelse invloed een van de factoren is die het Nederlandse *men* bedreigt. Het Engelse *you* zou het arbitraire gebruik van het Nederlandse *je* stimuleren en daardoor het pronomina *men* wegduwen. Dat er een relatie is met de opkomst van *je*, wordt ondersteund door de feiten uit paragraaf 3. Dat er Engelse invloed achter zou zitten, lijkt me niet erg waarschijnlijk. Het lijkt te gaan om een verandering ‘van onderen’, die bovendien vermoedelijk al in gang is gezet voordat de Angelsaksische cultuur zo dominant werd. Maar afgezien daarvan, belangrijker hier is dat de factor ‘Engelse invloed’ ons uiteraard niet verder helpt bij de verdwijning van *man/men* in het Engels zelf. En we willen, zoals gezegd, graag een verklaring die zicht biedt op de hele constellatie, waarin het Nederlands tussen het Duits en het Engels in zit.

De veranderingen in het Engels en het Nederlands suggereren dat pronomina als *man/men* gevoelig zijn. Waarom zou dat zo zijn? Waarom vertoont hun ontwikkeling het Van Haeringen-patroon? Kan de oorzaak inderdaad gevonden worden in het inflectionele systeem? De bespreking die ik gaf in paragraaf 3.1, wijst precies in die richting. Daar was de conclusie dat *men* een soort aanhangsel was van de finiete, verbale flexie. Het woord *men* is een vreemde eend in de bijt van de pronomina. Het heeft als enig pronomina een in meerdere opzichten incompleet paradigma. In de klasse van de persoonlijke voornaamwoorden is het bovendien het enige dat uitsluitend een arbitraire interpretatie heeft. Uitzonderingen worden opgegeven als een inflectioneel systeem economischer moet. Als de geslachtsmarkering onder druk komt te staan, verdwijnt het gemarkeerde *het* en blijft het ongemarkeerde *de* over. Als de adjectivale inflectie van attributieve adjectieven wordt vereenvoudigd, verdwijnt de uitzondering *een mooi huis* ten gunste van *een mooie huis*, et cetera. Bij onduidelikheden in de input vallen taalleerders terug op de default, heette het in paragraaf 2 (3c). Welnu, *men* is niet de goedkoopste manier om arbitrariteit uit te drukken. Het is niet alleen een vreemde eend, we hebben ook gezien dat met verschillende andere constructies een verge-

lijkbaar effect bereikt kan worden. Net zo goed als een taal natuurlijk ook kan functioneren met maar één geslacht, of een eenvoudiger of zelfs *geen* inflectie op adjectieven.

Als evenwel taallerende kinderen permanent en consistent met het oude inflectionele systeem worden geconfronteerd, zullen zij dit gewoon verwerven, hoe gemarkeerd dit ook is. Pas als er een verstoring plaatsvindt van deze consistente input, valt de leerder terug op een eenvoudiger systeem. Die verstoring vindt bij uitstek plaats en kan doorwerken naarmate er in de geschiedenis van een taal meer taalcontact is (geweest), zoals beargumenteerd in paragraaf 2. Vandaar dat *man/men* in het Engels het eerst is verdwenen, vandaar dat het Duits *man* heeft kunnen behouden en vandaar de middenpositie van het Nederlands.

Deze benadering voorspelt dat een contacttaal die mede gebaseerd is op het Nederlands, zeer waarschijnlijk niet het pronomen *men* zal overnemen. Naarmate een creool ook in allerlei andere verschijnselen drastischer verschilt van het Nederlands gaat de voorspelling weliswaar nog steeds op, maar wordt ze ook meer gratuit. Interessant is daarom het Afrikaans, een contacttaal die anders dan bijvoorbeeld het Berbice Dutch en het Negerhollands redelijk dichtbij het Nederlands staat (het heeft onder andere de OV-volgorde en zelfs V2 behouden). Hoe wordt in het Afrikaans arbitrariteit uitgedrukt? Uit Donaldson (1993) maak ik op dat de strategie om een specifiek pronomen arbitrair te interpreteren de gewone gang van zaken is (zoals bijvoorbeeld *you* in het Engels en *je* in het Nederlands). De voorspelling komt dus uit.

Interessant is dat we op basis van Donaldsons beschrijving op kunnen maken dat de geschiedenis zich ten dele lijkt te herhalen. Er is namelijk ook een woordje als *'n mens* of *mens* in gebruik, dat uiteraard direct doet denken aan de etymologie van *men*. Dit woord kan evenwel niet gebruikt worden om terug te verwijzen naar dezelfde arbitraire referent. Het subject in de tweede zin van (27a) moet daarom *ji* zijn (uiteraard in arbitraire interpretatie). Dat duidt erop dat (*'n mens* (nog) niet volledig is gepronominiseerd, hoewel het gebruik van het bezittelijk voornaamwoord *jou* in het eerste conjunct, uiteraard ook arbitrair geïnterpreteerd en gebonden door het subject, daar weer wél op wijst. Het in dit verband belangrijkste feit is evenwel dat dit woord, pronomen of niet, wel een compleet paradigma heeft in die zin dat het wél in objectpositie kan verschijnen, zoals wordt geïllustreerd in (27b). Het is dus cruciaal anders dan *men* (zoals het in (27a) ook anders is doordat het een tweede persoon (*jou*) bindt).

- (27) a. In die Kruger-wildtuin moet 'n mens nooit uit jou kar klim nie en jy moet voor
sonsondergang een van die kampe bereik. (Donaldson 1993:140)
'In het Kruger Wildpark moet je nooit uit je auto klimmen en je moet voor
zonsondergang een van de kampen bereiken.'
- b. Niemand was bang niet, al het dit mens bly bedreig. (Donaldson 1993:140)
'Niemand was bang, hoewel dit je bleef bedreigen.'

Hoe succesvol onze heuristiek tot nu toe ook mag lijken, er ontbreekt nog wel een belangrijke schakel. Immers, wie beweert dat een bepaald verschijnsel verdwijnt omdat het gemarkeerd is (daar komt ten slotte mijn stelling op neer), moet de vraag beantwoorden waarom dat verschijnsel dan überhaupt ooit is verschenen. Was het allemaal niet veel eenvoudiger geweest als *men* nooit ontstaan was? Deze vragen zal ik in het tweede deel van deze paragraaf proberen te beantwoorden. Het lijkt op het eerste gezicht een contradictie maar ik zal betogen dat deflexie, verantwoordelijk voor het verdwijnen van *men*, ook verantwoordelijk is voor het ontstaan van dit pronomen.

Hoewel we dan spreken over de periode vóór de stadia die we met bronnen goed kunnen documenteren, wordt aangenomen dat de Germaanse talen ooit zogenoemde *pro drop*-talen waren, zoals bijvoorbeeld het Latijn, het Italiaans en het Oudfrans. Het verschijnsel is nog redelijk goed observeerbaar in het Oudengels en het Oudhoogduits (zie respectievelijk Van Gelderen 2000 en Axel 2005). In *pro drop*-talen wordt/werd het subject zichtbaar door middel van de inflectie (de markering voor persoon en getal) op het werkwoord. Generaliserend gesproken wordt in dit type talen een persoonlijk voornaamwoord niet door een woord uitgedrukt, tenzij nadruk vereist is. Wat weten we van arbitraire referentie in *pro drop*-talen? Alweer generaliserend gesproken (op basis van Ackema e.a. 2006 en vooral Cabredo Hofherr 2006) het volgende: in een *pro drop*-taal is het arbitraire subject *nooit* lexicaal. Er is dus geen woord als *men* (zoals er in een *pro drop*-taal ook nooit een subjectpronomen is in zinnen als *het regent*). Als we bedenken dat in een *pro drop*-taal pronomina alleen verschijnen als ze benadrukt worden en arbitraire referentie juist om een default vraagt (vergelijk ook het clitische karakter van *men*), is dat niet zo vreemd. Dat het werkwoord in dit geval de derde persoon is, ligt ook in de lijn van de verwachting. Ook dat is immers bij uitstek een default. Er is hier overigens wel enige variatie tussen enkelvoud en meervoud.

Hoewel van *pro drop* in de huidige Germaanse talen weinig meer over is, zijn er nog sporen waarneembaar in het IJslands, de Germaanse taal met de meeste inflectie (en de meest geïsoleerde geschiedenis!). Tot die sporen van *pro drop* behoort ook (28) (beschreven door Cabredo Hofherr 2006, die zich baseert op Sigurdsson 1989 en 1990).

(28) Eg vissi ekki að aetti að fara svona oft til Graenland.

Ik wist niet dat moest (3^e pers.) gaan zo vaak naar Groenland.

‘Ik wist niet dat men zo vaak naar Groenland moest gaan.’

In deze zin wordt het arbitraire subject niet gelexicaliseerd en verschijnt het werkwoord in de ingebedde zin in de derde persoon enkelvoud. Sporen van arbitraire *pro drop* zijn ook zichtbaar in de geschiedenis van het Duits, zoals Axel (2005) laat zien.

Stel dat het systeem om het subject zichtbaar te maken door middel van de persoons- en getalsmarkering op het werkwoord onder druk komt te staan. Hoe moet dan de constructie waarmee arbitraire referentie wordt uitgedrukt, versterkt worden? Er moet een woord worden gevonden voor de subjectpositie dat zo goed mogelijk aansluit bij de semantiek en

de syntaxis van de bestaande constructie, die in de input van de taalgebruiker nog volop aanwezig is. Het woord moet, anders gezegd, het effect van arbitrariteit niet, of zo min mogelijk, teniet doen en moet congrueren met de derde persoon. Dat is precies de context waarin *men* kan verschijnen. Zo volgt de derde persoon enkelvoud waarmee *men* congrueert, maar ook de etymologie van *men* (gerelateerd aan *mens*) en de daarmee samenhangende restrictie <+menselijk> passen geheel in dit scenario.³

Het belangrijkste is echter dat dit scenario ook verklaart waarom *men* zo'n vreemde eend is. Waarom is er juist dit pronomen voor arbitraire referentie? Waarom heeft het geen objectvorm? Waarom kan het alleen verschijnen in finiete zinnen? Het antwoord is steeds hetzelfde: *men* blijkt nodig waar er vroeger *pro drop* was. Alleen in finiete zinnen is er *pro drop* en alleen in subjectpositie. De asymmetrie bij *men* is een rechtstreeks gevolg van het feit dat *pro drop* asymmetrisch is: het zijn de Germaanse subjecten van finiete zinnen die gedropt konden worden en geïnterpreteerd konden worden dankzij de inflectie op het werkwoord. Bij de andere persoonlijke voornaamwoorden zit het anders: daarvan bestonden al gelexicaliseerde varianten voor de subjectvorm (voor nadruk) en voor de objectvorm. Het defaultkarakter van arbitrariteit stond nu juist geen lexicale variant toe in het *pro drop*-stadium.

Het blijft speculeren hoe in het Germaanse *pro drop*-stadium arbitrariteit voor interne argumenten werd uitgedrukt, maar het overzicht in paragraaf 2 geeft aan dat er verschillende kandidaten zijn. Zo zou bijvoorbeeld met een passieve vorm het object subject kunnen worden, zodat precies dezelfde defaultconstructie gebruikt kon worden. Mogelijk werd in zulke gevallen ook de strategie ingezet waarin een specifiek pronomen arbitrair wordt geïnterpreteerd, of een combinatie hiervan.

Het is goed nog even expliciet stil te staan bij de vraag waarom na het verzwakken van het *pro drop*-systeem niet *direct* gekozen is voor het systeem van arbitrariteit dat nu in het Engels en het Afrikaans, maar ook meer en meer in het Nederlands functioneert. Waarom is die merkwaardige tussenstap met een woord als *men* nodig? Als we opnieuw mochten beginnen en we ontwerpen een taal die geen *pro drop* heeft, dan zou inderdaad een woord als *men* met zijn asymmetrische paradigma, niet tevoorschijn komen. De kwestie is dat er in de geschiedenis van een taal nu eenmaal niet zomaar opnieuw begonnen kan worden. Het is niet zo dat een *pro drop*-systeem van de ene op de andere dag geheel is verdwenen. Anders gezegd, een taalgebruiker heeft te maken met een bestaand taalaanbod en moet daar zo goed en zo kwaad als het gaat zoveel mogelijk bij aansluiten. Frequente positieve evidentie kan niet worden genegeerd. Om die reden kunnen ook allerlei relictten lang in een taal blijven be-

3 Op het eerste gezicht geldt dit niet voor de omstandigheid waarin arbitrariteit in het *pro drop*-stadium wordt uitgedrukt met de derde persoon meervoud. Maar wat blijkt? In de oudere stadia van het Duits, Engels en het Nederlands treffen we ook voorbeelden aan waarin *man/men* congrueert met een derde persoon meervoud (zie onder meer Van Gelderen 1997 en Stoett 1923 voor enige discussie). Hoewel de variatie tussen enkelvoud en meervoud niet goed wordt begrepen, is deze variatie dus niet in strijd met het geschetste scenario. *Man/men* kon kennelijk ook te hulp komen bij een werkwoord in de derde persoon meervoud.

staan, en soms zelfs geherinterpreteerd worden en een nieuw leven krijgen (vergelijk bijvoorbeeld de genitief in het Nederlands, Weerman & De Wit 1998). De constructie met *men* is een geslaagde poging om zoveel mogelijk aan te sluiten bij het *pro drop*-systeem voor arbitrariteit. De constructie met de derde persoon enkelvoud werd gebruikt voor arbitraire referentie en deze wordt nu ondersteund door een woord dat functioneert als expliciet subject dat de betekenis en de congruentie (zoveel mogelijk) in stand houdt. Het is als bij een verbouwing van een huis dat ondertussen steeds bewoonbaar moet blijven. Het huis geheel afbreken en opnieuw beginnen gaat niet. Om een andere vergelijking te gebruiken: het pronomen *men* doet denken aan de duim van de panda (Gould 1980). Deze merkwaardige extra vinger is in Goulds visie ontstaan uit een polsbotje onder invloed van de omstandigheden. Geen vondst van de tekentafel, maar wel een werkend geheel.

Het is in mijn visie dus geen te negeren toeval dat *men* geen objectvorm heeft en alleen in finiete zinnen kan verschijnen. Het feit dat we deze eigenschap ook zien in het Duits en het Engels ondersteunt dat. Sterker, we verwachten dat een min of meer vergelijkbare geschiedenis in een andere talenfamilie een vergelijkbaar resultaat kent. Het Frans is een goed voorbeeld. Zoals hiervoor al gezegd, was het Frans een *pro drop*-taal; het verloor deze eigenschap en het kent inderdaad een pronomen voor arbitrariteit met dezelfde eigenschappen als *men*, namelijk *on*. Het heeft dezelfde etymologie als *men*, en net zoals *men* kan het alleen op de subjectpositie van een finiete zin verschijnen:

- (29) a. On ne voit pas de gens.
b. *Les gens ne voient pas on/les gens n'on voit pas.

Nog sterker, we verwachten op basis van onze Germaanse kennis dat dit arbitraire *on* niet stabiel is. Ook dat blijkt correct. Het is onderdeel van een verandering waarin *on* geherinterpreteerd wordt als specifiek pronomen, namelijk van de eerste persoon meervoud (zie Conveney 2000)!

6. Slot

Ik heb betoogd dat de status van het arbitraire pronomen *man/men* in de West-Germaanse talen bepaald is door eigenschappen van het inflectionele systeem. Een belangrijke aanwijzing daarvoor is dat dit woord het Van Haeringen-patroon vertoont. In de diachrone geschiedenis in het Engels, het Nederlands en het Duits gedraagt *man/men* zich zoals andere inflectionele kenmerken in deze talen. Dat wil zeggen, *men* verdwijnt het eerst in het Engels, het Duits is het conservatiefst en het Nederlands zit ertussenin. Dit deflexiepatroon moet uiteindelijk te herleiden zijn tot de mate waarin in de wording van deze talen taalcontact een rol heeft gespeeld, zo heb ik gesuggereerd.

De heuristiek van het Van Haeringen-patroon lijkt me in dit geval succesvol, want inderdaad hebben we vast kunnen stellen dat *man/men* een vreemde eend is in de bijt van het (pronominale) inflectionele systeem. Ondanks defaulteigenschappen, die goed sporen met

het idee dat voor arbitraire referentie alle specificiteit wordt gemeden, vertoont het gemarkeerde eigenschappen. Het is het enige pronomen dat uitsluitend arbitrair is en het vertoont een incompleet paradigma. Daarom is het vatbaar voor verandering.

Ik heb bovendien betoogd dat de gemarkeerde eigenschappen voortvloeien uit een eerder *pro drop*-stadium, waar überhaupt geen arbitrair pronomen was. Toen *pro drop* onder druk kwam te staan door veranderingen in het verbale inflectionele systeem, ontstond het pronomen *man/men* om de oude, bestaande arbitraire constructie te ondersteunen.

De notie ‘economie’ heeft zodoende op verschillende manieren een rol gespeeld. In het eerste deel van dit artikel heb ik immers niet alleen gesuggereerd dat taalcontact leidt tot deflexie, maar dat uiteindelijk geografische en economische factoren ervoor verantwoordelijk zijn dat de mate van taalcontact in de drie besproken talen verschillend is. Ik laat deze naar ik meen Marxistische redenering verder maar even liggen (deze stroming is geloof ik niet in de mode) en beperk me verder tot taalkundige economie. Ik heb gebruikgemaakt van de stelling dat de taalleerder er het zo economisch mogelijk vanaf probeert te brengen. Hij maakt geen onderscheidingen die niet strikt nodig zijn. Daarnaast hebben we gezien dat arbitraire referentie door haar aard gebruik wil maken van economische middelen, omdat nu juist de referent niet nader gespecificeerd wordt. Arbitraire referentie parasiteert op een ander systeem (bijvoorbeeld de specifieke pronomina) of het maakt gebruik van default-middelen: juist geen pronomen gebruiken (zoals in *pro drop*-talen kan), of eventueel een clitic gebruiken in plaats van een sterk pronomen, of gebruikmaken van de derde persoon enkelvoud. Welke economische keuze uiteindelijk gemaakt wordt, hangt af van de omstandigheden. De allergeedkoopste oplossing is niet altijd geschikt om de bestaande feiten te verantwoorden. Het voor deze omstandigheden meest economische alternatief wint.

Ter afsluiting verdienen een paar kwesties nog enige discussie. In de eerste plaats moet opgemerkt worden dat de oplossing om het pronomen te marginaliseren en te laten verdwijnen logischerwijs niet de enige manier is om gemarkeerdheden op te ruimen. Er zijn in theorie verschillende andere opties. Zo zou je je kunnen voorstellen dat op een of andere wijze het incomplete paradigma compleet wordt gemaakt. In theorie zou dat kunnen door hetzelfde pronomen op objectpositie te gebruiken ofwel door een ander pronomen dit gat te laten vullen (bijvoorbeeld *je*). Er zijn aanwijzingen dat deze laatste mogelijkheid een rol speelt in het Duits. Hierboven (in voetnoot 2) kwam aan de orde dat het Duits het onbepaalde woord *einer* als arbitrair pronomen in kan zetten; dat geldt ook voor de accusatief- en de datiefvorm van dit woord (vergelijk Eisenberg & Klosa 1998:353-357):

- (30) a. Was soll einer dazu schon sagen!
b. Je älter man wird, umso rätzelhafter wird einem das Leben.
c. Sie lassen einen auch nie in Ruhe.

Het woord *einer* moet in (30a) in zijn arbitraire betekenis concurreren met *man*. Die concurrentie bestaat uiteraard niet in (30b-c): daar kan op de plek van respectievelijk *einem* en *einen*

nooit een vorm van *man* verschijnen. In theorie kunnen de vormen *einem* en *einen* worden geherinterpreteerd als vormen die thuishoren in het paradigma van *man*, zodat deze vorm daarmee minder uitzonderlijk en dus minder vatbaar voor verlies wordt. Omdat sprekers in zinnen als (30a), zo is mijn indruk, de voorkeur geven aan *man* boven *einer* (en *man* daar dus zou kunnen winnen), is deze mogelijkheid niet denkbeeldig. Het Friese *men* zou om een vergelijkbare reden ook nog steviger in het zadel kunnen zitten. Hier zouden de objectvorm *jin* (die ook als reflexief gebruikt kan worden) en de possessief *jins* als aparte arbitraire vormen in het paradigma van *men* kunnen worden beschouwd (vergelijk Tamminga 1963).⁴

Een andere optie is om het arbitraire pronomen ook een specifieke interpretatie te geven en het daarmee in een regulier paradigma te plaatsen. Deze richting lijkt het Frans te hebben gekozen, waar *on* is gaan concurreren met *nous*. Verder onderzoek zou uit moeten wijzen in welke mate deze opties ook daadwerkelijk voorkomen. De vervolgvraag is waarom het Frans de ene optie kiest en andere talen de andere. Deze keuze kan opnieuw (mede) bepaald worden door deflexie. Gebruik van *on* heeft in het Frans bijvoorbeeld een groot voordeel boven de vorm *nous*. Met *on* in plaats van *nous* wordt namelijk de variatie in het congruerende werkwoordelijke paradigma gereduceerd (*nous voyons* versus *on voit*), zodat (in de ongemarkeerde gevallen in de uitspraak) alle Franse werkwoordelijke vormen gelijk zijn behalve de tweede persoon meervoud (*vous voyez*).

Een andere vraag betreft de relatie tussen deflexie en taalcontact. Ik heb gesteld dat deflexie te herleiden is tot taalcontact. De redenering was dat taalcontact leidt tot deflexie en dat deflexie het geïsoleerde karakter van *men* bedreigt. Voor de redenering in dit artikel maakt het niets uit, maar het is natuurlijk denkbaar dat de notie ‘deflexie’ eigenlijk alleen een bijverschijnsel is en een vage aanduiding blijkt van een cluster van verschijnselen die in min of meer pretheoretische zin verwant lijken, maar eigenlijk alleen delen dat ze door taalcontact worden getriggerd. In ieder geval weten we al dat taalcontact, meer speciaal ‘interference through shift’ tot meer kan leiden dan alleen deflexie. Het verlies van V2 in het Engels en de verandering van OV naar VO in deze taal, die op het eerste gezicht niets van doen hebben met deflexie, worden ook geclaimd als te zijn getriggerd door de dramatische hoeveelheid taalcontact in de geschiedenis van het Engels. Over de relatie tussen deflexie en taalcontact kunnen we alleen preciezer worden als we meer weten over verschillende soorten van taalverwerving: kinderen die hun moedertaal leren, kinderen die een tweede taal leren, de wijze waarop volwassenen op latere leeftijd hun taal aanpassen, de verwerving door volwassenen van een tweede taal (of een ander dialect). En natuurlijk is er daarnaast ook meer historische informatie gewenst over hoe taalcontact verlopen zou kunnen zijn.

4 Dit doet de vraag rijzen of er in het Nederlands niet een vergelijkbaar steunpunt is, of is geweest, voor *men*. Inderdaad kon het onbepaalde voornaamwoord *een* of *eener* ‘iemand’ ook arbitrair worden geïnterpreteerd. Deze vorm had ook objectvarianten (vergelijk bijvoorbeeld Stoett 1923:52). Het onbepaalde voornaamwoord *een* is evenwel met objectvarianten en al uit de standaardtaal verdwenen.

Keren we ten slotte terug naar Van Haeringens vergelijking van het Nederlands met het Duits en het Engels. In modern comparatief theoretisch onderzoek wordt even makkelijk het Nederlands vergeleken met het Chinees en het Warlpiri. Typologen zullen vandaag de dag hun schouders ophalen bij een synchrone vergelijking van drie nauw gerelateerde talen. Volgens mij heeft een onderneming als die van Van Haeringen uit 1956 toch nog steeds zin. Niet als we uitsluitend synchroon te werk gaan. Dan is een vergelijking met het Chinees en het Warlpiri net zo legitiem. De diachrone ontwikkeling van nauw verwante talen in verschillende richting en in verschillend tempo kan ons evenwel op het spoor zetten van wat achter het taalsysteem zit op een manier die niet mogelijk is in strikt comparatief of typologisch onderzoek. Zulk diachroon onderzoek is nu, vijftig jaar later, goed mogelijk door de enorme vooruitgang die geboekt is in verschillende subdisciplines van de taalkunde. Wilten we in letterlijke zin inhoud geven aan Van Haeringens stelling dat het Nederlands tussen het Duits en het Engels zit, dan zullen we zelfs over de grenzen van onze discipline heen moeten gaan.

Bibliografie

- Ackema, P. [e.a.] (2006, te versch.). ‘Agreement and the expression of arguments’. In: Ackema, P. [e.a.] (eds.). *Agreement and arguments*. Oxford: Oxford University Press.
- ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff. 2 dln.
- Arends, J., P. Muysken & N. Smith (eds.) (1995). *Pidgins and Creoles. An introduction*. Amsterdam: John Benjamins. (Creole language library 15).
- Axel, K. (2005). ‘Null subjects and verb placement in Old High German’. In: Kepsers, S. & M. Reis (eds.). *Linguistic evidence. Empirical, theoretical and computational perspectives*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 27-48. (Studies in generative grammar 85).
- Blom, E. & D. Polinská (2006). ‘Verbal inflection and verbal placement in first and second language acquisition’. In: Vliegen, M. (ed.). *Linguistik International 16, Variation in Sprachtheorie und Spracherwerb; Akten des 39. Linguistischen Kolloquiums in Amsterdam 2004*. Amsterdam: Lang, 1-10.
- Boyce Hendriks, J. (1998). *Immigration and linguistic change. A socio-historical linguistic study of the effect of German and southern Dutch immigration on the development of the northern Dutch vernacular in 16th/17th century Holland*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. University of Wisconsin.
- Cabredo Hofherr, P. (2006, te versch.). ‘“Arbitrary” pro and the theory of pro-drop’. In: Ackema, P. [e.a.] (eds.). *Agreement and arguments*. Oxford: Oxford University Press.
- Cinque, G. (1988). ‘On *si* constructions and the theory of *arb*’. In: *Linguistic Inquiry*, 19, 521-582.
- Coetsem, F. van (1988). *Loan phonology and the two transfer types in language contact*. Dordrecht: Foris. (Publications in language sciences 27).

- Conveney, A. (2000). 'Vestiges of *nous* and the 1st person plural verb in informal spoken French'. In: *Language Sciences*, 22, 447-481.
- Donaldson, B.C. (1993). *A grammar of Afrikaans*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter. (Mouton grammar library 8).
- Duinhoven, A.M. (1990). 'Verdwijnt men?' In: Den Besten, J.B., A.M. Duinhoven & J.P.A. Stroop (red.). *Vragende wijs: vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis. Bundel aangeboden aan Leopold Peeters bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde van het Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam [etc.]: Rodopi, 70-80. (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 86).
- Eisenberg, P. & A. Klosa (1998). *Duden: Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. 6e, neu bearb. Aufl. Mannheim [etc.]: Dudenverlag. (Der Duden in 12 Bänden. Bnd. 4).
- Gelderen, E. van (1997). *Verbal agreement and the grammar behind its breakdown. Minimalist feature checking*. Tübingen: Max Niemeyer. (Linguistische Arbeiten 364).
- Gelderen, E. van (2000). *A history of English reflexive pronouns: person, self and interpretability*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins. (Linguistics today 39).
- Gould, S.J. (1980). *The Panda's thumb. More reflections in natural history*. New York: Norton.
- Gysseling, M. (red.) (1981). *Corpus van Middelnederlandse teksten*. 's-Gravenhage: Nijhoff. (Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal).
- Haeringen, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Haeringen, C.B. van (1979). *Grammarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*. Ongew. herdr. Utrecht: HES. (Utrechtse herdrukken 19.)
- Kampen, N. J. van (1997). *First steps in Wh-movement*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. Universiteit Utrecht.
- Klaasse, B. (2005). *Spreek voor jezelf. Veranderingen in het gebruik van persoonlijke voornaamwoorden met een algemene referentie in het Nederlands in taalvergelijkend perspectief*. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Kroch, A. & A. Taylor (1997). 'Verb movement in Old and Middle English: dialect variation and language contact'. In: Van Kemenade, A. & N. Vincent (eds.). *Parameters of morphosyntactic change*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 297-325.
- Los, B. (2002). 'The loss of the indefinite pronoun *man*; syntactic change and information structure'. In: Fanego, T. & M.J. López-Couso (eds.). *English historical syntax and morphology*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 181-202. (Current issues in linguistic theory 223).
- MacWhinney, B. (1995). *The CHILDES project. Tools for analyzing talk*. 2nd ed. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Malamud, S. (2004). 'Arbitrariness: a definite account'. In: Garding, G. & M. Tsujimura (eds.). *West Coast Conference on Formal Linguistics, WCCFL 23 Proceedings*. Somerville, MA: Cascadilla Press, 541-554.
- Miller, M. (1976). *Zur Logik der Frühkindlichen Sprachentwicklung. Empirische Untersuchungen und Theoriediskussion*. Stuttgart: Klett. (Konzepte der Humanwissenschaften).

- Paardekooper, P.C. (1991). 'Van taal naar tekst, van /mən/ naar /men/'. In: *Taal en Tongval*, 43, 69-96.
- Pinker, S. (1984). *Language learnability and language development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. (Cognitive science series 7).
- Rosengren, I. (1972-1977). *Ein Frequenzwörterbuch der deutschen Zeitungssprache: Die Welt, Süddeutsche Zeitung*. Lund: Gleerup. (Lunder germanistische Forschungen 41 & 43). 2 dln.
- Sigurðsson, H.A. (1989). *Verbal syntax and case in Icelandic. In a comparative GB approach*. Reykjavík: [z.u.]. Diss. Lund.
- Sigurðsson, H. (1990). 'V1 declaratives and verb raising in Icelandic'. In: Maling, J. & A. Zaenen (eds.). *Modern Icelandic syntax*. San Diego [etc.]: Academic Press, 41-69. (Syntax and semantics 24).
- Sijts, N. van der (2004). *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu.
- Stoett, F.A. (1923). *Middelnederlandsche spraakkunst. Syntaxis*. 3^e, herz. dr. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Tamminga, D.A. (1963). 'Us skelve "men"-doarren'. In: Tamminga, D.A. (red.). *Op 'e taellibbing. Losse trochsneden fan Frysk taellibben I*. Bolsward: A.J. Osinga, 81-87.
- Thomason, S.G. & T. Kaufman (1988). *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley [etc.]: University of California Press.
- Uit den Boogaart, P.C. (red.) (1975). *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*. Utrecht: Oosthoek, Scheltema & Holkema.
- Weerman, F. (1993). 'The diachronic consequences of first and second language acquisition: the change from OV to VO'. In: *Linguistics*, 31, 903-931.
- Weerman, F. (2002). *Dynamiek in taal en de explosie van de neerlandistiek*. Amsterdam: Vossiuspers UvA. (Oratiereeks, 2002).
- Weerman, F. & P. de Wit (1998). 'De ondergang van de genitief'. In: *Nederlandse Taalkunde*, 3, 18-46.
- Weiß, H. (2004). 'A question of relevance; some remarks on standard languages'. In: *Studies in Language*, 28, 648-674.
- Wexler, K. (1998). 'Very early parameter setting and the unique checking constraint: a new explanation of the optional infinitive stage'. In: *Lingua*, 106, 23-79.
- Wortschatz Lexikon*. URL: <http://wortschatz.uni-leipzig.de>
- Zifonun, G. (2001). "'Man lebt nur einmal.'" Morphosyntax und Semantik des Pronomens *man*'. In: *Deutsche Sprache*, 28, 232-253.

Herhaalde exaptatie

Een diachrone analyse van de Germaanse adjectiefflexie

Freek Van de Velde*

Abstract

In this article, it is argued that Germanic adjectival inflexion underwent a series of exaptation processes: due to various changes in the overall structure of noun phrases, adjectival inflexion suffered successive function loss and function renewal restoring isomorphism. As a consequence, the traditional view on one of the most conspicuous features of Germanic, namely the difference between weak and strong adjectival inflexion, can be argued to be a gross oversimplification of the historical facts.

1. Terminologie

1.1. Exaptatie

Morfologisch ‘afval’ wordt nu en dan gerecycleerd: functieloze flexierestjes kunnen ingezet worden om een nieuw grammaticaal onderscheid uit te drukken. Met een term die hij uit de biologie geleend heeft, noemt Lass (1990) dat fenomeen *exaptatie*.¹ Zijn definitie luidt als volgt (Lass 1990:81-82):

Say a language has a grammatical distinction of some sort, coded by means of morphology. Then say this distinction is jettisoned, PRIOR TO the loss of the morphological material that codes it. This morphology is now, functionally speaking, junk; and there are three things that can in principle be done with it:

- (i) it can be dumped entirely;
- (ii) it can be kept as marginal garbage or nonfunctional/nonexpressive residue (suppletion, ‘irregularity’);
- (iii) it can be kept, but instead of being relegated as in (ii), it can be used for something else, perhaps just as systematic.

[...]

Option (iii) is linguistic exaptation.

* K.U. Leuven (België). Graag bedank ik Joop van der Horst, José Tummers en de reviewers van deze bundel voor opmerkingen bij eerdere versies van dit artikel. Verder ook een woordje van dank aan de deelnemers van de workshop *Nederlands tussen Duits en Engels* in Berlijn voor de inspirerende commentaren, en aan Luk Draye voor de hulp bij de Oudhoogduitse data.

1 Het fenomeen is in grote mate vergelijkbaar met wat Greenberg (1991) onder *regrammaticalisatie* (*regrammaticalization*) verstaat, en vertoont verder ook verwantschap met wat Croft (2000) *hypoanalyse* (*hypoanalysis*) noemt.

Een van Lass' eigen voorbeelden van exaptatie is de historie van de adjectiefflexie in het Afrikaans. Net zoals in het Nederlands, waarvan het Afrikaans in directe lijn afstamt, kunnen adjectieven er ofwel een flexionele s'wa krijgen, ofwel flexieloos blijven. In het Afrikaans wordt de aanwezigheid van de flexionele uitgang echter bepaald door de interne morfologie en fonologie van het adjectief (zie ook Raidt 1968), terwijl de aanwezigheid van een flexionele uitgang in het Nederlands geconditioneerd wordt door de syntactische eigenschappen van de nominale constituent (NC) waarin het adjectief als bepaling optreedt: aanwezigheid of afwezigheid van flexie is een kwestie van definietheid, genus en getal. Sprekers van het Afrikaans hebben dus een compleet nieuwe functie toegekend aan een bestaand morfologisch onderscheid.

In dit artikel wordt geargumenteed dat het theoretische concept exaptatie erg geschikt is om de veranderingen te beschrijven die de Germaanse adjectiefflexie heeft doorgemaakt. Ten gevolge van ruimere ontwikkelingen in de NC sinds het Indo-Europees ondergaat de adjectiefflexie verschillende exaptatiefasen. Die 'herhaalde exaptatie' werpt ook nieuw licht op het verschil tussen de sterke en de zwakke adjectiefflexie in het Germaans. In een slot-hoofdstuk worden nog enkele theoretische consequenties voor de exaptatietheorie behandeld.

1.2. Classificerende en kwalificerende bepalingen

Voordat de diachronie van de Germaanse adjectiefflexie onder de loep genomen wordt, moet eerst iets gezegd worden over de bouw van de NC. Van belang voor dit artikel is het onderscheid tussen *classificerende* bepalingen en *kwalificerende* bepalingen. Dat onderscheid wordt niet altijd even duidelijk gemaakt. Kwalificerende bepalingen zeggen iets over de referent van het kernnomen door er eigenschappen aan toe te kennen. Ze dragen bij tot de extensie. Vormelijk worden ze gekenmerkt door hun gradeerbaarheid en door de mogelijkheid op te treden in een predicatieve constructie. Classificerende bepalingen daarentegen identificeren het kernnomen als behorende tot een subklasse. Ze dragen bij tot de intensie. Vormelijk worden ze gekenmerkt door hun positie dichtbij het kernnomen, waarmee ze soms versmelten tot een samenstelling. Ze zijn nauwelijks gradeerbaar en ze komen typisch niet voor in predicatieve constructies. Het onderscheid wordt onder andere vermeld in Bolinger (1967), Teyssier (1968), Bache (1978), Quirk e.a. (1985:437, 1338-1340)², Ferris (1993) en Halliday (1994):

- (1) unexplored_{kwalificerend} political_{classificerend} terrain (voorbeeld van Bache 1978:43)
- (2) an enormous_{kwalificerend} tidal_{classificerend} wave (voorbeeld van Quirk e.a. 1985:437)

2 Quirk e.a. hebben een wat uitvoeriger taxonomie. Hun *prebeads* komen ruwweg overeen met wat ik *classificerende bepalingen* noem. Hun *central* en *postcentral adjectives* vormen dan de *kwalificerende bepalingen*. De *precentral adjectives* houden het midden tussen determinatoren en kwalificerende bepalingen, maar die kunnen probleemloos buiten beschouwing blijven in wat volgt.

Classificerende en kwalificerende bepalingen vormen soms minimale paren, zoals in:

- (3) een geheim agent (classificerend)
- (4) een geheim verdrag (kwalificerend)

Ook in het Nederlands wordt de classificerende bepaling soms opgenomen in een samenstelling:

- (5) geheimschrift

2. Germaanse adjectiefflexie

2.1. Twee visies

De Germaanse talen hebben een onderscheid ontwikkeld tussen twee types verbuiging in hun adjectiefparadigma. Het ene type wordt de *sterke* buiging genoemd, het andere type heet *zwakke* buiging. Traditioneel wordt de syntactische functie van deze twee buigings-types als volgt beschreven:

- (6) De zwakke buiging markeert definietheid; de sterke flexie markeert indefinietheid.

In dit artikel wordt echter betoogd dat het onderscheid tussen sterke en zwakke flexie beter als volgt geformuleerd wordt, althans voor wat de fase van het Proto-Germaans aangaat:

- (7) De zwakke buiging markeert classificerende bepalingen; de sterke flexie markeert kwalificerende bepalingen.

De formulering in (6) wordt in de volgende paragrafen de *traditionele* analyse genoemd; de formulering onder (7) de *alternatieve* analyse. In de volgende paragrafen komen de argumenten aan bod voor de alternatieve analyse, die verder ook aansluiten bij eerder onderzoek van Spamer (1979) en Fischer (2000, 2001 en 2004).

2.2. Argumenten voor de alternatieve visie

Dat het onderscheid tussen de sterke en de zwakke adjectiefflexie beter als (7) geformuleerd kan worden dan als (6) voor de fase van het Proto-Germaans, kan ondersteund worden door tien argumenten: zie paragraaf 2.2.1-2.2.10.

2.2.1. De herkomst van de sterke flexie

De sterke flexie ontstaat in het Laat-Proto-Indo-Europees en het Vroeg-Proto-Germaans, door de insijpeling van uitgangen van het demonstratief pronomen in de adjectiefflexie (Prokosch 1939:261). Als de klassieke theorie het bij het rechte eind heeft, dienen deze pronominale uitgangen dus voor indefiniete adjectieven. Het is echter moeilijk in te zien waarom het demonstratief pronomen, toch de *definiete* determinator bij uitstek, zijn uitgangen uitleent aan het adjectief in *indefiniete* contexten. De pronominale herkomst van de sterke

flexie is daarentegen niet in tegenspraak met de alternatieve visie in (7): demonstrativa zijn nader verwant met de kwalificerende bepalingen dan met de classificerende bepalingen. Ze hebben betrekking op de referent (extensie), niet op de betekenis (intensie).

2.2.2. De herkomst van de zwakke flexie

Ook de herkomst van de zwakke flexie is beter te verenigen met de alternatieve analyse in (7), dan met de traditionele analyse in (6).

De zwakke flexie kan teruggevoerd worden op de *n*-flexie van de nomina (Prokosch 1939:260). Die *n* is een stambouwend suffix, een Proto-Indo-Europees erfstuk (vergelijk paragraaf 3.1, *infra*). De precieze oorspronkelijke betekenis ervan is niet meer zo gemakkelijk te achterhalen. De grootste gemene deler van de nogal uiteenlopende beschrijvingen van het *n*-suffix (Brugmann & Delbrück 1889:131, 424-426, 431, 437; Hirt 1927:149 e.v.; Prokosch 1939:260-161; Ranheimsæter 1945:13-14) is een derivatieve functie: het vormt nomina, met een generaliserende betekenis.³

De alternatieve analyse in (7) sluit veel beter aan bij die oude derivatieve functie die het *n*-suffix had in het Proto-Indo-Europees: er bestaat immers een sterk verband tussen classificerende bepalingen enerzijds, en nomina, of nominoïde adjectieven die een permanente, objectieve generaliserende betekenis hebben anderzijds. Over het verschil tussen *a beautiful spot* en *a beauty spot* schrijven Quirk e.a. (1985:1340): ‘One general distinction is that the information provided by the adjective is felt to be temporary or subjective, whereas that provided by the noun premodifier is permanent, or objective, *ie* has a “classifying” function.’ Het verband tussen classificerende bepalingen en nomina komt ook tot uiting in de zogenoemde *relationele* (of *betrekkingsstichtende*) adjectieven (ANS 1997:387; Broekhuis 1999:13, 39 e.v.; Heynderickx 2001). Dat zijn adjectieven die afgeleid zijn van nomina, verwijzen naar een concept, veeleer dan naar een eigenschap (en aldus een ‘nominaal’ karakter hebben), en die dienstdoen als classificerende bepaling, type *koninklijk besluit*, *medisch student*, *binnenlandse vlucht*, et cetera. De hechte band tussen classificerende bepalingen en nomina blijkt verder ook uit het feit dat classificerende bepalingen zowel qua positie als qua semantiek bij de nominale pool in de NC aansluiten (Teyssier 1968).

2.2.3. Semipronomina

De sterke flexie duikt eerst op bij *semipronomina* (Kluge 1913:209): woorden met de betekenis ‘ander’, ‘laatste’, et cetera. Die semipronomina krijgen altijd sterke flexie, of ze nu in een definitieve of indefinitieve constituent staan. Op semantisch vlak onderscheiden ze zich door-

3 De waarde van het *n*-suffix wordt paradoxaal genoeg ook wel eens *specificerend* of *individualiserend* genoemd, in plaats van *generaliserend*, omdat het nomina zou afleiden die verwijzen naar specifieke individuen (vergelijk Lehmann 1994:28). Dat lijkt me echter een verkeerde voorstelling van zaken: het *n*-suffix is zelf niet verantwoordelijk voor het feit dat het woord gebruikt wordt ter verwijzing naar een specifiek individu.

dat ze moeilijk als classificerende bepaling kunnen dienen. Die observaties sluiten beter aan bij de alternatieve analyse in (7), dan bij de klassieke analyse in (6).

2.2.4. Predicaatsnomina

Classificerende adjectieven kunnen niet voorkomen als predicaatsnomen (vergelijk paragraaf 1.2). In het hedendaags Nederlands is een zin als (8) uitgesloten:

(8) *Die jurist is fiscaal.

Nu valt het op dat predicaatsnomina in de oudere fasen van de Germaanse talen evenmin zwakke flexie kunnen hebben (vergelijk Streitberg 1897:129 voor het Gotisch; Grimm 1967:671 voor het Oudhoogduits; Mitchell 1985:62 voor het Oudengels en Franck 1910:171 voor het Oudnederlands). Voor die observatie biedt de alternatieve analyse dus een elegante verklaring.

2.2.5. Kwantificerende bepalingen

Kwantificerende bepalingen komen meestal enkel voor in de sterke flexie, ongeacht de definitie van de NC waarin ze een functie vervullen (Fischer 2001:273). Die vaststelling is problematisch voor de klassieke visie in (6), maar niet voor de alternatieve visie in (7): kwantificeerders kunnen namelijk moeilijk optreden als classificerende bepaling. Ze grijpen niet aan op de intensie, maar op de extensie. Ze zijn ongeschikt om een ondersoort van het nomen aan te duiden.

2.2.6. Afwijkende zwakke flexie

In sommige contexten wordt zwakke flexie aangetroffen waar de klassieke analyse sterke flexie verwacht: na *a* en *sum* kan in het Oudengels bijvoorbeeld nog zwakke flexie voorkomen en hetzelfde geldt voor het Oudnoors:

(9) an blinda mann (Oudengels, Fischer 2001:268)

‘een blinde_{zwak} man’

(10) sum eorðlice æ (Oudengels, Mitchell 1985:60)

‘enige wereldlijke_{zwak} wet’

De alternatieve analyse heeft minder moeite met dergelijke attestaties: in beide gevallen kan de zwakke flexie verklaard worden doordat de adjectieven hier als classificerende bepalingen gelezen moeten worden. Een accuratere vertaling van (9) is in dat geval: *een blindeman*. In (10) geeft *eorðlice* een subsoort van wetten aan.

2.2.7. Afwijkende sterke flexie

Omgekeerd duikt de sterke flexie soms op in constructies waar de klassieke theorie zwakke flexie verwacht: sterke flexie komt bijvoorbeeld in het Oudengels nog voor na demonstra-

tiva (Mitchell 1985:58-59), possessiva (Mitchell 1985:59-60) en ‘hoge’ kwantificeerders (*ægd̥er, al̥, eall*) (Mitchell 1985:59-60). Voorbeelden uit het Gotisch en het Oudhoogduits staan in Grimm (1967:658).

(11) fram ðisum andwerdum dæge (Oudengels, Mitchell 1985:58)
‘van deze tegenwoordige_{sterk} dag’

(12) his getreowne ðegn (Oudengels, Mitchell 1985:59)
‘zijn getrouwe_{sterk} dienaar’

(13) (in) dero sō mihileru ursuahida (Oudhoogduits, Grimm 1967:623)
‘(in) deze zo grote_{sterk} beproeving’

Volgens de alternatieve analyse duidt de sterke flexie gewoon aan dat het om kwalificerende adjectieven gaat. De adjectieven in (11), (12) en (13) kunnen onmogelijk als classificerende bepaling geïnterpreteerd worden. Voor (11) en (12) kunnen daar semantische argumenten voor aangevoerd worden; in (13) is er bovendien een syntactisch argument: submodificatie met behulp van een graadadverbium is in principe uitgesloten bij classificerende adjectieven (vergelijk paragraaf 1.2).

2.2.8. Graadadverbia

Adjectieven in het Oudengels, het Oudnederlands en het Oudhoogduits kunnen een bepaling krijgen in de vorm van een graadadverbium:

(14) sum swyðe gelæred munuc (Oudengels, Mitchell 1985:80)
‘een zeer geleerde_{sterk} monnik’

(15) wola slozhaft gardo (Oudnederlands, Van der Horst, in voorb.)
‘(een) goed afgesloten_{sterk} tuin’

(16) mit filu hohen mahtin (Oudhoogduits, Schrodtt 2004:37)
‘met erg hoge_{sterk} machten’

Fischer (2000:168-169, 2001:262) merkt op dat zulke graadadverbia in het Oudengels alleen voorkomen bij sterk geflecteerde adjectieven. Dat geldt wellicht ook voor het Oudhoogduits, zoals blijkt uit voorbeeld (13) in paragraaf 2.2.7, dat tegen de verwachting in sterke flexie vertoont.

De observatie van Fischer sluit heel goed aan bij de alternatieve verklaring in (7). Classificerende bepalingen zijn immers niet gradeerbaar (vergelijk paragraaf 1.2).

2.2.9. Woordvolgorde

Ook de woordvolgorde laat zich gemakkelijker verklaren in de alternatieve theorie dan in de klassieke theorie. In NC's waarin zowel sterk als zwak geflecteerde bepalingen staan, staan de zwakke altijd het dichtst bij het nomen:

- (17) *thero sinero micholen genathon* (Oudnederlands, Van der Horst, in voorb.)
'deze_{Sterk} zijn_{Sterk} grote_{Zwak} genade'

Woordvolgorde binnen de NC is nauw verbonden met het verschil in bereik (*scope*) van de bepalingen (vergelijk Rijkhoff 2002:313 e.v.). De alternatieve theorie biedt een verklaring voor dat fenomeen, omdat er precies zo'n verschil in bereik bestaat tussen classificerende en kwalificerende bepalingen.

2.2.10. Samenstellingen

Streitberg (1897:83) merkt op dat het Gotische *midjis* ('middelst') enkel voorkomt met sterke flexie:

- (18) *sitandan in midjaim laisarjam* (Lucas 2:46)
zittende in middelste leraren
'zittende in het midden der leraren'

Het woord komt echter ook voor in composita:

- (19) *midjungards* (Carr 1939:57)
'midden-tuin'

In zulke composita duikt de *n* van de zwakke flexie opnieuw op. Dat geldt overigens niet alleen voor het Gotisch (Carr 1939:57). De alternatieve analyse in (7) biedt daar een elegante verklaring voor: in samenstellingen gaat het onbetwistbaar om een classificerende bepaling, terwijl het als plaatsaanduidend semipronominaal adjectief in ieder geval aangrijpt op de extensie, en op die manier beter aansluit bij de kwalificerende bepalingen.

2.3. Verdere ontwikkelingen

Het arsenaal argumenten in paragraaf 2.2 mag echter niet verhelen dat er tal van constructies zijn, waarin de klassieke analyse in (6) meer voor de hand ligt dan de alternatieve analyse in (7). Het gaat dan voornamelijk om zwak geflecteerde adjectieven die niet als classificerende adjectieven gebruikt zijn:

- (20) *sa liuba brôthar* (Gotisch, Grimm 1967:618)
'die lieve_{Zwak} broer'
- (21) *sô managfalthô handugei* (Gotisch, Grimm 1967:618)
'die menigvuldige_{Zwak} wijsheid'
- (22) *thizôs andvaírthôns thaúrfáis* (Gotisch, Grimm 1967:618)
'van-die tegenwoordige_{Zwak} nooddruft'

De data in (20), (21) en (22) zijn echter niet langer problematisch als we aannemen dat de adjectiefflexie in een latere fase van het Proto-Germaans een verandering begint te onder-

gaan: gaf het onderscheid tussen sterke en zwakke flexie in eerste instantie aan of het adjectief kwalificerend of classificerend gebruikt was, in een latere fase brengt het (in)definietheid tot uitdrukking. De klassieke analyse is met andere woorden van toepassing op een latere fase van de Germaanse talen. De vroeg geattesteerde talen tonen ten dele een gemengd beeld. Op die manier sparen we de kool en de geit.

Het gevaar van circulariteit is dan natuurlijk niet denkbeeldig: wanneer het vreemde flexionele gedrag van de voorbeelden (9) tot (13) de enige aanwijzing is dat we met een ‘archaisch’ patroon te maken hebben, kunnen we op basis daarvan niet concluderen dat zulk flexioneel gedrag een oudere taalfase vertegenwoordigt.

Voor het archaische karakter van de constructies die in tegenspraak zijn met de traditionele analyse in (6), kan echter pleiten dat constructies als in paragraaf 2.2.7 vooral in poëzie aangetroffen worden, een genre dat zoals bekend gemakkelijk archaische patronen bewaart.⁴

Die functieovergang van (7) naar (6) is overigens niet zo vreemd. Nog steeds is het zo dat er een verband bestaat tussen classificerende bepalingen en definietheid (zie ook Fischer 2001:271). Dat kan geïllustreerd worden met de voorbeelden (23) en (24). Alleen de adjectieven in de b-zinnen kunnen als classificerende bepalingen gelezen worden:⁵

- (23) a. een heilige geest
b. de heilige geest

- (24) a. een georganiseerde misdaad
b. de georganiseerde misdaad

De verandering moet zich voltrokken hebben toen het verband tussen de zwakke flexie-uitgang en de nominaliserende functie van het stambouwend *n*-suffix troebel geworden was (zie ook paragraaf 3.1).

Nog wat later verzwakt ook de nieuwe functie, wanneer de zwakke flexie niet meer alleen, maar enkel in combinatie met een (definiete) determinator tot uitdrukking brengt dat de NC definitief is, wat niet helemaal hetzelfde is als de regel in (6).

In een nog latere fase is de adjectiefflexie in de verschillende West-Germaanse talen een eigen weg opgegaan. De reden daarvoor is wellicht de opkomst van het lidwoord. Het verband tussen de adjectiefflexie en (in)definietheid komt op de helling wanneer dat onderscheid consequent uitgedrukt wordt door het lidwoord.

4 Zie de bespreking van Mitchell (1985:56-60) van de constructies in kwestie, voor referenties naar de theorie dat ze een archaisch patroon bevatten.

5 Een extra argument voor het verband tussen classificerende bepalingen en definietheid is het volgende: tussen de zwakke en de sterke flexie heeft vermoedelijk een asymmetrie bestaan. De zwakke flexie is sterk geassocieerd met definietheid, maar de sterke flexie omgekeerd veel minder met indefinietheid. Anders gezegd: de sterke flexie was, in tegenstelling tot de zwakke, neutraal ten opzichte van het onderscheid definitief-indefinitief (Quirk & Wrenn 1969:68; Traugott 1992:173). Nu duikt diezelfde asymmetrie ook op bij classificerende en kwalificerende bepalingen: kwalificerende bepalingen zijn eveneens neutraal ten opzichte van het onderscheid definitief-indefinitief.

In het **Hoogduits** geldt noch de klassieke analyse in (6), noch de alternatieve analyse in (7). De zwakke flexie is de ‘default’, en de sterke flexie wordt er gebruikt als markeerder van de naamvalsfunctie. De (vrij talrijke) uitzonderingen niet te na gesproken, kan de Hoogduitse situatie gevat worden onder de volgende regel (vergelijk Eisenberg e.a. 2005:368):

- (25) Markeer de naamval éénmaal overt (zo vroeg mogelijk in de NC). Gebruik daarvoor de sterke flexie. Gebruik de zwakke flexie voor alle andere adnominale bepalingen, als die er zijn.

Dat het inderdaad op zo’n nogal mechanische, ‘onsemantische’ manier werkt, blijkt ook uit de observatie dat sommige nomina in het Duits een determinator krijgen om puur syntactische redenen, namelijk om de naamval overt te kunnen markeren (Draye, persoonlijke communicatie): het Nederlandse *woorden van berouw* kan in het Duits alleen met (b), niet met (a) vertaald worden:

- (26) a. *Worte Reue
b. Worte der Reue

In het **Nederlands** ontwikkelt de adjectiefbuiging zich helemaal anders. Het Middelnederlands verliest het onderscheid tussen de sterke en de zwakke flexie en de flexieuitgangen van adjectieven en nomina lijken veel sterker op elkaar. Het voordeel daarvan is dat het verband tussen de adjectieven en de nomina op een transparante manier weergegeven wordt. Nadien luidt de voortschrijdende deflexie het verval in van die Middelnederlandse adjectiefflexie, wat leidt tot een erg complex systeem in het (Vroeg-)Nieuwnederlands (Raidt 1968). Wat er rest van de adjectiefflexie, heeft in het tegenwoordige Nederlands een nieuwe ‘functie’, die ruwweg als volgt in een regel⁶ te vatten valt (vergelijk Weerman 2003):

- (27) Flexieloze vorm: enkel in attributieve, enkelvoudige, onzijdige, indefiniëte NC’s.

Het **Engels** heeft, net als het Nederlands, zijn adjectiefflexie grondig gereduceerd, maar anders dan in het Nederlands is in het Engels de flexieloze vorm de standaard geworden, en zijn zelfs de laatste restjes flexionele variatie zoals in (27) helemaal opgeruimd.

Het wedervaren van de flexie in het **extramuraal Nederlands**, waarin zich enige opmerkelijke verschijnselen hebben voorgedaan, wordt uit de doeken gedaan in Van Marle (1995).

3. Herhaalde exaptatie

De grillige ontwikkelingen in de Germaanse adjectiefflexie kunnen samengevat worden in twee tabellen. De eerste tabel beschrijft de fase waarin er een onderscheid bestaat tussen de

6 De situatie is veel complexer dan ze hier wordt voorgesteld. Er zijn tal van uitzonderingen (Broekhuis 1999:208 e.v.), die soms door een groot aantal factoren tegelijk bepaald lijken te worden (Tummers 2005).

formanten die aan de basis liggen van de zwakke, respectievelijk de sterke flexie. In de tweede tabel worden de ontwikkelingen beschreven in de afzonderlijke Germaanse talen, waarvan sommige het onderscheid tussen sterke en zwakke flexie hebben opgegeven.

Tabel 1:

		Zwakke flexie	Sterke flexie
1	PIE	nominaliserend	pronominaal
2	vroeg-PGM	classificerend	kwalificerend
3	laat-PGM vroeg-OHD/ONL/OE	definit	indefinit
4	laat-OHD/ONL/OE	na definitie det.	na indefinitie det.

Tabel 2:

		Defaultwaarde	Gemarkeerde waarde
5a	NHD	zwakke flexie	sterke flexie: overte naamvalsmarkering
5b	NNL	[+ flexiemorfeem]	[- flexiemorfeem]: indef. sing. neutr.
5c	NE	[- flexiemorfeem]	/

In paragraaf 2.3 is aan bod gekomen hoe de verschillende overgangen in de eerste tabel verklaard kunnen worden: er bestaat een semantisch verband tussen attributieve nomina, classificerende bepalingen en definitie NC's.

In wat nu volgt, wordt geargumenteed dat de ontwikkeling van de adjectiefflexie in de Germaanse talen goed beschreven kan worden aan de hand van de notie *exaptatie*. Opvallend is dat de adjectiefflexie iedere keer opnieuw zo'n proces doormaakt, zodat we kunnen spreken van *herhaalde exaptatie*.

De geschiedenis van de adjectiefflexie valt uiteen in twee fasen. In een eerste fase (tabel 1) wordt de adjectiefflexie uitgebouwd ten gevolge van de uitbouw van de NC. In een tweede fase (tabel 2) kalft de adjectiefflexie af ten gevolge van een algemenere deflexietendens in de Germaanse talen. De adjectiefflexie weet zich keer op keer aan te passen aan de nieuwe omstandigheden door in mindere of meerdere mate opportunistisch van functie te veranderen. Dat geldt in eerste instantie voor de zwakke flexie, die in de volgende paragrafen dan ook centraal staat.

3.1. Exaptatie 1: derivatiomorfeem > (classificerende) adjectiefflexie

Een Proto-Indo-Europees nomen heeft de volgende structuur:

(28) [wortel (+ stambouwend suffix) + flexie-uitgang]_N

De wortel draagt de betekenis; het stambouwend suffix is een grammaticaliseerd derivatiomorfeem, en dient bijvoorbeeld om nomina af te leiden van verba, of om aan te geven of het om een concretum danwel een abstractum gaat (Brugmann & Delbrück 1889; Hirt 1927; Lehmann 1993:147). In het Proto-Germaans, en waarschijnlijk zelfs al tijdens het Laat-Proto-Indo-Europees, komt de derivatieve waarde van de stambouwende suffixen van de nomina op de achtergrond: ze zijn dan nagenoeg functieloos en geven alleen nog maar de flexieklasse aan waartoe een nomen behoort. In het verhaal van Lass (zie paragraaf 1.1) lijken de stambouwende suffixen optie (ii) gekozen te hebben.

In het Proto-Germaans echter, is er een stambouwend suffix dat niet optie (ii) kiest, maar optie (iii), exaptatie dus. Het stambouwend *n*-suffix, dat oorspronkelijk een nominaliserend derivatiomorfeem geweest moet zijn in het Proto-Indo-Europees (vergelijk paragraaf 2.2.2), ontwikkelt zich in het Vroeg-Proto-Germaans tot een adjectivaal flexiomorfeem met een speciale functie: het vormt classificerende bepalingen.⁷ De nieuwe functie komt niet helemaal uit de lucht vallen. Ook in het Proto-Indo-Europees zullen de nomina met een derivatieve *n*-suffix bij attributief gebruik al vaak een classificerende betekenis gehad hebben (vergelijk Spamer 1979; Prokosch 1939:260-261). Dat het om een (voor exaptatie zo typische) opportunistische keuze gaat, blijkt uit het feit dat ze in andere Indo-Europese taalgroepen niet gemaakt werd.

De vraag rijst echter waarom het stambouwend *n*-suffix op het einde van het Proto-Indo-Europees zijn derivatieve waarde heeft verloren. Een eerste verklaring is dat door de fonetische erosie van de uitgangen de stambouwende suffixen ‘dagzoomden’ en zodoende als onderdeel van de flexie werden gezien (vergelijk Werner 1984). Een tweede verklaring gaat uit van de veranderingen die de NC op het einde van het Proto-Indo-Europees doormaakt. Het Proto-Indo-Europees had waarschijnlijk geen adjectieven als aparte woordsoort. De *Cambridge history of the English language* formuleert het als volgt (Bammesberger 1992:52): ‘a given “adjectival” form of Indo-European probably lacked special morphological characteristics which would have set it off from a noun.’

Dat was overigens een eeuw geleden al bekend (vergelijk Brugmann & Delbrück 1893:410, 440). Dat het Proto-Indo-Europees geen adjectieven had, betekent niet dat de sprekers van die taal niet bij machte waren modificatie van een nomen tot stand te brengen, maar veeleer

7 Dat die functieverandering van het *n*-suffix niet kamerbreed heeft plaatsgevonden (er blijven ook nog substantivische *n*-stammen over in het Proto-Germaans), doet niets af aan de hier voorgestelde analyse van de feiten. In paragraaf 4.1 wordt betoogd dat het doorwerken van de oude functie heel normaal is, niet alleen bij grammaticalisatie, maar net zo goed bij exaptatie.

dat die bepalingen niet te onderscheiden zijn van nomina en een nieuwe NC vormen. De structuur van de NC in het Proto-Indo-Europees ziet er dan als volgt uit:

(29) [N_{Kern}]NC ... [N_{Bepaling}]NC

Voor attributieve modificatie was geen plaats in de beperkte gelaagdheid van de Proto-Indo-Europese NC. Adnominale bepalingen duiken in het Proto-Indo-Europees op in afstandsplaatsing, als een soort *bepaling van gesteldheid*. Syntactisch gezien horen ze met andere woorden thuis op het zinsniveau, en niet op het niveau van de NC:

(30) In het Proto-Indo-Europees was afstandsplaatsing de regel voor adnominale modificatie.

Die gedachte sluit aan bij onderzoek van Meillet (1934:360), Lehmann (1974:82-86), en zelfs al van Brugmann en Delbrück (1893:419), die expliciet zeggen: ‘Es ist klar, dass die Adjectivierung in der appositionellen und prädikativen Stellung begann.’

Voor de constructie in kwestie zijn verschillende termen in omloop, die notoir slecht van elkaar te onderscheiden zijn. Het type bepaling van gesteldheid waar hier op gedoeld wordt, heet ook wel: *predicatieve, appositionele, discontinue* of *dobberende (floating) bepaling* (vergelijk onder meer Peltola 1960, Mitchell 1985, Rijkhoff 2002), of met een Duitse term *Fernstellung* (Behaghel 1928), *Trennung* (Grimm 1967:1286), *Spaltung* (Hirt 1927:228) of *Distanzstellung* (Schrodt 2004:31), of nog, in het Engels, *split construction* (Mitchell 1985). In dit artikel wordt de term *afstandsplaatsing* gebruikt, maar dan zonder transformationele implicaties: het is niet zo dat de bepaling in dergelijke constructies weggedreven is van de kern. De historische feiten maken integendeel aannemelijk dat de afstandsplaatsing de oudste is, en dat plaatsing in het voorveld als een innovatie beschouwd moet worden. De meeste termen zijn in dat opzicht dus enigszins misleidend. Een voorbeeld van de verschillende constructies:

(31) de kinderen zijn alle gekomen (afstandsplaatsing)

(32) alle kinderen zijn gekomen (attributieve plaatsing)

Van kwantificeerders zoals *alle* is het genoegzaam bekend dat ze in afstandsplaatsing voorkomen (*quantifier float*, vergelijk Sportiche 1988), maar ook andere adnominale bepalingen kunnen met name in oudere taalfasen in een dergelijke constructie gebruikt worden:

(33) kwantificeerder in afstandsplaatsing:

Heora hæþenan gild wæron ealla idelu and unnyt. (Oudengels, Peltola 1960:191)
‘Hun heidense idolen waren alle ijdel en nutteloos.’

(34) possessivum in afstandsplaatsing:

ginâda ih sîna fergon (Oudhoogduits, Grimm 1967:405)
genade ik zijn afsmeek
‘ik smeeek zijn genade af’

- (35) kwalificeerder in afstandsplaatsing:
 hiet that hie is suerd dedi / scarp an scethia (Oudsaksisch, Heliand vs. 4884, Van der Horst, persoonlijke communicatie)
 heette dat hij zijn zwaard deed scherp in schede
 ‘gaf opdracht dat hij zijn scherpe zwaard in de schede deed’

De Proto-Indo-Europese situatie zet zich nog (gedeeltelijk) voort in de verschillende dochtertalen: in het Duits zijn de kwalificerende bepalingen in afstandspositie pas verdwenen in de vijftiende en zestiende eeuw (Ebert 1978:46) en het Russisch bijvoorbeeld kent ze nog steeds (Harris & Campbell 1995:226-228).

In het Germaans wordt de NC uitgebreid met een kavel voor bepalingen. Die kavel wordt bezet door een gespecialiseerde woordsoort, namelijk het adjectief, een innovatie in het Germaans. De *Cambridge history of the English language* (Bammesberger 1992:52-53) zegt:

The development of the adjective is perhaps one of the most conspicuous innovations in Germanic morphology. In Germanic the adjective is not only semantically delimited by generally expressing some ‘quality’ [...], but it is also morphologically clearly definable.

De structuur van de NC ziet er in het Proto-Germaans als volgt uit:

- (36) [Adj_{Bepaling} [N_{Kern}]]_{NC}

Wanneer nu de NC een kavel krijgt voor attributieve bepalingen in het Proto-Germaans, dan verliest het nominaliserende suffix ten dele zijn functie: nomina kunnen op het einde van het Proto-Indo-Europees immers niet langer attributief gebruikt worden: bij attributief gebruik hebben ze voortaan de ‘nieuwe’ adjectiefflexie nodig. Het derivatieve *n*-suffix blokkeert dus het gebruik als attributieve bepaling. In plaats van het suffix dan weg te werken, of *n*-derivaties uit de NC te weren als bepaling doet het Proto-Germaans iets anders. Het herinterpreteert het suffix als een classificerende bepaling: dat is namelijk het type bepaling dat graag gebruikmaakt van nomina, of nominoïde woorden (zie hoger; Jespersen 1970:329; Quirk e.a. 1985:1340; Halliday 1994:185). Zo’n herinterpretatie die volgt op functieverlies, is een duidelijk voorbeeld van exaptatie.

3.2. Exaptatie 2: classificerend > definitief

Intussen werden de classificerende bepalingen steeds systematischer ondergebracht in samenstellingen. Endocentrische samenstellingen van het type A+N of N+N (*karmadhāyara*-en *tatpuruṣa*-composita), duiken inderdaad pas op in het Laat-Proto-Indo-Europees en ontwikkelen zich ten volle in de dialecten (Lehmann 1974, 1993).

Daardoor boet het onderscheid tussen classificerende en kwalificerende adjectieven buiten samenstellingen aan belang in. De Vroeg-Proto-Germaanse dubbele adjectiefflexie ziet haar functie dus na verloop van tijd in het gedrang komen. Daar komt nog bij dat met het ver-

bleken van het nominale karakter van *n*-derivaties ook het classificerende karakter ervan minder vanzelfsprekend wordt. (Attributieve nomina zijn immers nagenoeg altijd classificierend.)

Dat leidt andermaal tot Lass' driewegsscenario. De adjectiefflexie krijgt in het Laat-Proto-Germaans weer een nieuwe functie: het onderscheid tussen de sterke en de zwakke flexie dient nu om uit te drukken of de NC definitief of indefinitief is. Opnieuw komt die functie niet uit de lucht vallen: in paragraaf 2.3 is geïllustreerd hoe het onderscheid classificierend-kwalificerend samenhangt met het onderscheid definitief-indefinitief.

3.3. Exaptatie 3: (in)definitief > naamvalsmarkering

Aangeven of de NC definitief is of indefinitief is na verloop van tijd, in het Laat-Proto-Germaans, niet langer de functie van het adjectief, maar van de determinator. Kort nadat de Germaanse talen uit elkaar gegroeid zijn, komt het lidwoord tot ontwikkeling als gespecialiseerd rededeel om definitiefheid aan te duiden.

In het Laat-Proto-Germaans ondersteunt de adjectiefflexie de determinator nog bij het markeren van de definitiefheid, maar nadien, met het ontstaan van het lidwoord, is de hulp van de adjectiefflexie niet meer nodig. Opnieuw dient zich het scenario van Lass (paragraaf 1.1) aan: de functiewegval leidt tot drie mogelijke vormaanpassingen. Omdat de talen inmiddels uit elkaar gegroeid zijn, hoeft er geen gezamenlijke strategie meer gevolgd te worden. Het Engels kiest voor de eerste optie: het wegwerken van het vormonderscheid. Het Nederlands kiest voor de tweede optie: het behouden van flexionele rest, zonder dat daar een duidelijke functie aan gekoppeld is. Het Hoogduits kiest voor de derde optie: exaptatie. De sterke flexie wordt opgevat als een overte markeerder van de naamvalsfunctie en de zwakke wordt de defaultwaarde.

3.4. Exaptatie 4: Afrikaans

Met die twee gezamenlijke Germaanse exaptaties (paragraaf 3.1-3.2) en een taalspecifieke Germaanse exaptatie (paragraaf 3.3) is het verhaal van de diachronie van de adjectiefflexie uiteraard niet afgelopen. In het Afrikaans bijvoorbeeld ondergaat de adjectiefflexie nogmaals exaptatie. Het onderscheid tussen de geflecteerde en de niet-geflecteerde vorm, dat in de overgangperiode tussen het Nederlands en het Vroeg-Afrikaans geen duidelijke functie meer had, drukt in het Afrikaans tegenwoordig iets helemaal anders uit: de aanwezigheid van de flexionele uitgang wordt er bepaald door de interne morfologie en fonologie van het adjectief (Raidt 1968). De flexie-*e* hecht zich aan langere, gelede adjectieven. Korte, ongelede adjectieven doen het zonder flexiemorfeem (enige uitzonderingen niet te na gesproken). De aanwezigheid van de flexieformans wordt in het Afrikaans dus niet langer bepaald door de kenmerken van de NC, maar door de kenmerken van het adjectief. Deze vierde exaptatie is overigens een van Lass' typevoorbeelden (vergelijk paragraaf 1.1).

4. Theoretische consequenties voor het exaptatiebegrip

4.1. Opportunisme en atavisme

Het onderzoek in dit artikel heeft een paar theoretische consequenties voor het exaptatiebegrip. In de lijn van Vincent (1995:436), Smith (1999)⁸, Croft (2000), Traugott (2001, 2004) en Van de Velde (2005) plaatst het enige kanttekeningen bij het opportunistische, originele, desultorische, discontinue, inventieve of toevallige karakter dat Lass (1990:80) en Norde (2001:244) *expressis verbis* toeschrijven aan het exaptatieproces. De nieuwe functie is soms niet zo nieuw als ze lijkt: niet zelden gaat het om een functie die het vormonderscheid vroeger ook al uitdrukte, al dan niet ‘per implicatuur’ (vergelijk Croft 2000:126-130).⁹ In dat opzicht laat exaptatie zich vergelijken met andere vorm-betekenisveranderingen uit de historische taalkunde, zoals grammaticalisatie door *invited inferencing* (Traugott 2003:630-636). Het is lang niet uitgesloten dat functieverlies geen zwart-witkwesie is, maar veeleer een graduele notie (Vincent 1995:436): ‘In a number of instances [...] the morph(eme) in question is only partially empty in the sense that some feature values are suspended while others are held constant.’

De vloeiende overgang tussen de oude en de nieuwe functie blijkt niet alleen uit de verwantschap die de nieuwe functie vertoont met de oude, maar ook uit het verschijnsel dat de oude functie nog lang kan doorwerken, zelfs als het verband met de nieuwe functie troebeler geworden is. Dat doorwerken van oude functies wordt *persistence* genoemd, een fenomeen dat bekend is uit de grammaticalisatieliteratuur (vergelijk Hopper 1991; Hopper & Traugott 2003:96). Ter vertaling kan de term *atavisme* (erfelijke terugslag) dienen. In het geval van de Germaanse adjectiefflexie zijn er twee duidelijke vormen van atavisme.

Ten eerste: de nominaliserende functie die de formant van de zwakke adjectiefflexie had in het Proto-Indo-Europees, duikt ook later nog op. Wanneer het adjectief als substantief gebruikt wordt, wordt nog steeds de zwakke flexie gebruikt, ook in indefiniete contexten, zoals in:

- (37) sum wælhreowa (Oudengels, Mitchell 1985:64)
enige wrede
‘een wreedaard’

8 Smith (1999) haalt problemen aan met de notie (*morfologisch*) *afval*, maar in plaats van het exaptatiebegrip wat op te rekken zodat ook gedeeltelijk functieverlies tot exaptatie kan leiden, stelt hij voor een onderscheid te maken tussen enerzijds *exaptatie*, het herfunctionaliseren (*refunctionalization*) van volledig betekenisloos geworden morfemen, en anderzijds *skeuomorfie*, het herfunctionaliseren van gedeeltelijk betekenisloos geworden morfemen. De term zelf komt uit de geschiedenis van de architectuur en de archeologie.

9 Later blijkt Lass (1997:318) zelf overigens een ruimere opvatting van exaptatie te hanteren: ‘But all is not junk. Exaptation does not presuppose (biological or semiotic) “emptiness” of the exaptatum.’

Dat gebruik heeft zich zelfs doorgezet tot in het hedendaags Nederlands: zelfstandig gebruikte adjectieven/deelwoorden zoals in (38) en (39) krijgen een flexie-*e*, die zelfs voorkomt bij adjectieven die normaal gezien nooit flexie aannemen (bijvoorbeeld adjectieven/deelwoorden die uitgaan op *-en*) zoals blijkt in (39).

(38) een blinde

(39) De werkelijkheid vindt voor Mulisch dus plaats in het geschrevene.

(<http://klassiekegedichten.net/rechts.php?id=69>)

Ten tweede: markering van het onderscheid tussen kwalificerende en classificerende bepalingen, een functie die de adjectiefflexie gehad moet hebben in het vroege Proto-Germaans (vergelijk *supra*), werkt nog door in verschillende constructies in het Gotisch, het Oudengels, het Oudnederlands en het Oudhoogduits, en zelfs in het hedendaags Nederlands. De flexieloze vorm kan thans nog gebruikt worden voor classificerende bepalingen (vergelijk Van Haeringen 1956:38; Honselaar 1980; Broekhuis 1999:210 e.v.):

(40) a. een artistiek directeur

b. een artistieke directeur

(41) a. een burgerlijk ingenieur

b. een burgerlijke ingenieur

4.2. Exaptatie en herinterpretatie

De kanttekeningen, enerzijds bij de originaliteit van de nieuwe functie en anderzijds bij het discrete karakter van de functieopeenvolgingen, doen de vraag rijzen of het nog zinvol is om van exaptatie te spreken. In welke mate zijn de verschillende fasen in de ontwikkeling van de Germaanse adjectiefflexie niet gewoon *herinterpretaties* (Harris & Campbell 1995)?

Een eerste reden om toch van exaptatie te spreken is dat het exaptatiemodel veel beter het *therapeutische* karakter tot uiting brengt van de taalverandering. Verschillende omstandigheden leiden ertoe dat de functie van een morfeem in de verdrukking komt. De taalgebruiker ziet zich dan geconfronteerd met een (gedeeltelijk) nutteloos stukje flexie en kiest op een (vrij) opportunistische of creatieve manier voor een van Lass' drie opties. Het exaptatiemodel zegt met andere woorden waaróm een bepaalde vorm met een nieuwe functie geassocieerd wordt: om een probleem te herstellen. Exaptatie is dus een specifieke vorm van herinterpretatie. Het exaptatiebegrip laat toe het verband te zien tussen de ontwikkeling van de Germaanse adjectiefflexie en de ruimere veranderingen in de NC: de onvoorspelbare aanpassingen van de functie van de flexionele morfologie zijn telkens het gevolg van veranderingen in de structuur van de NC. De oorzaken die in paragraaf 2.3 en paragraaf 3.1 zijn aangedragen voor de herhaaldelijke functiewegval van de Germaanse adjectiefflexie komen chronologisch en causaal vóór de functievernieuwing:

Tabel 3:

Oorzaak		Gevolg	
verbleking van de functie van de stambouwende suffixen door erosie van de flexie-uitgang + ontstaan van (attributieve) adjectieven	laat-PIE	exaptatie 1: derivatie > classificierend	vroeg-PGm
ontstaan van <i>karmadbayara-</i> en <i>tapurusba-</i> composita + verbleking nominale karakter van <i>n</i> -derivaties	laat-PIE vroeg-PGm	exaptatie 2: classificierend > definitief	laat-PGm vroeg-OHD/ONL/OE
ontstaan van lidwoorden	laat-OHD/ONL/OE	exaptatie 3: definitief > naamval	MHD/NHD
onduidelijke condities voor adjectiefflexie	Nederlands vroeg-Afrikaans	exaptatie 4: NC-kenm. > adj.-kenm.	Afrikaans

Ten tweede maakt Lass' model ook het verband duidelijk tussen de verschillende ontwikkelingen in het Hoogduits (optie iii: *exapteren*), in het Nederlands (optie ii: (semantisch) *uithollen* (van de vorm)) en in het Engels (optie i: *dumpen*). Bovendien is het exaptatiemodel in staat de reden te verklaren waarom de drie talen zich elk in een verschillende richting ontwikkeld hebben. De drie opties hebben een verschillende impact op de vorm: *dumpen* is een radicalere ingreep dan *uithollen*, wat op zijn beurt weer een radicalere ingreep is dan *exapteren*.¹⁰ De keuze verloopt volgens het volgende principe:

- (42) 'Zachte heelmeesters maken stinkende wonden': hoe radicaler het functieverlies, des te radicaler de therapie.

Toegepast op de ontwikkeling van de Germaanse adjectiefflexie:

- (43) Hoe meer het lidwoord gespecialiseerd is in het aangeven van het kenmerk definitie, hoe groter het potentiële functieverlies van de adjectiefflexie en hoe radicaler de therapeutische ingreep erop.

De redenering achter (43) is dat de oude functie van de adjectiefflexie in de drie grote West-Germaanse talen op de helling komt wanneer ze een lidwoord ontwikkelen om definitie te markeren. De mate waarin het lidwoord dat in de verschillende talen doet, is echter verschillend. Het Engels heeft een hooggespecialiseerd lidwoord: de keuze voor een lidwoord wordt enkel bepaald door de definitie en door het getal.¹¹ In het Nederlands

10 Met een militaire analogie: een officier die zich misdraagt, riskeert (oncervol) ontslag (= dumping), degradatie (= functieverlies, 'semantisch uithollen van de vorm') of overplaatsing (= exaptatie). Het verschil in impact is duidelijk. De straffen zijn net als hun morfologische analoge gerangschikt van streng naar mild.

11 Nauwkeuriger is *nominaal aspect* (Rijkhoff 2002), in plaats van getal: het nullidwoord staat niet alleen bij pluralia, maar ook bij abstracta en stofnamen.

komen daar ook nog eens genuskenmerken bij. In het Duits ten slotte speelt ook de buitenbouw van de NC een rol: het lidwoord toont ook de naamvalsflexie. Daar komt nog bij dat het Duitse lidwoord zich vormelijk nog niet helemaal losgemaakt heeft van het demonstrativum. Het is in dat opzicht allicht niet toevallig dat het onderscheid tussen de beide types adjectiefbuiging in het Duits het sterkst staat, in het Engels het zwakst, en dat het Nederlands een middenpositie inneemt.

4.3. Toekomstperspectieven

Ten slotte mag er nog op gewezen worden dat het exaptatiebegrip ook toegepast kan worden op andere flexionele fenomenen, waartussen de taalkunde tot nu toe maar moeilijk het verband heeft kunnen ontwaren, zoals:

- a. Constructies van het type *zo groot een man*. In Van der Horst & Van de Velde (2003) wordt betoogd dat het lidwoord zich in dit syntagme ontwikkeld heeft uit de adjectiefflexie. Een goede inzichtelijke verklaring voor deze merkwaardige ontwikkeling ontbreekt voorlopig nog. Het is verleidelijk ook hier een exaptatieproces in te zien.
- b. Constructies van het type *wat groter scadue*. Duinhoven (1972:349 e.v.) voert aan dat de constructie oorspronkelijk uit een genitief pluralis bestond, die nadien geherinterpreteerd is als een comparatief. Als zou blijken dat de genitiefflexie *-er* door deflexie functieloos werd, en dat het zich vervolgens voor wegval behoed heeft door zich als een comparatiefmorfeem voor te doen, dan kan ook hier aannemelijk gemaakt worden dat we te maken hebben met exaptatie.
- c. De zonderlinge flexionele variatie bij kwantificeerders als *veel*. Van der Horst (1992) maakt aannemelijk dat de flexie ingezet is om een individualiserende betekenis uit te drukken. Die functie verschilt van de 'functie' van de normale adjectiefflexie in het hedendaags Nederlands. Hoe dat verschil tot stand gekomen is kan hier niet uitgespit worden, maar het lijkt me niet onmogelijk dat het ook hier om exaptatie gaat van een flexie-element dat zijn oorspronkelijke functie verloren heeft.
- d. De merkwaardige flexie op het onbepaalde lidwoord *een* in constructies als in (44), dat kennelijk iets als *specificiteit* uitdrukt:

(44) In Duitsland heeft ene Rita Ohnhausner een huwelijksbureau voor papegaaien opgericht. (<http://www.nieuwsblad.be/GT/Index.aspx?genericId=64&articleId=G9JNCCQM>)

In al deze constructies is het flexiemorfeem iedere keer heel eigenzinnig ingezet om een nieuw syntactisch kenmerk uit te drukken. Waaróm dat precies gebeurd is, is in het korte bestek van een artikel over de adjectiefflexie niet aan de orde, maar het moge duidelijk zijn dat het exaptatiebegrip een veelbelovend spoor is.

5. Conclusie

In dit artikel is een poging gedaan de functie van het raadselachtige onderscheid tussen de sterke en de zwakke adjectiefflexie in de Germaanse talen diachroon te traceren. De zwakke flexie moet in het Proto-Indo-Europees een derivatiemorfem geweest zijn, dat in het Proto-Germaans is ingezet om aan te geven dat het adjectief classificerend gebruikt was, en nadien het kenmerk definitie uitdrukte. Nog later, wanneer de Germaanse talen uit elkaar groeiden, veranderde de functie nog een paar keer.

Die wispelturige ontwikkeling van de functie is het gevolg van opeenvolgende veranderingen in de structuur van de nominale constituent. De dubbele adjectiefflexie stond door die grotere veranderingen voortdurend op de helling. Ze heeft zich echter lang kunnen handhaven door zich iedere keer op een opportunistische manier nuttig te maken in een nieuw type grammaticaal onderscheid. Dat fenomeen heet exaptatie, een nuttig begrip in de historische taalkunde waarmee mogelijk ook tal van andere flexionele mysteries te lijf gegaan kunnen worden.

Bibliografie

- Andersen, H. (ed.) (1995). *Historical linguistics 1993*. Amsterdam [etc.]: Benjamins. (Current issues in linguistic theory 124).
- ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Bache, C. (1978). *The order of premodifying adjectives in present-day English*. Odense: University Press. (Odense University studies in English 3).
- Bammesberger, A. (1992). 'The place of English in Germanic and Indo-European'. In: Hogg, R.M. (ed.). *The Cambridge history of the English language*. Dl. 1. *The beginnings to 1066*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 26-66.
- Behaghel, O. (1928). *Geschichte der deutschen Sprache*. 5. verb. und stark erw. Aufl. Berlin [etc.]: Walter de Gruyter. (Grundriss der germanischen Philologie 3).
- Bolinger, D. (1967). 'Adjectives in English: attribution and predication?'. In: *Lingua*, 18, 1-34.
- Broekhuis, H. (1999). *Adjectives and adjective phrases*. Tilburg: University of Tilburg. (Modern grammar of Dutch. Occasional papers 2).
- Brugmann, K. & B. Delbrück (1889). *Grundriss der vergleichenden Grammatik der Indogermanischen Sprachen*. Dl. 2. Strassburg: Trübner.
- Brugmann, K. & B. Delbrück (1893). *Grundriss der vergleichenden Grammatik der Indogermanischen Sprachen*. Dl. 3. Strassburg: Trübner.
- Carr, Ch. T. (1939). *Nominal compounds in Germanic*. London: Oxford University Press. (St. Andrews University publications 41).
- Croft, W. (2000). *Explaining language change. An evolutionary approach*. Harlow [etc.]: Longman. Longman linguistics library.

- Duinhoven, A.M. (1972). 'Vier partitieve(?) constructies in het Middelnederlands'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 65, 329-354.
- Ebert, R.P. (1978). *Historische Syntax des Deutschen*. Stuttgart: Metzler. (Sammlung Metzler 167).
- Eisenberg, P., K. Kunkel-Razum & F. Münzberg (2005). *Duden. Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch*. 7., völlig neu erarb. und erw. Aufl. Mannheim [etc.]: Dudenverlag. (Der Duden in 12 Bänden. Bnd. 4).
- Ferris, C. (1993). *The meaning of syntax: a study in the adjectives of English*. London: Longman. (Longman linguistics library).
- Fischer, O. (2000). 'The position of the adjective in Old English'. In: Bermúdez-Otero, R. [e.a.] (eds.). *Generative theory and corpus studies*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 153-181. (Topics in English linguistics 31).
- Fischer, O. (2001). 'The position of the adjective in (Old) English from an iconic perspective'. In: Fischer, O. & M. Nänny (eds.). *The motivated sign. Iconicity in language and literature* 2. Amsterdam [etc.]: Benjamins, 249-276.
- Fischer, O. (2004). 'Developments in the category adjective from Old to Middle English'. In: *Studies in medieval English language and literature*, 19, 1-36.
- Franck, J. (1910). *Mittelniederländische Grammatik mit Lesestücken und Glossar*. 2., neubearb. Aufl. Leipzig: Tauchnitz.
- Greenberg, J.H. (1991). 'The last stages of grammatical elements: contractive and expansive desemantization'. In: Traugott, E.C. & B. Heine (eds.). *Approaches to grammaticalization*. Dl. 1: *Focus on theoretical and methodological issues*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 301-314. (Typological studies in language 19-1).
- Grimm, J. (1967) [1837]. *Deutsche Grammatik*. Dl. 4. Hildesheim: Olms. (Documenta linguistica).
- Haeringen, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Halliday, M.A.K. (1994) [1985]. *An introduction to functional grammar*. 2nd ed. London [etc.]: Edward Arnold.
- Harris, A.C. & L. Campbell (1995). *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge studies in linguistics 74).
- Heynderickx, P. (2001). *Relationele adjectieven in het Nederlands*. Antwerpen: Lessius Hogeschool.
- Hirt, H. (1927). *Indogermanische Grammatik*. Dl. 3: *Das Nomen*. Heidelberg: Winter. (Indogermanische Bibliothek).
- Honselaar, W. (1980). 'On the semantics of adjective-noun combination'. In: Barentsen, A.A., B.M. Groen & R. Sprenger (eds.). *Studies in Slavic and general linguistics*. Dl. 1. Amsterdam: Rodopi, 187-206.

- Hopper, P.J. (1991). 'On some principles of grammaticalization'. In: Traugott, E.C. & B. Heine (eds.). *Approaches to grammaticalization*. Dl. 1: *Focus on theoretical and methodological issues*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 17-35. (Typological studies in language 19-1).
- Hopper, P.J. & E.C. Traugott (2003). *Grammaticalization*. 2nd ed. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge textbooks in linguistics).
- Horst, J.M. van der (1992). 'Iets over veel en vele'. In: Schermer-Vermeer, E.C., W.G. Klooster & A.F. Florijn (red.). *De kunst van de grammatica*. Amsterdam: John Benjamins, 111-118.
- Horst, J.M. van der (in voorb.). *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*.
- Horst, J.M. van der & F. Van de Velde (2003). 'Zo vreemd een groep'. In: *Taal en Tongval*, 15/16, 237-250.
- Jespersen, O. (1970) [1961]. *A modern English grammar on historical principles. Part II. Syntax*. Dl. 1. London: George Allen & Unwin.
- Kluge, F. (1913). *Urgermanisch. Vorgeschichte der altgermanischen Dialekte*. 3. verb. und vermehrte Aufl. Strassburg: Trübner. (Grundriss der germanischen Philologie 2).
- Lass, R. (1990). 'How to do things with junk: exaptation in language evolution?'. In: *Journal of Linguistics*, 26, 79-102.
- Lass, R. (1997). *Historical linguistics and language change*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge studies in linguistics 81).
- Lehmann, W.P. (1974). *Proto-Indo-European syntax*. Austin: University of Texas Press.
- Lehmann, W.P. (1993). *Theoretical bases of Indo-European linguistics*. London [etc.]: Routledge.
- Lehmann, W.P. (1994). 'Gothic and the reconstruction of Proto-Germanic'. In: König, E. & J. van der Auwera (eds.). *The Germanic languages*. London [etc.]: Routledge, 19-37. (Routledge language family descriptions).
- Marle, J. van (1995). 'On the fate of adjectival declension in overseas Dutch (with some notes on the history of Dutch)'. In: Andersen, H. (ed.). *Historical linguistics 1993*. Amsterdam [etc.]: Benjamins, 283-294. (Current issues in linguistic theory 124).
- Meillet, A. (1934). *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*. 7e éd. rev. Paris: Hachette.
- Mitchell, B. (1985). *Old English syntax*. Dl. 1. Oxford [etc.]: Clarendon Press [etc.].
- Norde, M. (2001). 'Deflexion as a counterdirectional factor in grammatical change'. In: *Language Sciences*, 23, 231-264.
- Peltola, N. (1960). 'On appositional constructions in Old English prose'. In: *Neuphilologische Mitteilungen*, 61, 159-203.
- Prokosch, E. (1939). *A comparative Germanic grammar*. Philadelphia: LSA/University of Pennsylvania Press.
- Quirk, R. & C.L. Wrenn (1969) [1955]. *An Old English grammar*. London: Methuen.
- Quirk, R. [e.a.] (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. London [etc.]: Longman.

- Raidt, E.H. (1968). *Geskiedenis van die byvoeglike verbuiging in Nederlands en Afrikaans*. Kaapstad: Nasou Beperk. (Publikasiereeks 8).
- Ranheimsæter, H. (1945). *Flektierte und unflektierte Nominativformen im deutschen Adjektivsystem bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts*. Oslo. (Skrifter fra det Germanistiske seminar ved Univ. i Oslo 1).
- Rijkhoff, J. (2002). *The noun phrase*. Oxford [etc.]: Oxford University Press. (Oxford studies in typology and linguistic theory).
- Schrodt, R. (2004). *Althochdeutsche Grammatik*. Dl. 2: *Syntax*. Tübingen: Niemeyer. (Sammlung kurzer Grammatiken Germanischer Dialekte 5).
- Smith, J.C. (1999). 'The refunctionalization of a pronominal subsystem between Latin and Romance'. In: *Oxford University Working Papers in Linguistics, Philology & Phonetics*, 4, 141-156.
- Spamer, J.B. (1979). 'The development of the definite article in English: a case study of syntactic change'. In: *Glossa*, 13, 241-250.
- Sportiche, D. (1988). 'A theory of floating quantifiers and its corollaries for constituent structure'. In: *Linguistic Inquiry*, 19, 425-449.
- Streitberg, W. (1897). *Gotisches Elementarbuch*. Heidelberg: Winter. (Sammlung von Elementarbüchern der altgermanischen Dialekte 2).
- Teyssier, J. (1968). 'Notes on the syntax of the adjective in modern English'. In: *Lingua*, 20, 225-249.
- Traugott, E.C. (1992). 'Syntax'. In: Hogg, R.M. (ed.). *The Cambridge history of the English language*. Dl. 1: *The beginnings to 1066*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 168-289.
- Traugott, E.C. (2001). 'Legitimate counterexamples to unidirectionality'. Paper presented at Freiburg University, October 17th 2001. URL: <http://www.stanford.edu/~traugott/ect-papersonline.html>
- Traugott, E.C. (2003). 'Constructions in grammaticalization'. In: Joseph, B.D. & R.D. Janda (eds.). *The handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell, 624-647. (Blackwell handbooks in linguistics).
- Traugott, E.C. (2004). 'Exaptation and grammaticalization'. In: Akimoto, M. (ed.). *Linguistic studies based on corpora*. Tokio: Hituzi Syobo, 133-156. URL: <http://www.stanford.edu/~traugott/ect-papersonline.html>
- Tummers, J. (2005). *Het naakt(e) adjectief. Kwantitatief-empirisch onderzoek naar de adjectivische buigingsalternantie bij neutra*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. KU Leuven.
- Velde, F. Van de (2005). 'Exaptatie en subjectificatie in de Nederlandse adverbiale morfologie'. In: *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 58, 105-124.

- Vincent, N. (1995). 'Exaptation and grammaticalization'. In: Andersen, H. (ed.). *Historical linguistics 1993*. Amsterdam [etc.]: Benjamins, 433-445. (Current issues in linguistic theory 124).
- Weerman, F. (2003). 'Een mooie verhaal. Veranderingen in uitgangen'. In: Stroop, J. (red.). *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal*. Amsterdam: Bert Bakker, 249-260.
- Werner, O. (1984). 'Morphologische Entwicklungen in den Germanischen Sprachen'. In: Untermann, J. & B. Brogyanyi (eds.). *Das Germanische und die Rekonstruktion der Indogermanischen Grundsprache*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 181-226. (Current issues in linguistic theory 22).

Genusverlies en de betekenis van voornaamwoorden

Jenny Audring*

Abstract

The gender systems of English, Dutch and German show interesting contrasts. German has three genders, which are marked on several agreeing elements but are largely arbitrary in semantic terms. In English, gender marking is reduced to personal pronouns, and their distribution is clearly semantic. Dutch gender, in turn, has characteristics of both systems. On the one hand, the language has a lexical gender system of the German type with the two values common and neuter. On the other hand, the personal pronouns, which have retained the traditional three genders, are in the process of developing patterns of distribution that are semantically motivated. The present article offers an analysis of the complex gender agreement system of contemporary spoken Dutch. It illustrates the semantics of Dutch pronominal gender with the help of corpus data and highlights the competition between the new semantic and the traditional syntactic system. In the context of other Germanic languages and dialects, it is shown that the quirky facts of Dutch pronoun usage represent a typologically regular development that gives new stability to a changing gender system.

1. Inleiding

Het genussysteem van de Germaanse talen heeft traditioneel drie waarden: mannelijk, vrouwelijk en onzijdig. In de loop van hun ontwikkeling hebben veel talen echter een deel van hun genusmarkeerders en daarmee bepaalde genusverschillen verloren. Bijgevolg zijn er tweeledige genussystemen ontstaan, zoals in het Deens, het Zweeds en in variëteiten van het Noors, of is het nominale genusonderscheid zelfs helemaal verdwenen, zoals in het Afrikaans. Het Duits, het Nederlands en het Engels vertegenwoordigen drie stadia in deze ontwikkeling. Terwijl het Duits het oorspronkelijke drieledige genussysteem heeft bewaard, maakt het hedendaagse Standaardnederlands geen onderscheid meer tussen mannelijke en vrouwelijke woorden. De oude masculina en feminina zijn nu samengevoegd tot het *genus commune*, soms ook aangeduid als *uter gender*. Het Engels op zijn beurt kent helemaal geen nominaal genusonderscheid meer: met de reductie van de adjectief- en lidwoordparadigma's verdwenen de genusmarkeerders binnen de NP en tegelijkertijd de kennis van het woordgeslacht.

Achter dit welbekende verhaal schuilt een interessanter fenomeen. De reductie van genusmarkeerders verloopt in de regel volgens een bepaald stramien. Lidwoorden en bijvoeglijke naamwoorden zijn het meest gevoelig voor reductie, daarna volgen predicatieve elementen en betrekkelijke voornaamwoorden. Persoonlijke voornaamwoorden daarentegen blijven vaak ongemoeid. Daardoor hebben voornaamwoorden in veel talen een paradigma met

* Vrije Universiteit Amsterdam. Met dank aan Geert Booij, Grev Corbett en de deelnemers aan de Berlijnse workshop voor inspiratie, commentaar en discussie.

meer genusdistincties dan elders in de grammatica te zien zijn. Dit heeft gevolgen voor de voornaamwoordelijke aanduiding. Hoe moeten mannelijke en vrouwelijke voornaamwoorden worden ingezet wanneer er geen onderscheid meer is tussen mannelijke en vrouwelijke naamwoorden?

Van Haeringen haalt dit ‘pronominale probleem’ aan in zijn boekje *Nederlands tussen Duits en Engels* (1956:29) en pleit voor een ‘onbevanger beschoouwing’ van deze tot dan toe hoofdzakelijk prescriptief benaderde vraag. In deze bijdrage probeer ik een dergelijke beschoouwing te geven. Met behulp van corpusdata zal het gebruik van anaforische pronomina in het hedendaagse gesproken Nederlands in kaart worden gebracht. Op basis van empirische evidentie wordt beargumenteerd dat het moderne Nederlands een *bersemantisering* van het pronominale geslacht ondergaat, die zich ook naar de betreffende voornaamwoorden uitbreidt. Dat de semantiek tegenwoordig vaak de keuze van het voornaamwoord bepaalt, geldt niet alleen – zoals veelal aangenomen – voor bezielde referenten die een natuurlijk geslacht bezitten. Ook voor onbezielde referenten zijn er regels te vinden. De cruciale eigenschap hierbij is de *telbaarheid* of *graad van individuering* van de referent. Aan de hand van dit concept wordt er in deze bijdrage een analyse voor het pronominale genussysteem van het hedendaagse Nederlands ontwikkeld. Vervolgens wordt er met behulp van de zogenoemde *Agreement Hierarchy* en met inachtneming van data uit andere Germaanse talen aangetoond dat het Nederlands een in typologisch opzicht natuurlijke uitweg uit zijn pronominale probleem heeft gevonden.

2. Het pronominale probleem

Genusverlies begint over het algemeen in de adnominale modificeerders binnen de NP (hier als *attributieve elementen* aangeduid) en verspreidt zich pas later over structureel verder van het nomen af staande congruentiedoelen of *agreement targets* (Priestly 1983, Corbett 1991). Dit cross-linguïstische patroon is gerelateerd aan de *Agreement Hierarchy* (Corbett 1979):

- (1) Agreement Hierarchy:
attributive < predicate < relative pronoun < personal pronoun

De vier congruentiedoelen in deze hiërarchie vertonen een van links naar rechts afnemende gevoeligheid voor reductie van hun genus-, numerus- en naamvalsmarkeerders. Lidwoorden en bijvoeglijke naamwoorden hebben in de regel de sterkst gereduceerde paradigmata, gevolgd door predicatieve elementen en betreffende voornaamwoorden. Dit heeft belangrijke consequenties voor de persoonlijke voornaamwoorden. Als laatste elementen in de hiërarchie kunnen zij distincties bewaren die in de rest van de grammatica niet meer aanwezig zijn. Bekende voorbeelden hiervan zijn de dualis in het Oudengels (het langst bewaard in de persoonlijke voornaamwoorden in de eerste en tweede persoon) en de objectsnaamval in het hedendaagse Engels (in vormen zoals *him*, *her* or *me*, terwijl het naamwoord geen

naamvalsmerkeers meer heeft). Heel algemeen geldt dat alle levende Germaanse (standaard)talen onafhankelijk van de staat van hun nominale genussysteem het volle pronominaale paradigma met drie genera bezitten. Tabel 1 illustreert de situatie.

Tabel 1: Nominaal en pronominaal genus in de Germaanse standaardtalen

Taal	Nominaal genus			Pronominaal genus		
a. Duits	mannelijk	vrouwelijk	onzijdig	mannelijk	vrouwelijk	onzijdig
b. IJslands						
c. Faroers						
d. Noors ¹						
e. Noors	commuun	onzijdig				
f. Zweeds						
g. Deens						
h. Nederlands						
i. Fries						
j. Engels	—					
k. Afrikaans						

Bij meer dan de helft van de Germaanse standaardtalen bestaat er dus een ‘mismatch’ tussen het nominale en het pronominaal genus: het aantal en de aard van de nominale en pronominaal genera komen niet overeen. In theorie betekent dit een probleem. Immers, congruentie veronderstelt de overeenkomst van specificaties aan de kant van de controller, het nomen, en de kant van het doel, het pronomen. Toch geldt voor alle talen vanaf e. in tabel 1 dat de voornaamwoorden enerzijds méér, anderzijds ándere genusonderscheiden maken dan hun antecedenten. Dit probleem is des te nijpender doordat het niet zonder meer met behulp van de semantiek op te lossen is (zoals in het bovengenoemde voorbeeld van de dualis), aangezien de Germaanse genussystemen een sterke semantische arbitrariteit vertonen.

Talen met gereduceerd nominaal geslacht bij volledig behoud van pronominaal geslacht bezitten een hybride status waarin verschillende mechanismen van pronominalisering tegelijk aanwezig zijn en elkaar in hun functioneren kunnen belemmeren. Een vergelijking van het Nederlandse systeem met het Duitse en het Engelse verduidelijkt dit.

Het Duits heeft een relatief strikt systeem van *syntactische congruentie* (‘syntactic agreement’) tussen nomen en pronomen, waarin het pronomen in de regel congrueert met het lexicale genus van het nomen. Uitzonderingen treden vooral op bij persoonsaanduiding met onzij-

1 Het Noors heeft meerdere standaardvariëteiten die verschillende gradaties van syncretisme van masculinum en femininum vertonen.

dige naamwoorden. Hier wordt vaak het voornaamwoord gekozen dat met het natuurlijke geslacht van de referent overeenkomt. Dit verschijnsel is algemeen bekend en wordt in de literatuur *semantische congruentie* ('semantic agreement') genoemd, omdat de congruentie tussen nomen en pronomen op een betekeniskenmerk is gebaseerd.

Het Engelse genussysteem berust volledig op dit type congruentie. Het mannelijke en het vrouwelijke voornaamwoord worden volgens hetzelfde principe van natuurlijk geslacht gebruikt, en voor referenten die geen geslacht hebben of waarvoor de spreker het onderscheid verwaarloost, wordt het onzijdige pronomen gebruikt (voor een interessant overzicht van dialectvariatie in dit patroon zie Siemund 2002a, 2002b en te versch.). Dit zuiver semantische systeem is mogelijk doordat het nomen geen lexicaal genus meer bezit dat met deze regel in strijd zou kunnen zijn.

Hybride systemen zoals dat van het Nederlands verschillen op het laatste punt van het Engels. Het nominale genusonderscheid bestaat hier nog wel: zelfstandige naamwoorden zijn algemeen of onzijdig. Dit systeem laat echter geen strikt syntactische congruentie toe (zoals in het Duits) omdat het nominale genus, zoals hierboven uiteengezet, ontoereikend is gespecificeerd om als basis voor de pronomenkeuze te dienen. Immers, een nomen met algemeen genus kan niet zonder meer een mannelijk of vrouwelijk pronomen selecteren. Tegelijkertijd hindert de aanwezigheid van een nominaal genusverschil de ontwikkeling van een zuiver semantisch systeem zoals in het Engels. Immers, het lexicaal genus van het nomen, dat niet of niet primair op een semantische eigenschap is gebaseerd, oefent nog steeds invloed uit op het voornaamwoord.²

Gezien deze omstandigheden is het verbazingwekkend dat pronominale verwijzing over het algemeen noch in de linguïstische literatuur noch in het spraakgebruik als bijzonder problematisch wordt ervaren. De oorzaak hiervan is dat alle genoemde talen een doeltreffende strategie hebben ontwikkeld om hun pronominaal probleem in het spraakgebruik te omzeilen. De crux zit hem in een nieuw verband tussen semantiek en pronominaal genus dat de pronomina aangaan. In alle genoemde talen – het Engels is het bekendste voorbeeld – heeft er een semantische herinterpretatie van de voornaamwoorden plaatsgevonden. Dit proces wordt ook *hersemantisering* genoemd (Wurzel 1986). Aan de hand van het Zweeds zal dit kort worden toegelicht.

3. Hersemantisering

In de Germaanse standaardtalen van het Scandinavische vasteland (met uitzondering van standaardvariëteiten van het Noors) heeft de pronominaal hersemantisering tot dezelfde hedendaagse situatie geleid. De nomina in het Deens, het Zweeds en (variëteiten van) het Noors maken geen verschil meer tussen mannelijk en vrouwelijk geslacht, terwijl er nog wel

2 Het duidelijkst is dit in het geval van de neutra, die wel over een 'bijpassend' onzijdig voornaamwoord beschikken.

een mannelijk en een vrouwelijk voornaamwoord bestaan. In de moderne taal zijn deze twee pronomina (Zweeds *han* [M] en *hon* [F]) gerelateerd aan semantische eigenschappen van het nomen of, beter gezegd, aan conceptuele eigenschappen van de referent.³ *Han* wordt nu uitsluitend voor mannelijke personen (en enkele mannelijke dieren) gebruikt, terwijl *hon* de vrouwelijke personen (en dieren) voor zijn rekening neemt. De overige commune naamwoorden selecteren het voormalige demonstrativum *den*, terwijl zijn onzijdige tegenhanger *det* voor onzijdige naamwoorden wordt gebruikt. Naast het traditionele systeem van syntactische congruentie hebben de traditionele pronomina *han* en *hon* een hersemantisering ondergaan, zodat zij nu niet meer grammaticaal maar conceptueel geslacht (gebaseerd op natuurlijk geslacht) aanduiden. Het systeem is dus hybride: deels bepaald door de eigenschappen van de referent en deels door het lexicale geslacht van het nomen, al dan niet zelf semantisch gemotiveerd. Strikt genomen heeft het hedendaagse Zweeds daarmee vier pronominale genera, waarvan twee semantisch en twee syntactisch: mannelijk (*han*), vrouwelijk (*hon*), commuun (*den*) en onzijdig (*det*). Door gedeeltelijke hersemantisering en een domeinverdeling van semantische en syntactische congruentie is het pronominale probleem in de Scandinavische talen op natuurlijke wijze opgelost.

4. Het Nederlands

Het Nederlands neemt tussen de talen in tabel 1 een bijzondere positie in. Als een van de laatste talen die de overstap van een drieledig naar een tweeledig genussysteem hebben gemaakt, verkeert het in een tussenfase. Deze wordt gekenmerkt door verregaand verlies van kennis over de historische masculina en feminina (alleen in de schrijftaal, en ook daar alleen in enkele semantische en morfologische niches, houdt het grammaticale femininum zich nog staande), terwijl er nog geen nieuwe stabiele situatie is ontstaan. Daardoor heerst er vooral in de schrijftaal en in formeel taalgebruik veel onzekerheid over het gebruik van voornaamwoorden. Niet zelden wordt het naamwoord meermaals herhaald om de pronomenuitkeuze uit te stellen of wordt een aanwijzend voornaamwoord gebruikt waar het, wat de informatiestructuur betreft, niet op zijn plaats is. Onder (2) volgt een voorbeeld uit een romanvertaling waarin die twee strategieën te zien zijn. Het Engelse origineel (Frances Temple, *The Beduins' gazelle*. Harper Trophy Books, 1998, p. 16) bevat het antecedentnaamwoord *milk* maar één keer, terwijl *melk* in de vertaling (Frances Temple, *Dochter van de Bedoeinen*. Rotterdam: Lemniscaat, 1997, p. 25; vertaling uit het Engels door Anneke Koning-Corveleijn) drie keer voorkomt:

3 De tweede formulering is accurater omdat de relevante eigenschappen vaak onderworpen zijn aan de *construal* door de spreker. Een schaap, koe of kip, bijvoorbeeld, kan als vrouwelijk wezen of – onder verwaarlozing van het natuurlijk geslacht – algemeen als dier worden geconstrueerd. Beide aspecten zijn onderdeel van de betekenis van de woorden, maar de pronominalisering is gevoelig voor het verschil.

- (2) Ze zette een beetje **melk** in de zon om zuur te laten worden, deed een paar gedroogde dadels in de rest van de **melk** om de **melk** te zoeten en zette **die** in de schaduw om af te koelen.

Origineel: ‘She set some **milk** in the sun to sour, and **some** she mixed with dried dates to sweeten **it** for drinking, then put **it** in the shade to cool.’

Hieronder volgen nog twee voorbeelden, allebei uit schriftelijke maar oppervlakkig geredigeerde bronnen (zie respectievelijk: www.weeronline.nl en dagblad *Metro*, 4 mei 2005):

- (3) In het oosten en zuidoosten komt op veel plaatsen **mist** voor, maar **deze mist** lost naar verwachting op.

De **mummie** zal eerst een CT-scan ondergaan voordat **deze** tentoongesteld wordt in het Sakkara museum.⁴

Veel standaardtaalsprekers zijn de (linguïstisch op zijn minst problematische) mening toegedaan dat de pronomenkeuze op basis van een woordenboek gemaakt dient te worden. Toch bestaat semantische motivering van het voornaamwoordgebruik ook in het Nederlands. Net als in het Duits worden personen meestal met het pronomen aangeduid dat met hun natuurlijke geslacht correspondeert. Hier volgen twee voorbeelden uit het Corpus Gesproken Nederlands (CGN):

- (4) a. m’n **nichtje** [N] woont nu in Hilversum samen met ’r [F] vriend
b. ’k wou m’n **broertje** [N] nog bellen of **ie** [M] ook zin had om te gaan

Dit gebruik is algemeen geaccepteerd, het wordt in de ANS genoemd (E-ANS, paragraaf 5.1.2.1.b) en voor sprekers van het hedendaagse Nederlands is een neutrum in (4b) (waar het grammaticaal zou kunnen heten) even onnatuurlijk als in (4a) (waar het officieel als ongrammaticaal wordt beschouwd).

Minder bekend en geaccepteerd, en linguïstisch veel opmerkelijker, is semantische congruentie met betrekking tot onbezielde referenten. Aan dit fenomeen is weinig aandacht besteed, wellicht omdat het gebruik van mannelijke en vrouwelijke voornaamwoorden meer belangstelling wekte, terwijl de weinige aanwezige studies aantonen dat de interessante ontwikkelingen tussen het masculinum en het neutrum plaatsvinden.

Van Haeringen (1936) noemt in zijn rapport aan het Nederlandse Ministerie van Onderwijs dat **voorwerpen** met het mannelijke pronomen worden aangeduid (1936:20). In een later artikel merkt dezelfde auteur op dat het onzijdige pronomen voor **stofnamen** wordt gebruikt (Van Haeringen 1951:10). Maljaars (1979) observeert dat het gebruik van het onzijdige pronomen zich tot niet-onzijdige naamwoorden kan uitstrekken als deze, inderdaad,

4 Het demonstrativum lijkt naar de scan te verwijzen, niet naar de mummie, terwijl de mummie het tentoongestelde object is.

stofnamen zijn (1979:14, 105). Toch verbindt hij ‘het collectieve, abstracte, niet-concrete, niet-telbare, vage’ (122) met het vrouwelijke genus. Romijn (1996) ten slotte stelt in haar studie over het onzijdige pronomen *het*, dat het met niet-onzijdige antecedenten kan optreden wanneer deze naar **substanties** of **heterogene collecties** (zoals *rommel*) verwijzen, of naar **abstracta** zoals *haat, pijn, kou* of *waarheid*.

De eerste en naar mijn weten enige systematiseringen van deze schetsmatige observaties zijn Fletcher (1987) en De Vries (2001). Deze studies verbinden de distributie van de voornaamwoorden aan de conceptuele parameters ‘telbaarheid’ (De Vries 2001:102) of ‘individuation’, een eigenschap gedefinieerd als ‘relative salience as an individual’ (Fletcher 1987:61). Voor het mannelijke pronomen gelden dus de parameters [+telbaar] of [hoog geïndividueerd], terwijl het onzijdige pronomen voor referenten wordt gebruikt die [–telbaar] of [laag geïndividueerd] zijn.⁵

Het eerste doel van deze bijdrage is om deze belangwekkende en toch niet erg bekende hypothesen opnieuw onder de aandacht te brengen en hun correctheid aan de hand van een corpusstudie te toetsen.

5. Voornaamwoorden in het Corpus Gesproken Nederlands

De studie maakt gebruik van het Corpus Gesproken Nederlands, een omvangrijke verzameling taaldata met negen miljoen woorden. Om invloed van de sterk conservatieve en normatieve schrijftaal zoveel mogelijk te vermijden is voor deze studie een subcorpus samengesteld, waarin uitsluitend spontane spraak van sprekers van het Standaardnederlands is opgenomen. Vlaamse taaldata, dialectdata, voorgelezen tekst en sterk gemonitorde of voorbereide tekst zoals in radio- of televisie-uitzendingen zijn uitgesloten. Het subcorpus omvat circa drie miljoen woorden.

Door middel van handmatig zoeken van voornaamwoorden en hun antecedenten zijn gevallen verzameld waarin het pronomen een ander geslacht heeft dan zijn antecedent (‘switch’).⁶ Opgenomen zijn switches van persoonlijke voornaamwoorden, aanwijzende voornaamwoorden in anaforisch gebruik, bezittelijke voornaamwoorden en betrekkelijke voornaamwoorden. Als nulhypothese is het mannelijke pronomen als bij commune naamwoorden horend beschouwd. Voorbeelden zoals onder (5a) zijn dus vanwege hun hoge fre-

5 De begrippen ‘telbaar’ en ‘geïndividueerd’ worden hier als synoniem beschouwd. Strikt genomen is ‘geïndividueerd’ een betere term omdat individuering een graduele eigenschap is, maar telbaarheid een binaire. Argumenten voor het graduele karakter van het relevante semantische kenmerk zijn te vinden bij Audring (2006). Ook wordt telbaarheid vaak met een syntactische eigenschap geassocieerd, namelijk de pluraliseerbaarheid. De overeenkomst tussen semantische en syntactische telbaarheid is echter niet volledig. Sommige stofnamen staan meervoudsvormen toe, om soorten of bepaalde hoeveelheden aan te duiden, zoals *de wijnen* of *de koffies*, terwijl dit voor andere stofnamen niet mogelijk is (**de bloeden, *de melken*). Het begrip ‘telbaarheid’ kan hier onduidelijkheid veroorzaken.

6 Automatisering was niet mogelijk doordat pronomen-antecedentverbindingen in het CGN niet zijn gemarkeerd.

quentie niet als switch genoteerd. Tevens is bij commune woorden die personen aanduiden, zoals *man*, *vrouw* of *partner*, een mannelijk of vrouwelijk pronomen niet als switch beschouwd (voorbeeld 5b).

- (5) a. die [C] **auto** [C] [...] daarvoor hadden jullie **'m** [M] gehoord
 b. dan kan je **moeder** [C] d'r ook naartoe als **ze** [F] dat wil

Dit artikel is gebaseerd op een database van 540 switches.⁷

Het corpusmateriaal bevestigt de vermoedens uit de bovengenoemde studies. De database bevat 117 gevallen van een commuun nomen met een onzijdig pronomen (alle vier onderzochte soorten pronomina samengevat). Tabel 2 toont de aantallen, opgesplitst naar conceptuele eigenschappen van de referent. De getallen tussen haakjes geven unieke switches aan, wat betekent dat er in het geval van meerdere pronomina per nomen maar één pronomen wordt geteld. Het teken '>' verduidelijkt de richting van de switch.

Tabel 2: Switches met commuun antecedent

	Commuun > onzijdig
Beziel	-
onbeziel +telbaar/ hoog geïndividueerd	5
onbeziel -telbaar/ lag geïndividueerd	111 (07)

In de overgrote meerderheid van de gevallen is de referent weinig geïndividueerd of niet telbaar. Hieronder volgen twee voorbeelden.

- (6) a. Ik vind **puree** [C] van echte aardappelen altijd lekkerder want **het** [N] is wat steviger.
 b. 't zit toch ook bij **olijfolie** [C] wel een beetje in hoe **'t** [N] geconserveerd wordt.

De vijf afwijkende gevallen zijn ongewoon en vormen geen natuurlijke groep. Daartegenover staat een substantieel aantal onzijdige naamwoorden dat met niet-onzijdige voornaamwoorden optreedt. Tabel 3 geeft de verdelingen van mannelijke en vrouwelijke persoonlijke voornaamwoorden en het commune aanwijzende voornaamwoord *die* of *deze* in anaforsch gebruik.

⁷ Een twintigtal switches werd voor deze analyse uitgesloten, omdat de semantische klasse van het nomen onzeker is of omdat er andere onduidelijkheden bestaan.

Tabel 3: Switches met onzijdig antecedent

	Onzijdig> mannelijk	Onzijdig> vrouwelijk	Onzijdig> commuun
Bezielde ⁸	60 (38)	22 (12)	126 (105)
onbezielde +telbaar/ hoog geïndividueerd	92 (67)	–	88 (81)
onbezielde –telbaar/ laag geïndividueerd	–	–	2 (2)

Deze tabel is als volgt te lezen. Er zijn 92 gevallen (waarvan 67 uniek) waarbij een onzijdig nomen met onbezielde referent met een mannelijk voornaamwoord optreedt. In alle gevallen is de referent een telbaar of geïndividueerd object. Onder (7) volgen twee voorbeelden:

- (7) a. Moet je nog wat informatie over dat **boek** [N] hebben? Dan moet 'k 'm [M] ook nog niet gaan inleveren.
 b. 't **apparaat** [N] zelf dat [N] kan gaan smeulen. – Dat kan niet als **ie** [M] af staat.

Een switch van onzijdig naar mannelijk bij niet-telbare of laag geïndividueerde referenten is niet geattesteerd.

Bij de commune voornaamwoorden *deze* en *die* zijn er maar twee gevallen die de niet-voorspelde situatie vertegenwoordigen: een commuun pronomen wordt voor een onzijdige stofnaam gebruikt. Hiertegenover staan 88 (81 unieke) gevallen waarin een onzijdig antecedent naar een geïndividueerd object verwijst en een commuun voornaamwoord kiest. Twee voorbeelden volgen onder (8):

- (8) a. nou m'n **hart** [N] **die** [C] bonkte in m'n keel
 b. heb jij een **fototoestel** [N]? – nee ik kan **die** [C] van m'n broer wel lenen

Verder bevestigen de data dat het vrouwelijke pronomen inderdaad alleen nog voor vrouwelijke personen en dieren wordt gebruikt. Een test met de eerste 1500 vrouwelijke voornaamwoorden in het CGN versterkt deze bevinding.

Deze resultaten bevestigen de eerder geobserveerde patronen van semantisch gemotiveerde distributie van voornaamwoorden in de moderne spreektaal. In verwijzing naar objecten maken sprekers een verschil tussen telbare of geïndividueerde referenten, waarvoor vaak

8 De bezielde referenten omvatten ook collectiva zoals *het publiek*, *het bedrijf*, et cetera. Deze semantische groep wordt in de schrijftaal vaak met het vrouwelijke pronomen aangeduid. Dit gebruik van het femininum is in de gesproken taaldatum niet te vinden.

een mannelijk of algemeen pronomen wordt gebruikt, en stofnamen of laag geïndividueerde referenten, die vaak met een onzijdig pronomen worden aangeduid.

De data in tabel 3 en de voorbeelden (7) en (8) bevatten enkele opmerkelijke feiten. Ten eerste wordt het semantische verschil vaak ook met betrekking tot onzijdige naamwoorden gehandhaafd, terwijl deze oorspronkelijk een onproblematische groep vormden. Er bestaan immers onzijdige pronomina die rechtstreeks syntactisch kunnen congrueren met een onzijdig nomen. In veel gevallen wordt dit echter in de moderne standaardtaal als semantisch conflict ervaren. Hoe hoger geïndividueerd de referent, hoe minder een onzijdig voornaamwoord passend lijkt. Een vergelijking van persoonlijke voornaamwoorden voor personen, dieren en objecten toont aan, dat het aantal switches met stijgende individuering toeneemt (tabel 4).

Tabel 4: Switches in afhankelijkheid van individueringsgraad

Referent van onzijdig nomen:	object	dier	persoon
onzijdig pronomen	62	6	-
zijdig pronomen	51	22	94
percentage switches	45%	79%	100%

Deze data zijn verkregen door voor onzijdige naamwoorden uit de drie klassen alle ernaar verwijzende voornaamwoorden te verzamelen, onafhankelijk of het switches zijn (mannelijke, vrouwelijke of commune pronomina, hier als *zijdig* samengevat) of niet (onzijdige pronomina).

Verder is opvallend dat de semantische congruentie ook met aanwijzende en betrekkelijke voornaamwoorden te vinden is, terwijl deze dezelfde genera als het nomen hebben – algemeen en onzijdig – en ook rechtstreeks syntactisch zouden kunnen congrueren. Terwijl dit ook nog steeds de norm is, zijn er voldoende voorbeelden van semantische congruentie met deze pronomina. Twee voorbeelden van onzijdige nomina en commune demonstrativa zijn al te vinden in (8); voorbeelden voor de omgekeerde verhouding – commune nomina en onzijdige demonstrativa – zijn te vinden onder (9a, b). Onder (9c, d) volgen twee voorbeelden van semantisch congruerende betrekkelijke voornaamwoorden.

- (9) a. wij hebben daar geen behang zitten maar gewoon **verf** [C] en **dat** [N] is oranje
 b. **kleding** [C]. nou **dat** [N] pakken we straks wel.
 c. moet je een speciaal **programma** [N] downloaden **die** [C] dat ondersteunt
 d. dat er geen **apparatuur** [C] onbeheerd is achtergebleven **dat** [N] aan staat.⁹

⁹ *Apparatuur* wordt wel eens als onzijdig nomen beschouwd. In hetzelfde gesprek gebruikt dezelfde spreker echter ook een algemeen betrekkelijk voornaamwoord voor hetzelfde nomen. Dit toont aan dat *apparatuur* voor deze spreker tenminste potentieel een algemeen nomen is.

Gevallen zoals (9d), combinaties van een *commuun* naamwoord en een onzijdig betrekkelijk voornaamwoord, zijn zeldzaam. Een tweede voorbeeld, niet uit het corpus, volgt onder (10).

- (10) Na het drinken van **limonade** [C] **dat** [N] met water was aangelengd
(<http://www.lumc.nl/nieuws/archief/persberichttekst/pb20020613a.html>)

Een mogelijke reden voor deze onevenwichtigheid is het relatieve conservativisme van het betrekkelijke voornaamwoord. Volgens de al eerdergenoemde Agreement Hierarchy, hieronder herhaald, bestaan er cross-linguïstische voorkeuren voor syntactische dan wel semantische congruentie.

- (1) Agreement Hierarchy:
attributive < predicate < relative pronoun < personal pronoun

Congruentiedoelen in de linkerhelft van de hiërarchie neigen tot syntactische congruentie, terwijl de vrijheid voor semantische congruentie van links naar rechts toeneemt. Het is dus te verwachten dat de Nederlandse betrekkelijke voornaamwoorden, die bovendien dezelfde genuswaarden hebben als de nomina en daardoor geen deel uitmaken van de ‘mismatch’, een sterkere trouw aan het genus van hun antecedent vertonen. Het *commune die* is echter een zeer frequent lexicaal item – met name door de sterke meerderheid van *commune* naamwoorden – dat daarom makkelijker zijn toepassingsgebied uitbreidt. Hierdoor treden switches zoals (9c) vaker op.

Al met al geven de corpusdata een helder beeld van het pronomengebruik in het moderne gesproken Standaardnederlands. Waar een pronomen in genus afwijkt van zijn antecedent, correleert de keuze met de graad van individuering van de referent. Hoog geïndividueerde (telbare) entiteiten worden met een mannelijk of *commuun* pronomen aangeduid, met uitzondering van vrouwelijke personen, voor wie een vrouwelijk of *commuun* pronomen wordt gebruikt. Voor laag geïndividueerde (niet-telbare) entiteiten wordt het onzijdige pronomen gebruikt. Er heeft dus, net als in het Engels en in de Scandinavische talen, een hersemantisering plaatsgevonden die de voornaamwoorden van het Nederlands met bepaalde semantische waarden verbindt.

De helderheid van dit systeem staat in schril contrast met de onzekerheid over pronomenkeuze in gemonitord taalgebruik en in de schrijftaal. Dit is te wijten aan een sterke normering ten gunste van het historische femininum en van de syntactische congruentie in het algemeen.

Afsluitend zal worden beargumenteerd dat het nieuwe op semantiek gebaseerde systeem van pronominale congruentie een natuurlijke en geschikte oplossing vormt voor het pronominale probleem van het Nederlands. Het systeem gehoorzaamt aan typologische wetten en is vergelijkbaar met andere systemen in de Germaanse talen.

6. Nederlands tussen Duits en Engels

De voor een spreker soms verwarrende situatie in het Nederlands is te verklaren als een conflict van een instabiel geworden systeem van syntactische congruentie – in het Duits nog intact – en een opkomend, nog niet volledig geaccepteerd systeem van semantische congruentie, zoals in *Reinkultur* in het Engels te vinden is. Toch veroorzaakt dit conflict geen chaos, maar is de interactie tussen de twee systemen voorspelbaar. Dit blijkt in eerste instantie uit het verschillende gedrag van betrekkelijke en persoonlijke voornaamwoorden, zoals aan het eind van de laatste sectie besproken.¹⁰ De sterkere neiging van het relativum tot syntactische congruentie en het grotere gemak waarmee het persoonlijke voornaamwoord semantisch congrueert, blijken zowel op zins- als op corpusniveau. Op zinsniveau is te zien dat in uitingen die beide soorten pronomina bevatten, het persoonlijke voornaamwoord vaker switcht dan het relativum. Het corpus bevat diverse uitingen zoals in (11), maar het omgekeerde geval in (12) is maar één keer aanwezig en duidelijk ongewoon.

- (11) a. ik wil dat ene **tafeltje** [N] **wat** [N] ze toen hadden bij die winkel. **die** [C] was echt leuk.¹¹
b. 't was een intelligent onderwijssysteem dus 't was een **systeem** [N] **dat** [N] dan zinnetjes terug zei [...] als je dan een fout maakte dan zei **ie** [M] bijvoorbeeld
c. dat andere **jongetje** [N] **dat** [N] Frans heette **die** [C] ging op een gegeven moment nadoen wat andere kinderen deden
- (12) op welk **huis** [N] je nou had gereageerd ja . – uh op **die** [C]... die straten zeggen me niet eens iets. **die ene** [C] daar bij jou in de buurt **dat** [N] jullie mam niks vond

De onverwachtheid van (12) komt niet doordat 'terugswitchen' zonder meer is uitgesloten. Er zijn enkele gevallen in het corpus aanwezig waar semantische congruentie wordt gevolgd door syntactische congruentie, maar het voorbeeld onder (12) is het enige waarin het late syntactisch congruerende element een betrekkelijk voornaamwoord is.

Ook op corpusniveau zijn de voorkeuren van de twee soorten pronomina duidelijk te zien. Van de 50 betrekkelijke voornaamwoorden vertonen er maar 16 semantische congruentie (32%), terwijl van de 341 persoonlijke voornaamwoorden 225 semantisch congrueren (66%).¹² Voor dit onderzoek is hetzelfde gedeelte van de database gebruikt als in sectie 5, tabel 4. Hierin zijn alle voornaamwoorden, semantisch of syntactisch congruerend, voor bepaalde antecedenten opgenomen.

10 De twee andere congruentiedoelen in de Agreement Hierarchy, attributief en predicatief, worden in deze studie verwaarloosd, omdat hier in het Nederlands de keuzevrijheid ontbreekt. Congruentie binnen de NP is verplicht syntactisch (in overeenkomst met de Agreement Hierarchy), terwijl genusagreement in predicatieve elementen afwezig is. Dit bijvoorbeeld in tegenstelling tot het Zweeds, waar predicatieve adjectieven een genussuffix dragen.

11 Door de context wordt duidelijk dat *die* betrekking heeft op het tafeltje, niet op de winkel.

12 De ongelijke verhouding in aantallen volgt uit het feit dat het betrekkelijke voornaamwoord in de omgangstaal relatief zeldzaam is.

De Nederlandse data komen daarmee overeen met de voorspellingen van de Agreement Hierarchy, een product van breed cross-linguïstisch onderzoek. Deze overeenkomst toont aan dat de strategieën van pronominalisering ook in conflictsituaties aan typologische wetten gehoorzamen.

Verder is er evidentie te vinden dat de specifieke semantiek van het nieuwe systeem in het Nederlands niet zonder parallelen is in de taalfamilie. Niet alleen in het pronominale, maar ook in het nominale genus zijn er diverse Indo-Europese en met name Germaanse talen, waarin bepaalde genera met hoge of lage individuering worden geassocieerd. Zo suggereren reconstructies van het Proto-Indo-Europees een lange geschiedenis voor het neutrum als markeerder van lage individuering (Matasović 2004:134): ‘On the lowest end of the animacy hierarchy, we consistently find neuter nouns: these include all of the nouns for masses and fluids.’

Rijke hedendaagse evidentie komt uit het dialectonderzoek. In variëteiten van bijvoorbeeld het Deens, het Nederduits en het Engels zijn er genussystemen gevonden die in nog sterkere mate dan het Nederlands gevoelig zijn voor verschillen in telbaarheid of individuering. In het dialect van het Wendland, behorend bij het Nederduitse taalgebied tussen Hamburg en Hannover, is te zien dat zelfs attributieve elementen zoals lidwoorden het telbaarheidsverschil kunnen weerspiegelen. Zo geeft Rohdenburg (2004a:347) voorbeelden waarin hetzelfde nomen het mannelijk geslacht heeft wanneer het een object aanduidt (voorbeeld (13a)), maar onzijdig wordt in referentie naar een stof (zie voorbeeld (13b)):¹³

- (13) a. As ick denn andol kôm un Oma **de** [c] **Worst** heenholle
‘Toen ik dan naar beneden kwam en oma de worst voorhield’
b. Hol doch mol ju Mudder, se schall mol proben, ow an **dat** [n] **Mettworst** noch
Peper an mütt
‘Ga toch eens je moeder halen, ze moet eens proberen of er nog peper bij de
metworst moet’

Vergelijkbare evidentie is te vinden in het Westjutlands, een dialect van het Deens, beschreven in onder andere Ringgaard (1971) en Bechert (1982). Het Westjutlands heeft een extreem gereduceerd systeem van genusmarkering, alleen de aanwijzende voornaamwoorden vertonen nog een vormonderscheid tussen commuun en onzijdig geslacht. Hun distributie is echter glashelder: voor objecten wordt het commune demonstrativum gebruikt, voor

13 Rohdenburg (2004a en 2004b) noemt het niet-onzijdige genus ‘mannelijk’. Het lidwoord *de*, dat bij dit genus hoort, wordt echter ook voor naamwoorden gebruikt die in het Standaardduits vrouwelijk zijn, waaronder woorden die vrouwelijke personen aanduiden. Verder lijkt het Wendlands geen verschil meer te kennen tussen mannelijke en vrouwelijke woorden (er is geen naamvalsmarkering meer op attributieve elementen en adjectieven hebben hun flexie volledig verloren, zie Rohdenburg 2004b:98). Op basis van deze gegevens lijkt ‘commuun geslacht’ een betere term. Deze keuze is dan ook in de glossen gemaakt.

stoffen het onzijdige. Dit geldt zowel voor attributief als voor anaforisch gebruik (zie voorbeelden (14), uit Gachelin 1991:85):

- (14) a. **Den** [c] **træ** er stor
‘Deze boom is hoog’
b. **Det** [n] **træ** er bedst til møbler
‘Dit hout is het meest geschikt voor meubels’

Uiteraard kent ook het Nederlands naamwoordparen wier genus het verschil tussen object en stof reflecteert. Zo duidt *de diamant* [C] een individuele steen aan, terwijl *het diamant* [N] naar het materiaal verwijst. Dergelijke paren zijn echter zeldzaam, en er is geen reden om aan te nemen dat verschillen in telbaarheid of individuering systematisch het lidwoordgebruik bepalen.

Een derde interessante bron zijn Zuid-Engelse dialecten, met name het dialect van West Somerset. Sinds de publicatie van Elworthy's woordenboek (1886, herdrukt 1965) is er veel over dit dialect geschreven, zie bijvoorbeeld Kruisinga (1905), Rogers (1979) en recenter Kortmann (1999) en Siemund (2002a, 2002b en te versch.)¹⁴ Het pronominale genus van het West Somerset English (WSE) heeft een semantisch systeem dat, net als in het Nederlands, het mannelijke pronomina voor telbare en het onzijdige voor niet-telbare entiteiten gebruikt. Dit semantische onderscheid is echter in het WSE ook in de attributieve demonstrativa te vinden. Zo geeft Siemund (te versch.) het ‘klassieke voorbeeld’ in (15), waar het eerste demonstrativum, *theäse*, als [+proximate, +count] wordt gekarakteriseerd en het tweede, *this*, als [+proximate, –count] (Siemunds schrijfwijze).

- (15) Come under **theäse** tree by **this** water.
‘Kom onder deze boom bij dit water.’

Maar ook in het moderne Standaardduits en Standaardengels zijn er voorbeelden te construeren, waarin het gebruik van voornaamwoorden vergelijkbare semantische associaties weerspiegelt. Zo is het zowel in het Nederlands (16a) als het Duits (16b) en het Engels (16c) mogelijk om naar meervoudige referenten met een enkelvoudig pronomina te verwijzen. Dit kan echter alleen met het onzijdige pronomina en onder de voorwaarde dat de referenten door hun lage individuering samen een conceptueel geheel vormen.

- (16) a. In de koelkast zijn nog wat **restjes** [PL] van gisteren, **die** [PL]/ **dat** [N SG] kun je morgen opeten.
b. Im Kühlschrank sind noch ein paar **Reste** [PL] von gestern, **die** [PL]/ **das** [N SG] kannst du morgen aufessen.

14 Siemund (te versch.) is een omvattende typologische studie over individuering en pronominaal genus waarin evidentie uit diverse talen binnen en buiten Europa is bijeengebracht.

- c. There are **leftovers** [PL] from yesterday in the fridge, you can eat **them** [PL]/ **that** [SG] tomorrow.

Wanneer de referenten hoog geïndividueerd zijn en ook in het meervoud conceptueel separaat blijven, wordt het onzijdige voornaamwoord minder acceptabel (17):

- (17) a. Er zijn nog **twee eieren** [PL] in de koelkast, **die** [PL]/?**dat** [N SG] kun je morgen opeten.
 b. Im Kühlschrank sind noch **zwei Eier** [PL], **die** [PL]/?**das** [N SG] kannst du morgen aufessen.
 c. There are **two eggs** [PL] in the fridge, you can eat **them** [PL]/?**that** [SG] tomorrow.

Deze intuïties bevestigen het verband tussen onzijdige voornaamwoorden en lage individuering in een context zonder mismatch: door de afwezigheid van genusmarkering in het meervoud is congruentie met meervoudige antecedenten en conjuncten in alle drie de talen onproblematisch.

Dergelijke patronen van semantische naast syntactische congruentie tonen aan, dat voornaamwoorden ook buiten probleemsituaties een eigen semantiek kunnen ontwikkelen. Zo was de pronominale genuscongruentie in het Oudengels al grotendeels semantisch bepaald, terwijl de formele genders nog steeds aanwezig waren (Moore 1921, Dekeyser 1980, Platzer 2001, Curzan 2003). Zelfs het sterk syntactisch congruerende Duits kent semantisch agreement in het pronominale domein. Deze feiten suggereren dat formele genussystemen in het algemeen tot hersemantisering tenderen (Wurzel 1986). In dit geval representeren de pronominale ontwikkelingen meer dan een pure reparatiestrategie of ‘therapeutic change’ (Howe 1996) in mismatchsituaties. Onafhankelijk van deze hypothese bevestigen studies van Friese, Duitse, Engelse, Afrikaanse en Scandinavische variëteiten (naast de eerder geciteerde bronnen zijn Wahrig-Burfeind (1989), Ponelis (1979), Josefsson (te versch.) en Enger (2004) te noemen), dat associaties tussen genus en individuering meer zijn dan een idiosyncratische eigenschap van het Nederlands.

7. Samenvatting

Een ‘onbevangener beschouwing’, zoals Van Haeringen wenste voor het ‘pronominale probleem’ van het Nederlands, toont aan dat de moderne Nederlandse spreektaal een semantisch onderscheid maakt tussen mannelijke en vrouwelijke en tussen hoog geïndividueerde en laag geïndividueerde referenten. Voor mannelijke en hoog geïndividueerde referenten wordt vaak het mannelijke of commune voornaamwoord gebruikt, terwijl voor laag geïndividueerde referenten, met name voor stofnamen, het neutrum wordt geprefereerd. Het femininum verwijst in de spreektaal alleen naar vrouwelijke personen en enkele vrouwelijke dieren. Dit verband tussen conceptuele eigenschappen en pronominaal genus is een typologisch voor de hand liggende oplossing van de mismatch tussen nominaal en pronominaal genus in het Nederlands en in andere talen. Hierbij wordt gebruikgemaakt van ter beschik-

king staande eigenschappen van het naamwoord en van natuurlijke tendenties van het voornaamwoord. Door van het lexicale geslacht van het nomen onafhankelijk te zijn overbrugt het nieuwe semantische systeem moeilijkheden in de congruentie met ondergespecificeerde naamwoorden. Het gevolg is een polarisatie van het pronominale genus op een schaal van individuering. Vergelijkbare patronen van voornaamwoordelijke innovatie zijn in talen binnen en buiten Europa te vinden.

Bibliografie

- Audring, J. (2006). 'Pronominal gender in spoken Dutch'. In: *Journal of Germanic Linguistics*, 18, 2, 85-116.
- Bechert, J. (1982). 'Grammatical gender in Europe: an areal study of a linguistic category'. In: *Papere zur Linguistik*, 261, 23-33.
- Corbett, G.G. (1979). 'The agreement hierarchy'. In: *Journal of Linguistics*, 15, 203-224.
- Corbett, G.G. (1991). *Gender*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge textbooks in linguistics).
- Curzan, A. (2003). *Gender shifts in the history of English*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Studies in English language).
- Dekeyser, X. (1980). 'The diachrony of the gender systems in English and Dutch'. In: Fisiak, J. (ed.). *Historical morphology*. The Hague [etc.]: Mouton, 97-111. (Trends in linguistics. Studies and monographs 17).
- E-ANS: *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. URL: <http://oase.uci.kun.nl/~ans/>
- Elworthy, F.T. (1886) [1965]. *The West Somerset word-book. A glossary of dialectal and archaic words and phrases used in the West of Somerset and East Devon*. Vaduz: Kraus Reprint. (Publications English Dialect Society 50).
- Enger, H.-O. (2004). 'Scandinavian pancake-sentences as semantic agreement'. In: *Nordic Journal of Linguistics*, 27, 5-34.
- Fletcher, W.H. (1987). 'Semantic factors in Dutch gender choice'. In: Fletcher, W.H. (ed.). *Papers from the Second Interdisciplinary Conference on Netherlandic Studies held at Georgetown University, 7-9 June 1984*. Lanham [etc.]: University Press of America [etc.], 51-63. (Papers in Netherlandic studies / American Association for Netherlandic studies 2).
- Gachelin, J.-M. (1991). 'Gender and deixis in southwestern dialects'. In: *Neuphilologische Mitteilungen*, 92, 83-93.
- Haeringen, C.B. van (1936). *Geslacht, verbuiging, voornaamwoordelijke aanduiding. Rapport uitgebracht aan zijne Excellentie den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen door de Nederlandsch-Belgische commissie tot samenstelling van een woordenlijst*. 's-Gravenhage: Van Goor Zonen.
- Haeringen, C.B. van (1951). 'Genusveranderingen bij stofnamen'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 44, 7-14.
- Haeringen, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.

- Howe, S. (1996). *The personal pronouns in the Germanic languages. A study of personal pronoun morphology and change in the Germanic languages from first records to the present day*. Berlin [etc.]: de Gruyter. (Studia linguistica germanica 43).
- Josefsson, G. (te versch.). ‘Semantic and grammatical genders in Swedish – independent but interacting dimensions’. In: *Lingua*.
- Kortmann, B. (1999). *Linguistic essentials*. Berlin: Cornelsen.
- Kruisinga, E. (1905). *A grammar of the dialect of West Somerset. Descriptive and historical*. Bonn: Hanstein. (Bonner Beiträge zur Anglistik 18).
- Maljaars, A. (1979). *Bijdrage tot de kennis van genus en geslacht in de achttiende eeuw met een uitweiding over de pronominale aanduiding in het moderne Nederlands*. Utrecht: Instituut De Vooy. (Ruygh-bewerp 9).
- Matasović, R. (2004). *Gender in Indo-European*. Heidelberg: Winter. (Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe).
- Moore, S. (1921). ‘Grammatical and natural gender in Middle English’. In: *Proceedings of the Modern Language Association*, 79-103.
- Platzer, H. (2001). “‘No sex please, we’re Anglo-Saxon?’” On grammatical gender in Old English’. In: *Vienna English Working Papers*, 10, 1, 34-47.
- Ponelis, F. (1979). *Afrikaanse sintaksis*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Priestly, T.M.S. (1983). ‘On “drift” in Indo-European gender systems’. In: *Journal of Indo-European Studies* 11, 3-4, 339-363.
- Ringgaard, K. (1971). *Danske dialekter. En kortfattet oversigt*. Århus: Akademisk Boghandel.
- Rogers, N. (1979). *Wessex dialect*. Bradford on Avon: Moonraker.
- Rohdenburg, G. (2004a). ‘Comparing grammatical variation phenomena in non-standard English and Low German dialects from a typological perspective’. In: Kortmann, B. (ed.). *Dialectology meets typology. Dialect grammar from a cross-linguistic perspective*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 335-363. (Trends in linguistics. Studies and monographs 153).
- Rohdenburg, G. (2004b). ‘Grammatische Parallelen zwischen niederdeutschen Mundarten und Nichtstandardvarietäten im Englischen aus typologischer Sicht’. In: *Niederdeutsches Jahrbuch*, 127, 85-122.
- Romijn, K. (1996). *Hoe doen we het? Vervijzen naar linguïstische en cognitieve representaties met het voornaamwoord ‘het’*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 27).
- Siemund, P. (2002a). ‘Animate pronouns for inanimate objects: pronominal gender in English regional varieties’. In: Kastovsky, D., G. Kaltenböck & S. Reichl (eds.). *Anglistentag 2001 Wien*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 19-34.
- Siemund, P. (2002b). ‘Mass versus count. Pronominal gender in regional varieties of Germanic languages’. In: *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 55, 213-233.

- Siemund, P. (te versch.). *Pronominal gender in English. A study of English varieties from a cross-linguistic perspective*. London: Routledge.
- Vries, J. de (2001). *Onze Nederlandse spreektaal*. Den Haag: Sdu.
- Wahrig-Burfeind, R. (1989). *Nominales und pronominales Genus im südlichen Nordseegebiet. Eine areallinguistische Untersuchung*. München: tuduv. (tuduv-Studien. Reihe Sprach- und Literaturwissenschaften 24).
- Wurzel, W.U. (1986). 'Die wiederholte Klassifikation von Substantiven'. In: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikation*, 39, 76-96.

Pronominaal genus bij ‘Zuid-Nederlandse’ taalverwerwers: grammaticaal of semantisch systeem?

Gunther De Vogelaer*

Abstract

In Standard Dutch the former masculine and feminine gender have merged to one so-called ‘common’ gender. This is clearly visible in the choice of the definite article (common de vs. neuter het). Hence the Dutch gender system is more innovative than the German one, but more conservative than the English one. In comparison to Standard Dutch however, southern varieties of Dutch behave more like German, in that they also have preserved the original three gender system. This raises the question to what extent northern and southern Dutch are diverging. This article investigates one aspect of the gender system, viz. pronominal gender. Language acquisition data from children speaking a southern variety of Dutch show that even in the varieties of Dutch in which a three gender system survives, the acquisition of pronominal gender is driven by semantic rules rather than by formal ones. Hence these children acquire gender distinctions in a way similar to English children, and quite different from German children (cf. Mills 1986). This leads to the conclusion that the gender system in the southern varieties of Dutch does not differ fundamentally from the gender system found in northern varieties.

1. Inleiding

Het is bekend dat het Engelse en in mindere mate het Nederlandse genussysteem in de loop van de jongste eeuwen ingrijpende wijzigingen hebben ondergaan (voor het Engels, zie Siemund 2002; voor het Nederlands, zie Van Haeringen 1954, Geerts 1966, Audring, deze bundel), in tegenstelling tot het Duits, waar het oorspronkelijke driegenersysteem grotendeels gehandhaafd is gebleven (zie Leiss 2000, Vogel 2000). De ontstane verschillen manifesteren zich onder meer in de keuze van het pronomen voor de verwijzing naar niet-menselijke referenten: terwijl het Engels daarvoor in principe het neutrumpronomen *it* gebruikt, komen in het Duits zowel het masculiene *er*, het feminiene *sie* en het neutrale *es* voor (en de naamvalsvarianten van deze pronomina). In het Nederlands is er regionale variatie met betrekking tot het pronominaal genus voor niet-personen: het noordelijke Nederlands gebruikt nog vrijwel uitsluitend *hij* en *het*; in het zuiden komt naast het masculiene *hij* en het neutrale *het* ook het feminiene *ze* voor. In dit artikel wordt aan de hand van Zuid-Nederlandse taalverwervingsdata getracht om te achterhalen of er sprake is van divergentie

* De gegevens in dit artikel zijn verzameld in het kader van een semesterwerk, door Leslie Buyle, Stefanie Ceelen, Sietske Tilley, Isabelle De Clercq en Lieve Troch, die ik hierbij graag wil bedanken. Verder heeft het artikel aan diepgang gewonnen door de vragen en opmerkingen van het publiek bij de workshop *Nederlands tussen Duits en Engels* (Berlijn, 30 september - 1 oktober 2005), en door correspondentie met Fred Weerman en Elma Blom. Gunther De Vogelaer is als postdoctoraal onderzoeker bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO) verbonden aan de Universiteit Gent.

tussen het noordelijke en het zuidelijke Nederlands, of eerder van faseringsverschillen in een vergelijkbare ontwikkeling van een ‘Duits’ systeem in de richting van een genussysteem dat meer gelijkenissen vertoont met het Engels.

2. Genus in het Engels, Duits, Noord-Nederlands en Zuid-Nederlands

2.1. Nederlands genus tussen Engels en Duits

Van alle terreinen waarop het Nederlands een tussenpositie inneemt tussen het Duits en het Engels (Van Haeringen 1956), is het genus van nomina wellicht een van de evidentste. Terwijl het Engels nog maar nauwelijks beschikt over een genussysteem (alleen pronomina die naar personen verwijzen, zijn genusgemarkeerd), heeft het Duits een volledig drie-generasysteem bewaard. Duitse nomina zijn masculien, feminien of neuter, en dat genus manifesteert zich zowel op het adnominale domein (lidwoordkeuze, adjectivale flectie), als in de keuze van een anaforisch pronomen. Het Nederlands zit daartussenin. Op het adnominale domein heeft het Standaardnederlands twee genera bewaard: enerzijds commuun genus (de *de*-woorden, waarin de voormalige masculiene en feminiene woorden vervat zijn, en anderzijds het neuter (de *het*-woorden). Op het pronominaal domein zijn de drie genera in theorie gehandhaafd, maar in de praktijk wordt het feminiene pronomen *zij* (en de zwakke variant *ze*) in grote delen van het taalgebied vrijwel uitsluitend nog gebruikt om naar vrouwelijke personen te verwijzen. Er is in zekere zin dan ook sprake van ontwikkelingen in de richting van een tweegenerasysteem in het pronominaal domein.

Tabel 1: Genus in het Engels, Nederlands en Duits

	Engels	Nederlands	Duits
Aantal genera:			
<i>adnominaal domein (vergelijk lidwoorden):</i>			
	één lidwoord: <i>the</i>	twee lidwoorden: <i>de, het</i>	drie lidwoorden: <i>der, die, das</i> (+ casusvormen)
<i>pronominaal genus (vergelijk pronomina voor niet-personen):</i>			
	één: <i>it</i>	twee à drie: <i>hij, het</i> , variatie met betrekking tot <i>zij/ze</i>	drie: <i>er, sie, es</i> (+ casusvormen)
Genustoekenning:			
	semantisch genus (alleen pronominaal domein)	- grammaticaal genus (adnominaal) - tendens tot semantisch genus (pronominaal)	(hoofdzakelijk) grammaticaal genus

Niet alleen het aantal genera verschilt in het Engels, het Duits en het Nederlands, maar ook de manier waarop aan een bepaald nomen een genus wordt toegekend. In het Engels is de toekenning van het genus behoorlijk rechtlijnig: op het adnominale domein is er hoe dan ook maar één mogelijkheid, en daarnaast is de keuze van het pronomen perfect voorspelbaar aan de hand van semantische eigenschappen van de referent (zogenoemd semantisch genus). Enkele uitzonderingen daargelaten krijgen nomina met mannelijke en vrouwelijke personen als referent respectievelijk de pronomina *he* en *she*, alle andere nomina *it*. In bepaalde regionale variëteiten van het Engels zijn alternatieve systemen gangbaar, die eveneens op semantische gronden berusten, met criteria zoals ‘telbaar’ vs. ‘niet-telbaar’ (Siemund 2002). In het Duits is de toekenning van het genus semantisch niet-transparant; er is sprake van een zogenoemd ‘grammaticaal genus’, zowel in het adnominale als het pronominale domein.¹ Ook inzake genustoekenning bezet het Nederlands een tussenpositie tussen het Engels en het Duits. In het Nederlands congrueert de keuze van het lidwoord en de flectie van de adnominale bepaling in principe met het grammaticale genus van het kernnomen, zoals in het Duits. De keuze van het pronomen daarentegen gebeurt in sommige variëteiten van het Nederlands, onder meer in de hedendaagse informele gesproken standaardtaal, net zoals in het Engels, bijna volledig op semantische gronden: telbare entiteiten krijgen *hij*, niet-telbare *het* (zie Audring, deze bundel; vergelijk Van Haeringen 1954). Dat semantische systeem kan gezien worden als het (voorlopige) eindpunt van een ontwikkeling die zeker in de huidige randstad al minstens vijfhonderd jaar aan de gang is, en die met zeer hevige normdiscussies gepaard is gegaan (zie Geerts 1966, 1988).

2.2. Zuid-Nederlands genus tussen Noord-Nederlands en Duits

Er is evenwel variatie in het Nederlandse pronominale genus. In bepaalde variëteiten, vooral dan die ten zuiden van de grote rivieren, is het oudere, ‘grammaticale’ systeem grotendeels gehandhaafd: afhankelijk van het overgeleverde genus van een bepaald nomen, wordt er naar de referent van het woord verwezen met *hij*, *zij*/*ze*² of *het*. Dat leidt tot een aantal frappante noord-zuidverschillen: zo wordt naar de woorden in (2) in het zuiden van het taalgebied doorgaans verwezen met de pronomina *hij* of *ze*; in het noorden wordt voor alle woorden het pronomen *hij* gebruikt. Zowel het noordelijke als het zuidelijke systeem wordt

-
- 1 Dat betekent evenwel niet dat het genus voor elk woord apart aangeleerd hoeft te worden: uit psycholinguïstisch onderzoek (onder meer Zubin & Köpcke 1981, Köpcke 1982) is bekend dat er binnen het Duitse lexicon bepaalde relaties bestaan tussen de vormeigenschappen van een woord en het genus dat aan het woord wordt toegekend (bijvoorbeeld het ‘consonant cluster principle’ van Zubin en Köpcke: ‘the more consonants a monosyllabic noun has in either initial or final position, the more likely it is to be masculine’). Behalve die formele eigenschappen spelen er ook enkele semantische principes mee (bijvoorbeeld kleuren zijn neuter).
 - 2 Om precies te zijn: het sterke pronomen *zij* wordt in de meeste variëteiten van het Nederlands alleen gebruikt om naar personen te verwijzen. In dit artikel zal dan ook consequent het pronomen *ze* vermeld worden, eerder dan *zij*.

tot het Standaardnederlands gerekend (ANS 1997, paragraaf 5.2.5.2.1): naar alle *de*-woorden, ook naar de historisch feminiene, kan met *hij* verwezen worden, behalve naar vrouwelijke persoonsnamen en enkele formeel gekenmerkte feminiene substantieven (bijvoorbeeld alle *de*-woorden eindigend op de affixen *-de/-te*, *-heid*, *-ij*, *-ing*, *-nis*, *-schap* en *-st*).

Tabel 2: 'Zuid-Nederlands' pronominaal genus tussen Noord-Nederlands en Duits?

Hij-woorden	Ze-woorden
<i>de stoel</i>	<i>de tafel</i>
<i>de boom</i>	<i>de plant</i>
<i>de kanker</i>	<i>de griep</i>
<i>de viltstift</i>	<i>de balpen</i>

Hoewel in het Standaardnederlands zowel *ze* als *hij* aangetroffen wordt om te verwijzen naar oorspronkelijk feminiene *de*-woorden (vergelijk (2)), lijkt het er toch op alsof het traditionele driegerasysteem zich het beste handhaaft bij die zuidelijke sprekers die nog over een behoorlijke dialectcompetentie beschikken. De oorzaak daarvoor is dat de meeste dialecten uit de zuidelijke helft van het taalgebied ook in het adnominale domein een driegerasysteem vertonen, in tegenstelling tot de noordelijke dialecten en het Standaardnederlands (zie onder andere Taeldeman 1980, MAND 2005:58-73), waardoor masculiene en feminiene nomina duidelijker te herkennen zijn. De masculiene nomina worden in de betreffende dialecten voorafgegaan door een bepaald lidwoord *den* (of onbepaald *nen*), en doen een flectie-*n* verschijnen aan het adjectief; feminiene nomina worden voorafgegaan door het bepaald lidwoord *de* (of onbepaald *een*) en doen geen flectie-*n* verschijnen (vergelijk masc. *den groten boom* met fem. *de grote plant*). In de Nederlandse provincie Noord-Brabant blijkt er zelfs een correlatie te bestaan tussen een goede dialectkennis en een consequent gebruik van het traditionele driegerasysteem voor de pronominale verwijzing (Hoppenbrouwers 1983).

Die regionale verschillen in het Nederlands doen verschillende vragen rijzen. Gaat het hier bijvoorbeeld over een duidelijke divergerende tendens in het noordelijke en het zuidelijke Nederlands, of hebben we hier gewoon te maken met een ontwikkeling die zich ten noorden van de grote rivieren sneller doorzet dan ten zuiden ervan? In het eerste geval blijft het de vraag welke factoren een dergelijke divergentie in de hand werken; in het laatste geval biedt de zuidelijke situatie de mogelijkheid om een preciezer beeld te schetsen van de ontwikkeling die in het noordelijke Nederlands vrijwel voltooid is, meer bepaald over de tussensstadia en over eventuele beïnvloedingsfactoren. In elk geval is het genussysteem ook in het Zuiden in beweging: Geerts (1966:131-140) stelt bijvoorbeeld vast voor Vlaanderen dat bepaalde woorden per dialect van genus kunnen verschillen (zie ook MAND 2005:60-61, *passim*). Daarnaast zijn er behoorlijk wat voorbeelden van woorden die in een bepaald dia-

lect van genus veranderd zijn in de loop van de geschiedenis. Ten slotte is er bij sommige Vlaamse standaardtaalsprekers ook sprake van hypercorrectie. In dit artikel zal getracht worden om een aantal van de gestelde vragen te beantwoorden aan de hand van een ander type data, meer bepaald data inzake de verwerving van het Zuid-Nederlandse pronominale genus.

Overigens is het geografische beeld iets ingewikkelder dan een zuivere noord-zuidtegenstelling. Zo lijkt er ook in de Belgische provincie West-Vlaanderen sprake te zijn van een zekere evolutie in de richting van een tweegenerasysteem (zie bijvoorbeeld MAND-kaart 67a, b), hoewel de provincie uiteraard tot de zuidelijke helft van het taalgebied behoort. Ook de Nederlandse provincie Noord-Brabant wordt door dialectologen traditioneel tot 'het Zuiden' gerekend. Blijkens de gegevens in de MAND is het driegenerasysteem daar bij oudere sprekers goeddeels bewaard. De kans is evenwel groot dat de situatie bij jongeren intussen grondig veranderd is (vergelijk Hoppenbrouwers 1983). De situatie ten zuiden van de grote rivieren is dus zeker niet uniform. Alle gegevens die in dit artikel gepresenteerd worden, komen in elk geval uit plaatsen die onmiskenbaar gebruikmaken van een driegenerasysteem, en die wat dat betreft dus behoren tot de conservatiefste in het taalgebied.

3. De verwerving van het pronominale genus in de West-Germaanse talen

3.1. Formele en semantische regels in het Engels en het Duits

De verschillen tussen het Nederlandse, het Duitse en het Engelse genussysteem zijn relevant voor de verwerving van het systeem: de leeftijd waarop en de snelheid waarmee bepaalde regels uit het genussysteem verworven worden, corresponderen blijkens onderzoek van Mills alvast in het Duits en het Engels met het belang van die bepaalde regel in de betreffende taal (Mills 1986:109-116; zie ook Müller 2000:351, Wegener 2000:536-541, Weerman 2003:251-253). Zo blijken de krachtigste formele regels voor genustoewijzing in het Duits (zoals eind-*e* > feminien genus) reeds actief bij driejarige kinderen, terwijl andere, minder belangrijke formele regels (zoals eind-*ft* > feminien genus) op de leeftijd van 8 jaar nog verworven moeten worden (Mills 1986:62-85). Mills (1986:86-109) behandelt eveneens de belangrijkste semantische regels. De eenvoudigste semantische regel, de 'natural gender rule', stipuleert zowel in het Engels als het Duits dat naar mannelijke personen verwezen wordt met een masculien pronomen, en naar vrouwelijke met een feminien pronomen. Die regel is in beide talen aanwezig bij driejarigen, maar er worden nog wel af en toe fouten gemaakt. Tegen de leeftijd van 5 à 6 jaar zijn die fouten bij Duitstalige kinderen nagenoeg verdwenen. Duitse kinderen van die leeftijd slagen er bovendien ook vrijwel altijd in om correct te verwijzen naar niet-menselijke referenten; ze hebben dus ook het grammaticale genus goed onder controle. De enige vaak voorkomende 'fout' is het gebruik van een masculien of feminien pronomen om naar een dier met neutraal genus te verwijzen (bijvoorbeeld naar *das Pferd*, *das Schwein*), een mogelijkheid die ook in het Standaardduits bestaat wanneer

het genus van het dier in kwestie bekend is. Heel anders zit het bij Engelse kinderen, die veel meer genusfouten maken. Aanvankelijk (op de leeftijd van 3 à 4 jaar) gebruiken die het pronomen *it* uitsluitend voor niet-bezielde referenten; voor bezielde referenten wordt meestal (foutief) *he* gebruikt. Pas op latere leeftijd neemt het gebruik van *it* voor bezielde referenten toe, om rond het tiende levensjaar dezelfde proporties te bereiken als bij volwassenen.

Het is nog grotendeels onduidelijk hoe de verwerving van het pronominale genus verloopt in het Nederlands. De Houwer (1987) bespreekt taalverwervingsdata voor een driejarig kind dat opgevoed wordt in een tweetalige, Engels-Nederlandse omgeving. Het kind blijkt op de leeftijd van drie jaar al over een genussysteem te beschikken, waarin het natuurlijke geslacht en bezieldeheid de belangrijkste criteria uitmaken, net zoals bij de Engelse taalverwervers: mannelijke en alle bezielde referenten krijgen in de regel *hij*, vrouwelijke referenten *zij* en niet-bezielde referenten *het* (De Houwer 1987:65).³ Of er in de verwerving van het pronominale genus regionale variatie optreedt, is vooralsnog onbekend (de data van De Houwer betreffen een zuidelijke variëteit van het Nederlands).

3.2. Semantische regels in het Nederlands: onderzoeksopzet

Om een beeld te krijgen van de verwerving van het pronominale genus in het zuidelijke Nederlands, is in de loop van 2005 onderzoek verricht bij taalverwervers.⁴ Bij wijze van pilotstudie werden eerst 16 nog erg jonge proefpersonen (4-5 jaar) geconfronteerd met prenten waarover hun een paar vragen werden gesteld. Op die manier konden toch een behoorlijk aantal pronomina (58) geëliciteerd worden. De pilotstudie bleek nuttig om te kunnen inschatten vanaf welke leeftijd Nederlandse taalverwervers beginnen met het verwerven van het genussysteem. Op de leeftijd van 4 of 5 jaar lijken kinderen al noties te hebben van de ‘natural gender rule’: van de 26 aangetroffen verwijzingen naar mannelijke of vrouwelijke personen gebeurt een meerderheid van 18 met het juiste pronomen. Het grammaticale genus is op die leeftijd duidelijk nog niet aanwezig: slechts 6 van de 32 aangetroffen pronomina met niet-menselijke referent correspondeerden met het grammaticale genus van het substantief waarnaar verwezen werd.

Deze resultaten in aanmerking genomen werd een enquête opgesteld voor een groter aantal wat oudere kinderen (6-7 jaar), met daarin een twintigtal lexicale items. Kinderen van zes en zeven jaar zijn enerzijds jong genoeg om een aanzienlijk aantal genusfouten te kunnen

3 Vreemd genoeg is de situatie anders bij zelfstandig gebruikte demonstrativa (*die, dat*), die wel op een correcte manier gebruikt worden (De Houwer 1987:66), ondanks het feit dat demonstrativa op dezelfde posities in de zin worden gebruikt als persoonlijke voornaamwoorden, en de beregeling voor de vormvariatie bij demonstrativa veel gelijkenissen vertoont met de regels voor het gebruik van *hij, ze* of *het*.

4 Het ging in alle gevallen om kinderen uit de Belgische provincie Oost-Vlaanderen, een provincie waar het genussysteem grotendeels intact is, zoals in alle Vlaamse provincies behalve West-Vlaanderen (zie MAND 2005: *passim*).

verzamen (zowel in het Engels als in iets mindere mate in het Duits komen op die leeftijd immers nog genusfouten voor), maar ze zijn anderzijds, in tegenstelling tot de vijfjarigen die Mills (1986) heeft onderzocht, oud genoeg om een schriftelijke enquête tot een goed einde te brengen, wat de materiaalverzameling bespoedigt. Na een korte mondelinge instructie werden deze kinderen geconfronteerd met een blad met eenvoudige testzinnen waarin een substantief was verwerkt. Naar dat substantief moesten ze in een volgende zin op het blad verwijzen met een pronomen *hij*, *ze* of *het*. Volgend op een zin als *Samson heeft dorst* werd bijvoorbeeld een tweede zinnetje gepresenteerd met een lege plaats (in dit geval: *___ wil drinken*), waar de kinderen het pronomen *hij*, *ze* of *het* konden invullen. De methode bleek goed te werken; er werden nauwelijks tot geen problemen vastgesteld bij de opvraging. In totaal is materiaal verzameld voor 86 kinderen van 6-7 jaar.

Bij de selectie van de te onderzoeken lexicale items is in de eerste plaats rekening gehouden met de semantische parameters die ook in het Engels en in mindere mate het Duits relevant bleken (vergelijk paragraaf 3.1), dat wil zeggen ‘menschelijkheid’ (relevant in de ‘natural gender rule’) en ‘bezielheid’. Ook het onderscheid ‘telbaar-ontelbaar’ is een interessante parameter, omdat dat onderscheid vandaag in het Noord-Nederlandse genussysteem een cruciale rol speelt (Audring, deze bundel; vergelijk ‘stofnamen’ bij Van Haeringen 1954). Aan de hand van deze categorieën zijn diverse vragenlijsten opgesteld, zodat een ruim scala aan verschillende woorden onderzocht kon worden, zonder een beroep te moeten doen op al te lange lijsten. Uiteindelijk werden de volgende woorden onderzocht (tussen haakjes staat het aantal keren dat het item aangeboden werd):⁵

Tabel 3: Onderzochte lexicale items, per genus en semantische categorie

hij-woorden:

menselijk: *jongen* (24), *Samson* (24), *Piet Piraat* (62), *Harry Potter* (62)
 beziel: *stier* (24), *vlinder* (24), *aap* (62), *olifant* (62)
 telbaar: *auto* (110), *fiets* (24), *stoel* (24), *trommel* (24)
 niet-telbaar: *cola* (62)

ze-woorden:

menselijk: *juf* (24), *mama* (24), *Roodkapje* (24), *Assepoester* (62)
 beziel: *kat* (86), *koe* (24)
 telbaar: *tafel* (24), *mand* (62), *kast* (62), *zoon* (62)
 niet-telbaar: *soep* (24), *melk* (62)

5 Bij een aantal items is een korte toelichting op z'n plaats: zo is *Samson* niet de naam van een mens, maar van een hond uit een televisieprogramma, die evenwel kan praten en dezelfde gevoelens heeft als mensen, en dus uiteraard in aanmerking komt voor verwijzing op basis van het natuurlijke geslacht. Verder zouden de woorden *fiets* en *trommel* volgens het WNT (1864-1998) (in oorsprong) vrouwelijke woorden zijn, maar bij informele navraag bij een tiental sprekers uit dezelfde regio als de onderzochte kinderen (de Belgische provincie Oost-Vlaanderen), worden ze allebei door iedereen als mannelijk beschouwd.

het-woorden:

menselijk: *kind* (88)

bezielde: *beest* (24), *lam* (24), *paard* (62)

telbaar: *bed* (24), *feest* (62)

niet-telbaar: *zand* (62)

Behalve met semantische overwegingen is ook rekening gehouden met het gegeven dat de onderzochte woorden wel degelijk tot de woordenschat van de proefpersonen moesten behoren: alle lexicaal items die voorgelegd zijn aan de kinderen staan op de *Streeflijst woordenschat voor zesjarigen* (Schaerlakens, Kohnstamm & Lejaegere 1999).

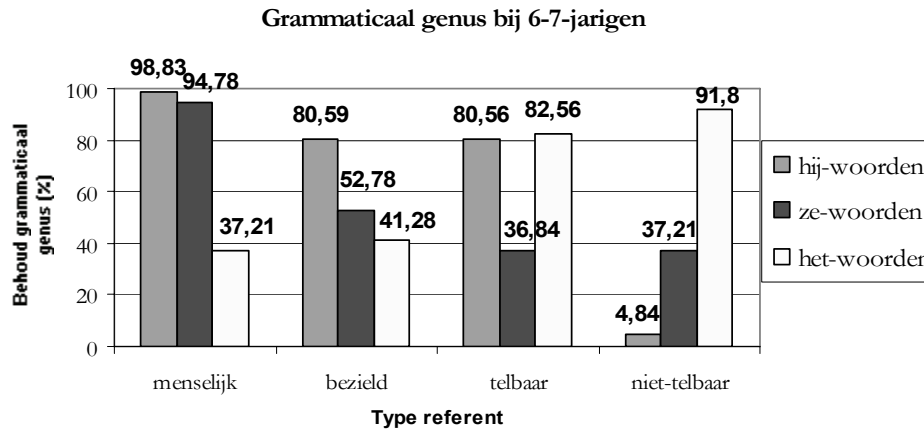
4. Het Zuid-Nederlandse pronominale genus bij 6- en 7-jarige kinderen

4.1. De graad van verwerving

Bij de vier- en vijfjarige kinderen uit de pilotenquête leek de ‘natural gender rule’ al aanwezig, aangezien 18 van de 26 verwijzingen naar een mannelijke of vrouwelijke persoon met het juiste pronomen gebeurden. Bij de zes- en zevenjarige kinderen ligt het aantal fouten nog lager: van de 305 opgevraagde verwijzingen naar een mannelijke of een vrouwelijke persoon, gebeuren er 296 (97,05%) met het juiste pronomen. Bovendien hebben de zes- en zevenjarige ook al een begin gemaakt met de verwerving van het grammaticale genus: van de 1071 verwijzingen naar een niet-menselijk substantief gebeuren er 623 (of 58,17%) met het corresponderende genus. Dat is niet alleen veel meer dan bij de jongere kinderen uit de pilotstudie, maar ook ruim meer dan de 33% die verwacht zou worden als de kinderen louter en alleen zouden gokken naar het juiste verwijzwoord. In vergelijking met de resultaten van Mills (1986) voor het Duits valt evenwel op dat de Nederlandstalige kinderen op de leeftijd van 6 en 7 jaar opvallend minder ver staan dan hun Duitstalige leeftijdsgenoten, die het systeem op die leeftijd zo goed als volledig onder de knie hebben.

De accurateid waarmee het grammaticale genus wordt verworven door Zuid-Nederlandse taalverwerwers, hangt bovendien nauw samen met de semantiek van de referent van het betreffende substantief, zoals getoond wordt in onderstaande grafiek. De makkelijkste categorieën om te verwerven zijn enerzijds de verwijzingen met *hij/zij* naar menselijke referenten (de ‘natural gender rule’), en anderzijds het gebruik van *het* voor niet-telbare en in minder mate niet-bezielde, telbare concepten (respectievelijk 91,80 en 82,56%). Verder is ook het gebruik van *hij* voor bezielde en telbare concepten relatief makkelijk te verwerven (allebei iets meer dan 80%). Het feminiene pronomen *zij* ten slotte scoort, verwijzingen aan de hand van het natuurlijke genus niet meegerekend, over de hele lijn slecht. De scores variëren van 52,78% voor bezielde concepten tot 36,84% en 37,21% voor niet-bezielde en niet-telbare concepten.

Tabel 4: Verwerving van het Zuid-Nederlandse grammaticale geslacht (leeftijd 6-7 jaar)

De makkelijke verwerving van *het* voor niet-bezielde, telbare entiteiten en niet-telbare concepten toont aan dat *het* in het Nederlands van Vlaamse zes- en zevenjarigen geassocieerd wordt met de eigenschap ‘niet-beziel’, net zoals *it* bij Engelstalige kinderen van dezelfde leeftijd (zie Mills 1986:90-93). De resultaten voor *hij* en *ze* doen dan weer denken aan bepaalde observaties voor het hedendaagse gesproken Noord-Nederlands, waar *hij* vlot naar alle telbare (en dus ook naar bezielde) referenten kan verwijzen, terwijl *ze* aan gebruiksfrequentie inboet (zie Audring, deze bundel).

4.2. Overgeneraliseringen

Niet alleen de snelheid waarmee een bepaald aspect van het genussysteem verworven wordt, is instructief, ook de aard van de afwijkingen van het grammaticale geslacht kan relevante informatie opleveren. Niet elk van die afwijkingen kan als een fout worden beschouwd: het Standaardnederlands laat namelijk ook het gebruik toe van *hij* om te verwijzen naar niet-masculiene *de*-woorden. Verder geldt voor *het*-woorden met een menselijke of eventueel zelfs bezielde referent dat in het Nederlands hoofdzakelijk verwezen wordt aan de hand van het natuurlijke genus (met een pronomen *hij* of *zij/ze*), een procedé dat door de geteste taalverwerwers veelvuldig is toegepast (vergelijk de resultaten in (4) en (5)). Ten slotte wordt ook *het* niet alleen gebruikt om te verwijzen naar *het*-woorden. De ANS (1997: paragraaf 5.2.5.2.2) onderscheidt een drietal alternatieve gebruikswijzen: ten eerste referentie met *het* naar hele zinnen; ten tweede *het* als onderwerp van een naamwoordelijk gezegde met identificerende functie (bijvoorbeeld *Wie is die meneer? Het is de burgemeester*); en ten derde ‘een soort verwijzing die voornamelijk niet duidelijk te omschrijven is’, waarbij als voorbeeld onder andere de verwijzing naar *die vergadering* gegeven wordt in een ‘conversatie’ als *We zijn naar die vergadering geweest. Het duurde erg lang*. Zulke zinnen zijn evenwel geweerd uit

de enquête, dus ze vormen geen verklaring voor de afwijkingen in het grammaticale geslacht die bij onze proefpersonen werden vastgesteld, en waarvan een overzicht wordt gegeven onder (5).

Tabel 5: Overzicht van de afwijkingen met betrekking tot grammaticaal genus bij zes- en zevenjarige Zuid-Nederlandse kinderen

	<i>Hij</i> -woorden			<i>Ze</i> -woorden			<i>Het</i> -woorden		
	<i>Hij</i>	<i>Ze</i>	<i>het</i>	<i>hij</i>	<i>ZE</i>	<i>Het</i>	<i>hij</i>	<i>ze</i>	<i>HET</i>
menselijk	169	1 0,58%	1 0,58%	6 4,48%	127 0,75%	1	33 38,37%	21 24,42%	32
bezielde	137	26 15,29%	7 4,12%	50 46,30%	57 0,93%	1	46 42,20%	18 16,51%	45
telbaar	145	13 7,22%	22 12,22%	69 33,01%	77 30,14%	63	8 9,30%	7 8,14%	71
niet- telbaar	3	5 7,94%	54 87,10%	13 15,12%	32 47,67%	41	1 1,64%	4 6,56%	56

Bij de menselijke referenten komen globaal gezien de minste afwijkingen voor op het grammaticale genus, doordat het grammaticale genus daar voor alle *hij*- en *ze*-woorden correspondeert met het natuurlijke genus; alleen bij de opgevraagde *het*-woorden (in casu het woord *kind*) kan vastgesteld worden dat er een sterke tendens bestaat om *hij* te gebruiken, en een minder sterke tendens in de richting van *ze*. Bij de bezielde referenten bestaat er een tendens om *hij* te veralgemenen, zowel ten koste van *ze* (46,30% *hij* voor *ze*-woorden met bezielde referent, zoals *koe* of *kat*), als ten koste van *het* (42,20% *hij* voor *het*-woorden met een bezielde referent, type *lam* of *paard*). Bij de telbare concepten zijn de resultaten minder eenduidig: daar worden eigenlijk alleen veel afwijkingen waargenomen bij grammaticaal feminie woorden. Zowel *hij* als *het* komen voor in plaats van *ze*. De meeste afwijkingen qua grammaticaal genus worden aangetroffen wanneer aan niet-telbare concepten gerefereerd wordt. Zowel bij de niet-telbare *hij*-woorden als bij de niet-telbare *ze*-woorden bestaat er een sterke tendens om met *het* te verwijzen (respectievelijk 87,10% en 47,67%).

De meeste gegevens in (5) zijn goed te verzoenen met de grafiek in de vorige paragraaf (4): een gebruikswijze die snel verworven wordt, blijkt ook makkelijk veralgemeend te worden. Zo werd in (4) vastgesteld dat de verwijzing naar niet-telbare *het*-woorden probleemloos verloopt, en wordt *het* tegelijkertijd vaak gebruikt bij de verwijzing naar niet-telbare *hij*- en *ze*-woorden (vergelijk (5)). Telkens blijkt dat taalverwerfers van 6 en 7 jaar het kenmerk ‘niet-telbaar’ associëren met het pronomen *het*. Verder werd duidelijk dat alle niet-menselijke referenties met *ze* traag verworven worden. Oververalgemening van *ze* komt dan ook niet frequent voor. Ten slotte bleek uit (4) ook dat het gebruik van *hij* voor bezielde en telbare concepten relatief makkelijk te verwerven is, wat kan wijzen op een associatie tussen het pronomen *hij* en het kenmerk ‘telbaar’. Die associatie wordt aan de ene kant ten dele

ondersteund door de gegevens in (5): *hij* wordt vaak veralgemeend bij verwijzing naar bezielde referenten, en in mindere mate ook naar andere telbare referenten. Aan de andere kant verwijst ook *het* vaak naar telbare, niet-bezielde concepten. Niet alle afwijkingen van het grammaticale genus van telbare referenten worden dus verklaard door een tendens om *bij* te veralgemenen. Mogelijk wijst het opduiken van *het* voor ξ^e -woorden met niet-bezielde referent erop dat *het* niet alleen geassocieerd wordt met het kenmerk ‘niet-telbaar’, maar ook met ‘niet-bezield’ in het algemeen, zoals *it* bij Engelstalige zesjarigen. Die associatie tussen *het* en het kenmerk ‘niet-bezield’ is dan wellicht een overblijfsel uit een vroeger stadium in de verwerving, waarin de factor ‘bezieldheid’ het hele genussysteem bepaalde, al kan alleen meer onderzoek naar jongere kinderen hierover uitsluitel bieden (maar zie wel de data van De Houwer 1987:65).

4.3. Beïnvloedingsfactoren en diachrone paden

Blijkens de gegevens in paragraaf 3 en 4 zijn Nederlandstalige kinderen van 6 en 7 jaar dus al begonnen met de verwerving van het grammaticale genus, al maken ze nog behoorlijk wat fouten, die veelal verklaard kunnen worden vanuit een overgeneralisering van semantische regels. Het is niet meteen duidelijk of deze situatie een recent gegeven is of niet, noch in welke mate de verwerving van het Zuid-Nederlandse pronominale genus afwijkt van het Noord-Nederlandse. In elk geval lijkt het grammaticale genus ook in het Zuiden enigszins ‘aangetast’ in vergelijking met het Duits: Duitstalige kinderen van 6 jaar hebben het grammaticale genus namelijk goed onder de knie (Mills 1986:92). De vraag rijst hoe de verschillen tussen het Duits en het Zuid-Nederlands verklaard kunnen worden, net als de verschillen binnen het Nederlandse taalgebied.

Eén relevante factor is taalextern, met name dialectverlies. Hoppenbrouwers (1983) stelt vast dat het verlies van het grammaticale genus in de Nederlandse provincie Noord-Brabant hand in hand is gegaan met de achteruitgang van het dialect. Hoewel het Zuid-Nederlandse pronominale genus tot de standaardtaal wordt gerekend, maken andere aspecten van het zuidelijke genussysteem geen deel uit van die standaardtaal, zoals het gebruik van drie genera in het adnominale domein, bij onder meer lidwoorden en adjectieven (bijvoorbeeld masc. *den duren stoel* – fem. *de dure tafel* – neut. *het duur gordijn*), en in het verleden ook bij nomina, in de gedaante van een genusgemarkeerde casusuitgang. Door het verband met het adnominale genus wordt duidelijk dat de erosie van het pronominale driegerasysteem ook een taalintern karakter draagt: de onzekerheid die ontstaat met betrekking tot het grammaticale genus heeft zeker te maken met de verminderde zichtbaarheid van het genus, die op haar beurt samenhangt met deflectie en andere morfo-fonologische ontwikkelingen aan het wordeinde, zoals *n*-apocope en *e*-apocope. Die ontwikkelingen aan het wordeinde zijn in het hele Nederlandse taalgebied werkzaam (vergelijk MAND 2005), en zowel het noordelijke als het zuidelijke Nederlands steken op dat vlak sterk af tegen het Duits, waar de naamvals- en getalsuitgangen na lidwoorden, adjectiva en nomina bewaard zijn. Die

naamvals- en getalsuitgangen drukken ook het grammaticale genus uit, dat bijgevolg alomtegenwoordig is in het taalgebruik. Bovendien gebeurt genustoekenning in het Duits voor een groot deel op basis van vormkenmerken van de substantieven, en slotklanken van de stam spelen daarbij een niet onbelangrijke rol (vergelijk de regel eind-*e* > feminien genus, wat een van de krachtigste regels is bij de genustoekenning in het Duits). Ontwikkelingen aan het wordeinde kunnen de werking van dergelijke formele regels voor genustoekenning ondermijnen; het is niet ondenkbeeldig dat dergelijke ontwikkelingen er mee voor gezorgd hebben dat het traditionele grammaticale genus in het Nederlands moeilijker verworven wordt dan in het Duits. Dat Nederlandssprekende kinderen, in vergelijking met Duitstalige taalverwerwers, veel minder aanwijzingen hebben om het grammaticale genus van een woord te achterhalen, kan de herstructurering van het systeem in de hand gewerkt hebben. Bij de herstructurering van het 'oude' grammaticale genus spelen semantische parameters zoals menselijkheid, bezieldeheid en telbaarheid niet alleen een rol in het Nederlands, maar ook in andere talen: Braunmüller (2000:47-49) merkt op dat tweegenerasystemen in de Scandinavische talen (en dialecten) eigenlijk semantische herinterpretaties zijn van oudere, grammaticale driegenerasystemen. Haase (2000) behandelt het ontstaan van een zogenaamd 'neo-neuter' in het Italiaans, voor een semantische categorie, met name alle niet-telbare referenten. Ook in het Engels zijn parameters als bezieldeheid en telbaarheid van doorslaggevend belang (Siemund 2002). Dahl (2000:101) postuleert zelfs dat bepaalde aspecten van genussystemen in alle talen van de wereld semantisch beregeld worden. Deze gegevens zijn een indicatie dat de herstructurering van het Nederlandse genussysteem een heel natuurlijke ontwikkeling is (zie Siemund 2002:228-231 voor discussie). Dat het om een natuurlijke ontwikkeling gaat, vergroot de kans dat een dergelijke herstructurering volgens min of meer vaste paden verloopt.

5. Besluit: convergentie of divergentie?

Het uitgangspunt van dit artikel was de vraag of er sprake is van divergentie tussen het noordelijke en het zuidelijke Nederlands, of eerder van faseringsverschillen in een vergelijkbare ontwikkeling van een 'Duits' systeem in de richting van een genussysteem dat meer gelijkenissen vertoont met het Engels. Het bleek dat de cruciale kenmerken uit het Noord-Nederlandse systeem in grote lijnen ook terug te vinden zijn bij Zuid-Nederlandse taalverwerwers: een opvallend lage gebruiksfrequentie van het feminiene pronomen *ze* voor niet-menselijke referenten, en een opvallend frequent gebruik van het masculiene *bij* voor referentie naar telbare entiteiten, en van het neutrale *het* voor referentie naar niet-telbare referenten. Aan het gedrag van de Zuid-Nederlandse taalverwerwers liggen vergelijkbare, semantische regels ten grondslag als aan het Noord-Nederlandse en het Engelse genussysteem. Dergelijke semantische regels zijn niet of nauwelijks werkzaam bij Duitstalige taalverwerwers van 6 jaar (Mills 1986:92). Aangezien de snelheid waarmee een bepaalde regel uit het genussysteem wordt verworven, correleert met het belang van die regel in het systeem

(Mills 1986:109-116), lijkt het erop alsof het grammaticale genus ook in de zuidelijke helft van het taalgebied aan erosie onderhevig is, of in elk geval het potentieel tot erosie in zich draagt: vroeg of laat zal dus convergentie optreden met het Noorden.

Bibliografie

- ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Braunmüller, K. (2000). 'Gender in North Germanic: a diasystemic and functional approach'. In: Unterbeck, B. & M. Rissanen (eds.). *Gender in grammar and cognition*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 25-54. (Trends in linguistics. Studies and monographs 124).
- Dahl, Ö. (2000). 'Animacy and the notion of semantic gender'. In: Unterbeck, B. & M. Rissanen (eds.). *Gender in grammar and cognition*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 99-116. (Trends in linguistics. Studies and monographs 124).
- Geerts, G. (1966). *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw. Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Holland taalgebruik van de zeventiende eeuw*. Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek. (Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands 10).
- Geerts, G. (1988). 'Genusfouten: Hollanditis in Vlaanderen?' In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1, 68-78.
- Haase, M. (2000). 'Reorganization of a gender system: the Central Italian neuters'. In: Unterbeck, B. & M. Rissanen (eds.). *Gender in grammar and cognition*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 221-236. (Trends in linguistics. Studies and monographs 124).
- Haeringen, C.B. van (1954). *Genus en geslacht. Het voornaamwoordelijk gebruik in de gesproken taal*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff.
- Haeringen, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Hoppenbrouwers, C. (1983). 'Het genus in een Brabants regiolect'. In: *Tabu*, 13, 1-25.
- Houwer, A. de (1987). 'Nouns and their companions, or how a three-years-old handles the Dutch gender system'. In: Houwer, A. de & S. Gillis (eds.). *Belgian journal of linguistics 2* (Perspectives on child language), 55-74.
- Köpcke, K.-M. (1982). *Untersuchungen zum Genusystem der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer. (Linguistische Arbeiten 122).
- Leiss, E. (2000). 'Gender in Old High German'. In: Unterbeck, B. & M. Rissanen (eds.). *Gender in grammar and cognition*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 237-258. (Trends in linguistics. Studies and monographs 124).
- MAND (2005): Schutter, G. de, [e.a.]. *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Dl. 1. *Meervoudsvorming bij zelfstandig naamwoorden, vorming van verkleinwoorden, geslacht bij zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord en bezittelijk voornaamwoord*. Amsterdam [etc.]: Meertens Instituut [etc.].

- Mills, A.E. (1986). *The acquisition of gender. A study of English and German*. Berlin [etc.]: Springer. (Springer series in language and communication 20).
- Müller, N. (2000). 'Gender and number in acquisition'. In: Unterbeck, B. & M. Rissanen (eds.). *Gender in grammar and cognition*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 351-400. (Trends in linguistics. Studies and monographs 124).
- Schaerlakens, A., D. Kohnstamm & M. Lejaegere (1999). *Streeflijst woordenschat voor zesjarigen. Gebaseerd op nieuw onderzoek in Nederland en België*. 3de herz. versie. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Siemund, P. (2002). 'Mass versus count. Pronominal gender in regional varieties of Germanic languages'. In: *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 55, 213-233.
- Taeldeman, J. (1980). 'Inflectional aspects of adjectives in the dialects of Dutch-speaking Belgium'. In: Zonneveld, W., F. van Coetsem & O.W. Robinson (eds.). *Studies in Dutch phonology*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 265-292. (Dutch studies 4).
- Vogel, P.M. (2000). 'Nominal abstracts and gender in modern German: a "quantitative" approach towards the function of gender'. In: Unterbeck, B. & M. Rissanen (eds.). *Gender in grammar and cognition*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 461-511. (Trends in linguistics. Studies and monographs 124).
- Weerman, F. (2003). 'Een mooie verhaal. Veranderingen in uitgangen'. In: Stroop, J. (red.). *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal*. Amsterdam: Bert Bakker, 249-260.
- Wegener, H. (2000). 'German gender in children's second language acquisition'. In: Unterbeck, B. & M. Rissanen (eds.). *Gender in grammar and cognition*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 511-544. (Trends in linguistics. Studies and monographs 124).
- WNT (1864-1998): Vries, M. de. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. Digitale versie (1995): *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal op CD-ROM*. Rotterdam: AND.
- Zubin, D. & K.-M. Köpcke (1981). 'Gender: a less than arbitrary grammatical category'. In: Hendrick, R., C. Masek & M. Miller (eds.). *Proceedings of the Chicago Linguistic Society*, 17, 439-449.

De Nederlandse nominale meervoudsallomorfie tussen Duitse complexiteit en Engelse eenvoud

Sebastian Kürschner*

Abstract

The comparison of the plural formation of the three Germanic languages Dutch, German, and English reveals different degrees of complexity. While English only uses the s-plural (with three variants) productively, Dutch and German are characterized by competing productive plural allomorphs: Dutch uses the s- and the (e)n-plural, and German has even more allomorphs, which include not only suffixes, but also stem allomorphy (umlaut). In this article, basic assumptions on morphological complexity are made and tested with respect to the plural allomorphy employed in these three languages. Complexity is based on multidimensional factors, namely 1) the number of forms and formal processes employed, 2) allomorph conditioning, 3) intra-systematic variation, and 4) formal redundancy versus zero realization of the relevant plural concept. The results confirm Van Haeringen's (1956) assumption that Dutch can be positioned between German and English ('Nederlands tussen Duits en Engels'), with Dutch having a special status with respect to intra-systematic variation.

1. Inleiding: Nederlands tussen Duits en Engels

Volgens Van Haeringen (1956:33-36) is de Nederlandse meervoudsvorming een goed voorbeeld om de tussenpositie van het Nederlands tussen het Duits en het Engels aan te tonen. In zijn hoofdstuk 'De numerus' schrijft hij (Van Haeringen 1956:33) over de meervoudsvorming: 'In de wijze waarop het getal wordt uitgedrukt, lijkt op het eerste gezicht de mid-positie van het Nederlands heel duidelijk.'

Van Haeringen beschrijft het Duitse meervoudsysteem als heel complex: er zijn veel allomorfen voor meervoud die niet alleen gesuffigeerd worden (zoals in *Bär* – *Bär-en* of *Bus* – *Busse*) maar zich ook als stamallomorfie manifesteren (zoals in *Hafen* – *Häfen*). De umlaut is voor Van Haeringen (1956:33) een 'antiquiteit', en hij vindt het nog merkwaardiger dat redundante meervoudsmarkering (zoals we ze in voorbeelden met umlaut én suffigering kunnen zien, bijvoorbeeld in *Haus* – *Häus-er*) in het Duits is blijven bestaan.

Het Engels aan de andere kant heeft een heel simpel systeem¹ met slechts één suffix dat aan bijna alle substantieven wordt toegevoegd. Het *s*-suffix wordt aan alle nieuwe woorden ge-

* Promovendus bij het Institut für Vergleichende Germanische Philologie und Skandinavistik, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Breisgau. Ik dank Antje Damm, Annelies de Jonghe, Hugo de Jonghe, Gerard Doetjes, Matthias Hüning, Elisabeth Reber, Ulrike Vogl en een anonieme reviewer voor waardevol commentaar en hulp bij het schrijven van dit artikel in het Nederlands. Een deel van de complexiteitsdefinities en meetmethodes heb ik samen met Antje Damm ontwikkeld.

hecht en er zijn slechts enkele onregelmatigheden in het Engelse lexicon, die in oude suffixen (zoals *-en* in *ox-en* of *child-r-en*), stamvarianties en nulmarkeringen terug te vinden zijn: *louse – lice, fish – fish-Ø*, et cetera.

Het Nederlandse systeem zit volgens Van Haeringen tussen het Duits en het Engels in omdat het niet zo veel meervoudsallomorfen heeft als het Duits, maar wel meer dan het Engels. In het Nederlands zijn er twee productieve suffixen, *-en* en *-s*, en er is een groep van vijftien woorden waar in de meervoudsvorm een stamallomorf op *-er* voor het *en*-suffix staat, vergelijk enk. *kind* – mv. *kind-er-en*.

Van Haeringen relateert vervolgens zijn inschatting dat het Nederlands een tussenpositie tussen het Duits en het Engels inneemt. Hij vindt dat het Nederlands met betrekking tot de variatie in het systeem complexer is dan het Engels, maar ook dan het Duits (Van Haeringen 1956:36):

Het Engels is, op enkele vreemde uitzonderingen na, eenvoudig, eenvormig, zakelijk en systematisch. Het Duits is veelvormig, maar ook systematisch. Het Nederlands houdt, wat de hoeveelheid van vormen betreft wel ongeveer het midden tussen het Engels en het Duits, maar het is onsystematisch, in zeker opzicht artistiek onsystematisch.

De variatie bij één en hetzelfde substantief zou dus in het Nederlands groter zijn dan in het Duits of het Engels, en daarom beschouwt Van Haeringen het Nederlandse systeem toch als complex.

In dit artikel zal ik de getalsmarkering van het substantief in de drie talen vergelijken en nagaan welke factoren tot morfologische complexiteit bijdragen. Ik zal de factoren van Van Haeringen bij dit onderzoek betrekken maar zal daarnaast ook nog laten zien dat een aantal andere factoren voor de bepaling van complexiteit heel belangrijk kunnen zijn, namelijk relevantie-/redundantieproporties en de sturing van allomorfen, zoals slotklank- of genussturing.

2. ‘Morfeem’ en ‘allomorf’: begripsafbakening

De begrippen ‘allomorf’ en ‘morfeem’ zijn in het linguïstisch onderzoek niet uniform gedefinieerd (Luschützky 2000). Daarom zal ik hier een definitie geven van mijn gebruik van deze begrippen. Mijn definitie komt overeen met de fundamentele structuralistische opvatting dat bij de analyse van de segmenten van woorden morfemen de kleinste betekenisdragende eenheden zijn. Ze worden daarom aan de hand van de betekenis gedefinieerd, bijvoorbeeld als {meervoud}, {diminutief}, {verleden tijd}, bij lexicale betekenis ook {auto}, {kind}, et cetera. Bij de morfologische segmentering van woorden kan ook worden vastge-

1 Met de begrippen ‘simpliciteit’, ‘eenvoudigheid’, ‘complexiteit’, enzovoort wil ik geen waardeoordeel over talen vellen. Integendeel, de begrippen zijn categoriën van een waardenutraal begrip van complexiteit dat in paragraaf 3 verklaard wordt.

steld dat dezelfde betekenis soms door verschillende vormen wordt gesignaleerd. In het Nederlands wordt bijvoorbeeld het morfeem {meervoud} in *auto's* door [s] en in *vormen* door [ə(n)] gerealiseerd. Vormvarianten van een morfeem duid ik aan als ‘allomorfen’. Ook stam-allomorfen worden voor de realisering van het morfeem {meervoud} gebruikt (bijvoorbeeld umlaut in het Duitse *Väter* (mv.) versus *Vater* (enk.) of andere vocaalalternaties, zie Eng. *foot* – *feet*).

Allomorfen zijn op basis van structurele eigenschappen van de stam complementair gedistribueerd zoals in paragraaf 4.2 wordt gedemonstreerd. Bij één vorm van allomorfie wordt de allomorf aan de vorm van de stam aangepast, bijvoorbeeld bij de varianten van het Engelse *s*-meervoud (de alternantie wordt in paragraaf 4.2 verklaard). In dit geval kan worden uitgegaan van een (theoretische) basisvorm voor de allomorfen (zie Neef 2000b:464) die automatisch verschillende varianten kan aannemen. Daarom wordt deze allomorfie ‘automatische variatie’ genoemd. In het Engels kan bijvoorbeeld een basisvorm *s* worden geïdentificeerd die in de drie varianten [s], [z] en [ɪz] kan optreden.

Omdat in enkele linguïstische theorieën alleen automatische variatie als ‘allomorfie’ wordt aangeduid,² is het bij mijn op betekenis gebaseerde gebruik noodzakelijk om het verschil tussen de twee niveaus te integreren: Haspelmath (2002:26-30) gebruikt voor het niveau van verschillende basisvormen het begrip ‘suppletief allomorf’, omdat deze allomorfen geen formele samenhang vertonen maar wel dezelfde functie hebben. Voor automatische variatie gebruikt hij het begrip ‘fonologische allomorf’. Op het niveau van suppletieve allomorfie is de *s*-allomorf één van de Engelse meervoudsallomorfen naast *-en* in *oxen*, *-ren* in *children*, nul in *sheep-Ø* en andere.³ Op het niveau van fonologische allomorfie heeft de suppletieve *s*-allomorf drie fonologische allomorfen. In dit artikel gebruik ik het begrip ‘allomorf(ie)’ meestal voor suppletieve allomorfie, omdat dit begrip de formele variatie voor betekenseenheden tot uitdrukking brengt. Op een tweede, ondergeschikt niveau is er sprake van fonologische allomorfie. Fonologische allomorfie is immers alleen automatische allomorfie van één suppletief allomorf en niet van een heel morfeem. Er zijn dus drie niveaus te onderscheiden met betrekking tot morfemische vorm-betekenisrelaties zoals tabel 1 laat zien voor het meervoudsmorfeem:

-
- 2 In een vroegere versie van dit artikel leverde een anonieme reviewer kritiek op mijn opvatting van allomorfie, omdat hij van mening is dat ‘een allomorf [...] een fonol/fonet vormvariant van *bepaald* morfeem (het klassieke voorbeeld is het verkleinsuffix in het NLs [...]) is (citaat uit zijn review). Dit morfeembegrip is niet betekenisgebaseerd maar definieert een morfeem alleen formeel als basisvorm (bijvoorbeeld Eng. meervoud *-s* of het verkleinsuffix Ndls. *-je*). Ik vind echter dat een betekenisgebaseerd morfeembegrip allomorfie adequater beschrijft, omdat er in talen als het Duits en het Nederlands meer allomorfen zijn dan er met een formele definitie kunnen worden beschreven.
 - 3 Uiteraard zijn niet alle allomorfen productief, maar bij de beschrijving van morfologische systemen moet ook rekening worden gehouden met allomorfen die niet productief zijn – ook al treden ze maar aan één stam op. De productiviteitsanalyse verandert niets aan hun status als allomorf.

Tabel 1: Vorm-betekenisrelaties en de bijhorende morfologische terminologie

	Duits	Nederlands	Engels
morfeem	{meervoud}	{meervoud}	{meervoud}
(suppletieve) allomorf	-(e)n, -e, -s, -er, umlaut, nul, etc.	-(e)n, -s, -en + umlaut, etc.	-s, -en, -ren, nul, etc.
fonologische allomorf = automatische variant	(e)n-allomorf als – [ən] in <i>Bär-en</i> – [n] in <i>Tante-n</i>	(e)n-allomorf als – [ə(n)] in <i>vorm-en</i> – [(n)] in <i>pauze-n</i>	s-allomorf als – [ɪz] in <i>dish-es</i> – [z] in <i>friend-s</i> – [s] in <i>heart-s</i>

3. Morfologische complexiteit

Het begrip complexiteit wordt in de taalwetenschap vaak gebruikt om verschillen in de grammatica van talen te onderzoeken. Hoewel het gebruik van het begrip complexiteit vaak intuïtief goed te begrijpen is en er onder linguïsten die zich met Germaanse talen bezighouden overeenstemming over bestaat dat bijvoorbeeld het morfologische systeem van het Duits complexer is dan dat van het Nederlands en het Engels,⁴ worden er maar zelden precieze definities gegeven van wat met ‘complexiteit’ eigenlijk bedoeld wordt. In de laatste jaren zijn er – vooral in typologische studies – nieuwe definities en meetmethodes van grammaticale complexiteit op het toneel verschenen. Complexiteit wordt bijvoorbeeld gerelateerd aan ‘the amount of effort an outsider has to make to become acquainted with the language’ (Kusters 2003:6), waarbij een outsider een persoon is die een taal als vreemde taal leert. Andere auteurs baseren de mate van complexiteit op het aantal regels dat gebruikt wordt om een grammatica te beschrijven (voor nieuwe definities van complexiteit zie bijvoorbeeld Dahl 2004, Hawkins 2004, McWhorter 2001). Het uitgangspunt voor het meten van complexiteit wordt ‘relatief’ genoemd als complexiteit in relatie tot de taalgebruiker wordt gedefinieerd, en ‘absoluut’ als ze alleen in het systeem wordt verankerd (zie Miestamo 2005 en te versch.).

In mijn analyse zal ik het begrip complexiteit vanuit ‘absoluut’ perspectief beschrijven, maar ik zal daarnaast ook op morfologische theorieën gebaseerde relatieve methodes bij mijn onderzoek betrekken. Mijn doel is niet de beschrijving van grammaticale complexiteit in het algemeen maar van één grammaticaal niveau, de nominale morfologie (inclusief morfosyntaxis en morfonologie). Als voorbeeld presenteer ik hier de getalsallomorfie. De resultaten met betrekking tot complexiteit zijn daarom ook alleen geldig voor dit morfologische deelsysteem.

4 Wurzel (1990:139) beschrijft bijvoorbeeld een ‘Skala abnehmender morphologischer Komplexität der germanischen Sprachen Isländisch – Deutsch – Schwedisch – Englisch – Afrikaans. Diese Skala abnehmender morphologischer Komplexität wird wohl kein Linguist ernsthaft in Zweifel ziehen.’ Hoewel Wurzel het Nederlands niet in dit scala opvoert, laat het citaat zien dat Wurzel van een zekere consensus over de morfologische complexiteit van Germaanse talen uitgaat.

Ik vat **absolute complexiteit** op als een onafhankelijke eigenschap van systemen. Mijn begrip van morfologische complexiteit gaat uit van het idee dat het ene systeem complexer is dan het andere als er meer instanties van een factor te zien zijn. Een dergelijke factor is bijvoorbeeld het aantal reguliere allomorfen: het ene systeem van meervoudsallomorfie is complexer dan het andere als het meer reguliere allomorfen bevat. Ook een hoger aantal substantieven met irregulaire meervoudsallomorfen verhoogt de complexiteit van een morfologisch systeem. Mijn definitie lijkt dus op Wurzels (1990:139) definitie van morfologische complexiteit: ‘Wir wollen [...] die Komplexität morphologischer Systeme und Teilsysteme auf der Grundlage der Anzahl der vorkommenden unterschiedlichen Marker bestimmen.’ In tegenstelling tot Wurzel ben ik echter van mening dat er ook andere factoren dan het aantal allomorfen bij het onderzoek naar complexiteit moeten worden betrokken. Een systeem is bijvoorbeeld ook dan complexer als relevante informatie er niet in tot uitdrukking komt (zoals bij nulmeervoud, waar het substantief – het enige obligatorische element van een NP – geen formele meervoudsmarkering heeft) of veelvuldiger gemarkeerd wordt dan strikt noodzakelijk, zoals bij redundante meervoudsmarkering (bij de analyse in paragraaf 4 zullen nog een aantal andere factoren worden genoemd). Bij een complexiteitsanalyse van morfologische processen zoals nulallomorfie versus suffigering is naast een kwantitatieve methode vooral ook een kwalitatieve aanpak van groot belang. In een tweede stap worden daarom voor de analyse van morfologische complexiteit op basis van morfologische theorieën (die zowel met taalproductie alsook met taalperceptie rekening houden) kwalitatieve argumenten gebruikt. De tweede stap is daarom niet zuiver ‘absoluut’, maar betreft de **relatieve complexiteit** voor taalgebruikers **op theoretisch niveau** bij de analyse. Mijn definitie laat ten opzichte van die van Wurzel nog een verschil zien. Naar mijn mening moet de onafhankelijke eigenschap van morfologische complexiteit in een derde stap worden gemotiveerd en gevalideerd. Dat betekent dat bij de eerste twee stappen 1. kwantitatieve en 2. kwalitatieve factoren voor morfologische complexiteit worden geanalyseerd en dat vervolgens de resultaten in een derde stap aan de hand van het taalgebruik gevalideerd worden. De validering kan bijvoorbeeld met behulp van gegevens uit de taalverwerving (zowel eerste- alsook tweedetaalverwerving) plaatsvinden.

Volgens mij moet dus een absoluut en theoriegebaseerd-relatief onderzoek naar complexiteit worden aangevuld met een taalgebruikergebaseerde **relatieve valideringsstap** om te achterhalen of de resultaten uit de theoretische analyse correleren met daadwerkelijke problemen in het taalgebruik en het leren van talen. In dit artikel beschrijf ik de complexiteit van de systemen vanuit absoluut en vanuit theoriegebaseerd-relatief perspectief. Valideringsstappen zullen in vervolgonderzoek worden toegelicht (zie Dammel & Kürschner, te versch.). Mijn analyse is gebaseerd op gegevens uit de drie standaardtalen Nederlands,

Duits en Engels die in morfologische standaardwerken en grammatica's te vinden zijn.⁵ Ik beperk me hierbij tot de meervoudsvorming van de inheemse woorden in de schrijftaal. Voor enkele fenomenen laat ik ook variatie tussen geschreven en gesproken taal zien.

4. De meervoudsvorming en haar complexiteit in het Duits, Nederlands en Engels

In deze paragraaf zal ik de meervoudsvorming in de drie genoemde talen samenvatten en vergelijken. Ik presenteer de meervoudssystemen met betrekking tot vier factoren: 1. de vorm (inclusief vorm-inhoudsrelaties); 2. de sturing van allomorfie; 3. de variatie in het systeem; en 4. de redundantie bij het substantief en in de syntactische omgeving. Bij alle vier factoren zal ik ook mogelijkheden laten zien voor een systematische bepaling van morfologische complexiteit.

4.1. De vorm

Afhankelijk van de vorm baseer ik mijn bepaling van complexiteit op het aantal allomorfen: de morfologische complexiteit wordt groter door een groter aantal allomorfen. Deze argumentatie kan door een grotere inspanning bij de verwerving worden gemotiveerd. Naast het aantal allomorfen is ook het aantal formele middelen die in de talen toegepast worden belangrijk voor de morfologische complexiteit. De informatie 'meervoud' wordt namelijk niet alleen door suffixen maar ook door stamalternantie en andere middelen uitgedrukt. Bij de analyse van formele middelen kunnen naast kwantitatieve ook kwalitatieve argumenten voor morfologische complexiteit worden gebruikt. De theorie van de Morfologische Natuurlijkheid (zie onder andere Mayerthaler 1981, Wurzel 1994) bijvoorbeeld gebruikt met betrekking tot de vorm van de allomorfen het principe van het constructionele iconisme: als een categorie gemarkeerd is, zal ze ook door meer vorm worden uitgedrukt. Het meervoud als getalscategorie is bijvoorbeeld meer gemarkeerd dan het enkelvoud.⁶ Het zal dan ook door een grotere hoeveelheid vorm (namelijk meer klanken) worden uitgedrukt dan het enkelvoud. Dit gebeurt door middel van suffigering (bijvoorbeeld enk. *fiets* – mv. *fiets-en*). Bij stamalternantie is er geen sprake van een surplus aan vorm waardoor stamalternantie minder natuurlijk is (en complexer, bijvoorbeeld Eng. *foot* – *feet*). Desondanks wordt het

5 Zie voor het Duits bijvoorbeeld Eisenberg e.a. (2005), Eisenberg (2004), voor het Nederlands bijvoorbeeld ANS (1997), Booij (2002), Booij & Van Santen (1998), Van Haeringen (1949), voor het Engels bijvoorbeeld Quirk e.a. (1991), en voor alle drie talen publicaties over meervoudsallomorfie.

6 In een analyse op basis van de Morfologische Natuurlijkheid wordt er in de morfologische categorie 'getal' een onderscheid gemaakt tussen een ongemarkeerde en een gemarkeerde waarde: het enkelvoud is ongemarkeerd, omdat het vanuit de positie van de spreker de centrale waarde is (en daarom ook met hogere tokenfrequentie wordt gebruikt). Het meervoud is gemarkeerd omdat het een niet zo centrale waarde vormt voor de spreker (die tenslotte maar één persoon vertegenwoordigt) en daarom ook niet zo tokenfrequent is. Het begrip 'gemarkeerdheid' wordt in de Natuurlijkheidsmorfologie op verschillende niveaus verschillend gedefinieerd en wordt intussen uiterst kritisch bekeken (zie bijvoorbeeld Haspelmath 2006).

meervoud hier nog wel aangeduid, wat bij het nulmeervoud niet het geval is (bijvoorbeeld Eng. *fish* – *fish*). Daarom is nulvorming nog complexer dan stamalternantie.

Hoe kunnen nu de drie talen met betrekking tot de complexiteit van de vorm worden geanalyseerd? Wat het aantal allomorfen betreft, zo is het Duits ongetwijfeld het meest complex. Het heeft minimaal zeven regulaire meervoudscategorieën, zoals tabel 2 laat zien (er zijn alleen categorieën met hoge typefrequentie in opgenomen).

Tabel 2: Regulaire meervoudscategorieën in het Duits

Nummer	Productiviteit	Suffix	Umlaut	Voorbeeld
1.	+	-(e)n	–	<i>Tat-en, Zunge-n</i>
2.	+	-e	–	<i>Hund-e</i>
3.	–	-e	+	<i>Gründ-e</i>
4.	+	nul	–	<i>Messer-∅, Knochen-∅</i>
5.	–	nul	+	<i>Gärten, Mütter</i>
6.	–	-er	+ (bij umlautbare vocalen) ⁷	<i>Häus-er, Kind-er</i>
7.	+	-s	–	<i>Oma-s, Park-s, Auto-s</i>

Het Nederlands heeft slechts twee productieve meervoudscategorieën, de (e)n-categorie zoals in *stoel-en, kast-en* of *zieke-n* (en ook *kind-er-en*, zie paragraaf 4.2) en de s-categorie, zoals in *bodem-s, keuken-s*. Het Engels heeft slechts één productieve allomorf, de s-allomorf, bijvoorbeeld *chair-s*. Met betrekking tot het aantal allomorfen is het Duits dus het meest complex, het Nederlands minder, en het Engels het minst.

Ook de formele middelen zijn in het Duits het meest complex. Het Nederlands bijvoorbeeld kent geen nulallomorfie; in het Engels zijn er alleen een paar woorden met hoge tokenfrequentie en vaak levende denotatie zoals *fish-∅* die met nulmeervoud voorkomen. Zowel in het Nederlands als in het Engels wordt het meervoud bij bijna alle substantieven gemarkeerd. In het Duits daarentegen is het nulmeervoud niet alleen vaak te vinden, het is zelfs een productieve allomorf: het nomen-agentissuffix *-er* veroorzaakt bijvoorbeeld regelmatig een nulmeervoud, zoals in *Bäcker-∅, Spieler-∅* of *Caterer-∅*.

Ook in een ander opzicht is het Duits complexer dan het Nederlands en het Engels: in het Duits worden veel stamalternanties gebruikt om het meervoud te markeren. De umlaut vormt hierbij de basis voor regulaire meervoudscategorieën. In het Nederlands is stamalternantie in tegenstelling tot het Duits slechts in enkele woorden als relict bewaard, bijvoorbeeld in *stad – steden* of *schip – schepen*. Bij deze meervouden vindt niet alleen vocaalalternantie plaats maar worden de betreffende klinkers ook langer. Een dergelijke verlenging treedt

⁷ Alleen de achtereenvolgende /a, o, ɔ, u, ʊ/ en de diftong /au/ kunnen de basis vormen voor umlaut. Bij andere stamvocalen treedt daarom geen stamalternantie op.

vaker op, ook zonder vocaalalternantie. Voorbeelden hiervoor zijn *bad* – *baden* of *weg* – *wegen*. Regelmatig en in grotere omvang dan in het Duits komt het contrast voor tussen door *Auslautverhärtung* stemloze slotklankconsonanten in de enkelvoudsvorm en stemhebbende in de meervoudsvorm. In drie gevallen vertoont het Nederlands daarbij overeenkomsten met het Duits:

- de Auslaut /b/ is stemloos in *krab* [-p], maar stemhebbend in *krabben* [-b-] (zie Dts. *Stab* – *Stäbe*),
- de Auslaut /d/ is stemloos in *brood* [-t], maar stemhebbend in *broden* [-d-] (zie Dts. *Rand* – *Ränder*),
- de Auslaut /s/ is stemloos in *huis* [-s], maar stemhebbend in *huizen* [-z-] (zie Dts. *Haus* – *Häuser*).

In het Nederlands zijn er echter nog twee andere klanken die in het Duits niet aan *Auslautverhärtung* onderhevig zijn:

- de auslaut /v/ is stemloos in *brief* [-f], maar stemhebbend in *brieven* [-v-],
- de auslaut /v/ is stemloos in *vraag* [-x], maar stemhebbend in *vragen* [-v-].⁸

In het Engels zijn er ook voor stamalternantie maar weinig voorbeelden te vinden. Er bestaan slechts enkele gelexicaliseerde vormen zoals *mouse* – *mice*, *louse* – *lice* en *child* – *children*, en in sommige gevallen is er ook een sonoriteitscontrast bij de slotklank, bijvoorbeeld *shelf* [-f] – *shelves* [-vz]. Het percentage stamalternerende vormen in het lexicon is echter heel klein.

Samenvattend kunnen we zeggen dat het Duits, wat het aantal allomorfen, het aantal formele middelen én de complexiteit van de formele middelen betreft, duidelijk het meest complex is. Het Nederlands is in formeel opzicht minder complex dan het Duits, maar wel complexer dan het Engels.

4.2. De sturing van allomorfie

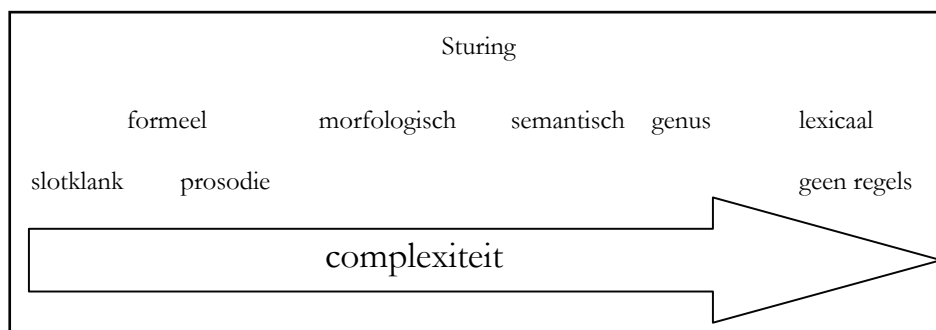
De sturing (of conditionering) van allomorfie kan ook met betrekking tot morfologische complexiteit worden geanalyseerd: ‘Wenn verschiedene Morphe als **Allomorphe** eines Morphems klassifiziert werden können [...], muß es einen Faktor geben, der die komplementäre Distribution dieser Allomorphe erklärt’ (Neef 2000a:473). Om de distributie te verklaren onderscheidt Neef (2000a en 2000b) drie sturingsniveaus:

1. Fonologische conditionering
2. Morfologische conditionering
3. Syntactische conditionering.

⁸ In het Duits valt bovendien de zogenoemde *ich-ach-allomorfie* te bedenken, die in *Buch* – *Bücher* een andere vorm van slotklankverandering veroorzaakt.

Met fonologische conditionering wordt het optreden van allomorfen in afhankelijkheid van de slotklank of van prosodische eigenschappen bedoeld, bij morfologische conditionering is het optreden afhankelijk van lexicale en grammatische eigenschappen van de stam, en bij syntactische conditionering van de syntactische omgeving. Op syntactische conditionering zal ik in dit artikel niet ingaan, en met betrekking tot fonologische en morfologische conditionering zal ik gebruikmaken van kleinere categorieën dan Neef, die de distributie volgens mij beter kunnen verklaren.

Figuur 1: Sturing van allomorfie

Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen formele sturing en sturing die gebaseerd is op de morfologische structuur of op lexicaal-grammatische eigenschappen van de stam. Bij formele sturing (die Neef aanduidt als fonologische conditionering) is het optreden van een suffix alleen afhankelijk van de **vorm** van de stam. Op andere niveaus is het niet alleen de vorm die belangrijk is voor de distributie maar zijn ook eigenschappen van de **morfologische** structuur van belang of andere **grammatische** of **semantische** eigenschappen. Ik beschouw in tegenstelling tot Neef alleen de sturing door derivatiesuffixen als morfologische sturing⁹ en onderscheid hiervan semantische sturing (in afhankelijkheid van semantische eigenschappen) en genussturing.¹⁰ Geheel idiosyncratisch is de **lexicale** sturing, waar buiten alle distributieregels om aan de stam een allomorf opduikt. In figuur 1 zijn de stu-

9 Morfologische sturing is niet hetzelfde als formele sturing, hoewel ze op slotklanksturing lijkt: woorden met hetzelfde derivatiesuffix overtreden vaak fonologische regels. Zo is bijvoorbeeld de meervouds-allomorf *-en* aan stammen met *ing*-derivatie te vinden, hoewel deze dan geen trochee kunnen vormen, wat bij fonologische sturing eigenlijk een vereiste is – vergelijk driesyllabisch *lezingen* (vergeleken met de Engelse ontleening *smoking-y*).

10 Neef (2000a en 2000b) beschouwt deze sturingsniveaus ook als morfologisch, omdat de sturing van het stammorfeem – en daarmee van de morfologische omgeving – uitgaat. Voor mij is deze opvatting problematisch omdat ook fonologische sturing op een structurele eigenschap van het stammorfeem gebaseerd is – zonder morfologische omgeving is er ook geen fonologische sturing mogelijk! Daarom onderscheid ik meer – en preciezere – sturingsniveaus dan Neef (die echter wel een onderscheid maakt tussen verschillende soorten van ‘morfologische conditionering’).

ringsniveaus weergegeven. De morfologische complexiteit neemt van formele sturing naar morfologische, semantische en genussturing tot lexicale sturing toe, zoals zal blijken uit de analyse van de afzonderlijke factoren.

Met betrekking tot formele sturing moet verder een onderscheid worden gemaakt tussen slotklanksturing en prosodische sturing. Het klassieke voorbeeld voor **slotklanksturing** is afkomstig uit het Engels, waar de (suppletieve) allomorf *-s* afhankelijk van de slotklank in drie fonologische allomorfen optreedt (vergelijk paragraaf 2):

- [ɪz] volgt op sibilanten, bijvoorbeeld *dish-es, phase-s, garage-s*;
- [z] volgt op stemhebbende niet-sibilanten, bijvoorbeeld *dog-s, day-s*;
- [s] volgt op stemloze niet-sibilanten, bijvoorbeeld *cat-s, lap-s*.

Slotklanksturing komt ook voor in het Nederlands en het Duits, waar ze echter vaak ondergeschikt is aan andere sturingsniveaus.

De slotklank is een onderdeel van de vorm, terwijl **prosodische sturing** aan geprefereerde outputstructuren gekoppeld is. In het Nederlands gaat de resulterende meervoudsvorm bij voorkeur uit op een trochee. Woorden met één lettergreep in het enkelvoud hebben meestal het *en*-suffix (bijvoorbeeld *katt-en*), woorden met twee lettergrepen het *s*-suffix (bijvoorbeeld *keuken-s*). Het gevolg is dat een groot aantal meervoudsvormen twee lettergrepen heeft met woordinitiële klemtoon. In het Duits is een gelijksoortige prosodische sturing te zien, maar het gemeenschappelijke kenmerk van meervoudsvormen in het Duits is dat ze uitgaan op een sjwasyllabe of op een lettergreep met een syllabische sonorant als kern (zie Neef 1998). Dit is ook het geval als er geen trochee uit ontstaat of als de enkelvoudsvorm al op een sjwasyllabe eindigt (dan is er vaak sprake van een nulmeervoud, bijvoorbeeld in *Hamster-Ø*).

Voor prosodische sturing moet de hele vorm (of tenminste meer dan één segmentale eenheid) worden geanalyseerd, terwijl dit bij slotklanksturing alleen maar geldt voor de klank aan het einde van de stam. Om die reden is prosodische sturing complexer dan slotklanksturing. Vergeleken met **morfologische sturing** is formele sturing echter minder complex: voor morfologische sturing moet de stam morfologisch worden geanalyseerd en een analyse van inhoudelijke elementen is complexer dan een analyse van formele eigenschappen. In het Nederlands en het Duits zijn er een groot aantal derivatiesuffixen die voor regelmaat in de meervoudsvorming zorgen. In het Nederlands volgt bijvoorbeeld altijd een *s*-suffix op stammen met het verkleinwoordsuffix *-je* (vergelijk *huisje-s*) en in het Duits wordt bijvoorbeeld het *en*-meervoud bij alle stammen met het suffix *-ung* toegepast (vergelijk *Zeitung-en*).

De vorm van een allomorf kan bij **semantische sturing** aan een semantische eigenschap van het woord worden toegekend. Als we de declinatiecategorie van de zogenoemde zwakke masculina in het Duits historisch onderzoeken, kunnen we zien dat er bijna alleen maar woorden met een levend denotaat in deze declinatiecategorie terug te vinden zijn (zie Köpcke 2000). Woorden zoals *Garten, Haufen* en *Spaten*, die vroeger tot dezelfde categorie be-

hoorden, zijn naar de sterke declinatie overgegaan (vergelijk ook *Name* met een nieuwe genitiefvorm op *-s*: *des Namens*). Op een paar uitzonderingen na (bijvoorbeeld *Satellit*) komen er in deze categorie alleen maar woorden voor die als [+levend] geclassificeerd kunnen worden, bijvoorbeeld *Junge-n*, *Bär-en*, *Hase-n*, enzovoort. Er zijn zelfs duidelijke bewijzen voor de productiviteit van deze categorie te vinden. Woorden met het derivatiesuffix *-e*, dat een mannelijk lid van een volksgemeenschap kan aanduiden, behoren namelijk ook tot deze categorie, bijvoorbeeld *Russe-n*, *Usbeke-n*, *Franzose-n*, *Schwabe-n*. Dus kan de allomorf *-(e)n* in het Duits als een semantisch gestuurde allomorf worden opgevat, met de beperking dat deze sturing alleen maar bij masculiene woorden te zien is. Feminiene woorden daarentegen hebben in het Duits in de regel het meervoudsallomorf *-(e)n*.

Naast dit voorbeeld, waar semantische sturing productief is, kan semantische sturing in het Duits ook worden vastgesteld bij onregelmatig verbogen woorden. In het Nederlands kan men resten van een semantische sturing bij vijftien woorden vinden die een specifiek morfologisch gedrag vertonen: het meervoud wordt met de allomorf *-en* gevormd, maar bij de meervoudsvorming wordt een andere stamallomorf gebruikt dan in het enkelvoud: *kalb-er-en*, *kind-er-en*, *lamm-er-en*.¹¹ Veel van deze substantieven zijn [+levend]. In het Engels hebben elf van de substantieven in de groep van dertien inheemse uitzonderingen van het *s*-meervoud het kenmerk [+levend], namelijk *child-ren*, *deer-Ø*, *fish-Ø*, *geese*, *lice*, *men*, *mice*, *moose-Ø*, *ox-en*, *sheep-Ø*, *women*. Alleen *foot – feet* en *tooth – teeth* zijn niet [+levend] maar duiden lichaamsdelen aan.

In vergelijking met morfologische sturing lijkt semantische sturing complexer. De sturing kan niet alleen van de inhoudsstructuur van een woord worden afgeleid (zoals het bij de morfologische sturing door affixen het geval is), maar moet worden herleid tot de semantische eigenschappen die een woord kenmerken. In tegenstelling tot affixen zijn semantische eigenschappen niet af te leiden uit de vorm, wat de semantische sturing er een stuk complexer op maakt.

Nog complexer dan semantische sturing is sturing door het **genus**: de semantische eigenschappen van een woord zijn wel te achterhalen als de betekenis bekend is, terwijl het genus van een woord niet uit de vorm of uit de betekenis af te leiden is (behalve als er een persoon mee aangeduid wordt).¹² Het genus is dus heel idiosyncratisch en moet per woord worden aangeleerd. Daarom is genussturing complexer dan semantische sturing. In het Duits zijn er drie nominale genera. Het Engels kent helemaal geen nominaal genuson-

11 Zie Booij (2002:23). Vaak wordt er ook uitgegaan van een *eren*-allomorf die inderdaad op basis van het contrast tussen enkelvoud en meervoud vastgesteld kan worden. In het Middelnederlands is deze meervoudsmarkering ontstaan uit een combinatie van de oude meervoudsmarkeerder *-er* en de nieuwe markeerder *-en*. Omdat de meervoudsvorm op het productieve suffix *-en* eindigt, kan men in een synchrone analyse van het hedendaags Nederlands er ook van uitgaan dat het suffix *-en* als meervoudssuffix wordt geanalyseerd.

12 Dit geldt ook voor enkele dieren met twee lexemen voor het genusverschil, zie bijvoorbeeld *kat* en *kater*.

derscheid meer. In het Nederlands waren er ooit drie genera, zoals in het Duits, maar het hedendaags Standaardnederlands maakt geen onderscheid meer tussen mannelijke en vrouwelijke woorden. De oude masculina en feminina zijn samengevoegd tot het genus commune. In het Nederlands is er dus sprake van twee genera, het *neutrum* en het *genus commune*. Het Duitse meervoudssysteem is in hoge mate gebaseerd op genussturing. Er is een genusgrens tussen het femininum aan de ene kant en het neutrum en het masculinum aan de andere kant. Feminina hebben een voorkeur voor het *(e)n*-suffix, dat ook historisch gezien door neutra en masculina wordt gemeden.¹³ In andere meervoudscategorieën vinden we bijna uitsluitend masculina en neutra. De feminina die in deze categorieën zijn gebleven (bijvoorbeeld *Kräft-e*), zijn vaak hoogfrequente woorden (Köpcke 1993:125). Alleen de nieuwste meervoudsallomorf in het Duits, *-s*, wordt niet op basis van genus gedistribueerd, bijvoorbeeld *Auto-s* (neutrum), *Kakadu-s* (masculinum), *Oma-s* (femininum).

In het Nederlands kan in tegenstelling tot het Duits geen genussturing worden vastgesteld.¹⁴ De sturing is onafhankelijk van het genus, net als in het Engels, dat geen genusonderscheid meer heeft. De genussturing, die duidelijk haar stempel drukt op het Duitse systeem, markeert een belangrijk verschil tussen de Nederlandse en de Duitse meervoudsallomorfie en de sturing ervan.

Nog complexer dan genussturing zijn gevallen waarin we helemaal geen reguliere sturing kunnen vaststellen. Dan zijn er geen regels om de juiste meervoudsallomorf aan de stam toe te voegen. Bij woorden zoals Dts. *Mund*, *Hund*, *Grund*, die alle mannelijk zijn en dezelfde fonologische structuur hebben, vinden we in de meervoudsvorm drie verschillende allomorfen, en wel *Müñd-er*, *Hund-e* en *Gründ-e*. Hier is geen regelmaat vast te stellen. Voor deze meest complexe vorm van sturing gebruik ik het begrip 'lexicale sturing', omdat de buigingsvormen bij het lexem moeten zijn opgeslagen. Dat is de meest complexe vorm van sturing die we kennen. In het Duits is er veel lexicale sturing te vinden, in het Nederlands en in het Engels alleen maar in een beperkt aantal onregelmatige woorden (bijvoorbeeld Nlds. *stad* – *steden*, *oom* – *ooms*, Eng. *deer* – *deer*).

Samenvattend kan worden gesteld dat de sturing van allomorfie in het Engels beperkt blijft tot slotklanksturing en enkele gevallen van lexicale sturing in onregelmatige woorden; in het Nederlands komt ook prosodische en morfologische sturing voor. Het Duits is duidelijk het meest complex omdat het ook genussturing kent, en omdat het Duits op betrekkelijk veel lexicaalgestuurde vormen kan bogen. Het Duits heeft dus het grootste aantal sturingsniveaus. Het Nederlands en het Duits zijn bovendien ook complexer dan het Engels omdat

13 Desondanks moet ook rekening worden gehouden met de semantisch gestuurde zwakke masculina, zie boven.

14 Misschien is er een verband tussen genusreductie en het verdwijnen van genussturing in het Nederlands. Genusreductie *hoeft* echter niet te resulteren in een verlies van genussturing, zoals het voorbeeld van het Zweeds laat zien: in het Zweeds is er namelijk ondanks genusreductie nog sterke genussturing in de meervoudsvorming te vinden.

sturingseigenschappen in combinatie kunnen voorkomen, zie bijvoorbeeld de semantische sturing in het Duits, die alleen maar in combinatie met het masculiene genus voorkomt.

4.3. Variatie in het systeem

In het Engels en het Duits ligt de meervoudsvorm van substantieven meestal vast. Er zijn een paar woorden met twee meervoudsvormen die gebruikt worden om semantische verschillen uit te drukken, bijvoorbeeld Eng. *fish-es* ‘vissoorten’ versus *fish-Ø*, ‘vissen’. Terwijl het aantal woorden met een dubbele meervoudsvorm in het Engels en het Duits klein is, is het in het Nederlands betrekkelijk groot. Hoewel de meervoudsvorm in het Nederlands over het algemeen door de fonologische en morfologische principes geregeld is die in paragraaf 4.2 werden behandeld, zijn er veel woorden die zowel met het *en-* als met het *s-*suffix kunnen voorkomen, dat wil zeggen die in de meervoudsvorm morfologische doubletten zijn.

Wat betekent dat voor de morfologische complexiteit van het Nederlands in vergelijking met die van het Engels of het Duits? Is een duidelijk gereguleerd systeem als het Duitse of het Engelse meervoudssysteem eenvoudiger dan een minder gereguleerd systeem als het Nederlandse? Of is het Nederlandse systeem eenvoudiger omdat het in meer gevallen mogelijk is om zonder regels een meervoudsallomorf te kiezen (die dan niet geleerd hoeft te worden)? Ik geloof dat het Nederlandse systeem hierin iets complexer is dan het systeem van de andere talen, omdat er meer vormen zijn (en dat betekent dat iemand die het Nederlands leert, niet alleen de meervoudsvormen maar ook de substantieven met twee verschillende meervoudsvormen moet leren). Uit de weinige informatie die over de regulering van meervoudsvormen in het Nederlands beschikbaar is, blijkt dat het dubbele meervoud niet zo onsystematisch is als Van Haeringen (1956:35-36) beweert. Van Haeringen wijst er weliswaar op dat er sprake is van semantische en stilistische verschillen bij woorden die meer dan één meervoudsvorm hebben, maar voor hem is dit juist een bewijs voor het onsystematische karakter van het Nederlandse systeem.

De ANS (1997:183-184) geeft een lange lijst van woorden met dubbele meervoudsvorm die meer dan één betekenis hebben. Door de dubbele meervoudsvorm wordt het verschil tussen de betekenissen in de meervoudsvorm duidelijk, bijvoorbeeld *bal-s* ‘gala’s’ versus *ball-en* ‘ballen om te spelen’, *letter-s* ‘schrijftaaleenheden’ versus *letter-en* ‘(onder meer) letterkunde’. Van de mogelijkheid dat één en hetzelfde woord twee meervoudsvormen kan hebben, wordt dus gebruikgemaakt om twee betekenissen van elkaar te kunnen onderscheiden. Dat is goed voor de recipiënt, maar maakt het systeem voor de leerder complexer.

Er zijn ook woorden met twee meervoudsvormen zonder betekenisverschil, bijvoorbeeld *gemeente-n* versus *gemeente-s*, *appel-en* versus *appel-s*. Volgens de ANS (1997:180-183) schuilt hier echter wel een systeem achter; er bestaat bij deze woorden een stilistisch verschil tussen *s-* en *en-*meervoud (ANS 1997:180): ‘Heeft hetzelfde substantief zowel een meervoudsvorm op *-en* als een op *-s*, dan wordt de eerste dikwijls (niet altijd) stilistisch hoger gewaar-

deerd.’ De ANS neemt een systematisch verschil waar tussen geschreven Nederlands met een preferentie voor *en*-meervouden en gesproken Nederlands met een preferentie voor *s*-meervouden. Booij en Van Santen (1998) beschrijven de situatie met behulp van prosodische preferenties (zie paragraaf 4.2). Meervoudsvormen die niet trocheïsch zijn, hebben volgens Booij en Van Santen (1998:87) ‘een bijzonder karakter.’

De regelmaat in de stilistische respectievelijk semantische variatie bij woorden met twee meervoudsvormen laat dus zien dat het Nederlandse systeem een reorganisatie ondergaat die tot een gereguleerd systeem kan leiden. Het gebruik van dubbele meervoudsvormen voor een semantisch onderscheid bij polysemen is kenmerkend voor deze overgangstijd. Het Nederlandse systeem is dus iets complexer dan het Duitse en het Engelse, maar de actuele onsystematische structuur laat al een nieuw systeem doorschemeren.

4.4. Redundantie

Het meervoud kan bij het substantief op verschillende manieren worden uitgedrukt. De informatie ‘meervoud’ kan voorkomen als suffix achter de stam, ze kan in de stam door stamalternantie worden uitgedrukt of ze kan helemaal niet formeel gemarkeerd worden (nulmarkering). Er zijn ook combinaties van de markeringsvormen mogelijk, bijvoorbeeld door suffigering in combinatie met stamalternantie. Voor de complexiteit van de uitdrukking is het belangrijk hoe de relevante meervoudsinformatie wordt gesignaleerd. Bij nulallomorfie is er geen formele signalering voor de informatie. Daarom is nulallomorfie uiterst complex. De informatie kan niet door de recipiënt worden geanalyseerd. Ook wanneer de informatie ‘meervoud’ meer dan één keer wordt uitgedrukt, is er sprake van meer complexiteit dan bij een eenvoudige markering. Die grotere complexiteit kan in dit geval met een hogere inspanning bij de verwerving en bij de taalproductie gemotiveerd worden. Die complexiteitsberekening vormt ook de basis van veel morfologische theorieën – bijvoorbeeld de Natuurlijkheidsmorfologie, die een agglutinatiesysteem met een één-op-één-relatie tussen vorm en inhoud (transparantie) en een één-op-één-relatie tussen inhoud en vorm (uniformiteit) propageert. Op basis van deze principes is suffigering zonder stamalternantie de eenvoudigste vorm om relevante grammaticale informatie te signaleren, omdat de informatie in dat geval transparant (de stam en het suffix hebben telkens maar één betekenis) en uniform (er is geen stamallomorfie) wordt uitgedrukt.

Het Engels laat in de Germaanse talen het meest transparante meervoudssysteem zien, omdat de informatie bijna altijd gesuffigeerd wordt en omdat het suffix geen invloed op de vorm van de stam heeft. De *s*-allomorf wordt daarentegen fonologisch aan de stam aangepast. Ook de automatische variatie van de allomorf is heel klein, er is bijna sprake van complete uniformiteit. In het Nederlands en het Duits zijn er in tegenstelling tot het Engels ook suffixen die de stam veranderen, bijvoorbeeld bij het contrast tussen door *Anslautverhärtung* stemloze consonanten in het enkelvoud en sonore consonanten in het meervoud (zie paragraaf 4.1).

Zijn het Nederlands en het Duits dan even complex? Drie afwijkingen van de transparantie- en uniformiteitsprincipes maken duidelijk dat het Duits een andere complexiteitsstatus heeft dan het Nederlands, namelijk door zijn redundante meervoudstekens, nulmeervoud en syntactische redundantie. Als we het umlautmeervoud in het Duits bekijken, stellen we vast dat er vaak stamalternantie optreedt in combinatie met suffigering, bijvoorbeeld *Maus* – *Mäus-e*. Dit is een geval van redundantie omdat er op twee plaatsen in het woord dezelfde informatie wordt gesignaleerd. Terwijl de umlaut – en ook de combinatie van umlaut en suffigering – in de loop van de ontwikkeling van het Duits gemorfologiseerd is, is hij in het Nederlands beperkt tot een paar uitzonderingen zoals in *stad* – *steden*.

Naast redundante meervoudsmarkering kent het Duits ook een nulmeervoud, bijvoorbeeld *Messer* – *Messer-Ø*. In het Engels en het Nederlands daarentegen is het nulmeervoud niet productief. Hier rijst de vraag waarom de relevante meervoudsinformatie in het Duits in zo veel gevallen niet aan de recipiënt wordt doorgegeven, terwijl de substantieven in het Nederlands en in het Engels bijna altijd een transparant meervoudsteken dragen.

Het antwoord is misschien in de syntactische omgeving te vinden. In het Engels is de meervoudsinformatie beperkt tot het substantief.¹⁵ De andere woorden in de nominale constituent veranderen niet met betrekking tot het getal, vergelijk bijvoorbeeld het bepaalde lidwoord *the* en het adjectief *red* in *the red houses*. In het Nederlands is er meer congruentie, omdat het bepaalde lidwoord *het* in het meervoud *de* wordt. Het verschil is echter alleen bij neutra te zien, genuscommune woorden hebben *de* – *de*. In *de rode huizen* wordt ook het adjectief geflecteerd, maar de vorm *rode* is dezelfde als in de bepaalde enkelvoudsvorm, bijvoorbeeld *De Rode Zee*. In het Nederlands zorgen veel syncretismen dus voor weinig transparantie in de syntactische omgeving van het substantief.

In het Duits daarentegen zijn er meer syntactische plaatsen om numerusinformatie te signaleren. Van de drie bepaalde lidwoorden hebben het masculinum en het neutrum een andere meervoudsvorm met *der* – *die* en *das* – *die*, terwijl het femininum dezelfde vorm heeft (bijvoorbeeld *die Fläche* – *die Flächen*).¹⁶ Het nulmeervoud is daarom ook bijna volledig beperkt tot masculina en neutra. Het attributieve adjectief wordt in het Duits ook geflecteerd. De respectievelijke bepaalde of onbepaalde vormen zijn voor enkelvoud en meervoud verschillend, bijvoorbeeld *das rote Haus* versus *die roten Häuser* (bepaald) – *ein rotes Haus* versus *rote Häuser* (onbepaald).

In het Duits zijn er dus twee syntactische plaatsen meer voor getalscongruentie dan in het Engels. Het Nederlands vertoont getalscongruentie alleen bij neutra en daar dan ook alleen

15 In het Engels is er in de derde persoon ook een numeruscontrast bij het werkwoord, bijvoorbeeld *the red house belongs to the cultural heritage* versus *the red houses belong to the cultural heritage*. Dit blijft echter beperkt tot gevallen waarin de nominale constituent de subjectpositie inneemt. In het Duits en het Nederlands congrueert het werkwoord in hetzelfde geval met de nominale constituent, vergelijk Nlds. *de rode huizen behoren tot het cultureel erfgoed* en Dts. *die roten Häuser gehören zum Kulturerbe*.

16 Het genoemde voorbeeld betreft slechts de nominatiefvormen. Als men het hele paradigma bekijkt, wordt het beeld toch nog iets complexer.

maar bij lidwoorden en bij adjectieven als ze onbepaald zijn. Het Duits is de enige taal waar zowel adjectieven als ook lidwoorden systematisch redundante getalsmarkering vertonen. Wat betekent dat voor de morfologische (of morfosyntactische) complexiteit van de drie talen? De syntactische mogelijkheden om het meervoud te signaleren zijn in het Engels en het Nederlands beperkt, in het Duits zijn er daarentegen veel mogelijkheden. De meervoudsinformatie wordt in het Engels heel efficiënt op één plaats – bij het substantief – uitgedrukt, en in het Nederlands is de markering alleen maar bij het substantief gegarandeerd. In het Duits zijn er aan de andere kant zo veel posities voor de getalsmarkering dat alleen maar de feminina altijd een meervoudsmarkering hebben, omdat daar geen vormverschil bij het lidwoord is. De masculina en de neutra komen echter vaak met nulmeervoud voor.¹⁷ Het Duits is daarom ongetwijfeld het meest complex. Deze grotere complexiteit kan door een hoge inspanning bij de verwerving worden gemotiveerd: wie Duits leert, moet voor alle plaatsen waar numerusinformatie kan optreden, paradigmatische verschillen leren en ze gebruiken, terwijl iemand die Engels leert alleen maar het meervoud van het substantief hoeft te kennen. Het Nederlands neemt wederom een tussenpositie in, omdat er minder redundante markering in optreedt.

5. Contrastieve resultaten

In dit artikel heb ik de meervoudsvorming van het Nederlands in vijf categorieën vergeleken met die van het Duits en het Engels en verschillende resultaten met betrekking tot de vorm, de sturing van allomorfie, de variatie in het systeem en redundante markering gepresenteerd. Een samenvatting van de resultaten wordt in tabel 3 gegeven. De schakeringen laten vereenvoudigd zien hoe sterk elk aspect apart het systeem van de afzonderlijke talen kenmerkt.

Wat de **formele** aspecten betreft, kan worden vastgesteld dat het Duits het meest complex is, omdat er sprake is van het hoogste aantal allomorfen en alle vormen van allomorfie frequent gebruikt worden. Het Engels daarentegen is bijzonder eenvoudig met slechts één productief suffix. Het Nederlands bevindt zich met betrekking tot dit aspect tussen het Duits en het Engels in.

17 In de Scandinavische talen is het nulmeervoud ook zeer gewoon. In deze talen is er nog één extra syntactische plaats die voor de numerussignalisering wordt gebruikt, namelijk het predicatieve adjectief. Daarnaast wordt er ook in het suffix ter aanduiding van definitie bij het substantief een onderscheid gemaakt tussen enkelvoud en meervoud, bijvoorbeeld Deens *bus-et er rød-t*, huis-DEF/SG is rood-NEUTR/SG' versus *bus-e-ne er rød-e*, huis-PL-DEF/PL zijn rood-PL'. Het Duits en het Deens (en ook het Zweeds en het Noors) compenseren dus kennelijk het nulmeervoud in de syntaxis. Een tegenbeeld vormt in de Scandinavische talen Deens, Zweeds en Noors echter de persoonsvorm van het werkwoord, die geen congruentie qua getal vertoont (in tegenstelling tot alle drie talen in dit artikel).

Tabel 3: Contrastieve resultaten voor de meervoudsvorming in de drie talen

		Duits	Nederlands	Engels
	aantal frequente allomorfen	min. 7	3	1
vorm van allomorf	suffigering			
	suffigering + stamalternantie			
	stamalternantie			
	nulmarkering			
sturing van allomorfie	slotklanksturing			
	prosodische sturing			
	morfologische sturing			
	semantische sturing			
	genussturing			
	idiosyncratische sturing			
	variatie in het systeem			
	redundante markering (inclusief nominale constituent)			

Ook met betrekking tot de **sturing van allomorfie** kan een complexiteitsschaal Duits > Nederlands > Engels worden opgesteld.¹⁸ In het Duits is de sturing door het gebruik van een groot aantal sturingsniveaus inclusief genussturing en semantische sturing heel complex. Bovendien zijn er veel ongestuurde woorden met een idiosyncratische meervoudsvorm. Het Nederlands kent bijna uitsluitend fonologische sturing, maar het is complexer dan het Engels omdat de sturing in het Nederlands ook op prosodie gebaseerd is. In het Engels bestaat alleen maar slotklanksturing.

De formele aspecten en de sturing van allomorfie laten dus zien dat het Nederlands een tussenpositie tussen het Duits en het Engels inneemt. Als we echter de **variatie in het systeem** bekijken, zijn het Duits en het Engels ongeveer even complex. Er zijn niet veel woorden die met meer dan één meervoudsvorm voorkomen. In het Nederlands zijn er daarentegen veel meer substantieven met twee meervoudsvormen. Dat betekent dat het Nederlands complexer is dan het Duits of het Engels. Aan de andere kant bevindt het Nederlandse systeem zich in een reorganisatiestadium. Dubbele meervoudsvormen worden in deze overgangsfase gebruikt om semantische en stilistische verschillen te signaleren.

Als we de factor **redundantie** bekijken, kunnen we zien dat het Duits het meest redundant is. Dat betekent dat het meervoud in het Duits op een groot aantal plaatsen in de zin kan worden uitgedrukt en dat ook bij het substantief combinaties van stamalternantie en suffi-

18 Het teken '>' betekent hier 'complexer dan'.

gering voorkomen. In het Engels en het Nederlands blijft de mogelijkheid tot signalering van het meervoud voor een groot deel beperkt tot het substantief, ze zijn daarom minder complex dan het Duits (maar: Nederlands > Engels).

Ik heb in dit artikel de morfologische en morfosyntactische complexiteit van de meervoudsvorming in drie talen geanalyseerd en verschillende criteria voor de berekening van morfologische complexiteit laten zien. De resultaten wijzen erop dat een multidimensionale analyse meer over de complexiteit van morfologische systemen kan vertellen dan een analyse die alleen gebaseerd is op formele complexiteit. Het is ook een interessant resultaat dat de volgorde van de talen met betrekking tot de morfologische complexiteit niet voor alle aspecten dezelfde is: het Nederlands is het meest complex wat de variatie in het systeem betreft.

Als resultaat van mijn analyse constateer ik met Van Haeringen (1956) een tussenpositie van het Nederlands tussen het Duits en het Engels met betrekking tot de nominale meervoudsvorming. Nog duidelijker dan bij Van Haeringen kon het resultaat hier op multidimensionale factoren worden gebaseerd. Het hier gepresenteerde onderzoek werpt echter wel een aantal nieuwe vragen op. Een contrastieve analyse van de taalgeschiedenis van de drie talen met betrekking tot de meervoudsvormen kan bijvoorbeeld verhelderend zijn voor de vraag hoe morfologische complexiteit systematisch wordt verminderd (zoals in het Nederlands of het Engels) en welke factoren relevant zijn voor het behoud van complexiteit (zoals in het Duits en nog duidelijker bijvoorbeeld in het IJslands). De Germaanse talen met hun gemeenschappelijke historische oorsprong zijn hier uiterst interessante onderzoeksobjecten. Een contrastief onderzoek van Germaanse talen zoals in dit artikel vormt mijns inziens een goede basis voor nader onderzoek naar morfologische complexiteit, zowel synchronisch alsook diachroon.

Bibliografie

- ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Booij, G. (2002). *The morphology of Dutch*. Oxford [etc.]: Oxford University Press. (Oxford linguistics).
- Booij, G. & A. van Santen (1998). *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*. 2^e, herz. en uitgebr. dr. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Booij, G., Chr. Lehmann & J. Mugdan (eds.) (2000). *Morphology. An international handbook on inflection and word-formation*. Dl. 1. Berlin [etc.]: de Gruyter. (HSK 17.1).
- Dahl, Ö. (2004). *The growth and maintenance of linguistic complexity*. Amsterdam [etc.]: Benjamins. (Studies in language companion series 71).
- Dammel, A. & S. Kürschner (te versch.). 'Complexity in nominal plural allomorphy – a contrastive survey of ten Germanic languages'. In: Karlsson, F., M. Miestamo, K. Sinnemäki (eds.). *Language complexity: typology, contact, change*. Amsterdam: Benjamins.

- Eisenberg, P. (2004). *Grundriß der deutschen Grammatik*. Dl. 1. *Das Wort*. 2., überarb. und aktualisierte Aufl. Stuttgart [etc.]: Metzler.
- Eisenberg, P., K. Kunkel-Razum & F. Münzberg (2005). *Duden. Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch*. 7., völlig neu erarb. und erw. Aufl. Mannheim [etc.]: Dudenverlag. (Der Duden in 12 Bänden. Bnd. 4).
- Haeringen, C.B. van (1949) [1947]. 'De meervoudsvorming in het Nederlands'. In: Haeringen, C.B. van. *Neerlandica. Verspreide opstellen*. 's-Gravenhage: Daamen, 186-209.
- Haeringen, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Haspelmath, M. (2002). *Understanding morphology*. London [etc.]: Arnold [etc.]. (Understanding language series).
- Haspelmath, M. (2006). 'Against markedness (and what to replace it with)'. In: *Journal of Linguistics*, 42, 25-70.
- Hawkins, J.A. (2004). *Efficiency and complexity in grammars*. Oxford [etc.]: Oxford University Press. (Oxford linguistics).
- Köpcke, K.-M. (1993). *Schemata bei der Pluralbildung im Deutschen. Versuch einer kognitiven Morphologie*. Tübingen: Narr. (Studien zur deutschen Grammatik 47).
- Köpcke, K.-M. (2000). 'Chaos und Ordnung – Zur semantischen Remotivierung einer Deklinationsklasse im Übergang vom Mhd. zum Nhd.'. In: Bittner, A., D. Bittner & K.-M. Köpcke (eds.). *Angemessene Strukturen. Systemorganisation in Phonologie, Morphologie und Syntax*. Hildesheim [etc.]: Georg Olms, 107-122.
- Kusters, W. (2003). *Linguistic complexity. The influence of social change on verbal inflection*. Utrecht: LOT. (LOT 77). Diss. Leiden.
- Luschützky, H. C. (2000). 'Morphem, Morph und Allomorph'. In: Booij G., C. Lehmann & J. Mugdan (eds.). *Morphology. An international handbook on inflection and word-formation*. Dl. 1. Berlin [etc.]: de Gruyter, 451-462. (HSK 17.1).
- Mayerthaler, W. (1981). *Morphologische Natürlichkeit*. Wiesbaden: Athenaion. (Linguistische Forschungen 28).
- McWhorter, J.H. (2001). 'The world's simplest grammars are creole grammars?'. In: *Linguistic Typology*, 5, 125-166.
- Miestamo, M. (2005). 'On the feasibility of complexity metrics'. In: Kerge, K. & M.-M. Sepper (eds.). *Finest linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics. Tallinn, May 6-7, 2004*. Tallinn: TPÜ/EKI.
- Miestamo, M. (te versch.). 'Approaching grammatical complexity from a cross-linguistic point of view'. In: Karlsson, F., M. Miestamo & K. Sinnemäki (eds.). *Language complexity: typology, contact, change*. Amsterdam: Benjamins.
- Neef, M. (1998). 'The reduced syllable plural in German'. In: Fabri, R., A. Ortmann & T. Parodi (eds.). *Models of inflection*. Tübingen: Niemeyer, 244-265. (Linguistische Arbeiten 388).

- Neef, M. (2000a). 'Morphologische und syntaktische Konditionierung'. In: Booij G., C. Lehmann & J. Mugdan (eds.). *Morphology. An international handbook on inflection and word-formation*. Dl. 1. Berlin [etc.]: de Gruyter, 473-484. (HSK 17.1).
- Neef, M. (2000b). 'Phonologische Konditionierung'. In: Booij G., C. Lehmann & J. Mugdan (eds.). *Morphology. An international handbook on inflection and word-formation*. Dl. 1. Berlin [etc.]: de Gruyter, 463-473. (HSK 17.1).
- Quirk, R. [e.a.] (1991). *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.
- Wurzel, W.U. (1990). 'Morphologisierung – Komplexität – Natürlichkeit: Ein Beitrag zur Begriffsklärung'. In: Boretzky, N., W. Enninger & Th. Stolz (eds.). *Spielarten der Natürlichkeit – Spielarten der Ökonomie. Beiträge zum 5. Essener Kolloquium über 'Grammatikalisierung: Natürlichkeit und Systemökonomie' vom 6.10.-8.10. 1988 an der Universität Essen*. Dl. 2.1. Bochum: N. Brockmeyer, 129-153.
- Wurzel, W.U. (1994). 'Skizze der natürlichen Morphologie'. In: *Papiere zur Linguistik*, 50, 1, 23-50.

Ritme naast klemtoon in ongelede woorden van het Nederlands, Duits en Engels

Anneke Neijt*

Abstract

Research within the framework of metrical phonology has shown that Dutch, German and English are weight-sensitive, stress-final languages, with binary feet and the possibility of an extrametrical final syllable. These languages are weight-sensitive, because the quality of the syllables co-determines the position of primary stress. For instance, syllables with a reduced vowel (e.g. schwa) never receive primary stress, and syllables with diphthongs or tensed vowels followed by a consonant nearly always receive primary stress. The languages are stress-final, because the ultimate, penultimate or antepenultimate syllable bears primary stress. They make use of binary feet, that are assigned to the end of the word or, when a syllable is extrametrical, to nearly the end of the word. A recent study showed that the location of primary stress is not only determined by syllable weight and position, but also by word length, a factor that arises as a result of the interplay between secondary and primary stresses, which preferably are not adjacent. This article summarizes the data concerning the length effect in the three languages investigated, and provides rhythm as an alternative explanation for these data. Some arguments for a rhythmic layer of representation are presented. First, a rhythmic layer is optional and requires less embedding. Second, rhythm is not only relevant for syllables within words, but also for words within compounds. Monosyllabic words that constitute compounds within compounds form rhythmic patterns similar to the rhythmic patterns of syllables within words. Length effects in compounds can be explained by rhythm as well. Third, rhythm is more variable than stress, and fourth, rhythm is based on left-to-right order and tempo and seems to require global repetition. Stress, on the other hand, is a prosodic cue for morphosyntactic structure. Two closely related layers of representation for stress and rhythm and a direct mapping between these layers will offer a simpler account than a set of rules restructuring stress.

1. Inleiding

Klemtoon in ongelede woorden. Een dankbaar onderwerp van onderzoek, maar een on-dankbaar onderwerp in het onderwijs, want er zijn grote groepen woorden met een uitzonderlijke klemtoon. Woorden worden immers stuk voor stuk geleerd en het is net zo goed mogelijk om te onthouden dat *aria* een beginklemtoon heeft als dat het mogelijk is om te onthouden dat *mat* iets anders betekent dan *maat*.

Bij de introductie van de metrische fonologie in Nederland (Neijt & Zonneveld 1982, Van der Hulst 1984, Kager 1989 en Visch 1989) bestond nog het idee dat deze nieuwe theorie zou leiden tot inzicht in wat regelmatig is en wat de uitzonderingen zijn. Er zou, zo was de

* De auteur is verbonden aan de Radboud Universiteit, Nijmegen (Afdeling Nederlandse Taal en Cultuur, Center for Language Studies).

verwachting, op grond van een goede formalisatie duidelijk worden welke structuren gemarkeerd waren (en dus bijvoorbeeld later verworven door kinderen, zie Fikkert 1994) en welke structuren ongemarkeerd. Het onderzoek heeft veel inzichten in de klemtoonstructuur opgeleverd, maar ook het inzicht dat het niet zinvol is om over woordklemtoon te denken in termen van regels en uitzonderingen. Daarvoor is het aantal uitzonderingen te groot en daarvoor is er te veel variatie in de aard van de uitzonderingen. Bijvoorbeeld: een woord kan uitzonderlijk zijn omdat de klemtoon niet op de voorlaatste syllabe ligt in het Nederlands en het Duits of niet op de voorvoorlaatste in het Engels (dat zijn de meest voorkomende posities van de hoofdklemtoon in woorden van drie of vier lettergrepen), maar een woord kan ook uitzonderlijk zijn omdat de klemtoon niet op de zwaarste syllabe ligt (een zware syllabe heeft gewoonlijk de hoofdklemtoon). Een tweedeling van regelmatig tegenover uitzondering of ongemarkeerd tegenover gemarkeerd is een te eenvoudige voorstelling van zaken.

De Optimaliteitstheorie deed de hoop ontstaan dat verschillende ordeningen van beperkingen op klemtoonstructuren als verklaring voor de grillige distributie van de positie van klemtoon in ongelede woorden zou kunnen dienen. In feite blijkt het te gaan om het verwoorden van wat de conclusie van onderzoek op dit terrein moet zijn: de structuren worden opgebouwd in overeenstemming met algemene principes en ze worden aan een evaluatie onderworpen, waarbij er sterkere en minder sterke beperkingen zijn op zowel structuur als fonologische invulling. Over de sterkte van de verschillende factoren is vrijwel niets bekend. Als extra complicatie geldt dat er een wisselwerking tussen de factoren kan zijn, zie Gussenhoven (te versch.), die betoogt dat de plaats van de klemtoon samenhangt met de syllabezwaarte, maar krijgt een syllabe klemtoon, dan wordt die syllabe zwaarder.

Samengevat: het onderzoek tot nu toe heeft een formele aanpak van klemtoon mogelijk gemaakt en daardoor veel inzicht geleverd in de algemene principes, in wat klemtoon precies is en in welke structuren om welke redenen meer of minder gemarkeerd zijn. Het is niet zinvol om als doel van het onderzoek een tweedeling van regelmaat en uitzonderingen na te streven, omdat de gemarkeerdheid van klemtoonstructuren door een verzameling van diverse factoren wordt bepaald.

In dit artikel wordt een tot nu toe onderbelicht aspect van klemtoon nader onderzocht: de invloed van de woordlengte op de plaats van de hoofdklemtoon. Dat verband is aangetoond voor de drie talen die in deze bundel centraal staan in Ernestus & Neijt (te versch.). De inhoud van dat artikel wordt eerst kort weergegeven. Daarbij selecteer ik de gegevens die het meest inzichtelijk zijn, en ga ik voorbij aan de gegevens over sprekervariatie die uit het onderzoek naar voren komen. Ernestus en Neijt verklaren het veronderstelde en aangetroffen verband tussen de lengte van woorden en de plaats van de hoofdklemtoon in termen van klemtoonbotsing. De verklaring die ik in dit artikel geef, wijkt daarvan af. Ik wil laten zien dat het niet om klemtoonbotsing gaat, maar om een minder optimale ritmische

structuur. Het verschil tussen beide verklaringen is subtiel, maar belangrijk voor vervolgonderzoek naar ritmische geleiding. Wanneer, zoals tot nu toe, wordt uitgegaan van isomorfie, dat wil zeggen, een enkele structuur voor zowel ritme als klemtoon, dan kunnen ritmische variaties niet eenvoudig verantwoord worden. Wanneer er aparte, maar nauw aan elkaar verbonden representaties worden verondersteld voor ritme en klemtoon, dan volgen de variatiemogelijkheden uit eigenlijk vanzelfsprekende karakteristieken van klemtoon en ritme. Naar mijn mening laten de bijzondere eigenschappen van natuurlijke talen zich het best verantwoorden door middel van verschillende eenvoudige lagen van representatie.

2. Het eerdere onderzoek

De drie talen die in deze bundel centraal staan, zijn uitgebreid onderzocht op het gebied van de klemtoon. Zie bijvoorbeeld Kager (1989) voor het Nederlands en Engels, Wiese (1996) en Janßen (2003) voor het Duits, en de uitgebreide behandeling van de klemtoonsystemen van deze drie talen in Van der Hulst (1999). Ernestus en Neijt vermoedden dat de woordlengte invloed zou kunnen hebben op de plaats van de klemtoon op grond van eigen observaties, op grond van de uitkomsten van een experiment in Nouveau (1994) en op grond van het gegeven dat in talen zoals het Nederlands, Duits en Engels de hoofdklemtoon op de laatste syllabe ligt en de bijklemtoon op de eerste syllabe. Vergelijk bijvoorbeeld *ròdodèndron* met *àzàlea*. Er is geen botsing van hoofd- en bijklemtoon in het eerste voorbeeld, wel in het tweede. Blijkt ten eerste uit corpusonderzoek dat lengte van ongelede woorden een rol speelt in de distributie van klemtoon? Bij het corpusonderzoek gingen we natuurlijk uit van wat er over de Nederlandse, Duitse en Engelse woordklemtoon inmiddels bekend is. En vervolgens: kan het effect worden aangetoond in experimenten met verzonnen woorden? Bij de aanpak van deze vraag combineerden we dus corpusonderzoek met experimenten. Van beide delen van het onderzoek volgt een korte beschrijving van methode en resultaten. Zie voor een volledige beschrijving Ernestus & Neijt (te versch.).

2.1. Corpusonderzoek

Er is eerst corpusonderzoek verricht om na te gaan of de lengte van woorden, geteld in aantal syllaben, in de bestaande woordenschat samenhangt met de positie van de hoofdklemtoon. Daarvoor is het CELEX-gegevensbestand gebruikt, een bestand van 42 miljoen Nederlandse woorden, 6 miljoen Duitse woorden en 18 miljoen Engelse woorden (Baayen, Piepenbrock & Gulikers 1995). Uit deze verzamelingen zijn de ongelede woorden verzameld met drie of vier lettergrepen: 837 Nederlandse woorden, 359 Duitse woorden en 750 Engelse woorden. Deze woorden zijn gegroepeerd op grond van de plaats van de klemtoon en de zwaarte van de laatste twee syllaben. Het effect van de lengte op de plaats van de klemtoon is natuurlijk alleen zichtbaar in woorden die variatie van de plaats van de klemtoon toestaan; het gros van de bestaande woordenschat zal om die reden geen uitsluitsel kunnen geven.

In het Nederlands vonden we het voorspelde effect van de woordlengte in een groep van 135 woorden met een gesloten laatste syllabe. In het Duits vonden we in het geheel geen effect van de woordlengte, waarschijnlijk door de geringe omvang van het corpus (in een groep van 87 woorden hadden we een effect kunnen verwachten, de andere woorden bevatten syllaben met een sjwa of een superzware laatste syllabe waarop vrijwel altijd klemtoon moet vallen). In het Engels is er een effect van de woordlengte in een groep van 74 woorden met een korte vocaal gevolgd door een consonant (VC) in de voorlaatste lettergreep, een lange vocaal gevolgd door een consonant (VVC) of een korte vocaal gevolgd door twee of meer consonanten (VCC). De tien vierlettergrepige woorden uit deze groep hebben altijd de klemtoon op de voorlaatste syllabe, bij de overige 64 drielettergrepige woorden is dat in 58% van de woorden het geval. Het verschil strookt met de voorspellingen. De corpusanalyse geeft dus bewijzen voor het veronderstelde verband tussen de plaats van de klemtoon en de lengte van de woorden in het Nederlands en het Engels. Maar die bewijzen betreffen slechts een heel gering deel van de bestaande woordenschat. Om te kunnen bepalen of taalgebruikers de neiging hebben om aan drie- en vierlettergrepige woorden systematisch een andere plaats van de klemtoon toe te kennen, is onderzoek nodig met nieuw taal materiaal.

2.2. Experimenten met pseudoworden

In het experiment werden afzonderlijke woorden aan de proefpersonen voorgelegd. Het domein in dit experiment is dus het woord. Het ging verder om pseudoworden, zoals *keto-zada*, *Beetosass* en *fobasodoat*. De pseudoworden hadden een fonologische opbouw op grond waarvan variatie in de positie van klemtoon mogelijk is. Het ging dus niet om pseudoworden die slechts een enkele volle vocaal hadden, of pseudoworden met een diftong in de laatste syllabe, want in zulke woorden is de plaats van de klemtoon volledig voorspelbaar.

Materiaal. Op grond van wat bekend is over de plaats van de klemtoon vermoeden we dat variatie gevonden kan worden in de plaats van de klemtoon bij pseudoworden met een open (VV) voorvoorlaatste en voorlaatste syllabe, en een gesloten (VC) laatste syllabe in het Nederlands (woorden zoals *marathon* en *cholesterol*). Voor het Duits hebben we woorden van hetzelfde type samengesteld. Bij beide talen hebben we ook varianten gemaakt met een open laatste syllabe. Voor het Engelse experiment zouden woorden met een open laatste syllabe niet nuttig zijn geweest; uit het corpusoverzicht bleek dat zulke woorden nooit de klemtoon op de laatste syllabe hebben. Daarom hebben we testwoorden gemaakt met gesloten syllaben die licht (VC) of zwaar zijn (VCC of VVC). De Nederlandse en Duitse proefpersonen kregen als informatie dat het om nomina ging, en de Engelse proefpersonen kregen de woorden als verba aangeboden. Dat laatste had geen speciale reden; we waren gewoon benieuwd of het verschil dat we bij nomina in het Nederlands en Duits gevonden

hadden, ook bij verba zou worden gevonden. We verwachtten dat woordsoortverschillen er niet toe zouden doen.

De aangeboden pseudowoorden vormden sets van vier, samengesteld als in (1), zie de voorbeelden onder (2).

	laatste lettergreep		
	<i>Ned.</i>	<i>Duits</i>	<i>Eng.</i>
40 vierlettergrepige woorden	VC	VC	VCC/VVC
40 drielettergrepige woorden	VC	VC	VCC/VVC
40 vierlettergrepige woorden	VV	VV	VC
40 drielettergrepige woorden	VV	VV	VC

(2) <i>Nederlandse zmw:</i>	<i>Duitse zmw:</i>	<i>Engelse mw:</i>
bayotofax	Satodawett	facodathay
yotofax	Todawett	codathay
bayotofa	Satodawee	facodathip
yotofa	Todawee	codathip

Proefpersonen. Ruim veertig moedertaalsprekers per taal, afkomstig uit Nijmegen, Keulen, Duisburg, Kiel en Birmingham.

Procedure. De proefpersonen kregen de pseudowoorden te lezen met de klemtoon op de voorvoorlaatste, op de voorlaatste of op de laatste syllabe. De opdracht was te bepalen aan welke vorm ze de voorkeur gaven. De Nederlandse proefpersonen zagen de woorden in fonetisch schrift (de proefpersonen hadden dat onderdeel van de fonologie in een van de voorafgaande colleges uitgelegd gekregen), de Duitse en de Engelse proefpersonen zagen de woorden in gewoon schrift, waarbij ervoor gezorgd werd dat de spelling ondubbelzinnig de uitspraak weer zou geven. De klemtoonvarianten werden in drie kolommen gepresenteerd:

(3) a.	bayotofax	bayotofax	bayotofax	(Nederlands)
b.	Todawett	Todawett	Todawett	(Duits)
c.	facodathay	facodathay	facodathay	(Engels)

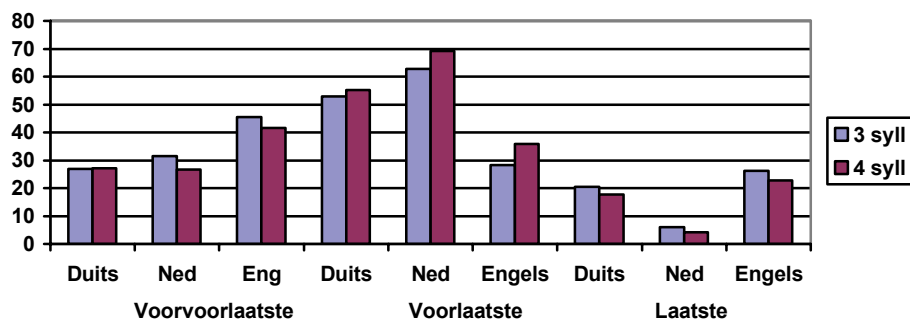
Op het blad met testwoorden bevatte de eerste kolom systematisch het woord met de klemtoon op de voorvoorlaatste syllabe, de tweede kolom datzelfde woord met de klemtoon op de voorlaatste syllabe en de derde kolom datzelfde woord met de klemtoon op de laatste syllabe, zoals in (3).

Iedere proefpersoon zag van elk setje van vier woorden (zie (2)) slechts een enkele variant en bepaalde dus de klemtoon in een lijst van veertig verschillende vormen. Om volgorde-effecten te voorkomen waren er verschillende lijsten gemaakt.

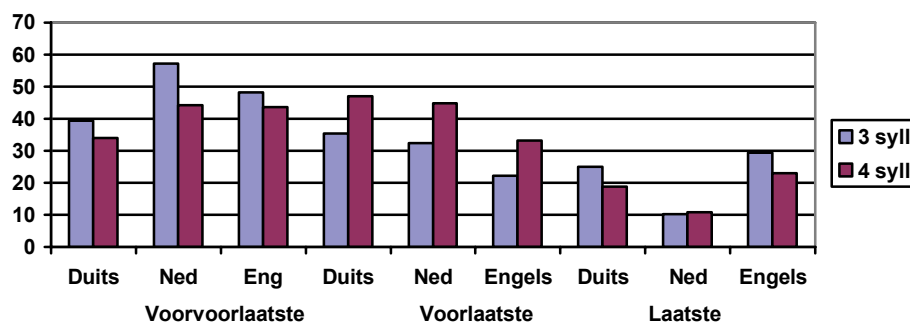
De uitkomsten zijn weergegeven in figuur 1 voor de woorden met een open of lichte laatste syllabe. In figuur 2 staan de uitkomsten voor woorden met een gesloten of zware syllabe.

De figuren laten zien dat de proefpersonen, zoals verwacht, vaker de vorm kiezen met de hoofdklemtoon op de voorvoorlaatste of op de laatste syllabe in drielettergrepige woorden (de eerste en de laatste drie paren balkjes), en minder vaak op de voorlaatste syllabe (de middelste drie balkjes).

Figuur 1: Distributie (%) van klemtoon in pseudoworden, open/lichte laatste syllabe

Figuur 2: Distributie (%) van klemtoon in pseudoworden, gesloten/zware laatste syllabe

Op de verschillen tussen figuur 1 en 2 die samenhangen met de aard van de laatste syllabe, gaan we niet nader in. Voor het vervolg van ons betoog is het van belang te concluderen dat de woordlengte van invloed is op de plaats van de klemtoon, in overeenstemming met de voorspellingen die op grond van vermijding van botsing van hoofd- en bijklemtoon gedaan zijn.

3. De verantwoording: voeten van links naar rechts?

De conclusie van het artikel van Ernestus en Neijt is, dat de distributie van de positie van hoofdklemtoon het gevolg is van de tendens om te vermijden dat de hoofdklemtoon botst

met de bijklemtoon van de eerste syllabe. Het Nederlands, Duits en Engels zouden in de typologie van klemtoonsystemen zoals ontworpen door Hayes (1995) geplaatst moeten worden bij talen zoals het Palestijns-Arabisch en het Creek, die de hoofdklemtoon weliswaar op de laatste, voorlaatste of voorvoorlaatste syllabe hebben, maar die de overige syllaben twee-aan-twee samennemen in voeten vanaf het begin van het woord.

Eindelijk dus een antwoord op de intrigerende kwestie waar dr. Galesloot, de voorzitter van de Commissie Klemtonen, aandacht voor vraagt in een hilarisch interview vol fout geplaatste klemtonen: ‘en dat is ’t probléem met het Nedérlands, het áccent kent geen delimitatieve fúnctie, móno- en polýtonie lopen hier al eeuwén op een hoogst verwarrendé wijze door élkander.’ (Teksten op de Simpelsite van Koot en Bie, www.kootenbie.nl.) In talen als het Nederlands, Duits en Engels is er kennelijk een verdeling van taken tussen woordklemtoon en voettoekenning. De klemtoon wordt vanaf het einde van het woord uitgedeeld en ligt op een van de laatste drie syllaben. Zo markeert de klemtoon het einde van een woord. Voeten, daarentegen, worden vanaf het begin van het woord uitgedeeld. Toch vormt deze aanpak een probleem, want voeten zijn ook bouwstenen voor woordklemtoon. Wat gaat voor? Wat gebeurt eerst? Voetvorming of woordklemtoon?

Wellicht zijn dit vragen die ten onrechte door de veronderstelde metrische structuren worden opgeworpen. Evidentie voor de inbedding van klemtoonstructuren binnen klemtoonstructuren zien we eigenlijk alleen maar in samenstellingen en in woordgroepen. Evidentie voor de inbedding van een aparte laag van voeten binnen woorden is er niet, behalve dat er in langere woorden een neiging is om syllaben afwisselend meer of minder nadruk te geven, wat tot uitdrukking kan komen in reductie van de minder benadrukte syllaben. Datzelfde zou kunnen worden bereikt met een aparte laag voor ritme, al dan niet opgenomen in de klemtoonstructuur.

4. De verantwoording: ritme

Wanneer er een aparte ritmische structuur wordt verondersteld, dan volgt de verantwoording van de gegevens uit Ernestus & Neijt niet langer uit een botsing van hoofd- en bijklemtoon, maar uit minder optimale ritmische structuren. In (4) is een informele analyse gegeven van de zes groepen woorden uit het experiment, drie drielettergrepige en drie vierlettergrepige woorden met de klemtoon op de voorvoorlaatste, de voorlaatste of de laatste syllabe. De plaats van de hoofdklemtoon is onderstreept, en het ritme is aangegeven boven de voorbeeldwoorden:

(4) a. *drielettergrepige woorden:*

— ◡ —	◡ — ◡	— ◡ —
<u>a</u> ria	Ma <u>r</u> ia	choc <u>o</u> la

b. vierlettergrepige woorden:

U — U —

azalea

— U — U

macaroni

— U U —

filatelie

Andere ritmische patronen zijn wel denkbaar, maar die zijn minder welgevormd, want ritmische patronen moeten in overeenstemming zijn met de positie van de hoofdklemtoon (5) en voldoen bij voorkeur aan de eisen in (6):

(5) *De relatie tussen klemtoon en ritme*

Binnen een prosodisch domein valt de plaats van hoofdklemtoon samen met een ritmische heffing.

(6) *De karaktertrekken van ritme*

- a. er is sprake van herhaling, dus minstens twee heffingen
- b. de heffingen staan bij voorkeur niet vlak naast elkaar
- c. er zijn hooguit twee dalingen tussen de heffingen, want bij drie dalingen zal de middelste daling een heffing worden, en
- d. er is een hangmat, de tendens om een heffing te gebruiken aan het begin en het eind van een domein.

De prosodische structuur van ieder van de woorden in (4) afzonderlijk heeft de hoogste graad van perfectie. Gegeven een bepaalde plaats van de hoofdklemtoon, is geen betere ritmische structuur denkbaar. Toch zijn niet alle woorden in prosodisch opzicht even optimaal. *Arīa* bijvoorbeeld is optimaler dan *āzālēā*, dat een minder volmaakte hangmat heeft. *Mārā* heeft helemaal geen ritmisch patroon, want herhaling ontbreekt. Daarmee vergeleken is *mācārōnī* een betere vorm. *Chocōla* en *filātēlie* zijn in prosodisch opzicht gelijkwaardig in talen die zowel een enkele daling (een jambisch of trocheïsch patroon) als een tweetal dalingen tussen de heffingen (een dactylisch patroon) toelaten. Het Nederlands, Duits en Engels lijken talen van dit type, maar nader onderzoek daarnaar zou wenselijk zijn.

Vanuit dit perspectief kan een andere verklaring worden gegeven voor de uitkomsten van het corpusonderzoek en de experimenten dan in termen van hoofd- en bijklemtoon. Het gaat om een verschil in perspectief. De voorspellingen voor voorbeelden van het type (4) zijn als volgt:

(7) *Voorspellingen*

- a. Klemtoon op de voorvoorlaatste syllabe leidt tot een hangmat in woorden van drie syllaben, maar niet in woorden van vier syllaben. Voorspelling: vaker klemtoon op de voorvoorlaatste syllabe in woorden van drie syllaben lang dan in woorden van vier syllaben lang.
- b. Klemtoon op de voorlaatste syllabe verhindert een ritmisch patroon in woorden van drie syllaben, want er is slechts plaats voor een enkele heffing. Voorspelling: de

klemtoon ligt minder vaak op de voorlaatste syllabe in woorden van drie syllaben lang dan in woorden van vier syllaben lang.

Vanuit een aparte ritmische laag is dus ook het verband tussen de lengte van het woord en de geprefereerde plaats van de klemtoon voorspelbaar. In de volgende subparagrafen loop ik de voordelen van een aparte laag van beschrijving langs.

4.1. Ritme is optioneel en plat

Klemtoon geeft de geleiding aan van morfologische en syntactische structuren. Bijvoorbeeld: de beginklemtoon in *kleinkind* geeft aan dat het om een samenstelling gaat en de eindklemtoon in *klein kind* geeft aan dat het om een woordgroep gaat. In ongelede woorden heeft klemtoon deze functie vanzelfsprekend niet. Klemtoon in ongelede woorden staat vooral in dienst van het grotere geheel, wanneer de woorden tot een samenstelling of een woordgroep worden samengenomen. Dan hangt de plaats van de woordklemtoon samen met de plaats van de hoofdklemtoon in het grotere geheel. Het woord *violbouver* heeft de klemtoon op de tweede syllabe omdat *viol* de klemtoon op de tweede syllabe heeft. Het woord *bloemenbakontwerp* heeft de klemtoon op de eerste syllabe, omdat *bloemenbak* de klemtoon op de eerste syllabe heeft. Een klemtoonstructuur geeft de morfosyntactische geleiding van woorden heel precies weer, als in (8), zie bijvoorbeeld Nespor & Vogel (1986), Cinque (1993) en Hayes (1995):

(8)	(*					) _C		rij 5
	(*					) _C	(*	)
		) _ω	(*) _ω	(*	) _ω			rij 3
	(*	) _Σ	(*) _Σ	(*) _Σ	(*) _Σ			rij 2
	(*) _σ	(*) _σ	(*) _σ	(*) _σ	(*) _σ			rij 1
	bloem	en	bak	ont	werp			

Iedere syllabe vormt een mogelijke positie van de klemtoon, aangegeven met een asterisk in rij 1. Het domein van klemtoontoekenning, in dit geval de syllabe σ , wordt met gelabelde haken aangegeven. De twee syllaben van *bloemen* vormen samen een voet Σ . Het hoofd van de voet, de syllabe met meer klemtoon, zit in talen zoals het Nederlands, Duits en Engels altijd links. De groepering van syllaben tot voeten is verder, zoals in paragraaf 1 betoogd is, voor een groot deel onregelmatig. Het monosyllabische woord *bak* vormt een voet, evenals het prefix *ont-* en de kern *werp*. Voeten worden samengenomen tot woorden, aangeduid met het label ω . In woorden zit het hoofd rechts. Dat is in voorbeeld (8) alleen te zien in rij 3 bij *ontwerp*, want *bloemen* en *bak* hebben elk slechts een enkele voet. *Bloemen* vormt samen met *bak* een samenstelling C, waarin het hoofd links zit. *Bloemenbak* en *ontwerp* vormen in rij 5 samen ook weer een samenstelling, met opnieuw het hoofd links. De structuur van *ontwerp* is in dit voorbeeld van rij 3 naar rij 4 gekopieerd (het label is niet herhaald). Het is een em-

pirische vraag of dat nodig is. Wellicht is het optioneel, of afhankelijk van tempo. Het is denkbaar dat er volledig uitgekristalliseerde metrische structuren zijn bij een nadrukkelijke uitspraak, en dat er gereduceerde structuren zijn bij snelle spraak.

In de literatuur (Lieberman & Prince (1977) en de publicaties die daarna verschenen zijn in het kader van de metrische fonologie) wordt verondersteld dat structuren zoals (8), met maatslagen in kolommen boven de syllaben, zowel klemtoon als ritme weergeven. De syllabe met de hoogste kolom boven zich in het domein heeft hoofdklemtoon, en de rijen geven verschillende ritmische mogelijkheden weer. Het woord *bloemenbakontwerp* kan met vijf maatslagen uitgesproken worden (op elke syllabe een maatslag), met vier maatslagen (de syllabe boven *-en* krijgt dan geen maatslag), met drie maatslagen (op de drie syllaben met hoofdklemtoon in de drie woorden), met twee maatslagen (dan ontstaat een hangmat) en eventueel met een enkele maatslag (maar dat is eigenlijk geen patroon, want herhaling ontbreekt). In de praktijk is echter steeds slechts een enkele ritmische realisatie relevant: de meest optimale realisatie gegeven een bepaalde context. Traag of snel, dat maakt of er meer of minder maatslagen nodig zijn.

Ritme hangt samen met klemtoon, doordat de syllabe met de klemtoon ook ritmisch prominent moet zijn. Verder lijkt de ritmische structuur, bij afwezigheid van de morfosyntactische structuur, tot op grote hoogte variabel. Mensen creëren vanzelf bepaalde patronen in een monotone herhaling, zoals het tikken van een klok of de cadans van een trein. Ook al geven elke tik en elke omwenteling van het wiel hetzelfde geluid, toch ontstaat bij wat langer luisteren een afwisseling in sterkte. Een ritmisch patroon ontstaat door een reeks van elementen te groeperen in eenheden van gelijke of ongeveer gelijke lengte. Een patroon met een regelmatige verdeling van nadrukken. Neem het voorbeeld van ritme in een willekeurige reeks cijfers. Een telefoonnummer als 612048, uitgesproken per cijfer, dus als zes-een-twee-nul-vier-acht, wordt onthouden en uitgesproken als 612-048 of als 61-20-48. Dit verschil in uitspraak hangt samen met een ritmisch verschil dat duidelijk wordt als we het patroon van maatslagen bekijken. Bij ieder cijfer kan een maatslag gegeven worden, wat een patroon van zes maatslagen oplevert: – – – – – (zes macrons). Dat is een heel trage manier om het telefoonnummer op te zeggen. Bij de verdeling van de reeks cijfers in twee delen kan een patroon van vier maatslagen gerealiseerd worden: –U–//–U– (macrons tweemaal onderbroken door breves, tweemaal een amfibrachus) met een zeer duidelijke grens tussen de helften. Bij een verdeling van de reeks in drie delen hoort een patroon van drie maatslagen: U–/U–/U– (drie jambes). Deze patronen met minder maatslagen dan syllaben zijn als het ware de minder trage varianten van het patroon van zes maatslagen. Het is niet noodzakelijk dat taalgebruikers aan een reeks getallen een ritmische geleiding toekennen, maar ze hebben wel die neiging, vooral wanneer het om een reeks gaat die meer dan eens gebruikt wordt.

Telefoonnummers zijn voorbeelden van ritme, nauwelijks beïnvloed door klemtoon, want er is geen morfosyntactische geleiding, behalve de reeks woorden, waarvoor geldt dat klemtoon op het laatste element moet vallen (dat is in woordgroepen altijd zo). Bovenstaande voorbeelden van uitspraakmogelijkheden kunnen daarom duidelijk maken dat de ritmische mogelijkheden niet verenigbaar zijn in een enkele structuur. Als een metrische grid ook een verzameling van ritmische mogelijkheden zou moeten zijn, dan zou de volgende structuur toegelaten moeten worden:

(9) (*)_Σ(*)_Σ(*)_Σ rij 3
 (*)) _Σ(*) _Σ(*)) _Σ(*) _Σ rij 2
 (*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ rij 1
 zes een twee nul vier acht

De drie rijen representeren de drie ritmische realisaties - - - - -, -U-// -U- en U-/U-/U-. Gezamenlijk vormen ze een onwelgevormde structuur, want constituenten op een lagere rij corresponderen niet met constituenten van hogere rijen. De conclusie moet zijn dat er een andere laag van representatie nodig is. Naast de klemtoongrid (die we boven het voorbeeld projecteren) ook een ritmische grid (die we onder het voorbeeld projecteren). De ritmische representatie omvat slechts twee of drie rijen, zie (10). De klemtoonstructuur bevat zoveel rijen als er constituenten zijn in de morfosyntactische structuur. Of er bij de klemtoonstructuur ook een laag van voeten is die syllaben samenneemt, moet nader onderzoek uitwijzen. (Eveneens is het de vraag of woorden met binaire klemtoonregels tot woordgroepen worden samengenomen in talen als het Nederlands, Duits en Engels; daarvan is hier wel uitgegaan.)

(10) a. *Klemtoon boven de reeks woorden, ritme eronder*

(*)_φ rij 7
 (*)_φ rij 6
 (*)_φ rij 5
 (*)_φ rij 4
 (*)_φ rij 3
 (*)_ω(*)_ω(*)_ω(*)_ω(*)_ω(*)_ω(*)_ω rij 2
 (*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ rij 1
 zes een twee nul vier acht
 (*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ rij 1
 (*)) _Σ(*) _Σ(*)) _Σ(*) _Σ rij 2
 (*) _Σ(*) _Σ rij 3

b. *Andere ritmische mogelijkheid*

zes een twee nul vier acht
(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ(*)_σ rij 1
(*) _Σ(*) _Σ(*) _Σ rij 2

4.2. Ritme verklaart lengte-effect bij tussenklanken

Een bewijs voor het nut van het onderscheiden van klemtoon en ritme op deze manier is gevonden in Neijt & Schreuder (aangeboden). Het blijkt dat de distributie van de tussenklank sjwa afhankelijk is van de lengte van samenstellingen. Hoe langer de samenstelling, hoe minder vaak er een sjwa-tussenklank wordt aangetroffen. In nieuw gevormde samenstellingen blijkt die voorkeur ook. Wanneer korte variabele samenstellingen, zoals *bloembak* – *bloemenbak*, ingebed worden in langere samenstellingen, zoals *bloembakontwerp* – *bloemenbakontwerp*, dan blijkt dat taalgebruikers een grotere voorkeur voor het gebruik van de sjwa hebben in de korte vorm *bloem(en)bak* dan in de langere vorm *bloem(en)bakontwerp*. De voorkeuren kunnen verklaard worden op grond van verschillen in het ritmische patroon. In de kortere samenstelling maakt het gebruik van de tussenklank een ritmisch verschil, vergelijk *bloembäk*, waarin de eis van herhaling geschonden wordt (6a), met *bloemėnbak*, dat geheel in overeenstemming is met de ritmische eisen in (6). In de langere samenstelling *bloem(en)bakontwerp* is de tussenklank niet nodig voor het ritme: *bloembäköntwerp* en *bloemėnbäköntwerp* zijn allebei ritmisch welgevormd. Het is aannemelijk dat lengte-effecten, of die nu in samenstellingen of in woorden worden aangetroffen, een gemeenschappelijke verklaring krijgen: ritme.

4.3. Variabele geleiding

Het is verleidelijk, want gemakkelijk, papierbesparend en toch inzichtelijk, om ritme en klemtoon door middel van diakritische tekens weer te geven zoals in (4) gedaan is. Een nadeel is dat de representatie vaag blijft over de groepering van syllaben. Bovendien benadrukt de notatie een verschil tussen ritme en klemtoon, terwijl er grote overeenkomsten zijn. Beide aspecten van de taal geven nadruk aan een bepaalde syllabe en beide zijn relatief, dat wil zeggen dat het gaat om de verdeling van meer of minder nadruk binnen een bepaald domein. Een verschil is dan weer dat ritme het kleinere domein van voeten binnen woorden betreft, en dat klemtoon als domein het woord of een grotere eenheid heeft. De gebruikelijke notatie in de vorm van een rooster met maatslagen lijkt de verschillen en overeenkomsten goed te kunnen weergeven. De vraag is echter of de ritmische laag binnen de klemtoonstructuur kan fungeren. Bekijk (11).

(11)	(	*	)	(	*	)	rij 4
	(	*	)	(	*	)	rij 3
	(*	)	(*	)	(*	)	rij 2
	(*)	(*)	(*)	(*)	(*)	(*)	rij 1
	do	li	cho	ce	faal	sper	ma to zo i de
	sol	va	bi	li	teit	in	sub or di na tie

Deze structuren geven aan dat er binnen het woord een ritmische driedeling mogelijk is (lees de voeten van rij 2): *dol̥-chōcē-faal*, *sōlvā-bil̥-tēit*, *sp̥ermā-tōz̥ō-īdē*, *insūb-ōrd̥-natiē* of een tweedeling (lees de eerste voet van rij 2 en de constituent van rij 3): *?dol̥-chōcēfaal*, *sōlvā-bil̥tēit*, *sp̥ermā-tōz̥ōdē*, *insūb-ōrd̥natiē*. Met een vraagteken is de geleiding gemarkeerd die minder aanvaardbaar lijkt. De structuur laat geen andere ritmische geleidingen toe, terwijl die soms ook wel mogelijk lijken. Bijvoorbeeld een tweedeling dwars door de eerste of tweede voet heen: *dō-lichō-cēfaal*, *sōl-vābil̥-tēit*, *sp̥ermāto-z̥ōdē*, *in-sūbord̥-natiē*. De mogelijkheden hangen ongetwijfeld samen met de semimorfologische geleiding van zulke woorden, met articulatoirisch gemak bij het uitspreken van syllabereksen, met frequentie van voorkomen en dergelijke. Deze observaties lijken te wijzen in de richting van een aparte ritmische representatie zoals in (10) geschetst. De ritmische representatie vereist een grote mate van vrijheid in de groepering van benadrukte en minder benadrukte delen van de morfosyntactisch bepaalde klemtoonstructuur, maar moet natuurlijk wel aan de eisen gesteld in (5) en (6) voldoen wanneer een optimaal ritme beoogd is.

De vormen in (11) zijn stabiel wat betreft het patroon van heffingen en dalingen. Dat hangt samen met het aantal syllaben voor de plaats van hoofdklemtoon. Als dat er vier zijn, dan is er alleen een ritmisch patroon van twee voeten mogelijk, zoals in (11). Bij drie of vijf syllaben voor de syllabe met hoofdklemtoon kan ook de plaats van de heffingen variëren.

(12) a. *Alleen mogelijk in context:*

- – ○ –: filatelie, fonologie
- – ○ – ○: abracadabra, marihuana, carabinieri
- – ○ – ○ –: prestidigitateur
- – ○ – ○ – ○: latitudinarisme

b. *Mogelijk in context en in isolatie:*

- ○ ○ –: filatelie, fonologie
- ○ ○ – ○: abracadabra, marihuana, carabinieri
- ○ – ○ ○ – of – ○ ○ – ○ –: prestidigitateur
- ○ – ○ ○ – ○ of – ○ ○ – ○ – ○: latitudinarisme

De vormen in (12a) zijn niet aanvaardbaar wanneer de woorden in isolatie worden gebruikt (zoals in het experiment met de pseudoworden), want de eerste syllabe van het domein heeft geen ritmische nadruk (schending van de hangmat). Ingebed in een bepaalde context zal deze ritmische frasering misschien wel kunnen voorkomen, vergelijk bijvoorbeeld *Heb jē fonōlogiē gēstūdeerd?* met *Heb jē ooit fonōlogiē gēstūdeerd?* of vergelijk *marihūanā* met *nēpmāribūanā*. Een aanwijzing voor de mogelijkheid van een daling op de eerste syllabe vormt het gegeven dat reductie mogelijk is van de eerste syllabe wanneer de segmentele opbouw zich daartoe leent, zoals bij *carabinieri* bijvoorbeeld, dat kan worden uitgesproken als [krabinjeri].

De vormen in (12b) illustreren dat er, in het Nederlands althans, in principe volstrekte vrijheid is in de keuze om een of twee dalingen tussen de heffingen te gebruiken. Stel dat ritmi-

sche voeten binnen de klemtoonstructuur worden geplaatst (de optie die tot nu toe in de literatuur gehanteerd is, met een enkele structuur voor zowel klemtoon als ritme). Dan kan dat worden verantwoord door de mogelijkheid te bieden om tussen de voeten een syllabe over te slaan. Dat is een gemarkeerde keuze die bijvoorbeeld ook in het typologische onderzoek van Alber (2005) wordt gebruikt. Het levert de volgende twee structuren op:

(13) a. (	*	)	b.	*	)	rij 5
	(	*		(	*	rij 4
	(	*		(	*	rij 3
(*	)	(*	)	(*	)	rij 2
(*)	(*)	(*)	(*)	(*)	(*)	rij 1
la	ti	tu	di	na	ris	me

Wanneer op basis van de voeten in rij 2 de woordstructuur wordt opgebouwd in rij 3 tot 5, dan voerspelt deze beschrijving dat er samenhang is tussen de ritmische geleiding en de plaats van de heffingen. Structuur (13a) voerspelt dat zowel *latī-tūdīnā-rismē* mogelijk is als *latī-tūdī-nārismē*. Structuur (13b) voerspelt dat zowel *latītī-dīnā-rismē* mogelijk is als *latī-tūdīnā-rismē*. Geledingen zoals *?latītu-dīnārismē* en *?latītūdi-nārismē* zouden onmogelijk zijn. Deze voorspellingen moeten nader onderzocht worden. Ook al bepleit ik in dit artikel een aparte ritmische laag van representatie, het is denkbaar dat een soepele groepering van voeten binnen de klemtoonstructuur tegemoet kan komen aan de bezwaren die genoemd zijn in bovenstaande paragrafen. Een ding moet duidelijk zijn: de standaardopvattingen over klemtoonstructuren in het Nederlands, Duits en Engels moeten bijgesteld worden.

4.4. Variatie bij tempoverschillen

Afhankelijk van de situatie zal iemand snel of langzaam willen spreken. Snelle spraak gaat gepaard met reductie. Soms zelfs totale reductie, zodat een syllabe of een woord geheel wegvalt. Ook vertraging is mogelijk, door het aantal heffingen te laten toenemen. De laatste daling kan bijvoorbeeld in een heffing omgezet worden, en een daling eerder in het woord kan onder bepaalde omstandigheden ook omgezet worden in een heffing. Zie het overzicht van de mogelijkheden en hun veronderstelde acceptabiliteit in (14).

(14) *Woorden met een even aantal syllaben, traag:*

- U - U --, --- U --, *----- U: spermatozoide, insubordinatie

Woorden met een oneven aantal syllabe, traag:

- U U --, -- U --, *--- U - U, *---- U: abracadabra, marihuana, carabinieri

- U - U U --, - U U - U --, -- U - U --, *- U - U - U: latitudinarisme

Het patroon lijkt te zijn dat eerst de laatste voet geheel uit heffingen gaat bestaan, en daarna vanaf het begin van het woord de dalingen in heffingen worden omgezet. Ritme heeft daar-

mee een globaal karakter, want keuzes in het begin van het domein hebben invloed op het eind van het domein (zie ook de gegevens die in die richting wijzen in Neijt 2005). Merk tevens op dat het klemtoonrooster de mogelijkheden niet ondubbelzinnig weer kan geven. Het gaat nu immers om ritmische patronen die ontstaan door combinaties van de maatslagen van verschillende rijen. Voor *latitudinarisme* bijvoorbeeld de combinatie van constituenten van rij 1 met die van rij 2 (zie structuur (13)).

5. Conclusie

Klemtoon in ongelede woorden. Een dankbaar onderwerp van onderzoek, maar een on-dankbaar onderwerp in het onderwijs. Met die woorden aan het begin van dit artikel zou ik ook kunnen eindigen, want in de tweede helft van dit artikel werden meer vragen geopperd dan beantwoord. Ondertussen is hopelijk duidelijk dat er niet alleen in termen van syllabezwaarte het een en ander valt op te merken over de plaats van de klemtoon in ongelede woorden, maar tevens in termen van ritme. Ritme is weliswaar variabel, afhankelijk van context en tempo, maar volgt ook bepaalde algemene principes, zoals een strikte afwisseling van heffingen en dalingen. Daarmee kunnen we de vraag beantwoorden waarom de drie talen die Van Haeringen (1956) in zijn boek in samenhang bespreekt, grote overeenkomsten laten zien. Ze hebben alle drie een systeem van klemtoon dat een rol speelt in morfosyntactische structuren. Een *kleinkind* is iets anders dan een *klein kind* in het Nederlands, *ein Großkreuz* is iets anders dan *ein großes Kreuz* in het Duits, en een *blackboard* is iets anders dan een *black board* in het Engels. Ze delen ook de eigenschap dat de positie van woordklemtoon in langere woorden met meer dan een enkele volle vocaal grotendeels onvoorspelbaar is. Die woorden worden kennelijk stuk voor stuk geleerd in de drie talen. Het effect van lengte op de plaats van de klemtoon, daarentegen, vinden we in de drie talen. Ritmisch zijn er dus waarschijnlijk grote overeenkomsten tussen de drie talen.

Dit artikel is een verkenning van de mogelijkheid dat er meer variatie is in talen zoals het Nederlands, Duits en Engels wat betreft ritmische geleiding dan tot nu toe verondersteld is. Als gemak in het uitspreken van syllaben en syllabereeksen mede van invloed is op ritmische geleiding, dan zullen we verschillen tussen de drie talen ontdekken die op syllabehoud terug te voeren zijn. Daarnaast zijn er mogelijk verschillende voorkeuren tussen de talen wat betreft het aantal dalingen (een of twee) tussen de heffingen. Dat zijn onderwerpen voor nader onderzoek, evenals onderzoek naar ritmische geleiding. Tot nu toe heeft dat onderzoek sinds Visch (1989) vrijwel stilgelegen, omdat iedereen ervan uitging dat voeten ofwel vanaf het einde van het woord ofwel vanaf het begin van het woord werden gevormd. Dat er een bepaalde mate van variatie is, die wellicht afhankelijk is van de context en die ook globale eigenschappen heeft, past in zo'n aanpak niet. De hier veronderstelde onafhankelijkheid van ritme en klemtoon heropent het onderzoek naar ritme. Dat er drie talen zijn die zich in relatie tot elkaar goed laten bestuderen is een waardevolle omstandig-

heid, want het is lastig om grip te krijgen op een zo variabel aspect van deze talen als klemtoon en ritme.

Bibliografie

- Alber, B. (2005). 'Clash, lapse and directionality'. In: *Natural language and linguistic theory*, 23, 485-542.
- Baayen, H., R. Piepenbrock & L. Gulikers (1995). *The CELEX lexical database (CD-ROM)*. Philadelphia, PA: Linguistic Data Consortium.
- Cinque, G. (1993). 'A null theory of phrase and compound stress'. In: *Linguistic Inquiry*, 24, 239-298.
- Ernestus, M. & A. Neijt (te versch.). 'Word length and the location of primary word stress in Dutch, German, and English'. In: *Linguistics*.
- Fikkert, P. (1994). *On the acquisition of prosodic structure*. The Hague: Holland Academic Graphics. (HIL dissertations 6). Diss. Leiden.
- Gussenhoven, C. (te versch.). 'Vowel duration, syllable quantity and stress in Dutch'. In: Hanson, K. & S. Inkelas (eds.). *The nature of the word. Essays in honor of Paul Kiparsky*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Haering, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Hayes, B. (1995). *Metrical stress theory. Principles and case studies*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hulst, H.G. van der (1984). *Syllable structure and stress in Dutch*. Dordrecht: Foris. Diss. Leiden.
- Hulst, H. van der (ed.) (1999). *Word prosodic systems in the languages of Europe*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter. (Empirical approaches to language typology 20-4).
- Janßen, U. (2003). *Wortakzent im Deutschen und Niederländischen. Experimentelle Untersuchungen zum deutschen und niederländischen Wortakzent*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf.
- Kager, R. (1989). *A metrical theory of stress and destressing in English and Dutch*. Dordrecht: Foris. (Linguistic models 4).
- Lieberman, M. & A. Prince (1977). 'On stress and linguistic rhythm'. In: *Linguistic Inquiry*, 8, 249-336.
- Neijt, A. (2005). 'Abracadabra – the relation between stress and rhythm'. In: Broekhuis, H. [e.a.] (eds.). *Organizing grammar. Linguistic studies in honor of Henk van Riemsdijk*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 458-465. (Studies in Generative Grammar 86).
- Neijt, A. & R. Schreuder (aangeboden). 'Rhythm *versus* analogy – prosodic form variation in Dutch compounds'.
- Neijt, A. & W. Zonneveld (1982). 'Metrische fonologie – de representatie van klemtoon in Nederlandse monomorfematische woorden'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 75, 527-547.

- Nespor, M. & I. Vogel (1986). *Prosodic phonology*. Dordrecht [etc.]: Foris. (Studies in generative grammar 8).
- Nouveau, D. (1994). *Language acquisition, metrical theory, and optimality. A case study of Dutch word stress*. Utrecht: Led [etc.]. (OTS dissertation series). Diss. Rijksuniversiteit Utrecht.
- Visch, E.A.M. (1989). *A metrical theory of rhythmic stress phenomena*. Dordrecht: ICG. Diss. Rijksuniversiteit Utrecht.
- Wiese, R. (1996). *The phonology of German*. Oxford [etc.]: Clarendon Press. (The phonology of the world's languages).

Nederlands tussen Duits en... Zweeds Grafonemische afkortingen (*Kurzwörter*) in taalvergelijkend perspectief

Torsten Leuschner*

Abstract

Over the past few years, an increasing amount of comparative research has been conducted in the German-speaking countries into clippings and other types of shortenings corresponding to Dutch tv, aso (< asociaal), bieib (< bibliotheek 'library'), etc. Especially German and the Scandinavian languages have so far attracted attention in this regard. The present article seeks to show how the comparative approach used in such studies can be extended so as to include shortenings in Dutch. Preparatory research regarding shortenings in Dutch seems to confirm at least in part the position of Dutch 'between German and English', as postulated on mainly morphosyntactic grounds by Van Haeringen. But it also suggests that research into shortenings in Dutch and German would in some respects profit more from a comparison with Swedish than English. We therefore propose to open up Van Haeringen's original approach to languages outside the West-Germanic group and to intensify the comparative-typological study of Dutch in general.

1. Inleiding

Een van de redenen waarom *Nederlands tussen Duits en Engels* (Van Haeringen 1956) een pionierswerk op het gebied van de vergelijkende Germaanse taalkunde is, is de enorme vruchtbaarheid van Van Haeringens intragenetisch-vergelijkende aanpak. Dit geldt zelfs wanneer men zijn methode op onderwerpen toepast die hijzelf niet behandeld heeft en daarbij onderzoeksmethoden gebruikt die pas veel later tot ontwikkeling gekomen zijn. Een goed voorbeeld daarvan is de zogenoemde 'marginale morfologie' (Meesters 2004), en meer specifiek het vormen van afkortingen. Afgezien van een kort artikel over 'samentrekkingen' van het type *speel(goed)kastje* (Van Haeringen 1948), lijkt Van Haeringen zich maar twee keer met afkortingen bezig te hebben gehouden, met name in twee korte stukken in *De Nieuwe Taalgids* (Van Haeringen 1967 en 1968). Daarin gaf hij enkele aanvullingen op het artikel van Steenbergen (1967) en liet hij de taaloverschrijdende aanpak uit *Nederlands tussen Duits en Engels* helemaal achterwege.

Het is de bedoeling van deze bijdrage om in grote lijnen aan te tonen hoe een taalvergelijkend onderzoek naar Nederlandse afkortingen in het kader van de Germaanse talen eruit zou kunnen zien. De aanzet tot het vergelijken van afkortingen is in de voorbije jaren vooral van het Duitse taalgebied uitgegaan. Weliswaar richtte het onderzoek zich ook daar

* De auteur (Vakgroep Duits, Universiteit Gent) betuigt zijn dank aan de redactie en de externe reviewer voor een groot aantal nuttige opmerkingen in verband met zowel de inhoud als het taalgebruik in dit artikel, en aan Janet Duke voor haar observaties met betrekking tot het Australian English.

oorspronkelijk vooral op een taalspecifieke beschrijving van afkortingen in het Duits, met de proefschriften van Kobler-Trill (1994) en Steinhauer (2000, vergelijk 2001) als prominente voorbeelden. Voor taalvergelijkend onderzoek heeft de door Kobler-Trill en Steinhauer gehanteerde methode echter een belangrijk nadeel: ze groepeerd en analyseert afkortingen in de eerste plaats volgens het aantal segmenten uit het basislexeem dat in de afkorting behouden is en houdt pas in de tweede plaats rekening met de structurele eigenschappen van de afkortingen als zodanig. Juist een vergelijkend onderzoek naar deze structurele eigenschappen levert echter opmerkelijke resultaten op – en dit vooral als er niet alleen West-Germaanse talen bij betrokken worden maar ook Scandinavische. Dit blijkt overduidelijk uit het werk van Nübling (2001) en Wahl (2002) over afkortingen in het Duits en in het Zweeds, waarin de auteurs steunen op een terminologisch en analytisch kader dat oorspronkelijk door Ronneberger-Sibold (1992, 1996) werd uitgewerkt met het oog op een vergelijking Duits-Frans. De resultaten zijn inmiddels door Duke en Nübling (ter versch.) verruimd met drie bijkomende Scandinavische talen (namelijk het Deens, het Noorse Bokmål en het IJslands). Dankzij deze groeiende onderzoekstraditie beschikken wij ondertussen al over een vrij gedetailleerd beeld van de typologie en de structurele eigenschappen van afkortingen in vier Scandinavische talen in vergelijking met het Duits.

Wat het Nederlands betreft, moet – naast een handvol artikels – op de eerste plaats melding gemaakt worden van de onuitgegeven Leuvense licentiaatsverhandeling van Frank Joosten (1998). Heel grondig en linguïstisch goed onderbouwd, vormt deze een uitstekende basis om Nederlandse afkortingen met hun tegenhangers in andere talen te vergelijken. Om een dergelijk onderzoek binnen de Germaanse talen van de grond te krijgen, werden aan de Universiteit Gent enkele jaren geleden twee licentiaatsverhandelingen geschreven over respectievelijk afkortingen in het Duits en in het Nederlands (Lemey 2002) en afkortingen in het Duits en in het Engels (Gardin 2002), waarbij telkens ook met het Zweeds rekening gehouden werd. Uit de resultaten blijkt duidelijk dat het zeker de moeite waard is, in toekomstig onderzoek te trachten het Nederlands niet alleen met het oog op zijn positie ‘tussen Duits en Engels’ te karakteriseren, maar eveneens rekening te houden met de vergelijking met het Zweeds (en indien mogelijk ook met andere Scandinavische talen).

Uitgaande van de definitie, functie en status van afkortingen (meer bepaald het type dat bij Joosten ‘grafonemische’ afkortingen heet), zullen wij in deze bijdrage eerst een overzicht van afkortingen als studieobject geven en vervolgens de door Nübling en haar collega’s ontwikkelde methode van de ‘prototypische vergelijking’ aan de hand van afkortingen in het Duits en in het Zweeds illustreren. Uitgaande van de bevindingen van Lemey (2002) en Gardin (2002) verruimen wij daarna het overzicht met het Nederlands en het Engels, om ten slotte enkele voorlopige conclusies te trekken en desiderata voor toekomstig taalvergelijkend onderzoek aan te geven. Vooral de mogelijke typologische situering van het Nederlands tussen het Duits als *stress-timed language* of accenttaal (ook: woordtaal) en het Zweeds als *syllable-timed language* of syllabetaal (zie Auer 2001) zou een belangrijke rol kunnen spelen

bij het verklaren van de uiteenlopende outputpreferenties die de verschillende talen bij het afkorten aan de dag leggen.

2. (Grafonemische) afkortingen: theoretische aspecten

2.1. Het basislexeemcriterium

Zoals blijkt uit de titel van deze bijdrage, gebruiken wij de term *afkorting* in een welbepaalde betekenis, namelijk als vertaling van het Duitse *Kurzwort*. Op het eerste gezicht zou men geneigd kunnen zijn om *afkorting* met *Abkürzung* te vertalen; de vraag is echter wat men met *afkorting* bedoelt. In de gangbare Duitse terminologie (Kobler-Trill 1994, Steinhauer 2000) wordt namelijk een scherp onderscheid gemaakt tussen *Abkürzung* en *Kurzwort*. Volgens deze traditie is een *Kurzwort* een gereduceerde vorm van een basislexeem (dat eventueel een woordgroep kan zijn) die gewoonlijk in de gesproken taal ontstaat en zowel grafemisch als fonisch gerealiseerd wordt; voorbeelden zijn het Nederlandse *bieb* [bi:p] < *bibliotheek*, het Duitse *LKW* [el-ka-ve:] < *Lastkraftwagen* ‘vrachtwagen’, het Engelse *bike* [baik] < *bicycle* ‘fiets’. *Abkürzungen* daarentegen zijn puur grafemische varianten die in het geschreven taalgebruik ontstaan en uitgesproken worden zoals hun basislexeem; denk maar aan het Nederlandse *enz.* < *enzovoort* (nooit uitgesproken als *[e:-en-zet]), het Duitse *d.b.* < *das heißt* ‘dat wil zeggen’, het Zweedse *t. ex.* < *till exempel* ‘bijvoorbeeld’. Refererend aan Kobler-Trill (1994) heeft Joosten (1998; zie ook Joosten & Smessaert 1999) dit verschil ook in het Nederlands proberen in te burgeren door *Abkürzung* met *grafemische afkorting* te vertalen en *Kurzwort* met *grafonemische afkorting*. We volgen hem hierin, maar geven wel te bedenken dat deze complexe termen in de praktijk minder handig zijn dan *Abkürzung* respectievelijk *Kurzwort*. In het volgende houden wij het daarom doorgaans bij *afkorting* en vragen aan de lezer om deze term altijd in de zin van *grafonemische afkorting* respectievelijk *Kurzwort* te lezen. Alleen wanneer het verschil benadrukt dient te worden, zullen we er *grafonemisch* aan toevoegen.

De grafonemische realisatie alleen is overigens niet voldoende als definitie van *Kurzwort*. Zoals alle afkortingen moeten *Kurzwörter* aan het ‘basislexeemcriterium’ voldoen (Joosten 1998:17-19), dat wil zeggen dat ze in principe synchroon naast hun basislexemen moeten bestaan en er synoniem mee moeten zijn. Typische afkortingen vertonen dus wat Meesters ‘semantische concentratie’ ten opzichte van hun basislexeem noemt, namelijk ‘de projectie van de volledige lexicale betekenis op een deel van de oorspronkelijke fonologische vorm’ (Meesters 2004:112). Dit neemt niet weg dat af en toe afwijkingen in denotatie en (vooral) connotatie optreden. Een voorbeeld van een denotatieve afwijking is de Duitse afkorting *Bafög*: het basislexeem luidt *Bundesausbildungsförderungsgesetz* en refereert aan de federale wet die het toekennen van studiebeurzen regelt, terwijl *Bafög* aan de studiebeurs refereert die studenten op grond van deze wet kunnen aanvragen. *Bafög* is daardoor ook een goed voorbeeld van de vrijwel altijd metonymische relatie tussen de twee betekenissen in geval van

denotatieve afwijking. Een connotatieve afwijking is vast te stellen tussen het Duitse *Student* en het daarvan afgeleide *Studi*, dat door het *i*-suffix een hypocoristisch karakter aanneemt en vertrouwdheid suggereert (Féry 1997). Een soortgelijk effect valt in het Nederlands en in het Engels ook bij het *o*-suffix te constateren (Van den Toorn 1987, Hinskens 2001), evenals in het Zweeds bij *-is*.

Het basislexeemcriterium onderscheidt *Kurzwörter* van artificiële woorden (*Kunstwörter*) en woordkruisingen (*Wortkreuzungen*, *porte-manteauwoorden*, *blends*). *Kunstwörter* (zie Ronneberger-Sibold 1992) zijn vaak merk- en productnamen waarvan de basisvormen geen lexemstatus hebben; voorbeelden zijn het Engelse *pampers* < *Proctor and Gamble diapers* en het Duitse *Persil* < *Perborate und Silikate*. Woordkruisingen kunnen een basislexeem hebben (denk maar aan Nederlands *stutel* < *studentenhotel*, *digizjine* < *digitaal magazine*, enzovoort), maar noodzakelijk is dat niet, bijvoorbeeld *alcomobilist* ('iemand die te veel gedronken heeft om nog veilig te kunnen rijden', zie Meesters 2004:131-134). Bekende woordkruisingen zonder basislexeem uit het Engels zijn *smog*, *brunch*, *motel* en meer recentelijk *smirting* < *smoking* + *flirting* (wat mensen doen wanneer ze door de antirookwetgeving verplicht zijn om samen in de buitenlucht te staan roken). Het basislexeemcriterium voor afkortingen heeft bij strikte interpretatie tot gevolg dat ontleende afkortingen alleen maar afkortingen zijn in de taal van het basislexeem, niet in de taal waarin de afkorting ontleend werd. Aangezien afkortingen als *CD*, *DVD*, *radar* en *laser* Engelse basislexemen hebben, zouden ze in het Nederlands, Duits, Zweeds, enzovoort dus niet als afkortingen maar als gewone, zij het ontleende (of in de terminologie van Meesters 2004: 'anderstalige') lexemen beschouwd moeten worden; het Duitse *Flak* < *Flugabwehrkanone* 'luchtafweergeschut' telt dan weer in het Engels, waar het eveneens voorkomt (onder andere in *to get flak* 'kritiek over zich heen krijgen'), niet als afkorting. Het is overigens niet moeilijk om voor het basislexeemcriterium allerlei grens- en twijfelgevallen te bedenken, zoals diverse internationalismen zonder duidelijke ontleningsgeschiedenis (*tv*, *bus*, *cello*), afkortingen waarvan het basislexeem alleen in de vakterminologie gekend is (*laser*, *radar*, *HIV*, *AIDS*, *IVF*), enzovoort. Toch blijft het basislexeemcriterium bij taaloverschrijdend onderzoek een belangrijk methodologisch principe om de gebruikte afkortingsprocedures per taal van elkaar te kunnen scheiden.

2.2. Status en functie

Een ander interessant probleem is de vraag naar de theoretische status van *Kurzwortbildung*. Is het vormen van afkortingen eigenlijk überhaupt morfologie? Om hierop een antwoord te kunnen geven moet men eerst en vooral vaststellen dat (grafonemische) afkortingen wel degelijk woorden zijn (Kobler-Trill 1994; zie ook Joosten 1998:24-27); het afkorten zou dus wel degelijk binnen het bereik van de woordvorming moeten vallen. Dan nog kan men echter argumenteren dat *Kurzwortbildung* de betrokken basislexemen in zekere zin alleen maar verdubbelt en geen nieuwe lexemen met eigen referenten creëert; Duke & Nübling (ter perse) beschouwen *Kurzwortbildung* daarom niet als onderdeel van de woordvorming in de

gangbare zin. Wahl (2002:4-6) wijst dan weer op het feit dat *Kurzwortbildung* op grond van herkenbare regels en principes nieuwe wortels schept die op hun beurt deel van het lexicon gaan uitmaken en zich ertoe lenen om er door middel van welbekende procedés nieuwe woorden mee te vormen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het Nederlandse *pinnen*, maar ook voor min of meer occasionele samenstellingen als het Nederlandse *borecasector*, het Duitse *FDJ-Uniform* (gevormd met de afkorting *FDJ* < *Freie Deutsche Jugend*, de jeugdorganisatie van de voormalige DDR) en het Engelse *scuba-diving* (waarbij *scuba* een afkorting voor *self-contained underwater breathing apparatus* is). Wahl (2002) stelt daarom voor, geen al te enge definitie van woordvorming te hanteren, en beschouwt *Kurzwortbildung* als onderdeel van woordvorming in de ruime zin.

Een aspect dat van *Kurzwortbildung* een wel bijzonder interessant type woordvorming maakt, heeft betrekking op de functie van afkortingen (zie hierover onder meer Joosten 1998:138-145 en Wahl 2002:8f.). Daarbij denken we niet zozeer aan de communicatieve eigenschappen van afkortingen zoals economie en efficiëntie bij de informatieoverdracht, en ook niet primair aan het feit dat het gebruik van afkortingen sociale groepen kan markeren en dat afkortingen zich bijzonder goed tot ‘prädikationsfreie Referenz’ lenen – al verklaart vooral dit laatste waarom afkortingen sinds de negentiende eeuw in neutraal, vak- en disciplinegebonden taalgebruik (*Fachsprachen*) geliefd zijn, vanwaaruit ze zich vaak naar het gewone taalgebruik gaan verspreiden (Steinhauer 2000). Veeleer gaat het ons om een feit dat pas uit het taalvergelijkend onderzoek van Ronneberger-Sibold (1992; zie ook 1996) naar voren gekomen is, namelijk dat afkortingen zowel in het Duits als in het Frans bij voorkeur gevormd worden tegen de structurele tendensen van de normale, onafgekorte woordenschat in. Ronneberger-Sibold (1992 en 1996) gaat zelfs nog verder en stelt dat afkortingen voor de taalgebruikers een middel zouden zijn om ‘ideale’ woorden in hun taal te creëren; dit is mogelijk omdat het afkorten in principe outputgeoriënteerd is, in tegenstelling tot historische klankveranderingen, die regelgeoriënteerd zijn en hooguit per toeval tot het ontstaan van synchroon geprefereerde woordstructuren kunnen leiden. Zij spreekt daarom ook bewust over ‘technieken’ voor het vormen van afkortingen, nooit over ‘regels’ (1992:164). De overweging dat afkorten een outputgeoriënteerd procedé is, lijkt ook achter de redenering van Booi (1979) te liggen, die stelt dat afkortingen ‘opzettelijk’ gevormd worden en daarom buiten het domein van de morfologie vallen; vooral in de Engelstalige literatuur wordt het afkorten vaak ook als ‘creatief’ woordvormingsprocedé voorgesteld en daarom uit de morfologie uitgesloten (zie Hinskens 2001:43). Afkortingen tonen echter aan dat de grens geenszins scherp te trekken valt, want ondanks alles kent het afkorten toch ook zijn eigen regels en principes en combineert het creativiteit met productiviteit (Hinskens 2001:43; zie ook Reker & Streekstra 1988:201-202, Joosten 1998:24-25). Het lijkt daarom zinvol het afkorten op het gebied van de ‘marginale morfologie’ te situeren, wat uitstekend past bij het feit dat Meesters (2004) bij zijn verkenning van dit terrein aan bepaalde types afkortingen opvallend veel aandacht besteedt.

3. Afkortingen als studieobject

3.1. Typologie

Vooraleer we tot het vergelijken van afkortingen in verschillende talen kunnen overgaan, moeten we eerst een terminologie vastleggen die ons in staat stelt om genuanceerde uitspraken over verschillende soorten afkortingen te doen. Overzien we de terminologische tradities in de talen die ons interesseren, dan valt vooral de verscheidenheid aan indelingen op. In het Engels bijvoorbeeld worden *abbreviations* vaak onderverdeeld in *clippings*, *acronyms* en *blends*, waarbij *acronym* ongeveer overeenkomt met twee soorten grafonemische afkortingen die in het Nederlands vaak initiaalwoorden (bijvoorbeeld *tv*) en letterwoorden (bijvoorbeeld *NAVO*) genoemd worden, maar ook puur grafemische afkortingen (bijvoorbeeld *etc.*) kan omvatten. De *clippings* worden door Marchand (1969:441-446) onderverdeeld in *fore-clippings* als *deli* < *delicatessen*, *back-clippings* als *loid* < *celluloid*, en *clipping compounds* als *Eurasia* < *Europe* + *Asia*. Een vierde type *clippings*, waarbij het middenstuk van het basislexeem behouden blijft (*flu* < *influenza*, *Liz* < *Elizabeth*), blijft bij Marchand zonder naam. Wat het Nederlands betreft, wezen we eerder al op de indeling *grafemische afkorting* – *grafonemische afkorting*, die door Joosten (1998) geïntroduceerd werd en die ook wij volgen omdat zij het best met het fundamentele verschil tussen *Abkürzung* en *Kurzwort* rekening houdt. In het inmiddels verschenen woordenboek *Afkortingen* uit de Van Dale-reeks (hier geciteerd als Van Dale 2003) wordt dit terminologisch onderscheid echter weer genegeerd. De daarin gehanteerde typologie kan als volgt weergegeven worden (met helemaal rechts de Duitse termen volgens Ronneberger-Sibold 1992):

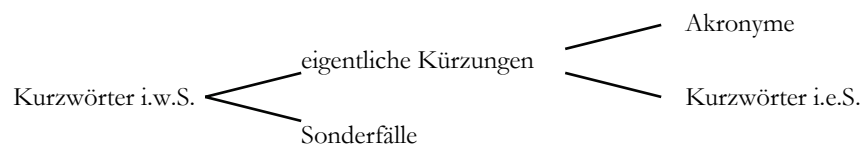
afkortingen	initiaalwoorden	(<i>PvdA</i> , <i>tv</i>)	–	Buchstabierwörter
	letterwoorden	(<i>NAVO</i> , <i>Unicef</i>)	–	Lautinitialwörter
	verkortingen	(<i>depri</i> , <i>prof</i> , <i>horeca</i>)	–	Kopfwörter
	symbolen	(<i>Ag</i> , <i>MB</i>)	–	Symbole / Abkürzungen
	echte afkortingen	(<i>enz</i> , <i>d.w.z.</i>)	–	Abkürzungen

Hier dient *afkorting* dus opnieuw als de meest algemene term. Om het verschil tussen grafemische en grafonemische afkortingen te kunnen weergeven, worden grafemische afkortingen hier evenwel ‘echte afkortingen’ genoemd, alsof grafonemische afkortingen in een of ander opzicht ‘onecht’ zouden zijn. Opmerkelijk is ook de term *verkorting*, die in Nederlands goed ingeburgerd is, terwijl hij in het Duits (‘*Verkürzung*’) noch in de *Kurzwortforschung* noch daarbuiten gebruikelijk is; in plaats daarvan treft men onder andere bij Kobler-Trill (1994) en Ronneberger-Sibold (1992) de term *Kopfwörter* aan. In de Scandinavische talen komt een term als *verkorting* dan weer overeen met *afkorting* in de ruime zin. Voor het Zweeds geldt

förkortning zelfs als de meest algemene categorie en wordt deze verder onderverdeeld in *keortord* (vergelijk *Kurzwort*), *initialord* (vergelijk *Initialwort*), *kortning* en *ellips* (Nübling 2001).

Wat het Duitse onderzoek naar afkortingen (*Kurzwortforschung*) betreft, werd reeds op het bestaan van enkele uiteenlopende typologiseringsgewezen. Voor Kobler-Trill (1994) is *Kurzform* de meest algemene term, waaronder *Abkürzung* (grafemische afkorting) en *Kurzwort* (grafonemische afkorting) vallen. Kenmerkend voor haar aanpak is dat grafonemische afkortingen verder onderverdeeld worden naargelang het aantal segmenten uit het basislexeem dat in de afkorting behouden is: is dat maar één segment, dan spreekt zij over *unisegmentale Kurzwörter*; zijn het er verschillende, dan is er sprake van *multisegmentale Kurzwörter*. Deze twee groepen worden verder onderverdeeld volgens criteria die hier minder van belang zijn. Overigens wordt de indeling in unisegmentale en multisegmentale afkortingen door Joosten (1998) uitsluitend op grafemische afkortingen toegepast, terwijl hij ze (onzes inziens terecht) achterwege laat wanneer het om grafonemische afkortingen gaat.

De voor ons belangrijkste (want specifiek voor taaloverschrijdend onderzoek ontworpen) typologie van Ronneberger-Sibold (1992) stelt net als die van Kobler-Trill het fundamentele onderscheid tussen *Abkürzungen* en *Kurzwörter* voorop. Ronneberger-Sibold heeft het echter over *Kurzwörter i.w.S.* (= *im weiteren Sinne*, ‘in ruime zin’), omdat er volgens haar ook *Kurzwörter i.e.S.* (= *im engeren Sinne*) zijn. Deze laatste spelen pas een rol op het derde niveau van haar typologie, hier helemaal rechts:

Door onderscheid te maken tussen *eigentliche Kürzungen* en *Sonderfälle* (‘speciale gevallen’) wil Ronneberger-Sibold een volgens haar belangrijk verschil aangeven, namelijk dat alleen bepaalde afkortingsprocedures nieuwe, zelfstandige wortels creëren. Het zijn deze laatste (samengevat als *Kurzwörter im engeren Sinne*) die in taaloverschrijdend perspectief de meest opvallende patronen en waarnemingen opleveren wat betreft preferenties met betrekking tot het aantal en de structuur van de syllaben, enzovoort. De drie categorieën (*Akronyme*, *Kurzwörter im engeren Sinne*, *Sonderfälle*) worden door Ronneberger-Sibold dan weer als volgt onderverdeeld, met ter vergelijking rechts de overeenkomstige Nederlandse categorieën plus enkele Duitse en Nederlandse voorbeelden (Kw. = *Kurzwörter*):

Akronyme:

Buchstabierwörter	<i>LKW</i>	initiaalwoorden	<i>LP, tv</i>
Lautinitialwörter	<i>TÜV</i>	(zuivere) letterwoorden	<i>VARA, SOA</i>
Silbeninitialwörter	<i>Kribo</i>	splintercomposita	<i>boreca, trafo</i>

Kw. i.e.S.:

Kopfwörter	<i>Reha, Prof</i>	kopwoorden	<i>lab, aso, homo, prof</i>
Endwörter	<i>Bus</i>	staartwoorden	<i>loog, bus, Dora</i>
Rumpfwörter		rompwoorden	<i>refo, Lisa, Han</i>
diskontinuïerliche Kw.	<i>Moped</i>	---	<i>(sjaars)</i>

Sonderfälle:

Pseudoableitungen	<i>Alki</i>	splinterafleidingen	<i>slomo</i>
Kürzungskomposita	<i>U-Bahn</i>	partiële afkortingen	<i>o-dag, V-Raad</i>
gebundene Kürzungen	<i>Dimido- Professor</i>	partiële afkortingen	<i>lat-relatie, SIS-kaart</i>
elliptische Kürzungen	<i>Rad</i>	elliptische afkortingen	<i>plaat</i>

Ronneberger-Sibolds typologie heeft haar praktische nut intussen overigens al ruimschoots bewezen, niet alleen dankzij Ronneberger-Sibolds eigen Duits-Franse studie (1992) maar ook omdat ze door Nübling en haar collega's voor hun taalvergelijkend onderzoek (Duke & Nübling, te versch.) over afkortingen in de (vooral Noord-)Germaanse talen overgenomen werd. Aangezien wij grafonemische afkortingen in verschillende talen op een manier in kaart trachten te brengen die de vergelijkbaarheid met afkortingen in de Scandinavische talen veiligstelt, gaan ook wij van de typologie van Ronneberger-Sibold uit, al gebruiken we daarbij in de mate van het mogelijke de bovengenoemde Nederlandse termen. Deze werden grotendeels overgenomen uit Joosten (1998) en Joosten & Smessaert (1999), en aangevuld met *splinterafleiding* (Meesters 2004:150) en onze eigen term *elliptische afkortingen*.

3.2. Methodologie: 'prototypische vergelijking' (Duits–Zweeds)

De methode waarmee afkortingen in verschillende talen vergeleken kunnen worden, wordt door Nübling (2001) 'prototypischer Vergleich' genoemd. Daarbij spelen (minstens) vijf criteria een rol: het aantal en de structuur van de syllaben waaruit afkortingen bestaan; de fonologie en grafematiek van de afkortingen; hun flexie; hun geslacht ten opzichte van het basislexeem; en de woordsoorten en de domeinen van het lexicon die aan afkorting onderhevig zijn. (Andere, bijkomende onderzoekscriteria, gehanteerd door onder andere Joosten 1998, komen later ter sprake.) De vergelijking heet 'prototypisch' omdat het onderzoek niet op het verzamelen van zoveel mogelijk afkortingen gericht is en ook niet primair de statistische frequentie van afkortingen in teksten, et cetera wil achterhalen. Met de bekende polemiek tegen de Nederlandse 'afko-rage', de Duitse 'Aküspra' (< *Abkürzungssprache* 'afkortingstaal'), enzovoort heeft de methode van 'prototypische vergelijking' al helemaal niets te maken. Veeleer moet deze aanpak taalspecifieke tendensen bij het vormen van afkortingen naar voren brengen, waardoor convergenties en divergenties ten opzichte van andere talen

aan het licht kunnen komen en wellicht vanuit een breder taaltypologisch perspectief verklaard kunnen worden. Onderzocht wordt het lexicon van gemeenschappelijk dagelijks gebruik (*Normalwortschatz*), dus geen pure vakterminologie; in de mate van het mogelijke worden ook eigennamen en ontleningen achterwege gelaten. Als bronnen dienen vooral woordenboeken, taalkundige werken, populariserende essays (voor het Nederlands bijvoorbeeld Kuitenbrouwer 1987:30-38) en occasionele waarnemingen uit het dagelijkse leven; uiteraard spelen ook gespecialiseerde uitgaven een rol waarin afkortingen bijeengebracht en verklaard worden, bijvoorbeeld de reeds vermelde lijst afkortingen in de Van Dale-reeks en het recente Duitse *Wörterbuch der Abkürzungen* uit de Duden-reeks (Steinhauer 2005). Grootschaliger onderzoek zal daarnaast ook van gecomputeriseerde tekstcorpora gebruik kunnen maken, zoals dat voor sommige talen reeds gebeurd is, zij het met eerder beperkte middelen (Kobler-Trill 1994, Joosten 1998, Lemey 2002, Gardin 2002, Wahl 2002). Vooral het gebruik van corpora recente spreektaal, SMS-taal en dergelijke zou het conservatief-impressionistische karakter van gedrukte bronnen kunnen compenseren.

Nüblings onderzoek naar afkortingen in het Duits en in het Zweeds (2001) kan een goede indruk geven van hoe een 'prototypische vergelijking' van afkortingen in z'n werk gaat. Wat de soorten afkortingen betreft die in het Duits en in het Zweeds voorkomen, blijkt dat kopwoorden in de twee talen het meest frequent en productief zijn; in het Duits zijn daarnaast ook splintercomposita betrekkelijk frequent en productief, terwijl dit type in het Zweeds nauwelijks voorkomt. Bij de splinterafleidingen komt het Duitse suffix *-i* functioneel en qua productiviteit overeen met het Zweedse *-is*, dat eveneens vaak een hypocoristisch effect heeft (*Alki* respectievelijk *alkis* 'alcoholicus'). In het Zweeds komen bij afkortingen naast *-is* ook *-e*, *-o* en *-a* voor. In het Duits zijn *-e* en *-o* zeldzaam, *-er* is nog zeldzamer (*Füller* < *Füllfederhalter* 'vulpen', en wellicht in analogo daaraan ook *Bleier* < *Bleistift* 'potlood'), de *-a* komt helemaal niet voor. Toch is er een zekere functionele overlapping te constateren, want het Zweedse *a*-suffix is juist kenmerkend voor naamwoorden die aan vrouwelijke personen refereren, net zoals het *e*-achtervoegsel in het Duits (*Putze* < *Putzfrau*, *Lesbe* < *lesbische Frau*, *Emanze* < *emanzipierte Frau* – alle drie met negatieve connotatie). Partiële afkortingen (type *Kürzungskomposita*) zijn in de twee talen frequent en productief (Duits *O-Saft* < *Orangensaft*, *V-Mann* < *Verbindungsmann* 'informant in het misdaadmilieu' of *Vertrauensmann*), met veel homofonie bij het eerste, afgekorte element (Duits *U-* in *U-Boot* < *Unterseeboot* 'onderzeeër', *U-Haft*, *U-Musik*, enzovoort; vergelijk Zweeds *u-* in *u-land* < *utvecklingsland* 'ontwikkelingsland', *u-båt* 'onderzeeër'). In het Zweeds kunnen partiële afkortingen van dit type ook in één woord geschreven worden (*uland*, *ubåt*), wat in het Duits uitgesloten is. Opmerkelijk is verder dat het elliptische afkorten (dat wil zeggen afkorten door 'vrijmaken' van gebonden morfemen als in *blås* < *blåsensemble* 'fanfare' en *plan* < *flygplan* 'vliegtuig') in het Zweeds productiever is dan in het Duits.

Wat de karakteristieke eigenschappen van de afkortingen zelf betreft, overlopen we Nüblings waarnemingen naar aanleiding van de vragen die zich aandienen als men de bovenvermelde vijf criteria toepast op Ronneberger-Sibold's *Kurzwörter im engeren Sinne*.

- *Zijn afkortingen monosyllabisch of polysyllabisch? Zijn de syllaben waaruit ze bestaan open of gesloten?*

Het Zweeds vertoont een sterke tendens tot afkortingen die monosyllabisch en gesloten zijn, of anders tot bisyllabische afkortingen met twee gesloten syllaben; dit laatste is vaak het gevolg van de aanwezigheid van het *is*-suffix in de tweede syllabe. Deze trend is opvallend omdat de algemene, onafgekorte woordenschat van het Zweeds juist een sterke voorkeur heeft voor de open syllabe (bijvoorbeeld CV). Voor het Duits vallen de waarnemingen met betrekking tot het aantal syllaben in afkortingen meer gedifferentieerd uit, toch valt meteen op dat veel Duitse afkortingen sterk van hun Zweedse tegenhangers verschillen (Duits *Alki* vs. Zweeds *alkis*, Duits *Labo* vs. Zweeds *labb*, Duits *Mikro* vs. Zweeds *mick*, Duits *Porno* vs. Zweeds *porr*). Dit komt onder andere omdat monosyllabische afkortingen in het Duits maar een betrekkelijk kleine minderheid vormen en Duitse *Kurzwörter im engeren Sinne* veeleer tot bisyllabiciteit neigen. Ook wat de structuur van de syllaben betreft, valt het beeld genuanceerd uit: terwijl monosyllabische afkortingen tot de gesloten syllabe neigen, hebben polysyllabische afkortingen juist een voorkeur voor open syllaben, waarbij de anders erg frequente sjwa-klank vermeden wordt (wat onder andere verklaart waarom volle vocale suffixen, vooral de *-i*, bij Duitse afkortingen zo populair zijn). Daardoor gaan afkortingen echter ook in het Duits in tegen de dominante trend van de algemene onafgekorte woordenschat, want die tendert in het Duits juist tot de gesloten syllabe (bijvoorbeeld CVC). De verklaring voor de uiteenlopende preferenties in het Duits en in het Zweeds is vermoedelijk typologisch van aard: het (Hoog)duits vertegenwoordigt vrij goed het ideaal van de *stress-timed language* of *Akzentsprache*, terwijl het Zweeds juist een goed voorbeeld van een *syllable-timed language* of *Silbensprache* is. Accenttalen trachten het woord als informatie-eenheid te profileren (vandaar ook de alternatieve term *Wortsprache*, bijvoorbeeld Nübling & Schrambke 2004) en hebben daarom een voorkeur voor gesloten syllaben; syllabetalen daarentegen optimaliseren de syllabe, met een voorkeur voor open syllaben (liefst CV) als gevolg (Auer 2001). *Kurzwörter im engeren Sinne* gaan tegen deze voorkeur in door gebruik te maken van syllabestructuren die in de gewone, onafgekorte woordenschat ondergerepresenteerd zijn: in de accenttaal Duits is dat de open syllabe, in de syllabetaal Zweeds is het de gesloten syllabe.

- *Worden afkortingen ten opzichte van hun basislexeem fonologisch aangepast? Wordt deze aanpassing in de grafematiek weerspiegeld of blijft de schrijfwijze van het basislexeem behouden?*

In het Zweeds worden afkortingen fonologisch en grafematisch in grote mate aangepast aan de onafgekorte woordenschat; dit houdt in dat medeklinkers gegemineerd worden om de korte uitspraak van de voorafgaande klinker aan te geven (*laboratorium* > *labb*, *mikrofon* >

mick) en dat letterwoorden regrafemisering kunnen ondergaan (*BH* > *bebâ*, *TV* > *teve*). In het Duits met zijn veel minder fonologisch gerichte grafematiek worden afkortingen amper in de gewone woordenschat geïntegreerd: regrafemisering van letterwoorden komt alleen in welbepaalde, uitzonderlijke gevallen voor (bijvoorbeeld wél bij *BH* > *Beba*, maar nooit bij *TV* > **Tevau*), en geminatie is alleen maar gebruikelijk vóór het *i*-suffix: vandaar <nn> in *Hunni* < *Hunderteuroschein* ‘100 €-biljet’, maar nooit <bb> in *Abi* < *Abitur*, omdat *-i* hier uit het basislexeem stamt en dus geen suffix is. Hierdoor komt het gelijkvormigheidsbeginsel (*Morphemkonstanzprinzip*) tot uiting dat de Duitse grafematiek, in tegenstelling tot de Zweedse, doorgaans volgt (onder meer Fuhrhop 2005:25).

- *Worden afkortingen gereflecteerd? In welke mate stemt hun verbuiging overeen met die van de normale woordenschat?*

Uiterekend in het Duits, een taal met een rijke flexionele morfologie, kennen afkortingen bijna geen flexie. In het Zweeds daarentegen kennen afkortingen juist een heel rijke flexie (met steeds gesloten eindsyllaben dankzij de meervoudsuitgangen *-or*, *-ar*, *-er*, *-n*, *-ø*): het gesuffigeerde bepaalde lidwoord en de meervoudsvorming zijn dezelfde als die in de onafgekorte woordenschat. Een uitzondering is de meervoudsvorm op *-s*, die in de algemene woordenschat van het Zweedse uitsluitend bij woorden van vreemde oorsprong voorkomt en bij afkortingen helemaal niet. Juist de *-s* is in het Duits dan weer bijna de enige uitgang die bij nominale afkortingen voorkomt, namelijk in de genitief enkelvoud en in het meervoud: voorbeelden zijn *der PKW*, genitief *des PKW(s)*, meervoud *die PKW(s)* (vergelijk dit met het basislexeem *der Personenkraftwagen* ‘de auto’, genitief *des Personenkraftwagens*, meervoud *die Personenkraftwagen*) en *das Labor*, *des Labors*, *die Labors* of *Labore* (terwijl het meervoud van het basislexeem *das Laboratorium* altijd *die Laboratorien* luidt). Op het gebied van de flexie onderscheiden zich Duitse afkortingen dus sterk van de onafgekorte woordenschat, terwijl Zweedse afkortingen dat nauwelijks doen.

- *Veranderen afkortingen van geslacht ten opzichte van hun basislexeem?*

In het Zweeds veranderen afkortingen vaker van geslacht ten opzichte van hun basislexeem dan in het Duits. De richting van verandering is meestal *utrum* > *neutrum* (bijvoorbeeld *facksföreningen* ‘vakbond’ > *facket*), toch er komen ook heel wat veranderingen in de omgekeerde richting voor. Een van de weinige overeenkomstige gevallen in het Duits is de verandering van *die Fotografie* naar *das Foto* (vrouwelijk > onzijdig), wellicht gemotiveerd door het synoniem *das (Licht)bild* en het wegvallen van het genusbepalende vrouwelijke suffix *-ie*.

- *Welke woordsoorten worden vooral afgekort? Uit welke domeinen van het lexicon komen afkortingen vooral?*

In het Duits worden bijna uitsluitend zelfstandige naamwoorden afgekort. In het Zweeds daarentegen worden ook bijvoegelijke naamwoorden en (vooral) werkwoorden afgekort.

Afgekorte werkwoorden zijn meestal lange gallicismen (*kvalificera* > *kvala*, *fotografera* > *fota*); afgekorte bijvoeglijke naamwoorden (die trouwens doorgaans met *-is* gesuffigeerd worden) worden uitsluitend predicatief en ongefleeteerd gebruikt. Op dit laatste punt wijken ze dus af van onafgekorte bijvoeglijke naamwoorden, want die worden in het Zweeds ook bij predicatief gebruik gefleeteerd. Wat de domeinen van het lexicon betreft waaruit afkortingen afkomstig zijn, zijn er verbazingwekkend weinig overlappingsen tussen de twee talen. In het gesproken Duits wordt bijvoorbeeld een groot deel van de woordenschat afgekort die met de universiteit te maken heeft: van de *Zula* (< *Zulassungsarbeit* ‘toelatingswerk’) die menig toekomstige *Ersti* (< *Erstsemesterstudent* ‘eerstejaarsstudent’) moet indienen voordat hij zich bij het *Imma(trikulations)büro* van zijn *Uni* als *Studi* (< *Student*) kan inschrijven, tot de *Habil* (< *Habilitationschrift* ‘postdoctoraal proefschrift’), die de *Assi* (< *Assistent*) na de *Diss(ertation)*, ‘doctoraal proefschrift’) moet verdedigen om ooit *Prof* (< *Professor*) te kunnen worden – bijna alles wordt afgekort, al dan niet met toevoeging van *-i*. In het Zweeds is dit maar heel uitzonderlijk het geval. In het Zweeds is het onder andere de sector van het sociale en financiële beleid die veel afkortingen oplevert (bijvoorbeeld *a-kassa* < *arbetslöshetskassa* ‘fonds voor werkloosheidsuitkeringen’, *flexa* < *flextid* ‘flexibele werkuren’, *ATP* > *allmän tilläggspension* ‘aanvullend pensioen’). In dit deel van het lexicon zijn er dan weer in het Duits geen afkortingen gangbaar.

4. Afkortingen in het West-Germaans

4.1. Typologie

In vergelijking met het reeds vrij gedetailleerde beeld dat we kunnen schetsen van afkortingen in het Duits en in het Zweeds, staat het vergelijkend onderzoek naar afkortingen in de andere West-Germaanse nog aan het begin. We geven in het volgende dan ook met de nodige terughoudendheid het beeld weer dat ontstaat als men de Duits-Zweedse vergelijking uitbreidt met het Nederlands en het Engels, met als voornaamste bronnen de (in beperkte mate op corpusonderzoek gebaseerde) licentiaatsverhandelingen van Lemey (2002) en Gardin (2002).

Wij beginnen met initiaalwoorden en letterwoorden, twee typen die in de algemene woordenschat van de drie West-Germaanse talen betrekkelijk zelden voorkomen; veel frequenter zijn zij echter in vak- en disciplinegebonden terminologie. Vergelijkt men de twee typen onderling, dan blijkt dat initiaalwoorden als Duits *AB* < *Anrufbeantworter* ‘antwoordapparaat’, Nederlands *CAO* < *collectieve arbeidsovereenkomst*, Engels *ESP* < *extrasensory perception* in de algemene woordenschat van alle drie talen frequenter zijn dan letterwoorden als Duits *ASU* < *Abgassonderuntersuchung* ‘onderzoek van voertuigen op schaadstof-uitstoot’, Duits *ZOB* < *Zentraler Omnibusbahnhof* ‘centraal busstation’, Nederlands *BOM* < *bewust ongehuwde moeder*, *SOA* < *seksueel overdraagbare aandoening*. Letterwoorden komen als appellativa in de algemene woordenschat het meest in het Engels voor (*RAM*, *ROM*, *WASP*), in het Duits en

Nederlands veel minder. Dat het Duits en het Nederlands heel veel initiaal- en letterwoorden aan het Engels ontleen (denk maar aan *CD*, *DVD*, *AIDS*, *UFO*, enzovoort), werd boven reeds aangestipt; daarbij komt het soms tot een afwijkende classificatie, bijvoorbeeld van het Engelse initiaalwoord *UFO* als letterwoord in het Duits ([u:fo]); het Engelse *IRA* (< *Irish Republican Army*) wordt dan weer zowel in het Engels ([ai-a^r-ei]) als in het Duits ([i-er-a:]) als initiaalwoord geïnclassificeerd, terwijl het in het Nederlands een letterwoord is ([i:ra]). Een grensgeval binnen eenzelfde taal is *FAZ* < *Frankfurter Allgemeine Zeitung*: De afkorting wordt bij voorkeur als initiaalwoord uitgesproken ([ef-a-tset]), maar soms komt ook de uitspraak als letterwoord ([fats]) voor, die vertrouwdheid en sympathie suggereert. Hetzelfde geldt voor *USA* ([u-es-a:] vs. [u:za]). Joosten (1998:75) meldt overeenkomstige waarnemingen voor *KUL* < *Katholieke Universiteit Leuven*. Overigens worden letterwoorden in de drie talen geregeld op een manier gevormd die tot een opzettelijke homofonie met woorden uit de algemene woordenschat leidt. Het (Belgisch-)Nederlandse *MUG* < *mobiele urgentiegroep* (vergelijk *mug*) is hiervan een goed voorbeeld.

Het vormen van splintercomposita is een redelijk productief procedé in het Duits (*Kripo* < *Kriminalpolizei*, *Trafo* < *Transformator*, *Info* < *Information*, *Sofi* < *Sonnenfinsternis* ‘zonsverduistering’) en ook in het Nederlands (*minco* < *mindervaardigheidscomplex*, *doka* < *donkere kamer*, *stuji* < *studiefinanciering*, enzovoort; zie Meesters 2004 voor uitvoerige discussie). De ‘afko-rage’ waarop Kuitenbrouwer (1987:30-38) wees, bestond overigens juist in een verhoogde productie van splintercomposita van het type *afko*. Frequente Nederlandse splintercomposita die op reeksen gebaseerd zijn (en daardoor geen basislexeem in de enge zin hebben), zijn *horeca* < *hotel–restaurant–café*, *hafabra* < *harmonie–fanfare–brassband* en *holebi* < *homosexueel–lesbisch–bisexueel* (vergelijk echter Meesters 2004:111, die dit type tot de acroniemen rekent). Een bekend voorbeeld uit het Duits is *Benelux*, al wordt dit uitsluitend gebonden gebruikt (*die Benelux-Staaten*) in tegenstelling tot *de Benelux* in het Nederlands. In het Engels zijn splintercomposita eerder zeldzaam, al zijn juist de schaarse voorbeelden van dit type internationaal bijzonder bekend (bijvoorbeeld *sci-fi* < *science-fiction*, *hi-fi* < *high fidelity*). Het vormen van kopwoorden is dan weer in alle drie talen erg productief. Voorbeelden zijn Duits *opti* < *optimal*, *Uni* < *Universität*, *Repro* < *Reproduktion*, *Schoko* < *Schokolade*, Nederlands *bieb* < *bibliotheek*, *bios* < *bioscoop*, *juf* < *juffrouw*, *aso* < *asociaal*, Engels *ad* < *advertisement*, *bra* < *brassière*, *deli* < *delicatessen*, *gas* < *gasoline* en (met een woordgroep als basislexeem) *pub* < *public house* ‘kroeg’. In het Duits is de voorkeur voor dit type het zwakst.

Staartwoorden, rompwoorden en *diskontinuerliche Kurzwörter* zijn in de drie talen als appellativa betrekkelijk zeldzaam. Het vormen van staartwoorden is het meest productief in het Engels (*burger* < *hamburger*); in het Duits lijken alleen *Bus* en *Cello* (< *Violoncello*) voor te komen, *loog* < *psycholoog* is een bijkomend voorbeeld uit het Nederlands. Rompwoorden zijn geliefd voor eigennamen (*Lisa* / *Liza* < *Elisabeth* / *Elizabeth*, ook bijvoorbeeld Nederlands *Bas* < *Sebastiaan*), verder zijn ze zeldzaam (Engels *flu* < *influenza*, *fridge* < *refrigerator*). *Diskontinuerliche Kurzwörter* als appellativa komen heel af en toe in het Duits voor (*Flak* < *Flugab-*

webrkanone ‘luchtafweergeschut’); in het Engels en het Nederlands zijn ze praktisch onbekend, met het studentikoze *sjaars* als uniek voorbeeld uit het Nederlands (< *eerstejaars*, een kopwoord afgeleid van *eerstejaarsstudent*). Ook in het Zweeds zijn ze trouwens zeldzaam (*stins* < *stationsinspektör* ‘toezichter van een spoorwegstation’).

Splinterafleidingen zijn in het Nederlands en in het Engels zeldzamer dan in het Duits (en in het Zweeds). Het Duits geeft de voorkeur aan het *i*-suffix (*Alki* < *Alkoholiker*, *Studi* < *Student*, *Kuli* < *Kugelschreiber* ‘balpen’), terwijl het Nederlands veeleer het *o*-suffix preferereert (*lesbo* < *lesbienne*, *slomo* ‘slome persoon’, *positivo* < *positief ingestelde persoon*); ook *-a* en *-er* komen voor, en het resultaat is altijd een persoonsnaam of een adjectief (Meesters 2004:150). In het Engels treft men het *i*-suffix in verschillende realisaties aan (*telly* < *television*, *banky* < *handkerchief*, *bookie* < *bookmaker*, *yuppie* < *young upwardly mobile professional*), zelden ook *-o* (*ammo* < *ammunition* ‘munitie’), *-er* (*footer* < *football*) en een enkele keer zelfs *-ers* (*preggers* < *pregnant*). In het Duits en Nederlands komen twijfelgevallen voor, waarbij de eindvocaal bestanddeel van het basislexeem is, maar ook als suffix geanalyseerd kan worden (*Abi* < *Abitur*, *Chauvi* < *Chauvinist*, ook *opti*, *depri*, enzovoort; Hinskens 2001:42, Meesters 2004:150). Opvallend is dat alle genoemde suffixen een trochee creëren waar die anders door het gewone afkorten niet zou ontstaan (Van den Toorn 1987, Féry 1997); gevallen waarbij geen hypocoristisch effect optreedt (bijvoorbeeld Duits *Pulli* < *pullover*) maken het streven naar een trochee bijzonder duidelijk (Ronneberger-Sibold 1992:9). Assimilaties als in Duits *Wessi* < *Westdeutscher* en *Ossi* < *Ostdeutscher* (en niet **Westi*, **Osti*) helpen bij de fonotactische vereenvoudiging (zie hierover Nübling 2001). De consonantische *-s* die bij Engelse afkortingen soms voorkomt, is daarentegen doorgaans door het meervoud gemotiveerd (*specs* < *spectacles* ‘bril’, *undies* < *underpants* ‘onderbroek’; het reeds genoemde *preggers* < *pregnant* is een uitzondering). Opvallend is dat vocale suffigering bij Engelse afkortingen gedeeltelijk regionaal bepaald is. Zo komen in het Australische Engels massaal afkortingen op *-[i]* en *-o* voor, die in andere regionale variëteiten onbekend en voor Engelstaligen buiten Australië haast onverstaaanbaar zijn: *mozzië* < *mosquito* ‘mug’, *reggo* < (*car*) *registration* ‘dienst inschrijving voertuigen’, enzovoort.

Partiële afkortingen (zowel *Kürzungskomposita* als *gebundene Kürzungen*) zijn typisch voor het Duits (en het Zweeds) en komen ook in het Engels en het Nederlands af en toe voor (met *e-mail* < *electronic mail* als een bekend voorbeeld). Volgens Ronneberger-Sibold verschillen de twee types erin dat de afkorting bij *Kürzungskomposita* een initiaalwoord (*Buchstabierwort*) is. Voorbeelden van partiële afkortingen uit Joosten (1998) zoals *G-plek*, *V-raad*, *N-akte*, *DE-tractie* en *ABC-eilanden* zijn volgens deze indeling dus *Kürzungskomposita*, evenals *o-dag* < *openingsdag* (van Brugge Cultuurstad 2002), terwijl *lat-relatie* en het Belgische *SIS-kaart* onder de (zeldzame) *gebundene Kürzungen* vallen. In het Duits en in het Nederlands komt telkens ook minstens één gebonden splintercompositum voor: Duits *Dimido-Professor* < *Dienstag-Mittwoch-Donnerstag-Professor* ‘professor die alleen maar in het midden van de week aanwezig is’, (Surinaams-)Nederlands *Madivodo* ‘kalender’. Het elliptische afkorten is in het Engels, net

als in het Zweeds, vrij productief (*finals* < *final examinations* ‘eindexamen’, *capital* > *capital letter* ‘hoofdletter’ / *capital city* ‘hoofdstad’ – dit laatste dus met homonymie bij de afkorting). In het Duits en in het Nederlands zijn elliptische afkortingen daarentegen zeldzaam, hoewel zeker niet onbekend (Duits *Rad* < *Fahrrad* ‘fiets’, *Platte* < *Schallplatte*, Nederlands *plaat* < *grammofoonplaat*). Een belangrijk kenmerk van het elliptische afkorten is dat het altijd de morfeemgrenzen respecteert; vandaar dat we gevallen als Nederlands *boemel* < *boemeltrein* in tegenstelling tot bijvoorbeeld Meesters (2004:244) als elliptische afkorting beschouwen en als kopwoord. (Morfeem)splinters (Meesters 2004:103-107) treden bij dit type nooit op. Elliptische afkortingen vertonen ook een speciaal type van semantische concentratie, waarbij bij het afkorten ‘de hele semantische inhoud van het compositum op één samenstellend deel, één constituent, terecht komt’ (Meesters 2004:244). Bij *boemel* (oorspronkelijk een werkwoordsstam) wordt bovendien ook de woordsoort van het basislexeem (namelijk substantief) op de afkorting geprojecteerd (Meesters 2004:244).

4.2. Eigenschappen

Wat het aantal en de structuur van de syllaben betreft die in afkortingen voorkomen, valt op dat Nederlandse en Duitse afkortingen de neiging hebben om overwegend bisyllabisch te zijn (telkens rond 80% in het corpus van Lemey 2002:98). Het Engels neigt sterker tot monosyllabiciteit (ca. 50% volgens Gardin 2002:119) dan deze twee talen; in het Zweeds is de tendens tot monosyllabiciteit nog heel wat sterker. (Uiteraard komen ook afkortingen voor die langer zijn dan bisyllabisch, maar deze vallen dan meestal onder de initiaalwoorden, dus niet onder de *Kurzwörter im engeren Sinne*. Het Duitse *Azubi* < *Auszubildende/r* ‘leermeisje/leerjongen’ is een bekende uitzondering.) Afkortingen in het Nederlands zouden ook overwegend op een open eindsyllabe uitgaan, net als in het Duits (opnieuw telkens rond de 80%), terwijl Engelse afkortingen sterker geneigd zijn om op een gesloten syllabe uit te gaan (ca. 65%). Deze overeenkomst met het Duits moet voor het Nederlands echter genuanceerd worden, want in het dagelijks taalgebruik komt net een betrekkelijk groot aantal gesloten monosyllabische kopwoorden van het type *mic*, *lab*, *bieb*, *scheids* (< *scheidsrechter*) voor die in het Duits óf bisyllabische tegenhangers met één of twee open syllaben (*Mikro*, *Labo*, *Schiri* < *Schiedsrichter*) óf helemaal geen tegenhangers hebben. Het bisyllabisch type met gesloten eindsyllabe (structuur CVVC, Nederlands *bi.os* < *bioscoop*) is in het Duits eveneens erg zeldzaam. Als Duitse afkortingen een gesloten syllabe kennen, dan is dat bij voorkeur de eerste in bisyllabische afkortingen. Het type CVCV (bijvoorbeeld *Kri.po*, *So.fi*, *Tra.fo*, *Sta.s*) is dan ook frequenter dan het type VCCV (bijvoorbeeld *In.fo*); eventueel zorgt een suffix voor de trochee met open eindsyllabe (*Al.ki*). Uitzonderingen met VCVC zijn gewoonlijk initiaalwoorden (*MS* < *Multiple Sklerose*). Engelse bisyllabische afkortingen verkiezen meestal twee open syllaben (bijvoorbeeld *deli*) boven één of twee gesloten syllaben; ook de bovenvermelde splintercomposita *sci-fi* en *bi-fi* horen bij dit type. Aangezien het Engels net als het Duits als klassieke accenttaal geldt, verbaast het niet dat Engelse afkortingen in

dit opzicht met hun Duitse tegenhangers overeenkomen. Nergens (ook niet in het Nederlands) is de neiging om afkortingen met gesloten syllaben te vormen zo sterk als in het Zweeds. De sterke tendens in het Zweeds tot afkortingen die monosyllabisch en gesloten zijn, werd reeds vermeld. Verder zorgt ook het Zweedse *is*-suffix voor veel gesloten eind-syllaben, en de beginsyllabe lijkt in Zweedse polysyllabische afkortingen zelfs altijd gesloten te zijn (*al.kis*).

Met betrekking tot de fonologie en grafematiek van afkortingen valt vast te stellen dat vooral afkortingen die op vreemde woorden gebaseerd zijn, in het Nederlands bijna zo sterk in de algemene woordenschat geïntegreerd worden als in het Zweeds: in gevallen als *bibliotheek* > *bieb* treedt niet alleen verlenging van de klinker op en wordt de codaconsonant stemloos ('Auslautverhärtung'), ook fonografische schrijfwijzen komen geregeld voor (*bieb*, *biep*). Het (vooral Belgisch-Nederlandse) *unief* 'universiteit' wordt eveneens fonografisch geïntegreerd, al gaat het hier eerder om een ontlening uit het Frans. Ook andere, puur fonologische aanpassingen treden op, bijvoorbeeld in het Duits en Nederlands bij *Prof/prof* (< *Professor/professor*, klinker wordt open) en in het Nederlands bij *afko* (< *afkorting*, klinker wordt gesloten). In het Engels worden afkortingen fonologisch geïntegreerd dankzij de diftongering ('stretching') van de eindsyllabe (*discotheque* > *disco*, *high fidelity* > *hi-fi* [hai fai]); gedeeltelijk vindt ook grafemische aanpassing plaats (bijvoorbeeld *bicycle* > *bike* [baik] en *microphone* > *mike* [maik] naar analogie met *like* [laik]; verder ook bijvoorbeeld *fridge* tegenover *refrigerator*). In het Engels en het Nederlands komt af en toe ook regrafemisering van initiaalwoorden voor (Engels *DJ* > *deejay*, Nederlands *tv* > *teevee*), net als in het Zweeds, terwijl dit in het Duits uitgesloten is. Uitgesloten is in het Duits ook het aaneenschrijven van samenstellingen die met afkortingen gevormd worden, wat in het Nederlands heel gangbaar is (*tvzender*, *holebifuij*) en opnieuw als teken van een sterkere integratie van afkortingen in de gewone woordenschat kan gelden.

Wat de flexie aangaat, kent het Nederlands bij afkortingen net als het Duits de uitgang *-s/'s* (*de lab* > *de labs*, *de afko* > *de afko's*), maar ook *-en* komt geregeld voor (*de jap* > *de jappen*; zie verder uitvoerig Joosten 1998:84-111). Opvallend is dat *-en* vooral dient om trocheeën te creëren en dat de twee uitgangen gebruikt kunnen worden om tussen homoniemen te differentiëren (*de profs* < *de professionals* tegenover *de proffen* < *de professoren*; hier blijft de meervoudsuitgang van het basislexeem dus gewoon behouden). Aangezien de meervoudsuitgangen van het Nederlands daarmee uitgeput zijn en het meervoud bij afkortingen altijd gemarkeerd wordt (wat in het Duits veel minder het geval is), zetten zich afkortingen in het Nederlands op flexioneel gebied veel minder duidelijk van de tendensen af die in de gewone, onafgekorte woordenschat gangbaar zijn, en doen ze in dit opzicht veeleer aan hun tegenhangers in het Zweeds denken. Opvallend is ook dat op het gebied van de meervoudsvorming de uiteenlopende tendensen van het Duits en het Nederlands met betrekking tot de syllabestructuur bij afkortingen behouden blijven: wordt het meervoud van Duitse afkortingen als *PKW* en *Labo* ongemarkeerd gelaten, dan krijgt men opnieuw de bij afkorting

gen geprefereerde open eindsyllabe, terwijl het consequenter toepassen van de meervouds-uitgangen in het Nederlands bij afkortingen voor veel meer gesloten eindsyllaben zorgt.

Verandering van genus ten opzichte van het basislexeem is in het Duits, zoals eerder gezegd, heel zeldzaam. Voor het Nederlands wees Van Haeringen reeds op de verandering van geslacht bij *het memorandum* > *de memo* (1967) en *het diapositief* > *de dia* (1968). In tegenstelling tot de meeste gevallen in het Zweeds (en ook tot het enige bekende geval in het Duits, *das Foto*) veranderen *het*-woorden bij afkorting hier dus in *de*-woorden, al komt ook het tegenovergestelde dikwijls voor (Joosten 1998:112-119). Voor het Engels is de kwestie van genusverandering sowieso niet van toepassing.

Wat betreft de woordsoorten en de domeinen van het lexicon die aan afkorting onderhevig zijn, valt op dat in alle vier talen overwegend zelfstandige naamwoorden afgekort worden. Deze tendens is het sterkst in het Duits, terwijl in het Nederlands en in het Engels soms ook adjectieven afgekort worden; deze worden in het Engels geregeld attributief gebruikt (*the fab four*), in het Nederlands komt dit maar af en toe voor, meestal in de jeugdtaal (*een flexie meisje* en dergelijke). In de jeugdtaal is het afkorten van adjectieven sowieso het meest frequent (ook in het Duits, bijvoorbeeld *depri*), waarbij opvalt dat deze dan gesubstantiveerd kunnen worden (vooral in het Nederlands: *een positivo*, *een aso*, enzovoort, maar ook in het Duits: *ein Sponti*, *ein Frusti*). In de vier talen zijn zowel inheemse woorden en nominaalfrasen alsook woorden van vreemde afkomst aan afkorting onderhevig, al is de voorkeur niet uniform. Het Duitse *Lok* < *Lokomotive* en het Engelse *loco* < *locomotive* zijn bijvoorbeeld vrij frequent, het Nederlandse *loc* < *locomotief* en het Zweedse *lok* < *lokomotiv* veel minder. Het afkorten van werkwoorden zoals in het Zweeds lijkt in geen van de drie West-Germaanse talen voor te komen. Schijnbaar afgekorte werkwoorden in het Engels zijn in feite afgekorte zelfstandige naamwoorden die secundair naar werkwoorden geconverteerd zijn (basisnominaal *permanent wave* > afkorting *perm* > werkwoord *to perm*).

Weinig is tot nu toe bekend over geprefereerde domeinen van het lexicon waaruit afkortingen voortkomen. Al met al lijken de West-Germaanse talen het beeld te bevestigen dat uit de Duits-Zweedse vergelijking naar voren kwam, namelijk dat er bij inheemse afkortingen – in tegenstelling tot de talrijke internationalismen en ontleningen uit het Engels – opvallend weinig overlappingsen zijn. Dat heel wat Duitse afkortingen uit de woordenschat van de universiteit voortkomen, werd reeds vermeld; in het Nederlands en het Engels is dat veel minder het geval, in het Zweeds zo mogelijk nog minder. Uniek voor het Nederlands is dat veel afkortingen (met name letterwoorden) uit het domein van het secundair onderwijs stammen (*ASO*, *BSO*, enzovoort), al bevinden we ons hier al in de overgang naar de vakterminologie. Afkortingen die aan Vlaamse universiteiten het statuut van verschillende personeelscategorieën aangeven (*ZAP* < *zelfstandig academisch personeel*, *AAP* < *assisterend academisch personeel*, *ATP* < *administratief-technisch personeel*), horen in dezelfde trend thuis, maar zijn al helemaal vakgebonden en worden uitsluitend intern-administratief of onder collega's gebruikt en begrepen. Een duidelijke voorkeur zoals in het Zweeds met zijn talrijke afkorting-

gen uit het domein van het sociale en financiële beleid valt hoe dan ook noch in het Nederlands noch in het Engels te bespeuren – hoewel uitzonderingen als *sofinummer* < *sociaal-fiscaal nummer* en *SIS-kaart* (met *SIS* < *Sociaal Informatie Systeem*) in Nederland respectievelijk België dan weer tamelijk frequent voorkomen.

5. Conclusies en desiderata

Uit ons overzicht van afkortingen in vier Germaanse talen inclusief het Nederlands is naar we hopen duidelijk geworden dat het ‘prototypische’ vergelijken van afkortingen een erg vruchtbare methode is die observaties oplevert die bij het onderzoeken van één enkele taal uitgesloten zijn. Dit geldt niet alleen voor de typologie en structurele eigenschappen van de afkortingen op zich, maar ook voor de link die er blijkt te bestaan met de meer algemene typologische eigenschappen van de betrokken talen. Dat daarbij juist de eigenschappen van de syllaben een cruciale rol spelen, rechtvaardigt de belangstelling voor de syllabe zoals die reeds door de pionier van het onderzoek naar afkortingen in het Frans, Zumthor (1951:40-41), aan de dag gelegd werd. Het is ongetwijfeld waar dat Zumthor te grafocentrisch te werk ging (Joosten 1998:60) en ook nog niet over de nodige taalkundige methoden kon beschikken om zijn onderzoek op fonologisch gebied de juiste richting te geven. Toch heeft het taaloverschrijdend onderzoek dat sinds Ronneberger-Sibold's vergelijking Duits-Frans (1992) op gang gekomen is, kunnen aantonen dat het juist de taalspecifieke outputpreferenties met betrekking tot de syllabe en het accentpatroon (trochee) zijn die tot de meest interessante conclusies kunnen leiden. Daarom lijkt ook Ronneberger-Sibold's typologie gerechtvaardigd, want het zijn juist de ‘eigenlijke Kurzwörter’ die de meest veelzeggende preferenties vertonen.

Wat afkortingen in het Nederlands betreft, bevestigen deze preferenties in bepaald opzicht de positie van het Nederlands tussen het Duits en het Engels. Sterk vereenvoudigend kan men twee groepen onderscheiden: Duitse en Nederlandse afkortingen (en dan vooral ‘Kurzwörter im engeren Sinne’) neigen tot bisyllabiciteit met open eindsyllabe, terwijl Engelse en Zweedse afkortingen tot monosyllabiciteit met gesloten syllabe neigen. Het gesproken Nederlands is echter meer geneigd dan het Duits om afkortingen met gesloten eindsyllabe te vormen, en het Zweeds is op zijn beurt meer geneigd dit te doen dan het Engels. De trend die uit de combinatie van het aantal syllaben met de syllabestructuur naar voor komt, levert dus de reeks Duits > Nederlands > Engels > Zweeds op, waarbij de leden van de West-Germaanse groep naast elkaar komen te staan en het Nederlands tussen het Duits en het Engels te lokaliseren valt. Opmerkelijk is dat deze volgorde door de (zo men wil) inputpreferenties van de verschillende talen bevestigd wordt, want wat het afkorten van andere woordsoorten dan zelfstandige naamwoorden betreft, staan het Nederlands en het Engels eveneens tussen het Duits enerzijds (bijna uitsluitend afkorting van zelfstandige naamwoorden) en het Zweeds anderzijds (veel afkorting van adjectieven en werkwoorden).

Afgezien van het feit dat de waarnemingen waarop dit beeld berust tot nu toe veelal impressionistisch zijn en zeker nog door een uitgebreid, systematisch onderzoek gestaafd moeten worden, geven zij nu al aanleiding tot heel wat nieuwe vragen, vooral wat het typologische karakter van het Nederlands betreft. Zoals boven vermeld, bevestigt Nüblings onderzoek naar afkortingen in het Duits en in het Zweeds de door Ronneberger-Sibold (1992 en 1996) vastgestelde neiging om afkortingen in de onderzochte talen te vormen tegen de tendensen van de algemene woordenschat in; dit betekent meer specifiek dat bij voorkeur gebruikgemaakt wordt van syllabestructuren die in de onafgekorte woordenschat van de betrokken talen ondergerepresenteerd zijn. Wat voor structuren dit zijn, lijkt op zijn beurt vooral samen te hangen met de positie van de taal op het continuüm accenttalen-syllabetalen. Onderzoek heeft uitgewezen dat een aantal Germaanse talen en variëteiten (waaronder het Luxemburgs en enkele Alemannische dialecten in Zuidwest-Duitsland en Zwitserland) een tussenpositie tussen (ideale) accenttalen en (ideale) syllabetalen innemen (Nübling & Schrambke 2004). Het lijkt aannemelijk dat ook het Nederlands een dergelijke tussenpositie inneemt en wellicht als accenttaal met een sterke bijmenging van syllabetaalachtige eigenschappen gekarakteriseerd kan worden. Het Nederlands zou met betrekking tot dit aspect dan niet tussen Duits en Engels gelokaliseerd moeten worden maar tussen (Hoog-)duits en Zweeds.

Wat verdere desiderata voor toekomstig onderzoek betreft, kunnen we de aandacht hier enkel op twee aspecten vestigen. Eén daarvan is methodologisch van aard en heeft betrekking op de alsmat betere mogelijkheden, afkortingen in tekstcorpora op te zoeken. Enerzijds kunnen daardoor de productiviteit van afkortingsprocedures en de frequentie en mogelijke register-, tekstsoorten- en modegebondenheid van hun producten beter achterhaald worden, anderzijds kunnen met hedendaagse middelen ook hypothesen over de taalspecifieke grammaticale of grafematische integratie van afkortingen in de gewone woordenschat getoetst worden. Een eenvoudig testgeval uit de Duitse grafematiek is *Prominente(r)* ‘persoonlijkheid (m/v) die veel in de media komt’, een basislexeem dat net als *Abitur* een *-i-* bevat en waarvan we daarom aannemen dat het bij afkorting de <m> niet zal verdubbelen (*Promi*). ‘Googelt’ men de twee mogelijkheden, dan haalt *Promi* het inderdaad met een verhouding van 212:1 op *Prommi* (12 februari 2006). Ondanks het beperkt corpusonderzoek dat eerder op Duitse, Nederlandse, Engelse en Zweedse afkortingen is uitgevoerd (Kobler-Trill 1994, Joosten 1998, Lemey 2002, Gardin 2002, Wahl 2002), blijft een moderne corpusstudie voor alle hier onderzochte talen een desideratum, evenals trouwens voor de bijkomende Scandinavische talen die door Duke & Nübling (te versch.) onder de loep genomen zijn.

Het andere desideratum voor het onderzoek naar grafonemische afkortingen heeft specifiek te maken met de categorie die in Ronneberger-Sibolds typologie samen met de *Kürz-wörter im engeren Sinne* de *eigentliche Kürzungen* vormt, namelijk de *Akronyme*. Dat de uitspraak (inclusief het accentpatroon) van letterwoorden, die voor het Nederlands door Joosten (1998:132-138 en vooral 2002) bijzonder grondig onderzocht is, in onze vergelijking amper

een rol heeft kunnen spelen, heeft niet alleen met een gebrek aan ruimte te maken maar ook met het feit dat er voor de overige talen tot nu toe geen onderzoeksresultaten zijn die met Joostens diepgaande analyse vergelijkbaar zijn.

Bibliografie

- Auer, P. (2001). 'Silben- und akzentzählende Sprachen'. In: Haspelmath, M. [e.a.] (eds.). *Language typology. An international handbook*. Dl. 1. Berlin [etc.]: de Gruyter, 1391-1399. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 20, 1).
- Booij, G.E. (1979). 'Wanneer bestaat een woord?' In: Booij, G.E. (red.). *Morfologie van het Nederlands*. Amsterdam: Huis aan de Drie Grachten, 163-170.
- Dale, Van (2003): *Van Dale afkortingen*. Samengest. door Th. de Boer, & M. de Smit. Utrecht [etc.]: Van Dale Lexicografie.
- Duke, J. & D. Nübling (te versch.). 'Kürze im Wortschatz skandinavischer Sprachen. Kurzwörter im Schwedischen, Dänischen, Norwegischen und Isländischen'. In: Bär, J. & A. Steinhauer (eds.). *Sprachliche Kürze. Konzeptuelle, strukturelle und pragmatische Aspekte*. Berlin: de Gruyter.
- Féry, C. (1997). 'Uni und Studis: die besten Wörter des Deutschen'. In: *Linguistische Berichte*, 172, 461-489.
- Fuhrhop, N. (2005). *Orthografie*. Heidelberg: Winter. (Kurze Einführungen in die germanistische Linguistik – KEGLI 1).
- Gardin, V. (2002). *Kurzwörter im Deutschen und im Englischen unter Berücksichtigung des Niederländischen und Schwedischen*. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.
- Haeringen, C.B. van (1948). 'Ingekorte samenstellingen'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 41, 220-222.
- Haeringen, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Haeringen, C.B. van (1967). 'Genusverandering bij afkorting'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 60, 170.
- Haeringen, C.B. van (1968). 'Dia, W.C.'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 61, 88.
- Hinskens, F. (2001). 'Hypocoristische vormen en reductievormen in het hedendaagse Nederlands'. In: *Neerlandica Extra Muros*, 39, 3, 37-49.
URL: <http://www.meertens.knaw.nl/meertensnet/wdb.php?sel=2866>
- Joosten, F. (1998). *Afkortingen in het Nederlands. Typologie en linguïstische analyse*. Licentiaatsverhandeling KU Leuven.
- Joosten, F. (2002). 'De uitspraak van letterwoorden in het Nederlands'. In: *Nederlandse Taalkunde*, 7, 238-263.
- Joosten, F. & H. Smessaert (1999). 'Afkortingen: een voorstel tot typologisering'. In: *Leuvense Bijdragen*, 88, 267-287.
- Kobler-Trill, D. (1994). *Das Kurzwort im Deutschen. Eine Untersuchung zu Definition, Typologie und Entwicklung*. Tübingen: Max Niemeyer. (Reihe germanistische Linguistik 149).

- Kuitenbrouwer, J. (1987). *Turbotaal. Van socio-babble tot yuppie-speak*. Amsterdam: Aramith.
- Lemey, R. (2002). *Kurzwörter im Deutschen und im Niederländischen unter Berücksichtigung des Englischen und Schwedischen*. Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.
- Marchand, H. (1969). *The categories and types of present-day English word-formation. A synchronic-diachronic approach*. 2nd, compl. rev. and enl. ed. München: Beck. (Handbücher für das Studium der Anglistik.)
- Meesters, G. (2004). *Marginale morfologie in het Nederlands: paradigmatische samenstellingen, neoklassieke composita en splintercomposita*. Gent: KANTL. (Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde 3).
- Nübling, D. (2001). 'Auto – bil, Reba – rehab, Mikro – mick, Alki – alkis. Kurzwörter im Deutschen und Schwedischen'. In: *Skandinavistik*, 31, 167-199.
- Nübling, D. & R. Schrambke (2004). 'Silben- versus akzentsprachliche Züge in den germanischen Sprachen und im Alemannischen'. In: Glaser, E., P. Ott & R. Schwarzenbach (eds.) (2004). *Alemannisch im Sprachvergleich*. Stuttgart: Steiner, 281-320. (Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik Beihefte 129).
- Reker, S. & N. Streekstra (1988). 'Abbrezierende morfologie'. In: *Tabu*, 18, 195-211.
- Ronneberger-Sibold, E. (1992). *Die Lautgestalt neuer Wurzeln. Kürzungen und Kunstwörter im Deutschen und Französischen*. [Z.pl.: z.u.]. Habilitationsschrift Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Brsg.
- Ronneberger-Sibold, E. (1995a). 'On different ways of optimizing the sound shape of words'. In: Andersen, H. (ed.). *Historical linguistics. Selected papers from the 11th International Conference on Historical Linguistics, Los Angeles, 16-20 August 1993*. Amsterdam [etc.]: Benjamins, 421-432. (Current issues in linguistic theory 124).
- Ronneberger-Sibold, E. (1995b). 'Die Optimierung von Lautgestalten durch Wortkürzung und durch langfristigen Sprachwandel'. In: Boretzky, N. [e.a.] (eds.). *Natürlichkeitstheorie und Sprachwandel*. Bochum: Brockmeyer, 31-44. (Bochum-Essener Beiträge zur Sprachwandelforschung 22).
- Ronneberger-Sibold, E. (1996). 'Preferred sound shapes of new roots: on some phonotactic and prosodic properties of shortenings in German and French'. In: Hurch, B. & R.A. Rhodes (eds.). *Natural phonology: the state of the art*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 261-292. (Trends in linguistics. Studies and monographs 92).
- Steenbergen, G.J. (1967). 'Letterwoord, initiaalwoord, verkorting, afkorting?'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 60, 42-45.
- Steinhauer, A. (2000). *Sprachökonomie durch Kurzwörter. Bildung und Verwendung in der Fachkommunikation*. Tübingen: Narr.
- Steinhauer, A. (2001). 'Von *Azubi* bis *Zivi*, von *ARD* bis *ZDF*. Kurzwörter im Deutschen'. In: *Sprachdienst*, 45, 1-14.

- Steinhauer, A. (2005). *Duden. Das Wörterbuch der Abkürzungen. Rund 50000 nationale und internationale Abkürzungen und Kurzwörter mit ihren Bedeutungen*. 5., vollst. überarb. und erw. Aufl. Mannheim [etc.]: Dudenverlag.
- Toorn, M.C. van den (1987). 'De trochee op -o'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 80, 197-110.
- Wahl, G. (2002). *Reduktive Wortbildung kontrastiv. Kurzwörter im Deutschen und Schwedischen*. Magisterarbeit Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Bg.
- Zumthor, P. (1951). *Abréviations composées*. Amsterdam: North-Holland. (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde. Nieuwe reeks 57, 2).

Over de sterke werkwoorden in het Nederlands, Engels en Duits

Reinier Salverda*

Abstract

*The so-called 'strong verbs' have long had a central place in historical-comparative Germanic linguistics, and today they are the subject of lively debate between different linguistic theories. In this contribution I will discuss the strong verbs in Dutch in comparison with English and German, using data from the standard grammars of these languages, and with special attention to the central issue of regularity versus irregularity. My aim here is to give a critical reassessment of the analysis given by Van Haeringen in his *Nederlands tussen Duits en Engels* (Dutch between German and English, 1956), in which he compared the differing stages of structural development in the strong-verb-systems of these three languages. In addition to the synchronic and historical aspects I will also engage with the theoretical perspective on the problem of (ir-)regularity in the Germanic strong verb system that is offered by Steven Pinker in his book *Words and rules* (1999).*

'Doubtlessly, the isolation of language branches, of language data, and of linguistic theories, is an archaism in the reshaped field of Germanic linguistics as we move into the twenty-first century.' (Rauch e.a. 1992:vi)

1. Inleiding

Het aantrekkelijke van Van Haeringens taalkundig werk zit allereerst in zijn veelzijdigheid. Van Haeringen (1892-1983) was als onderzoeker actief op vele terreinen van de taalwetenschap, en zijn verzamelde opstellen bevatten een schat aan kennis en inzicht op het gebied van de Nederlandse spelling en klankleer, lexicografie en etymologie, de historisch-vergelijkende en de synchroon-beschrijvende grammatica, en over eenheid en nuance in het eigentijdse taalgebruik.

Aantrekkelijk is ook, ten tweede, de manier waarop Van Haeringen zich met deze taalkundige vraagstukken heeft beziggehouden. Die is altijd helder en degelijk van beschrijving, en gebaseerd op grondige materiaalverzameling en analyse. Van groot belang is hoe hij synchrone en diachrone taalanalyse met elkaar weet te verbinden. Wat hij beschrijft, zijn taal-systemen en deelsystematieken die aan variatie en verandering onderhevig zijn. En met de dynamisch-structurele taalanalyse die hij hiervoor ontwikkeld heeft, geeft hij inhoud aan de notie 'drift' uit het werk van Edward Sapir. Voeg daarbij nog een scherp oor voor nieuwe, ongewone en afwijkende taalgegevens – Van Haeringen behandelt in 1956 al het zinnetje

* De auteur is verbonden aan het University College London (Department of Dutch) en de Fryske Akademy (Ljouwert, Fryslân).

'*bun hebben*' – en we begrijpen waarom hij kan gelden als vader van de hedendaagse variatielinguïstiek.

Ten derde is er dan de bijdrage die Van Haeringen in een drietal publicaties heeft geleverd aan de studie van de sterke werkwoorden. Interessant is hier vooral de analyse die hij in zijn boek *Nederlands tussen Duits en Engels* (1956) heeft gegeven van de verschillende stadia van structurele ontwikkeling die we aantreffen in de sterkewerkwoordensystemen van deze drie Germaanse talen. Hij heeft daarin een aantal belangrijke lijnen uitgezet, waar ik in deze bijdrage nader op in zal gaan.

Maar direct al rijst nu de vraag of er na Van Haeringen nog wel iets interessants te melden valt over de sterke werkwoorden. Het lijkt alsof er aan de sterke werkwoorden niet zoveel meer te onderzoeken valt. Het systeem is immers beschreven, de geschiedenis is bekend, en eigenlijk is alles al uitgeplozen (of is het uitgepluisd?). In tegenstelling tot de zwakke flexie is de sterke niet meer productief, en hooguit levert zij nog aanstekelijk materiaal voor taalspel. Zo illustreert Joke van Leeuwen (2004) in haar recente taalboek voor kinderen deze, wat ze noemt 'Verwarrende werkwoorden', met voorbeelden als *Ik donk dat dat mooi sting* en een 'regel' als *Winnen wordt won, maar pinnen niet pon*. Battus (2002) doet hiervoor niet onder met zijn *Ik ontmoet haar in Soest*. En op het internet biedt de *Gesellschaft zur Stärkung der Verben* een prachtig nieuw sterk werkwoord als *kieviet – koevoet – kougevat*. Maar in al deze gevallen bevestigt het grappig effect toch vooral de regel, dat het klinkerwisselingspatroon van de sterke werkwoorden tegenwoordig niet meer productief is, dat wil zeggen niet van toepassing is op nieuwgevormde werkwoorden. Binnen de meer serieuze taalwetenschap lijkt het dat we bij de sterke werkwoorden te maken hebben met een voldragen wetenschapsgebied, dat al uitputtend onderzocht en beschreven is. Het enige wat er dan nog overblijft, is om de regels die daar gelden, gewoon maar uit je hoofd te leren. En als je iets niet weet, dan zoek je het maar op.

Zodra je dat dan echter doet, zit je wel meteen midden in de problemen. Geen twee grammatica's of je vindt analyses en beschrijvingen die elkaar tegenspreken en aanleiding geven tot allerlei vragen. Wat zijn sterke werkwoorden eigenlijk? Wat voor kenmerken vertonen ze en wat voor linguïstische processen spelen hier? Wat is klinkerwisseling of ablaut, hoe werkt dat precies, en wat voor patronen doen zich daarbij voor? Zijn sterke werkwoorden nu regelmatig of onregelmatig? En hoeveel sterke werkwoorden zijn er eigenlijk? Hoeveel variatie zit er in het sterkewerkwoordensysteem, en is dat niet een teken van verwarring, onzekerheid en terreinverlies? En omgekeerd: hoe vitaal is dit subsysteem nog, en hoe staat het met wat Van Haeringen heeft genoemd de 'taaië levenskracht' van het sterke werkwoord? Op al deze punten blijken de bestaande grammaticale beschrijvingen met elkaar van mening te kunnen verschillen, en dit vraagt om nader onderzoek.

Om daarmee te beginnen zal ik hieronder nu eerst een kort overzicht geven van Van Haeringens analyse van de sterkewerkwoordenproblematiek (paragraaf 2). Deze wil ik dan vervolgens, met gebruik van recente onderzoeksgegevens, kritisch bezien, zowel synchroon

(paragraaf 3) alsook diachroon (paragraaf 4). In beide gevallen zal daarbij de kwestie van variatie en (on)regelmatigheid centraal komen te staan. Hoewel ik me hier primair richt op het Nederlands, zal ik vergelijkenderwijs ook kort ingaan op de situatie in de buurtalen Engels en Duits (paragraaf 5). Daarnaast wil ik Van Haeringens bijdrage dan (in paragraaf 6) ook kritisch toetsen aan recente theoretische inzichten zoals die van Pinker, die in zijn *Words and rules* (1999) interessante ideeën heeft gepresenteerd over de manier waarop onze kennis van de sterke werkwoorden in het Duits, Engels en Nederlands is georganiseerd. In paragraaf 7 volgen dan ten slotte nog enige concluderende opmerkingen.

2. Van Haeringen en de sterke werkwoorden

In 1940 heeft Van Haeringen de historische opmars geschetst van de zwakke werkwoordsflexie, die ‘door haar eenvoud en gerieflijke hanteerbaarheid’ een overweldigende meerderheid is gaan vormen in het systeem van de Nederlandse werkwoordstijden. Zo sterk was die opmars, dat men – aldus Van Haeringen (1940:225) – in 1500 de voorspelling had kunnen wagen ‘dat omstreeks het jaar 2000 de doelloze en lastige verscheidenheid in de verbale flexie zou ongedaan gemaakt zijn door een algemene overwinning van het eenvoudige en regelmatige type.’

Het is echter anders gelopen, en dat ligt – aldus Van Haeringen – aan de volgende drie factoren. Ten eerste probeert weliswaar elke nieuwe generatie om de sterke werkwoorden te regulariseren naar analogie met de zwakke, maar dat lukt niet, omdat kinderen, als ze *slaapte* of *kijkte* zeggen, nu eenmaal gecorrigeerd worden door de sprekers om hen heen. Ten tweede, het is wel waar dat allerlei sterke werkwoorden in de loop der geschiedenis geheel of gedeeltelijk zwak zijn geworden (zo bijvoorbeeld *lachen*, *beten*, *stoten*, *keruien* en *spuwen*), maar het omgekeerde komt eigenlijk evenveel voor, en zo zijn *vragen*, *wijzen*, *zenden*, *dingen* en *buigen* tegenwoordig allemaal sterk.

Deze min of meer stabiele situatie wijst erop dat de sterke werkwoorden zich heel goed weten te handhaven in de taalgeschiedenis. Ter verklaring van deze, wat hij noemt ‘taaie levenskracht’ van het sterke werkwoord, wijst Van Haeringen – en dit is zijn derde punt – op een centrale structurele factor, te weten dat het bij de sterke werkwoorden ‘voor het huidige taalgevoel’ niet zozeer meer gaat om allerlei uiteenlopende klinkerwisselingspatronen, maar juist om één enkel, nieuw structureel procedé, te weten dat van de morfologische *stammwisseling*. Dit treffen we niet alleen bij de sterke werkwoorden aan, maar ook bij de onregelmatige, zoals *zien-zag*, *komen-kwam*, *houden-hield*, *gaan-ging* en *doen-deed*, waar nog wel iets meer bij verandert dan alleen de stamvocaal.

In plaats dus van de traditionele tegenstelling tussen volstrekt regelmatige zwakke werkwoorden enerzijds en anderzijds de sterke met hun talrijke onregelmatigheden, kent het eigentijdse Nederlands in Van Haeringens analyse twee regelmatige procedés voor het vormen van de verleden tijd, en wel enerzijds door suffixatie (toevoeging van *-te* of *-de* aan een werkwoordsstam die zelf niet verandert), anderzijds door stamwisseling, waarbij er juist iets

verandert binnen de werkwoordsstam. En met deze structurele verankering in het Nederlandse taalsysteem is nu in de ogen van Van Haeringen de positie van de sterke werkwoorden enorm versterkt.

Daarna heeft hij in 1950 een complete synchrone beschrijving gegeven van de sterke werkwoorden in het Nederlands, die hij nu overigens indeelt bij de ‘onregelmatige’, dit ter onderscheiding van het meest voorkomende en algemene geval van de zwakke flexie. Uitgaande van het bovengenoemde principe van de stamwisseling geeft hij hier een uitvoerige morfologische beschrijving, in zes hoofdcategorieën. De eigenlijke sterke werkwoorden met klinkerwisseling vinden we in categorie D, die in totaal 165 sterke werkwoorden bevat, verdeeld over 21 ablautpatronen.

Ten slotte is er dan zijn studie uit 1956, waarin hij op het stuk van de sterke werkwoorden naast elkaar zet enerzijds het Engelse systeem, dat eigenlijk al helemaal onregelmatig is geworden, en anderzijds het Duitse, dat nog bijna geheel de oude vormenrijkdom en de vele verschillende ablautpatronen van de sterke werkwoorden heeft bewaard, met daartussenin het geherstructureerde Nederlandse systeem met zijn heldere tweedeling van stamwisselende en niet-stamwisselende werkwoorden (Van Haeringen 1956:54-57).

In de nu volgende paragrafen wil ik de vier hoofdlijnen die Van Haeringen heeft uitgezet – synchrone descriptie, diachrone analyse, vergelijkende Germaanse taalstudie en de intergenerationele verwerving en overlevering van het sterkewerkwoordensysteem – achtereenvolgens kritisch nalopen en becommentariëren.

3. Synchrone descriptie: systeem en variatie in de Nederlandse sterke werkwoorden

In deze paragraaf vergelijk ik Van Haeringens synchrone descriptie van de sterke werkwoorden in het Nederlands met de twee meest omvattende van nu, de ANS (1997:87-94) en Klooster (2001:369-378). De eerste kwestie die daarbij opkomt, is al direct één van de belangrijkste: zijn de sterke werkwoorden nu regelmatig of onregelmatig?

Terwijl de meerderheid der Nederlandse taalkundigen een driedeling hanteert, waarin ‘zwak’ (*wandel-wandelde; kook-kookte*) en ‘sterk’ (*loop-liep*) zijn onderscheiden van ‘onregelmatig’ (*brengh-bracht, gaan-ging*), geeft de ANS hier een tweedeling, waarin de sterke werkwoorden met de onregelmatige worden samengenomen in één enkele categorie, die – net dus als bij Van Haeringen (1950) – de noemer ‘onregelmatig’ krijgt, ter onderscheiding van de zwakke werkwoorden, die de categorie ‘regelmatig’ vormen.

Klooster daarentegen volgt de gangbare driedeling in ‘zwak’, ‘sterk’ en ‘onregelmatig’. Voor hem zijn, in tegenstelling tot de ANS, de sterke werkwoorden beslist niet ‘onregelmatig’, maar ‘regelmatig’. Ze vertonen alleen een ander soort regelmaat dan de zwakke; ze vormen namelijk de verleden tijd niet door suffigering met *-te* of *-de* volgens de regel *van 't kofschip*, maar door wisseling van de stamvocaal, ofwel ablaut. Met deze duidelijke morfonologische analyse geeft Klooster mijns inziens een beschrijving die een stuk inzichtelijker is dan die

van de ANS, die uiteindelijk een schrijftaalgrammatica blijft waarin over ablaut niets te vinden is.

Synchroon bekeken is ablaut bij de sterke werkwoorden een morfonologisch proces met een duidelijk semantisch-grammaticale functie. De klinker in het klemtoondragende deel van de werkwoordsstam wordt vervangen door een andere klinker ter aanduiding van een tijdsonderscheiding. Omgekeerd wordt zo binnen het tempussysteem het preteritum onderscheiden van het presens, en dit geldt voor alle gevallen die gaan zoals *bezwijken – bezweek* of *verbergen – verborg*. Er is hier een stevige (hoewel niet exclusieve of bi-unieke) koppeling tussen ablaut en tempusonderscheid, en daarmee zijn inderdaad, zoals Van Haeringen stelde, de sterke werkwoorden diep in het Nederlandse taalsysteem verankerd.

Klooster en de ANS geven vervolgens ook een beschrijving van de verschillende ablautpatronen bij de Nederlandse sterke werkwoorden. Klooster onderscheidt hier twee hoofdcategorieën. De eerste bevat de sterke werkwoorden met rekking van de stamvocaal in het meervoud van de verleden tijd. Er zijn hier twee subklassen, respectievelijk met een tweeklinkerpatroon (*genezen – genas – genazen – genezen*), of met drie klinkers (*bevelen – beval – bevalen – bevolen*). De tweede hoofdcategorie bevat de sterke werkwoorden zonder rekking. En opnieuw is er hier een nadere onderverdeling, want er zijn zestien subklassen met patronen van twee klinkers (van *bijten – beet – gebeten* tot en met *roepen – riep – geroepen*), en daarnaast nog drie met telkens een drieklinkerpatroon (van *scheppen – schiep – geschapen* tot en met *zweren – zwoer – gezworen*). In totaal heeft Klooster aldus 21 subklassen, elk met zijn eigen ablautpatroon.

De ANS geeft een heel andere indeling van het sterkewerkwoordensysteem. Enerzijds zijn er de werkwoorden met alleen klinkerverandering, anderzijds zijn er ook nog met klinker-plus medeklinkerverandering (*bezoeken-bezocht*). Terwijl deze laatste groep geen nadere onderverdeling kent, heeft de eerste niet minder dan 23 subcategorieën, waaronder zeventien met een tweeklinkerpatroon (*lijden – leed – geleden*), vier met een drieklinkerpatroon (*scheppen – schiep – geschapen*), en twee met een vierklinkerpatroon (*bevelen – beval – bevalen – bevolen*).

Vergeleken bij Van Haeringens 21 ablautpatronen hebben we er nu in de ANS 24 en bij Klooster 21. Numeriek ontloopt dit elkaar niet veel. De drie lijsten zijn echter niet identiek. Zo hebben de ANS en Klooster aparte categorieën voor *spugen, hangen, worden, roepen* en *scheppen*, die bij Van Haeringen ontbreken, terwijl Van Haeringen dan weer aparte categorieën heeft voor *treffen, schrikken, moeten* en *heffen*, die bij Klooster en de ANS deel uitmaken van andere categorieën. Wel echter stellen we vast dat noch bij Klooster noch in de ANS iets is terug te vinden van Van Haeringens systematische en economische analyse van het gehele domein der onregelmatige werkwoorden in zes klassen. Ook op Van Haeringens onderscheid van twee klassen werkwoorden, namelijk stamwisselende en niet-stamwisselende, wordt niet ingegaan. De vraag of Van Haeringens analyse eigenlijk niet veel inzichtelijker is, moeten we hier voorlopig nog openlaten.

Wat nu de omvang van het sterkewerkwoordensysteem betreft, de ANS heeft alles bij elkaar 206 sterke werkwoorden. Dat is bijna evenveel als de 210 die Klooster behandelt. Hun lijsten zijn overigens niet identiek, en verder zijn er op dit punt ook zeer uiteenlopende getallen in omloop. Volgens Van der Horst & Van der Horst (1999:341-345) zijn er ongeveer 150 alledaagse en frequent gebruikte sterke werkwoorden; en daarmee zitten zij dicht bij Van Haeringens 165. Maar Van Dales *Woordenboek van hedendaags Nederlands* zit dan weer dichter bij Klooster en de ANS met een lijst van in totaal 212 onregelmatige ('sterke') werkwoorden, van *bakken* tot en met *zwijgen*. Vergelijking en schifting van al deze verschillende lijsten heeft inmiddels een totaal bestand opgeleverd van 275 sterke werkwoorden. Dit hogere totaal komt vooral door nieuwe afleidingen en samenstellingen zoals *aanwijzen* en *opvragen*, die doorgaans ook sterk zijn – wat er dan weer op wijst, dat de sterke werkwoorden ook lexicaal goed verankerd zijn.

Tot zover de omvang en de interne systematiek van het sterkewerkwoordendeelsysteem. In principe hebben we hiermee nu het systeem voor ons van de *langue*, het geheel van regels dat in het Nederlands de vorming van de sterke werkwoorden en hun tijden beheerst. Maar daarmee zijn we er nog niet. Want in het feitelijk taalgebruik blijkt een zeer aanzienlijke variatie te bestaan, met talrijke dubbelvormen. Van Haeringen had er al achttien, Klooster geeft vormen als *spungde/spoog*, *melkte/molk*, *vrijde/vree* en *waaide/woei*, en de ANS noemt *breide/bree*, *stootte/stiet*, *wuifde/woof*, *raadde/ried* en *ervaarde/ervoer*. Er is echter meer variatie dan je uit deze drie bronnen zou opmaken. Ik heb op dit punt geen corpusanalyse uitgevoerd, maar in de literatuur is zeer veel te vinden. Zo biedt Van der Horst & Van der Horst (1999) op basis van krantenmateriaal een lange reeks zwakke vormen bij sterke werkwoorden, zoals *draagde*, *druipte*, *bijste*, *lijdde*, *ontbijtte*, *samengezweerd*, *vlechtte* en *wijkte*. Vormen die volgens Klooster, de ANS en trouwens ook mijn intuïties als moedertaalspreker helemaal niet (zouden moeten) kunnen, blijken gewoon voor te komen. Mogelijk is hier dus een verandering gaande van sterk naar zwak, want zoals door Van Santen (1997) op basis van onderzoek met informanten volgens de schijnbare-tijdmethode is opgemerkt: de jeugd gebruikt alleen nog *durfde* en niet *dorst*, en heeft ook verder duidelijk voorkeur voor zwakke vormen als *blaasde*, *bijtte*, *duikte*, *graafde*, *scheerde*, *scheldde*, *sluipte* en *steelde*. Verder heeft Wethlij (1994 en 1995) er met tal van voorbeelden op gewezen dat er hier een instabiliteit bestaat, die bijdraagt tot verzwakking van de positie van de sterke werkwoorden. De onzekerheid wordt nog versterkt door de bestaande grammatica's en woordenboeken, die zeer uiteenlopende oordelen blijken te geven over dubbelvormen als *barstte/borst*, *delfde/dolf*, *jaagde/joeg*, *krijste/krees*, *pijpte/peep*, *waste/wies* en *zinde/zon*. Eerder al had Stutterheim (1977) gewezen op de verwarring, nu en in het verleden, rond *zvoor/zvoer* en *zweerde*. Om uit deze verwarring te geraken heeft Theissen in 2001 een voorstel gedaan voor een standaardbeschrijving van een vijftiental sterke werkwoorden, van *delven*, *ervaren* en *raden* tot *stoten*, *waaïen*, *wuiven* en *zweren*. Evenzo biedt het Taalunieversum nu een indeling van de dubbelvormen in een viertal verschillende categorieën. In de eerste daarvan zitten elf dubbelvormen die gelijkwaardig

naast elkaar bestaan als varianten binnen de standaardtaal: *delfde/dolf*, *jaagde/joeg*, *kerfde/korf*, *melkte/molke*, *schuilde/school*, *spungde/spoog*, *verschuilde/verschool*, *vraagde/vroeg*, *waaide/woei* en *zeikte/zeek*. Vervolgens zijn er veertien gevallen van dubbelvormen met registerverschil: *dunkte/docht*, *durfde/dierf/dorst*, *ervaarde/ervoer*, *erfde/orf*, *fuijde/foof*, *lachte/loech*, *raadde/ried*, *stootte/stiet*, *vaarde/voer*, *verkoos/verkoor*, *verraadde/verried*, *vrijde/vree*, *wuijde/woof* en *zegde/zei*. Dan zijn er nog vier gevallen van noord-zuidverschil, waarbij de sterke vorm zuidelijk is: *breide/bree*, *klaagde/kloeg*, *lachte/loech* en *zegde/zei*. En naast deze 29 gevallen geeft Taalunieversum dan ten slotte nog een lijst van 24 paren homonieme werkwoorden, waarvan het ene sterk en het andere zwak is, van *bakken* tot en met *zveren*.

De vraag is nu, gegeven dat deze variatie er is, hoe significant is die? Nemen we de gegevens van Taalunieversum als de meest omvattende inventaris, dan hebben we dus (29 dubbelvormen plus 24 homoniemen =) 53 probleemgevallen. Op het eerste gezicht lijkt dit nogal wat, want met 53 probleemgevallen op een totaal van 275 sterke werkwoorden is toch éénvijfde deel van het hele sterkewerkwoordensysteem nu variabel. We moeten dit echter niet alleen kwantitatief bekijken, en de vraag is dus: hoe verhoudt al deze variatie zich nu tot het systeem dat we boven omschreven hebben? En wijst deze variatie in het taalgebruik inderdaad op synchrone onzekerheid en op het teloorgaan van een vaste norm? Van belang is hier dat er voor de geconstateerde variatie een afdoende analyse te geven valt. Ten eerste kunnen we, voortbouwend op de Taalunieversumgegevens, de 29 dubbelvormen opvatten als gemarkeerd ten opzichte van het regelsysteem, en wel in termen van: (a) slordig of fout – in deze categorie vallen ook de voorbeelden van Van der Horst & Van der Horst (1999); (b) dialect of regionaal (inclusief noord-zuid) – bij *ging/gong* is één van het stel duidelijk gemarkeerd als dialectisch of volkstaal; (c) verouderd of archaisch – *dorst*, *wies*, *peep* en *borst* zijn tegenwoordig misschien alleen nog bij de alleroudsten in gebruik; (d) register of sociaal – de veertien uit de tweede categorie van Taalunieversum, en (e) kinderlijke vergissing – Verdenius (1943:180) vermeldt een jongetje dat zei *'Ik wist niet meer hoe die meneer hat'* in plaats van *'Ik wist niet meer hoe die meneer heette'*.

Met deze gemarkeerdheidsanalyse van de variatie blijft dus het systeem als zodanig intact. Want van al die dubbelvormen kunnen we nu zeggen: ja, dat komt voor, maar wijkt op regelmatige wijze af van de regels van het systeem. Wel blijft er, na aftrek van de gevallen (a) tot en met (e), nog de eerste categorie over van Taalunieversum, te weten de elf gevallen waarin twee equivalenten naast elkaar bestaan en waar de regels en het systeem zelf variabel lijken te zijn. Maar op een totaal van 275 sterke werkwoorden is dat niet veel, lijkt me. Met andere woorden: de mate van variatie in het systeem is erg beperkt, en lijkt te blijven binnen de bandbreedte die er gewoonlijk in een standaardtaal zit.

Ten tweede is er nog de categorie homonieme werkwoorden, waarvan het ene sterk, het andere zwak is. Volgens Taalunieversum zijn dit er 24 stuks. Maar dat betekent dan wel, dat de overige 250 sterke werkwoorden binnen het taalsysteem dus geheel in complementaire distributie zijn met de zwakke. Met andere woorden: er is geen echte concurrentie tussen

die twee deelsystemen, eerder vreedzame co-existentie in twee duidelijk onderscheiden compartimenten.

Mijn voorlopige conclusie is, dat het dus wel meevalt met de variatie in het sterkewerkwoordensysteem. Al is er ook in het alledaagse taalgebruik allerlei onregelmatigs te vinden, ik deel niet de conclusie van Wethlij dat we hier nu voor een grote verwarring staan en dat het sterkewerkwoordensysteem erg instabiel is. Want wat domineert, is toch dat de sterke werkwoorden diep verankerd blijken te zijn in het synchrone taalsysteem. Morfonologisch is er het proces van klinkerwisseling in het klemtoondragend deel van de werkwoordsstam; semantisch en grammaticaal is er de nauwe koppeling aan het tijds onderscheid tussen tegenwoordige en verleden tijd; lexicaal zijn de sterke werkwoorden, zoals we zagen, eveneens stevig geworteld als basis voor afleiding en samenstelling; en naast deze structureel sterke positie is er dan ten slotte nog de over het algemeen hoge gebruiksfrequentie van veel sterke werkwoorden en hun ablaupatronen.

Er blijkt aldus een duidelijk regelsysteem te bestaan, waar de Nederlandse taalgebruikers zich aan houden in hun taalgedrag, wat normatief geldt in de taalgemeenschap, en wat hun onbewuste taalkennis uitmaakt. Dit althans is de claim die voortvloeit uit de voorgaande beschouwing, en die vraagt natuurlijk om verder onderzoek. Hetzelfde geldt voor andere vragen die nog openstaan. Zo zou wat Van Haeringen zegt over stamwisseling in 'het huidige taalgevoel' nodig eens empirisch onderzocht moeten worden. Of heeft toch de ANS gelijk, die de sterke werkwoorden opvat als 'onregelmatig', en vertegenwoordigt dit dan de eroderende taalkennis van de gemiddelde taalgebruiker, die de systematiek die er nog is, steeds minder lijkt te begrijpen? Of zijn de sterke werkwoorden juist regelmatig, zoals Klooster stelt, maar waar zit dan precies die regelmaat, in stam- of in klinkerwisseling? Experimenten zoals Ernestus en Baayen (2003) hebben ondernomen voor de zwakke werkwoorden, en Lalleman en Van Santen (1993 en 1994) voor de sterke, zullen ons hier hopelijk verder kunnen helpen. Ik kom hier beneden op terug in paragraaf 6 over Pinker.

4. Diachrone analyse: verandering en stabiliteit

Na deze synchrone beschrijving bezien we nu vervolgens de Nederlandse sterke werkwoorden vanuit diachroon perspectief. We hebben hier te maken met een oud verschijnsel in de Germaanse talen. Al in de Gotische bijbel van bisschop Wulfila (311-381) vinden we de sterke werkwoorden *giban* en *niman* als Vroeg-Germaanse pendanten van de Nederlandse *geven* en *nemen*. Bepaalde ablaupatronen worden nu al meer dan vijftig generaties lang telkens weer doorgegeven, en zijn daarbij op zijn minst herkenbaar gebleven, al zijn er natuurlijk ook veranderingen opgetreden. Maar hoe interessant het ook is om de Vroeg-Germaanse herkomst van de Nederlandse sterke werkwoorden na te speuren, ik beperk me hier nu verder tot de moderne periode en tot taalgegevens uit de geschiedenis van het Nederlands van de afgelopen vierhonderd jaar.

Na Van Haeringen is de diachrone dimensie van het Nederlandse sterkewerkwoorden-systeem ook aan de orde gesteld door Van der Horst en Van der Horst (1999), die deze werkwoorden beschouwen als een van de oudste onderdelen van het Nederlandse taalsysteem, een relict uit het Proto-Indo-Europees (PIE). Tegenwoordig echter vormen de sterke werkwoorden nog slechts een minderheid binnen het totale werkwoordenbestand, waarin de regelmatige zwakke flexie de overgrote meerderheid uitmaakt. Er zit een zekere diachrone instabiliteit in het systeem, want sterke werkwoorden kunnen zwak worden, en omgekeerd. Zo zijn *lachen*, *scheiden* en *krijzen* in de loop der eeuwen zwak geworden, terwijl omgekeerd *zenden* juist sterk geworden is. Daarnaast komen ook allerlei twijfelgevallen voor. Zo melden Van der Horst en Van der Horst, dat Vondel *trefte* schreef in plaats van *trof*, en dat Droogstoppel *waaide* noemt naast *woei*. Synchroon wijzen dergelijke twijfelgevallen op onzekerheid onder de taalgebruikers; diachroon vormen ze vaak een aangrijpingspunt voor taalverandering.

Tegenover deze instabiliteit staat dan wat Van Haeringen heeft genoemd de ‘taaie levenskracht’ van het sterke werkwoord. De vraag is nu hoe dit precies zit, en welke factoren daarbij een rol spelen in de geschiedenis van dit werkwoordssysteem. Om dit nader te bepalen, wil ik hier Van Haeringens idee toetsen aan de diachrone gegevens die ons ter beschikking staan in wat wel de meest uitputtende behandeling is die er ooit van de Nederlandse sterke werkwoorden gegeven is, de *Aenleidingh* (1723) van Lambert ten Kate (1674-1731), een studie waarin hij ons als een modern linguïst meevoert door het Amsterdam van zijn tijd, waarbij hij heel precies en volgens een vaste methode beschrijft wat hij daar waarneemt. De synchrone beschrijving die hij geeft van het Nederlands van toen, is opgenomen in een baanbrekend historisch-vergelijkend germanistisch perspectief, dat uitputtend gedocumenteerd wordt door van alle Nederlandse sterke werkwoorden de verwanten na te speuren in de andere Germaanse talen (vergelijk Salverda 2001).

Ten Kate vatte als een der eersten de sterke werkwoorden op als regelmatige ablautwerkwoorden, en heeft hiervoor een linguïstische analyse ontwikkeld die we nog vrijwel net zo terugvinden bij Klooster. In totaal heeft Ten Kate 226 sterke werkwoorden, die onderverdeeld worden in drie hoofdklassen met 16 subklassen, elk met zijn eigen klinkerwisselingspatroon. Er zijn vijf grote subklassen, namelijk *lyden* (66 leden), *druipen* (26), *bieden* (18), *binden* (30) en *schenken* (27). Daarnaast zijn er nog een elftal kleinere subklassen, achtereenvolgens voor *bewegen*, *eten*, *blazen*, *dragen*, *bakken*, *hangen*, *houden*, *bevelen*, *bidden*, *helpen* en *scheren*. Bij het getal van 226 sterke werkwoorden moet overigens aangetekend worden, dat het bij Ten Kate gaat om *Wortels*, waarvan door afleiding en samenstelling andere werkwoorden gevormd kunnen worden, die doorgaans ook sterk blijven. Zo levert de wortel *geven* alleen al acht verschillende sterke werkwoorden op: *aangeven*, *begeven*, *omgeven*, *ontgeven*, *overgeven*, *vergeven*, *zich uitgeven* en *weggeven*. De 226 wortels nu vormen de kern van Ten Kates systeem. Daarbovenop heeft hij dan nog 522 afgeleide, in totaal dus 748 sterke werkwoorden.

Als we nu het systeem van Ten Kate uit 1723 vergelijken met dat van Klooster uit 2001, kunnen we het volgende vaststellen. Ten eerste, het totaal aantal sterke werkwoorden toen en nu ontloopt elkaar niet veel. Tegenover Ten Kates 226 sterke wortels staan in de ANS en bij Klooster zo'n 212 werkwoorden. Geen groot verschil, lijkt me, en er is dus geen reden om te zeggen dat de sterke werkwoorden nu aan het verdwijnen zijn. Maar toch kun je, ten tweede, niet zeggen dat de taal niet veranderd is, want sinds 1723 is er een verlies van 36 sterke werkwoorden opgetreden. Daarvan zijn echter de meeste (22) niet zwak geworden, maar gewoon geheel in onbruik geraakt. Er zijn er slechts twaalf zwak geworden, dat is dus maar vijf procent van Ten Kates 226. Intussen echter zijn er wel weer 42 nieuwe sterke werkwoorden bijgekomen, dat is een groei van twintig procent die het eerder geleden verlies ruimschoots compenseert. Van Haeringens idee van de taaie levenskracht wordt door deze kwantitatieve gegevens dus duidelijk bevestigd. Dit geldt – ten derde – niet alleen voor de individuele sterke werkwoorden, maar ook voor het systeem als geheel. De meerderheid van Ten Kates zestien ablautklassen is onveranderd gebleven; bij Klooster vinden we die nog net zo. Wel zijn er – ten vierde – binnen het systeem een aantal interessante ontwikkelingen waar te nemen. Binnen subcategorie 6 (*bergen*) vinden we het grootste verlies: hier zijn er van Ten Kates 27 vijf zwak geworden. Bij subcategorie 12 (*bouden*) zien we, dat de zes werkwoorden (*bouden, bouwen, lopen, roepen, stoten* en *worden*), die Ten Kate hier bijeen had gezet omdat ze allemaal de verleden tijd vormen met *ie*, bij Klooster en in de ANS ieder bij een apart ablautpatroon zijn ondergebracht. Maar ze zijn dus wel allemaal sterk gebleven. Ditzelfde geldt voor werkwoorden als *bederven* en *zwerfen*, die binnen het systeem naar een andere subcategorie verhuisd zijn (van *e-o* naar *e-ie*). Het systeem als geheel wordt er natuurlijk niet sterker op wanneer er zoveel hele kleine subklassen bijkomen. Zo'n toename in interne complexiteit leidt tot erosie van het systeem. Deze is echter duidelijk lokaal, en blijft beperkt tot bepaalde subklassen. We stellen dus – ten vijfde – vast dat er de afgelopen eeuwen weliswaar een zekere herverkaveling en overheveling heeft plaatsgevonden, maar dan dus wel *binnen* het sterkewerkwoordensysteem. Omgekeerd zitten – ten zesde – de 42 nieuwe sterke werkwoorden ook weer in een beperkt aantal subcategorieën, vooral in 1 (*huden*) en 2 (*druijen*). De klinkerwisselingspatronen van die subklassen hebben dus kennelijk een zekere aantrekkingskracht, die tot nieuwvorming kan leiden. We hebben hier te maken met 'niet-productieve regelmatigheden' in de zin van Simon Dik, dat wil zeggen (Dik 1981:40): 'procédés, die op een aantal gevallen betrekking hebben, in een algemene regel geformuleerd kunnen worden, en incidenteel hun domein met nieuwe gevallen kunnen uitbreiden, terwijl ze toch niet productief genoemd kunnen worden.' Er zit hier een ingebouwde expansiemogelijkheid in het sterkewerkwoordensysteem, waardoor dit – met name als we kijken naar Ten Kates 522 afgeleide werkwoorden – een veel grotere massa heeft dan de eerdergenoemde lijst van 275 zou doen denken. Overzien we nu – ten zevende – het geheel, dan zien we dat enerzijds de patronen (4), (6) en (12) van Ten Kate flink onder druk staan. Anderzijds echter laten (1), (2), (5) en (15) juist groei zien. Er zit dus wel bewe-

ging in het systeem, maar het is beslist niet een eenparige beweging van sterk naar zwak. En niets wijst erop dat de ablaut in het Nederlandse werkwoordstijdensysteem nu op z'n retour zou zijn.

Kijken we nu ten slotte nog naar het probleem van variatie, onregelmatigheid, dubbelvormen en twijfelgevallen, dan is Ten Kate opnieuw een buitengewoon interessante informatiebron. Niet alleen geeft hij een heel duidelijk systeem, maar ook maakt hij allerlei opmerkingen over variatie in het taalgebruik. Dat kan historische variatie zijn, of regionale, maar het kan ook gaan om variatie in het systeem zelf – bijvoorbeeld in subklasse 15 (*helpen*), waarvan alle zes leden hun verleden tijd kunnen maken met *o*, maar ook met *ie*. Van groot belang zijn verder Ten Kates opmerkingen over het verdwijnen – vóór 1723 dus – van bepaalde sterke werkwoorden. Sommige – zoals *dyden* en *yschen* – waren toen al helemaal in onbruik geraakt; andere zijn zwak geworden, zoals *brouwen*, *jaegen*, *waeyen*, *weven* en *wreken*; nog andere daarentegen zijn juist onregelmatig geworden, zoals *bakken*, *bannen*, *komen* en *mogen*. Verder vermeldt Ten Kate nog dubbelvormen als *vraegde* en *waeyde* naast de sterke vormen *vroeg* en *woei*. En ten slotte noemt hij dan nog homonieme dubbels zoals *scheppen* – *schiep* – *geschapen* (sterk) naast *scheppen* – *schepte* – *geschept* (zwak).

Ook toen al hadden we dus te maken met een systeem waarin flink wat variatie voorkwam. En die variatie blijkt haast net zo'n taai levenskracht te bezitten als de sterke werkwoorden zelf. Gevallen als Ten Kates *vraegde/vroeg* en *waeyde/woei* hebben we nu immers nog steeds. Zo heeft Van Santen (1997) vastgesteld dat *woei* en *waaide* beide voorkomen, waarbij *waaide* domineert. Maar dat was ten tijde van Droogstoppel ook al zo, en de vorm *woei* is even goed nog steeds in gebruik. Zo snel gaat dat dus allemaal niet. Nederlandse taalgebruikers kunnen kennelijk heel goed en heel lang leven met een dergelijke variatie. Mijns inziens komt dat omdat die variatie, die er zeker wel is, niet hindert, aangezien het systeem op zichzelf duidelijk is: de ablaut is goed verankerd; sterke en zwakke flexie zijn duidelijk in complementaire distributie en bijten elkaar niet; en die paar gevallen van variatie en homonymie doen het hem niet. Evenwel is duidelijk, dat het laatste woord hier aan de taalgebruikers is. Ik kom daar in paragraaf 6 op terug. Eerst echter werpen we nu nog een vergelijkende blik op de buurtalen Duits en Engels.

5. Nederlands, Duits en Engels in vergelijkend perspectief

Volgens Van Haeringen neemt het Nederlands bij de sterke werkwoorden structureel een middenpositie in tussen zijn beide grote buurtalen, Engels en Duits. In deze paragraaf presenter ik nu eerst een aantal gegevens die laten zien hoe deze drie talen zich vanuit een oorspronkelijke eenheid verschillend ontwikkeld hebben en nu ieder hun eigen sterkewerkwoordensysteem hebben. Er is een gemeenschappelijke kern, zoals blijkt uit de parallelle van Nederlands *zingen* – *zong* – *gezongen* met Duits *singen* – *sang* – *gesungen* en Engels *sing* – *sang* – *sung*. Tegelijk zijn er ook grote verschillen tussen de drie systemen. De vraag is nu: hoe is deze diversificatie tot stand gekomen? Welke ontwikkelingen hebben er de afgelopen

eeuwen plaatsgevonden? En klopt het wat Van Haeringen heeft opgemerkt over de mid-denpositie van het Nederlands?

Voor het Nederlands ben ik hiervoor al op het sterkewerkwoordensysteem ingegaan. Wat we in paragraaf 3 en 4 hebben gezien is dat het Nederlands aan de ene kant een stuk variabel is dan je misschien zou denken, maar aan de andere kant ook veel stabiel is dan velen menen. In de loop der geschiedenis lijkt er een slingerbeweging van sterk naar zwak en omgekeerd plaats te vinden, maar het systeem als geheel vertoont toch een flinke stabiliteit, zeker op de lange termijn. Van het synchrone Nederlandse systeem, met zijn ruim 200 sterke werkwoorden in 21 ablautklassen, geeft Klooster (2001) mijns inziens de beste en meest elegante beschrijving die er is.

Voor het Engels hebben we de beschrijving van Biber e.a. (1999:394). Voor hen zijn deze werkwoorden niet ‘strong’ maar ‘irregular’. Ook hebben zij niets te zeggen over ablaut. Hun analyse lijkt daarmee nog het meest op die van de ANS. In het Engels van nu zijn er volgens Biber c.s. zo’n 200 onregelmatige werkwoorden. Ze vormen een gesloten en niet meer productieve klasse, die kan worden onderverdeeld in zeven verschillende subklassen. Biber c.s. geven ook informatie over het feitelijk gebruik van de sterke werkwoordsvormen, en over de variatie en vele dubbelvormen die hier voorkomen. Ook geven zij corpusgegevens, met twee opvallende bevindingen. Ten eerste is er in het Amerikaanse Engels – net dus als Van Santen (1997) voor het Nederlands gevonden had – een duidelijke tendens van sterk naar zwak: ‘The expected historical trend is towards a greater use of the regular *-ed* pattern, and thus it is not surprising to find AmE more advanced in this respect than BE.’ Tegenover deze regulariseringstendens staat dan echter – en dit is het tweede punt van Biber c.s. – dat in het Amerikaanse Engels de sterke flexie in spreektaal en conversatie nu juist weer de voorkeur heeft (Biber e.a. 1999:396): ‘It is unexpected, however, to find conversation more conservative than the written registers in using the irregular forms.’

Curme (1935:296-319) gaat dieper op de zaak in, bespreekt zowel de vorming, de subklassen als de geschiedenis van de Engelse sterke werkwoorden, en geeft een gedetailleerde ‘List of strong verbs’ (Curme 1935:304-319). De toestand waarin het Engels verkeert, vat hij als volgt samen (Curme 1935:304): (i) ‘There are now less than one hundred strong verbs in our language’; en (ii) ‘What we have left of the old classes is merely scattered clusters of words which still cling together.’ Deze chaos is het gevolg van een groot aantal factoren, die er alle toe hebben bijgedragen dat de oude subklassen opgebroken zijn. Aldus wordt het Engels door deze grammaticale deskundige gepercipieerd en beschreven als geheel onregelmatig. Als hij gelijk heeft, is dat interessant, want in plaats van een tendens van sterk naar zwak en van onregelmatig naar regelmatig – zoals in het Amerikaanse Engels – treffen we hier dan dus juist een ontwikkeling die krachtig van sterk naar onregelmatig gaat. Het Duits heeft nog steeds het meest uitvoerige sterkewerkwoordensysteem. Het is een complex, maar nog steeds intact en veelgebruikt geheel van regels en uitzonderingen. Volgens Helbig & Busscha (1987) zijn er zo’n tweehonderd sterke werkwoorden, verdeeld over

ruim veertien verschillende subklassen, waaronder flink wat hele kleine, elk met haar eigen ablautpatroon. De *Duden*-grammatica geeft zelfs 39 verschillende *Ablautreihen*, dus de interne complexiteit is hoog. Opmerkelijk is de aandacht, die aan de ablaut bij de Duitse sterke werkwoorden besteed is in de beginjaren van de generatieve grammatica. Halle (1953), bijvoorbeeld, gaat net als Van Haeringen (1940) uit van het idee van ‘stamwisseling’ en geeft dan in achttien stappen een heldere beregeling van de klinkerwisseling bij de Duitse sterke werkwoorden. Gezien de overeenkomst tussen deze beide analyses lijkt het gewenst om dit inzicht van Van Haeringen nog eens kritisch te vergelijken met de analyses van Klooster en de ANS. Ross (1967:53-54) ten slotte, onderscheidt zeventien verschillende ablautpatronen en geeft daarvan een zeer gedetailleerde morfonologische beschrijving met behulp van abstracte morfologische kenmerken, fonologische processen en redundantieregels. Het Duitse sterkewerkwoordensysteem mag dan complex zijn, maar het blijkt wel inzichtelijk en uitputtend in regels gevangen te kunnen worden.

Bezien we nu vervolgens Van Haeringens idee dat het Nederlands hier een middenpositie inneemt tussen het Duits en het Engels. Uit de hierboven aangevoerde gegevens volgt eerder dat het Nederlands meer aan de kant van het Duits staat. Want terwijl de sterke werkwoorden in het Engels tegenwoordig nog slechts een beperkt, afkalvend en onregelmatig domein vormen, kennen zowel het Nederlands als het Duits nog steeds een regelmatig ablautsysteem met zo’n twintig subklassen. Het Engels komt hier dus uit als het buitenbeentje, en het is een interessante vraag waarom deze taal nu zoveel onregelmatiger is geworden dan het Nederlands en het Duits. Niet minder interessant is echter, dat in alle drie talen de sterke werkwoorden nog steeds niet door het zwakke systeem vervangen zijn, maar zich integendeel nu al eeuwenlang met succes weten te handhaven en te reproduceren. Dit is een heel groot verschil met het Afrikaans, dat – aldus Raidt (1994) – tegenwoordig geen sterke werkwoorden meer kent, zulks als gevolg van een heranalyse van het tempussysteem, waarbij de tense-marker gefixeerd is in het hulpwerkwoord van tijd *het*. Deze nieuwe regelmaat vult het gat van de *Preteritumschwund*, dat is het wegvallen – aan het eind van de achttiende eeuw en onder condities van zeer heftig taalcontact en creolisering – van het preteritum uit het grammaticaal-conceptueel systeem, waarbij dan ook de niet meer begrepen sterke flexie verdwenen is. Is nu dus omgekeerd in het Nederlands, Duits en Engels de toekomst van de sterke werkwoorden veilig zolang ze maar gekoppeld blijven aan een grammaticaal tempussysteem waarin de categorie ‘preteritum’ voorkomt? Dus is dan het niet meer begrijpen van die regelmaat het aangrijpingspunt voor de regulariseringstendens van sterk naar zwak, die we hierboven al zagen voor het Nederlands en het geschreven Amerikaanse Engels? En welke rol speelt de taalverwerving hier bij de overdracht van dit systeem van de ene generatie op de andere? In paragraaf 6 ga ik hier nader op in aan de hand van het werk van de psycholinguïst Pinker.

6. Theoretisch perspectief: Pinker en de sterke werkwoorden

Zonder de taalgebruikers komen we er dus niet uit. Als we willen verklaren hoe het mogelijk is enerzijds dat synchroon dit complexe, regelmatige, maar niet-productieve sterkewerkwoordensysteem met al zijn variatie adequaat gehanteerd wordt in het alledaagse taalverkeer, en anderzijds diachroon hoe dit systeem zich nu al vele eeuwenlang van generatie op generatie blijkt te kunnen reproduceren, dan zullen we moeten onderzoeken hoe dit werkt en welke taalverwervingsprocessen hier spelen. Daar – in de taalgebruikers, met hun taalvermogen, hun taalgevoel en hun taalkennis – moet de sleutel te vinden zijn die ons kan helpen de eigenschappen van dit systeem te begrijpen.

Op dit punt zijn de ideeën van Van Haeringen nogal rudimentair. Het gaat hier volgens hem om ‘het spel van analogie en herkenning’. In elke generatie leren kinderen woorden en spelen ermee, waarbij ze allerlei mogelijkheden proberen en analogievormen produceren, waaronder ook foute zoals *slaapte* en *loopte*, die dan door de volwassen sprekers in dezelfde taalgemeenschap gecorrigeerd worden tot ze het goed doen. Zo maken kinderen zich eigen wat gewoon is in hun moedertaal. En op deze wijze kunnen wij op onze beurt nu ook tegen de vele afwijkende zwakke vormen van sterke werkwoorden aankijken, die Van der Horst en Van der Horst in de kranten hebben aangetroffen. Die mogen dan wel voorkomen, maar door ontwikkelde taalgebruikers zullen ze toch overwegend opgevat worden als fouten die niet voor herhaling vatbaar zijn.

Van Haerengens idee is dus op zich niet onjuist of onbruikbaar. Maar het is wel nogal simpel en ook normatief. De vraag hoe dit alles nu precies in zijn werk gaat, en hoe kinderen zich zo’n taalsysteem eigen maken, is er één die de generatie van Van Haeringen vooral aan de onderwijspraktijk en het alledaagse taalverkeer overliet. De afgelopen halve eeuw is deze vraag echter steeds meer centraal komen te staan in het taalonderzoek, en daarbij is zowel empirisch als theoretisch grote vooruitgang geboekt. Zo beschikken we nu, dankzij vooral de psycholinguïstiek, over uitgewerkte theorieën van het menselijk taalvermogen en een veel scherper inzicht in hoe onze taalkennis georganiseerd is.

Een belangrijke bijdrage komt hier van de psycholinguïst Steven Pinker, die in zijn boek *Words and rules* (1999) ingaat op de sterke werkwoorden in het Duits, Engels en Nederlands. Nadat hij in hoofdstuk 4 een bespreking heeft gegeven van de levendige debatten die er over de sterke flexie gevoerd zijn tussen de chomskyaanse generatieve morfonologie en de connectionistische benadering van Rumelhart en McLelland, analyseert hij in hoofdstuk 8 dit probleem in termen van *default* versus *irregularities*, een onderscheid dat hij beschouwt als een ‘design feature’ (Pinker 1999:231) van ons menselijk taalvermogen. In zijn theorie zijn defaultregels van toepassing op nieuwe, zeldzame, ongewone en vreemde woorden. Daartegenover staan de onregelmatige woorden, die moeten worden vastgelegd in het associatieve geheugen. In het geval nu van de werkwoordsflexie is de default zowel in het Duits, het Engels als het Nederlands de zwakke vervoeging, want deze kan bij elk willekeurig nieuw werkwoord gebruikt worden (Pinker 1999:217), zoals blijkt uit experimenten met nieuwe

woorden, waarbij sprekers automatisch de regelmatige zwakke flexie kiezen en niet de onregelmatig sterke (Pinker 1999:231). De zwakke werkwoorden zijn verder ook numeriek ver in de meerderheid in het lexicon. De sterke werkwoorden daarentegen zijn in alle drie talen ‘irregular’. Zij volgen niet de eenvoudige en algemene regels voor de default, maar vertonen allerlei onvoorspelbare stamwisselingen, en daar komt nog bij dat er voor de verschillende subklassen met hun vele uitzonderingen geen regels gegeven kunnen worden (Pinker 1999:217). Vooral het Duits moet het hier ontgelden als een taal waarin – in de woorden van Mark Twain – ‘there are more exceptions to the rule than instances of it’ (Pinker 1999:216). Terwijl nu de default één simpele algemene regel volgt waarbij niet hoeft te worden nagedacht, moeten alle onregelmatige werkwoorden stuk voor stuk in het associatieve geheugen worden opgeslagen. Ze kunnen daarbij weliswaar patronen vormen, maar die zijn nooit onbeperkt toepasbaar. Wel helpt het, dat de sterke werkwoorden doorgaans een hogere gebruiksfrequentie hebben dan de zwakke (Pinker 1999:216-217).

Dit theoretisch perspectief en de op experimenten gebaseerde uitleg die Pinker geeft, betekenen een grote stap vooruit vergeleken bij Van Haeringens rudimentaire leertheorie. Maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat er geen kritische kanttekeningen meer mogelijk zijn. Zo heeft bij Van Haeringen bijvoorbeeld het leerproces een belangrijke sociaal-normatieve component die bij Pinker ontbreekt. Maar er is meer.

Ten eerste, strikt genomen doet Pinkers defaulttheorie de vraag rijzen waarom er eigenlijk nog iets anders bestaat dan de zwakke flexie, en waarom de sterke flexie niet al lang vervangen is door de zwakke. Er zijn ook inderdaad, zoals we boven zagen voor het Nederlands en het Amerikaanse Engels, wel tendenties in die richting. Maar evenzeer zijn er ontwikkelingen de andere kant op. Want in het Engels, zoals we bij Curme zagen, is er ook een krachtige beweging van sterk naar onregelmatig, en ditzelfde vonden we voor het Nederlands, toen we Ten Kate vergeleken met Klooster. Dus is regularisering van sterk naar zwak nu werkelijk wel zo’n universele trend? En waarom zijn dan niet alle Germaanse talen al lang helemaal regelmatig geworden, zoals het Afrikaans?

Ten tweede, voor een flink deel kan deze laatste vraag beantwoord worden met het inzicht van Simon Dik, dat we bij de sterke werkwoorden te maken hebben met ‘niet-productieve regelmatigheden’ (Dik 1981:40). De sterke werkwoorden mogen dan een relict uit de taalgeschiedenis zijn dat niet meer productief is, tegelijk zijn ze beslist niet onregelmatig, althans niet in het Duits en het Nederlands. En de regelmatige aspecten van de sterke werkwoorden horen – zoals Dik (1981) en Schultink (1989) hebben opgemerkt – in de taalbeschrijving verantwoord te worden. Ze maken namelijk deel uit van de taalkennis van moedertaalsprekers, en ook heeft de taalgebruiker ze nodig om de sterke werkwoorden correct te kunnen gebruiken. Verder gaat het hier om meer dan alleen het uit je hoofd leren van lijsten van losse woorden, uitzonderingen en onregelmatigheden. Want er zijn hier regelmatige ablaupatronen, en die kunnen ook creatief gebruikt worden in taalspel, zoals blijkt uit de taalgrappen van Joke van Leeuwen en uit de interessante experimenten die

Bybee en anderen hebben gedaan met Engelse fantasiewerkwoorden, waar proefpersonen dan als vanzelf de sterke verledentijdsvorm bij produceerden (vergelijk Pinker 1999:85). En ten slotte, ook al zijn ze tegenwoordig niet meer productief, dankzij hun regelmaat lenen sommige klassen van sterke werkwoorden, zoals bijvoorbeeld *lijden-leed*, zich wel degelijk voor analogievorming en voor uitbreiding met nieuwe leden. Al deze verschillende systematische aspecten van de sterke werkwoorden maken mijns inziens deel uit van de *langue*. Of zoals Durrell (2001:140) heeft opgemerkt: ‘The principle of signalling tense by vowel change is still potentially productive.’ En dit kan helpen verklaren waarom de sterke flexie zich zo succesvol weet te handhaven. Maar in Pinkers theorie komt dit niet tot z’n recht, omdat hij het onderscheid tussen regelmaat en productiviteit niet in zijn analyse betreft.

Ten derde, Pinker is zeker niet de eerste MIT-linguïst die zich met de ablaut in de Duitse sterke werkwoorden heeft beziggehouden. Eerder al hadden Halle (1953) en Ross (1967) zich hier grondig in verdiept en een heldere systematische analyse gegeven van de morfonologische processen die hier spelen. En misschien had Pinker beter hun werk kunnen lezen dan dat van Mark Twain. Want het lijkt erop dat hij de morfonologische regelmaat die Halle en Ross hebben aangetoond, over het hoofd heeft gezien. En ook de hele verankering van de sterke werkwoorden in het taalsysteem die we hierboven vaststelden (in paragraaf 3), is een dimensie die bij Pinker ontbreekt. Het is niet ondenkbaar dat zijn angelsaksische vertrekpunt hem op dit punt in de weg zit. In het Engels immers bestaat hier inderdaad heel veel onregelmatigheid, en voor dit geval lijkt Pinkers analyse van default versus *irregularity* ook wel het best op te gaan. Zijn analyse spoort in elk geval precies met de tegenstelling in Bibers grammatica tussen enerzijds grote onregelmatigheid en anderzijds de regulariseringstrend in het Amerikaanse Engels. Deze angelsaksische taalbril lijkt echter wel het zicht te belemmeren op het feit dat de sterke werkwoorden in verwante talen nog heel goed regelmatig kunnen zijn, ook al is het dan – zoals Ten Kate al had laten zien – van een ander soort regelmaat dan we bij de zwakke werkwoorden gewend zijn.

Als vierde en laatste punt nog het volgende. Ontdaan van alle theoretische versiering en verdieping komt Pinkers standpunt in feite neer op de traditionele tweedeling in regelmatige zwakke en onregelmatige sterke flexie. Het is dit standpunt dat Van Haeringen in 1940 verwierp en verving door zijn nieuwe structurele tweedeling in twee regelmatige processen voor de vorming van de verleden tijd, te weten stamwisseling en suffixering. Voor het Duits is hetzelfde gedaan door Halle (1953). Van die twee processen geldt verder nog, dat ze grotendeels complementair gedistribueerd zijn in het werkwoordelijk domein. Het lijkt mij dan te simpel om nu het ene proces de default te noemen en het andere onder te brengen bij de afwijkingen, uitzonderingen en onregelmatigheden. Wijst de evidentie hier niet in een andere richting, en moeten we niet eerder denken aan het naast elkaar bestaan van twee verschillende hoofdprocessen, het ene (suffixatie) onbelemmerd productief, het andere (stamwisseling) slechts in beperkte mate? En met deze vraag zijn we dan weer terug bij de positie die Van Haeringen innam in 1940, en die hier nu een verrassende rentree maakt als

een structureel alternatief voor Pinkers analyse. Nader empirisch en experimenteel onderzoek van dit alternatief lijkt me dus zeer gewenst.

7. Conclusies

We hebben nu het volgende gezien. Ten eerste, synchroon staan we bij de sterke werkwoorden in het Nederlands voor een systeem met een interne structuur en een duidelijke morfonologische regelmaat. Er zit flink wat variatie in dit systeem, maar ook die is overwegend regelmatig van karakter. Ten tweede, diachroon vormt dit systeem een oude en harde kern binnen de Germaanse talen. Dit systeem mag een relict lijken, een archaische rest in ons hedendaags taalgebruik, maar het heeft zich nu al eeuwenlang én in omvang én in interne structuur met succes weten te handhaven en te reproduceren. Het is zeker onderhevig aan allerlei wisselingen en variatie, maar er is geen eenrichtingsverkeer van sterk naar zwak. Er zijn tegelijk ook ontwikkelingen van sterk naar onregelmatig, van zwak naar sterk, en er zijn gevallen waarbij sterk sterk blijft, maar wel binnen het systeem naar een andere ablautklasse verhuist. Vooral echter geldt, dat bij al deze tegen elkaar in werkende tendenties, het systeem als geheel stabiel blijft in de tijd. Van Haeringen had dus gelijk met zijn ‘taai levenskracht’. Ten derde, vanuit taalvergelijkend perspectief staat enerzijds het geheel onregelmatige Engels tegenover het veel regelmatigere sterkewerkwoordensysteem in het Duits en Nederlands. Van Haeringens idee van een middenpositie wordt hier dus niet bevestigd. Wel echter verdient zijn analyse van de sterke werkwoorden in termen van stamwisseling nader onderzoek. Ten vierde, Van Haeringens rudimentaire leertheorie is inmiddels achterhaald door de ontwikkelingen in de psycholinguïstiek. De theorie van Pinker heeft hier veel meer te bieden, maar zijn analyse in termen van *default* en *irregularities* is toch te simpel. De regelmaat die we hier aantreffen is niet productief, maar kan wel inzet vormen voor creatief taalspel, analogievorming, nieuwvorming en uitbreiding van het systeem. Doordat Pinker het onderscheid tussen regelmaat en productiviteit in zijn analyse buiten beschouwing laat, doet hij geen recht aan deze regelmatige en systematische aspecten van het sterkewerkwoordendomein, in elk geval voor het Duits en het Nederlands. Wat hier nodig is, is een theorie over wisselende gradaties van (on)regelmatigheid in taalpatronen.

Nog een heel andere conclusie tot besluit. Verre dus van een marginaal verschijnsel te zijn, blijkt het sterkewerkwoordensysteem een belangrijke plaats in te nemen, niet alleen in de synchroon-structurele grammatica, de diachrone taalkunde, de vergelijkende germanistiek, het werk van Ten Kate en de variatilinguïstiek, maar ook in allerlei theoretische debatten binnen de moderne taalwetenschap, inclusief het werk van Pinker. Op al die terreinen bieden de sterke werkwoorden goede aanknopingspunten voor verder onderzoek.

Bibliografie

ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff.

- Battus (2002). *Opperlans! Taal- en letterkunde*. 2^e, geh. herz., aangev. en gesystematiseerde dr. Amsterdam: Querido.
- Biber, D. [e.a.] (1999). *Longman grammar of spoken and written English*. London: Longman.
- Bybee, J.L. & D.I. Slobin (1982). 'Rules and schemas in the development and use of the English past tense'. In: *Language*, 58, 265-289.
- Curme, G.O. (1935). *Grammar of the English language*. Dl. 2. *Parts of speech and accidence*. Boston: D.C. Heath.
- Dik, S.C. (1981). 'Over de behandeling van niet-productieve regelmatigheden'. In: *Forum der Letteren*, 22, 39-50.
- Durrell, M. (2001). 'Strong verb Ablaut in the West Germanic languages'. In: Watts, S., J. West & H.-J. Solms (eds.). *Zur Verbmorphologie germanischer Sprachen*. Tübingen: Niemeyer, 5-18. (Linguistische Arbeiten 146).
- Eisenberg, P., K. Kunkel-Razum & F. Münzberg (2005). *Duden. Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch*. 7., völlig neu erarb. und erw. Aufl. Mannheim [etc.]: Dudenverlag. (Der Duden in 12 Bänden. Bnd. 4).
- Ernestus, M. & R.H. Baayen (2003). 'Predicting the unpredictable: interpreting neutralized segments in Dutch'. In: *Language*, 79, 5-38.
- Haering, C.B. van (1940). 'De taaie levenskracht van het sterke werkwoord'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 34, 241-255. [Herdr. in: *Neerlandica. Verspreide opstellen*. 's-Gravenhage: Daamen, 1949, 222-237.]
- Haering, C.B. van (1950). 'De hoofdvormen van het Nederlandse werkwoord. Proeve van synchronische grammatica'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 43, 20-28. [Herdrukt in: *Grammarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*. Assen: Van Gorcum, 1962, 75-87].
- Haering, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Halle, M. (1953). 'The German conjugation'. In: *Word*, 9, 45-53.
- Helbig, G. & J. Buscha (1987). *Deutsche Grammatik*. Leipzig: Enzyklopädie.
- Horst, J. van der & K. van der Horst (1999). *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag [etc.]: Sdu [etc.].
- Kate, L. ten (1723). *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Amsterdam: Wetstein. Met een inleiding van J. Noordegraaf & M. van der Wal, Alphen aan den Rijn: Canaletto, 2001. 2 dln. [Facs. ed.].
- Klooster, W. (2001). *Grammatica van het hedendaags Nederlands. Een volledig overzicht*. Den Haag: Sdu.
- Lalleman, J. & A. van Santen (1993). 'De productie van Nederlandse regelmatige en onregelmatige verleden tijdvormen door moedertaalsprekers en tweede-taalverwerwers'. In: *Dutch contributions to AILA 1993, selected in honour of Johan Mattens*, 173-184. (ITWiA 1993, 2-3 [= 46-47]).

- Lalleman, J. & A. van Santen (1994). 'Gaat zwak anders dan sterk? Over de produktie van Nederlandse regelmatige en onregelmatige verleden-tijdsvormen'. In: *Forum der Letteren*, 35, 1-22.
- Leeuwen, J. van (2004). *Waarom een buitenboordmotor eenzaam is en waarom je Jansen beet als je Jansen beet en waarom eieren vroeger geen eieren waren en waarom we geen zeventigduizend letters hebben en nog veel meer over de taal die je nu leest*. 2^e herz. dr. Rekkem: Stichting Ons Erfdeel.
- Pinker, S. (1999). *Words and rules. The ingredients of language*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Raidt, E.H. (1994). *Historiese taalkunde. Studies oor die geskiedenis van Afrikaans*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Rauch, I., G.F. Carr & R.L. Kyes (eds.) (1992). *On Germanic linguistics. Issues and methods*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter. (Trends in linguistics. Studies and monographs 68).
- Ross, J.R. (1967). 'Der Ablaut bei den deutschen starken Verben'. In: *Studia Grammatica* 6, 47-118.
- Salverda, R. (2001). 'Newtonian linguistics: the contribution of Lambert ten Kate (1674-1731) to the study of language'. In: Davies, M.C., J.L. Flood & D.N. Yeandle (eds.). *Proper words in proper places. Studies in lexicology and lexicography in honour of William Jervis Jones*. Stuttgart: Heinz, 115-132. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik 400).
- Santen, A. van (1997). 'Hoe sterk zijn de sterke werkwoorden?' In: Santen, A. van & M. van der Wal (red.). *Taal in tijd en ruimte. Voor Cor van Bree bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie aan de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden*. Leiden: SNL, 45-56. (SNL-reeks 4).
- Schultink, H. (1989). 'Regelmaat in onregelmatigheid. Ten Kate, Van Haeringen en de ANS in historisch perspectief'. In: Quak, A. & F. van der Rhee (eds.). *Paleogermanica et onomastica. Festschrift für J.A. Huisman zum 70. Geburtstag*. Amsterdam: Rodopi, 203-213. (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 29).
- Stutterheim, C.F.P. (1977). 'Zwoor'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 70, 218-221.
- Theissen, S. (2001). 'Haar ogen verrieden/verraadden haar: dubbelvormen van sterke werkwoorden'. In: *Nederlands van nu*, 49, 93-94, 108-109.
- Verdenius, A.A. (1943). 'Sterke en zwakke werkwoorden in de loop der taalgeschiedenis'. In: Verdenius, A.A. (red.). *In de Nederlandse taaltuin. Wandelingen en waarnemingen*. Amsterdam: Elsevier, 179-181.
- Wethlij, A. (1994). 'Kijk eens wat ik aantrefte in wat ik heb onderzocht: zwakke vormen in het imperfectum en perfectum van sterke werkwoorden'. In: *Nederlands van nu*, 42, 3, 60-64.
- Wethlij, A. (1995). 'Uncertainty about presenting the past and the present in Dutch strong or partly strong verbs'. In: *Dutch Crossing*, 19, 2, 51-59.

Nederlandse voorzetsels tussen Duitse en Engelse

Ton van der Wouden*

Men kent een taal als men de voorzetsels kent (Renkema 2002:238)

Abstract

The paper focuses on the question whether the grammatical class of prepositions is open or closed. The main language investigated is Dutch, in comparison with the neighboring languages German and English.

1. Inleiding

In zijn beschouwing over Nederlands tussen Duits en Engels wijdt Van Haeringen (1956) aparte hoofdstukken aan ‘Het naamwoord’ (Van Haeringen 1956:27 e.v., met een aanhangsel over ‘Het adverbium’), ‘Voornaamwoorden’ (Van Haeringen 1956:40 e.v.), ‘Telwoorden’ (Van Haeringen 1956:46 e.v.) en ‘Het werkwoord’ (Van Haeringen 1956:48-57). De vierde *major category*, het voorzetsel, krijgt nauwelijks aandacht. Toch lijkt me dat er vanuit het perspectief van Nederlands tussen Duits en Engels ook over die woordsoort nog wel iets interessants te zeggen valt. In elk geval ga ik dat hier proberen te doen.

Geheel in de geest van het boekje van Van Haeringen zal mijn stuk vooral bestaan uit een aantal in mijn ogen aardige observaties, dikwijls van comparatistische aard, die ik af en toe zal larderen met aantekeningen van het type ‘dus hier lijkt het Nederlands meer op het Engels dan op het Duits’ of juist andersom. De centrale vraag van het geheel is of de categorie ‘voorzetsel’ open dan wel gesloten is. Om die vraag te kunnen beantwoorden, moet eerst worden vastgesteld wat een voorzetsel is. Vooruitlopend op mijn definitie in (20) kunnen we vaststellen dat voorzetsels 1. relaties tussen zelfstandignaamwoordsgroepen tot uitdrukking brengen en 2. naamval (casus) toekennen. Het Duits heeft zoals bekend een complexer naamvalstelsel dan het Nederlands en het Engels (Van Haeringen 1956). Daarom ga ik in het eerste deel van mijn artikel in op de verhouding tussen voorzetsels en naamval. In het tweede deel ga ik in op de vraag, wat een voorzetsel is, geef ik een werkdefinitie, en beargumenteer ik dat deze woordklasse als open beschouwd moet worden. Ik pretendeer niet dat al mijn observaties origineel zijn: ik heb met name veel te danken aan Van der Horst & Van der Horst (1999), Broekhuis (2002) en Loonen (2003).

* LUCL/Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, Universiteit Leiden. Voor commentaar, discussie, (tegen-)voorbeelden en oordelen dank ik de deelnemers aan de Berlijnse workshop, alsmede Jenny Audring, Birgit Bexten, Crit Cremers, Ad Foolen, Jack Hoeksema, Joop van der Horst, Olga van Marion, Mika Poß, Ingrid Tieken, Corrie van der Wouden-van Zoest en de deelnemers aan de Leidse B-werkgroep Constructiegrammatica’s van najaar 2005.

2. Voorzetsels en naamvallen

Voorzetsels regeren naamval: in het Duits is het *mit mir* en *für mich*, in het Nederlands *met mij* en niet *met ik* (al zijn er Nederlandse dialecten, bijvoorbeeld in West-Vlaanderen, waar *met ik* wel goed is).¹ Ik ga hier uit van een tamelijk klassieke opvatting van naamval: naamwoorden nemen naar gelang hun functie verschillende vormen aan (Blake 1994); naamvallen die je niet ziet, bestaan niet (contra theorieën met abstracte naamval, zoals in Chomsky 1981). Of naamvallen een eigen betekenis hebben, zal per taal verschillen (contra de cognitieve theorie van Janda 1993): in het klassieke Indo-Europese systeem wel, in het Duits is die systematiek aan het verdwijnen (zie hieronder). Het Duits en het klassieke Grieks hebben in deze visie vier naamvallen, het Latijn vijf (ik laat de vocatief buiten beschouwing). De standaarddialecten van het Nederlands en het Engels hebben hoegenaamd geen naamval in de zin van zichtbare verbuigingsuitgangen meer;² bij een aantal voornaamwoorden is er onderscheid, maar dan enkel tussen onderwerps- en niet-onderwerpsvormen (in het vervolg: su en non-su): naast *ik* en *he* in onderwerpsfunctie heb je *mij* en *him* als voorwerp en na voorzetsels.³ De datief (*hun* tegenover *hen*) in het Nederlands is zoals bekend een zeventiende-eeuws construct dat toen al niet in ons grammaticaal systeem paste.⁴

Het Duits heeft, net als het Latijn en het klassieke Grieks, verschillende groepen voorzetsels die verschillende naamvallen regeren. In het Grieks zit er nog een zekere regelmaat in, in elk geval bij de voorzetsels van plaats en richting: in het algemeen nemen voorzetsels die een beweging ergens naartoe uitdrukken de accusatief, bij een beweging vanaf krijg je de genitief, bij voorzetsels van plaats de datief. In het Duits is het ingewikkelder. De *Duden Grammatik* (Eisenberg & Klosa 1998:392 e.v.) geeft bijvoorbeeld:

- *Durch, pro*, enzovoort regeren de accusatief; *aus, bei*, enzovoort regeren de datief; *abseits, anlässlich*, enzovoort regeren de genitief.
- *An, hinter*, enzovoort regeren de datief (plaats) of de accusatief (richting). Soms is het perspectief van de spreker doorslaggevend: staat die voor de garage, dan zegt hij: ‘*Ich*

1 *Ik* na voorzetsel hoort bij het stereotiepe beeld van de West-Vlaamse dialecten, getuige de volgende wijd verspreide mop (www.moppensite.be). Komt een West-Vlaming een kroeg binnen en zegt tegen de barman: ‘Geef allemaal een pilsje van ikke!’ De barman corrigeert hem: ‘Dat zegt u niet goed, het is: “Geef allemaal een pilsje van mij!”’ Zegt de man: ‘Ah bon das mij ook goed.’ Op een Leidse studentenfiets zag ik een paar jaar geleden het wonderschone ‘niet pikken, is van ikke’, maar dat is poëzie, en daarin moet de grammatica wel vaker wijken voor de esthetiek.

2 In diverse Zuid-Hollandse en Brabantse dialecten worden eigennamen en sommige zelfstandige naamwoorden wel verbogen (Heestermans & Stroop 2002, Van Bree 2004:75): *Rob weet dat, dus dat moet je Roppe vragen; die fiets is van Corries; we gaan bij schoonmoeders eten; waar moet Roppe moeder zitten?* Ook hier zijn er slechts twee ‘naamvallen’: su en non-su.

3 Een internet-zoektocht naar *about he* levert veel hits op, die evenzovele tegenvoorbeelden zouden kunnen vormen voor deze boude claim. Nadere beschouwing leert echter dat *he* in de meeste gevallen met een hoofdletter geschreven wordt en opgevat moet worden als een aanduiding voor een opperwezen.

4 Roorda (1858:7, noot): ‘Reeds in 1624 zeide Christiaan van Heule in de voorrede van zijn *Nederduytsche grammatica ofte sprac-konst*, dat de Grieksche en Latijnsche naamvallen van de Datief, Accusatief en Ablatief, die in onze taal door de schrijvers gebruikt worden, in de spreektaal niet gebruikelijk zijn.’

stelle meinen Wagen jetzt in die Garage ein’; staat hij in de garage, dan zegt hij: ‘*Ich stelle meinen Wagen jetzt in der Garage ein.*’

- Soms regeert de chaos: er is volgens de grammatica geen betekenisverschil tussen *ab erstem Mai* en *ab ersten Mai*, tussen *laut ärztlichem Gutachten* en *laut ärztlichen Gutachtens*, tussen *trotz dichten Nebels* en *trotz dichtem Nebel*, et cetera.

Nederlanders, in elk geval die van de generatie van mijn moeder, kennen deze rijtjes. Duitse moedertaalsprekers kennen ze niet, ze kunnen ze in elk geval niet opdreunen zoals mijn moeder dat kan, maar ze hanteren ze wel, ze hebben er intuïties over.

Natuurlijk zijn er ook regionale verschillen en is het systeem niet zo mooi en strak als op de Nederlandse middelbare scholen onderwezen werd. Ik geef (op gezag van Duden) wat complexere gevallen, waarin de naamval duidelijk niet, of niet alleen, door de semantische functie bepaald wordt (Eisenberg & Klosa 1998:397 e.v.):

- Na *aufser* staat het zelfstandig naamwoord gewoonlijk in de datief, maar bij een paar bewegingswerkwoorden in de accusatief en in een aantal vaste verbindingen in de genitief: *Nichts verbindet sie außer dem gemeinsamen Hass* (dat.), *aufser allen Zweifel setzen* (acc.), *aufser Landes geben* (gen.).
- Na *dank* staat een enkelvoudig zelfstandig naamwoord in de datief of genitief, een meervoudig doorgaans in de genitief: *dank seinem großen Fleiß/ seines großen Fleißes*, *dank ihrer großen Erfahrungen*.
- *Entlang* als postpositie regeert normaal de accusatief, soms de datief; als prepositie regeert het meestal de datief, soms de genitief; de accusatief geldt dan als verouderd: *den Fluß entlang standen die Bäume* (acc.), *die dem blitzenden Strom- und Meerufer entlang aus der Hauptstadt hinausführte nach Belem* (soms dat.), *entlang den Hecken standen Neugierige* (dat.), *entlang des Rohres* (soms gen.), *entlang den Wald* (acc., verouderd).
- Na *längs* doorgaans genitief, maar de datief heeft de voorkeur bij enkelvoudige zelfstandige naamwoorden met een genitief op *-[ə]s*, vergezeld (gevolgd of voorafgegaan) door een tweede zelfstandig naamwoord met een genitief op *-[ə]s*: *längs des Kornfeldes*, *längs dem Simse des Palastes*.

Het oude Indo-Europese systeem, waarbij naamvallen worden gebruikt ter onderscheiding van verschillende betekenissen van voorzetsels, werkt niet in het Nederlands en het Engels, omdat die talen als gezegd al eeuwen geen casus meer hebben. Alle voorzetsels in het Nederlands en het Engels regeren uniform non-su casus, wat je in de standaarddialecten alleen kunt zien bij de pronomina.

- (1) a. naar, in, van, vanwege, ... mij, jou, hem, haar, ons, hun/hen
b. *naar, in, van, vanwege, ... ik, jij, hij, zij, het, wij, zij
- (2) a. to, from, against, because of ... me, him, her, us, them
b. * to, from, against, because of ... I, he, she, we, they

In het Engels heb je helemaal geen datief meer.⁵ De datief in het Nederlands is zoals gezegd een zeventiende-eeuws construct dat niet in ons grammaticale systeem past. Dat blijkt uit het feit dat niemand hem spontaan (goed) gebruikt. Anders dan in het Grieks, het Latijn, en het Duits, is er in het Nederlands geen enkel voorzetsel dat de datief regeert. In het Duits heb je tweeplaatsige werkwoorden, zoals *anfassen*, die de accusatief regeren (3a), zoals *helpen* met de datief (3b). Ook in het Nederlands heb je tweeplaatsige werkwoorden zoals *bevallen* en *lukken*, die volgens het boekje een meewerkend voorwerp nemen en dus de datief zouden moeten regeren (3c-d):

- (3) a. fass mich (acc.) / *fass mir (dat.) nicht an
 b. du hilfst mir (dat.) / *mich (acc.)
 c. dat bevalt *hen (acc.) / hun (dat.) niet
 d. het is *hen (acc.) / hun (dat.) eindelijk gelukt

Een snelle zoektocht met Google in Corpus Internet (Van Oostendorp & Van der Wouden 1998) laat zien dat de gewone Nederlandse taalgebruiker hier ongeveer net zo vaak de ‘goede’ als de ‘verkeerde’ variant kiest (meting van 26 september 2005):

	<i>Hun</i>	<i>Hen</i>
<i>bevalt X</i>	223	250
<i>lukt X</i>	713	610
<i>X gelukt</i>	441	1050
<i>X bevallen</i>	170	129

Met drieplaatsige werkwoorden lijkt de vorm van het meewerkend voorwerp eveneens eerder bepaald te worden door de staatsloterij dan door de grammatica:

	<i>Hun</i>	<i>Hen</i>
<i>X gegeven</i>	9730	9160
<i>X aangeraden</i>	223	218

Het Nederlands heeft nog wat naamvalsrestjes als *ter aangehaalde plaats*, *ten huize van*, et cetera, maar die zijn fossiel. Omdat alleen taalkundigen en schoolmeesters de onderliggende systematiek kennen, worden er veel fouten mee gemaakt (Renkema 2002:327-328).⁶ Het

5 Het verschijnsel dat bekendstaat als *dative alternation* (zie bijvoorbeeld Levin 1993) heeft niets met de datiefnaamval te maken, maar veeleer met de alternantie tussen meewerkende voorwerpen met en zonder voorzetsel (*Susan gave toys to the children – Susan gave the children toys*).

6 Zelfs deskundigen zijn het niet altijd eens over de juiste vorm: taalunieversum.org/taal/advies/vraag/783/ schrijft over vaste verbindingen met *te*, *ten* en *ter*: ‘In de naslagwerken zijn soms per geval kleine verschillen aanwezig.’

Engels heeft helemaal geen resten van oude datieven na voorzetsels, en ook niet in argumentpositie bij werkwoorden.

Er is in het Nederlands ook nog iets dat lijkt op een morfologische genitief: archaische constructies zoals *de vrouw des huizes*, en tegenwoordig gebruikelijker vormingen als *Karins fiets* en *Karin d'r fiets*. Het Nederlands heeft echter geen voorzetsels die zo'n genitief regeren. Je hebt natuurlijk wel tal van voorzetseluitdrukkingen met *van*, maar ook daarbij is deze morfologische genitief nooit verplicht, en vaak uitgesloten:

- (4) a. ten behoeve van mijn dochter
- b. omwille van de Avroleden
- c. *te mijner dochter behoeve
- d. *ten behoeve Karins/Karin d'r
- e. *om der Avroleden wille

We hebben hierboven al Duitse voorzetsels gezien die de genitief regeren, en je hebt ook werkwoorden met de genitief (al staan ze volgens de Duden onder druk):

- (5) a. Ich gedenke einer vergangenen Situation.
- b. Herr Dr. Diedrich hat sich der Stimme enthalten.

Een Nederlandse morfologische genitief daarentegen kan nimmer een gesubcategoriseerde voorzetselconstituent met *van* vervangen:

- (6) a. Zij houdt van Karin/*Zij houdt Karins/*Zij houdt Karin d'r
- b. Zij houdt van een blonde man/*Zij houdt ener blonde man
- c. Zij onthoudt zich van stemming/*Zij onthoudt zich der stemming

We constateren grote verschillen in syntactisch gedrag tussen *van*-PP's en morfologische genitieven. Het gaat dus niet aan om *van*-PP's aan te duiden als 'genitief'. Dezelfde redenering gaat trouwens op voor het Engels: wat traditioneel de genitief heet (*John's hat, the queen of England's hat*) is nimmer syntactisch argument van een voorzetsel of van een werkwoord; het is net als zijn Nederlandse tegenhanger veeleer een possessief. Wel heb je er sinds de vijftiende eeuw de zogeheten dubbele possessief, als in

- (7) a. a friend of Jane's
- b. a friend of mine/his/hers/ours/yours

Je zou dit *of* misschien wel willen opvatten als een voorzetsel dat de genitief regeert. De pronominale vormen suggereren evenwel iets anders, want de vormen *mine, yours, ours, hers...* zijn niet als genitief te gebruiken.

Vergelijkbare constructies vinden we in sommige dialecten in Holland (onder andere in Rotterdam), waarin de non-su vorm van het persoonlijk voornaamwoord formeel samenvalt met het bezittelijk voornaamwoord (Van Bree 2004:82):

- (8) a. dat is zijn jas
b. die jas is van zijn

De oude genitiefvorm *des* vinden we overigens wel terug in een relatief nieuwe (negatief-polaire) constructie met een nieuwe betekenis (Hoeksema 1998):

- (9) a. Cocooning is niet des schrijvers, maar des Belgs.⁷
b. Agressie is niet des vrouws.
c. Niemand zal zijn stamhoofd wegsturen – dat is niet des mensens.
(www.denhaag.pvda.nl)

Ook dit *des* zouden we misschien wel willen opvatten als een voorzetsel, en dan zou het meteen een uitzondering zijn op de generalisatie dat het Nederlands geen voorzetsels heeft die de genitief regeren. De laatste twee voorbeelden, bij nomina die helemaal geen echte genitief met /s/ hebben, laten evenwel zien dat het niet om de echte genitief gaat, maar veel eerder om een nieuwe constructie met een prefix *des* en een suffix /s/.

De conclusie lijkt me duidelijk: waar het gaat om de relatie tussen voorzetsel en naamval, staat het Nederlands veel dichter bij het Engels dan bij het Duits: de westelijke talen hebben allebei nog slechts een minimaal systeem van naamval over, en voorzetsels regeren zonder uitzondering non-su (voor zover je dat al kunt zien).

Toch zijn er ook interessante verschillen tussen het Nederlands en het Engels. Met het verdwijnen van het casusonderscheid (onderdeel van deflectie, waar Van Haeringen 1956 zo op hamert) verdwijnt in het Nederlands en het Engels ook het verschil tussen, bijvoorbeeld, *in* met datief en *in* met accusatief. Het Engels drukt dat onderscheid tegenwoordig lexicaal uit: grofweg *in* voor locatie, *into* voor richting. Het Nederlands kiest daarentegen een syntactische weg: grofweg voorzetsel voor locatie, achterzetsel voor richting:⁸

- (10) a. I drive my bike in the city. (plaats)
b. I drive my bike into the city. (richting)
c. Ik rijd op mijn fiets in de stad. (plaats)
d. Ik rijd op mijn fiets de stad in. (richting)

Iets vergelijkbaars zien we bij *op*. Ook hier kunnen het Engels en het Nederlands het verschil tussen richting en plaats niet meer, zoals in het Duits, met behulp van een naamval uitdrukken. En ook hier kunnen we zeggen dat het Engels het weer lexicaal oplost, in dit geval met twee verschillende subcategorisatieframes voor het werkwoord, terwijl het Nederlands het weer met woordvolgorde doet, dus met syntactische middelen:

⁷ Dit en het volgende voorbeeld op 7 september 2005 ontleend aan *Wikipedia s.v. genitief*.

⁸ Dat achterzetsel wordt vervolgens wellicht geheranalyseerd als deel van het werkwoord: zie bijvoorbeeld Van Riemsdijk (1978). Joop van der Horst deelt trouwens mee dat het achterzetsel in het Nederlands een late ontwikkeling is: dat spoort met de suggestie in de hoofdtekst.

- (11) a. I climb the mountain. (richting)
 b. I climb on the mountain. (plaats)
 c. Ik klim de berg op. (richting)
 d. Ik klim op de berg. (plaats)

In elk geval heeft het Duits een veel complexer naamvalssysteem dan het Engels en het Nederlands. Het klassieke systeem van voorzetsels die een naamval regeren, staat in het Duits dan ook nog stevig overeind, terwijl er in de westelijke talen niet veel meer van over is: de voorzetsels regeren daar altijd non-su (alleen zichtbaar bij sommige pronomina).

3. Hoe gesloten is de klasse van de voorzetsels?

In deze paragraaf ga ik nader in op mijn hoofdvraag, of het voorzetsel een gesloten categorie is, een vraag waarover in de literatuur nogal wat discussie geweest is. König en Kortmann (1991:109) stellen: ‘It is [...] well-known that the class of prepositions is by no means a closed class, but admits of new additions and in fact constantly changes its extension in the course of the history of a language.’ Daar staat de mening van Baker (2003) diametraal tegenover als hij (zonder veel argumentatie) mededeelt dat het een ‘obvious fact’ is dat de klasse der voorzetsels gesloten is (Baker 2003:304). Voordat ikzelf een antwoord kan geven op deze vraag, moet eerst worden vastgesteld wat een voorzetsel is.⁹

3.1. Wat is een voorzetsel?

Op de meeste scholen wordt een ezelsbruggetje onderwezen van het type ‘een voorzetsel is een woord dat past op de open plek in het zinnetje *de vogel vliegt ... het kooitje*’, dus *in*, *langs*, enzovoort. Die ‘definitie’ geeft ons alleen de locatieve voorzetsels; temporele (zoals *tijdens*) en abstractere (zoals *vanwege*) worden er niet door gedekt. Toch geeft de *Schrijfwijzer* (Renkema 2002:238) een vergelijkbare definitie:

- (12) Onze taal kent een honderdtal voorzetsels, *in (het boek)*, achterzetsels (*het boek*) *in*, en ‘omzetsels’ *om (het boek) heen*.

De lezer wordt kennelijk geacht te redeneren dat woorden die zich analoog gedragen aan *in* ook wel voorzetsels zullen zijn. Een klassieke analytische definitie in termen van *genus* en *differentia specifica* wordt in elk geval niet gegeven, en ook het feit dat er voorzetsels zijn met een andere dan een ruimtelijke betekenis (*tijdens*, *vanwege*) blijft onvermeld. Wel gebruikt Renkema op p. 239 van de *Schrijfwijzer* naamval (casus) (impliciet) om het voorzetsel te onderscheiden van het voegwoord:

- (13) a. Behalve jij is hier niemand. (Renkema 2002:239, 4a (voegwoord))
 b. Behalve jou is hier niemand. (Renkema 2002:239, 4b (voorzetsel))

⁹ Bespreking van voorzetsels (?) zonder complement, zoals in *de bal was naast* en *Angela Kluivert (inderdaad, de vrouw van)* (de praepositio peterburgensis, volgens Van der Horst 2003) past niet in dit artikel.

De recentere drukken van Van Dale geven een semantisch/functionele definitie (Geerts & Den Boon 1999 s.v. *voorzetsel*):¹⁰

- (14) woord dat bepaalde betrekkingen aanduidt die er tussen twee zn. in eenzelfde zin (of tussen ww. en zn.) bestaan, onder andere betrekkingen van plaats en tijd, maar ook van doel, reden, oorzaak enz.

De ANS (1997:506, resp. 507) geeft een definitie die een combinatie is van syntaxis en semantiek/functie:

- (15) Syntactisch kan het voorzetsel gedefinieerd worden als een taalelement dat in principe samen met een of meer andere woorden een constituent vormt die geen onderwerp of lijdend voorwerp van een zin kan zijn en die we voorzetselconstituent noemen.
- (16) Semantisch kunnen we het voorzetsel karakteriseren als een taalelement dat de aard van de relatie uitdrukt tussen de rest van de voorzetselconstituent en een of meer andere elementen in de zin.

Zoals zoveel definities in de taalkunde is deze in hoge mate circulair: voorzetsel wordt gedefinieerd in termen van voorzetselconstituent, maar voorzetselconstituent wordt op zijn beurt gedefinieerd in termen van voorzetsel (ANS 1997:916):

- (17) Een voorzetselconstituent is een constituent die bestaat uit een voorzetsel(uitdrukking) met als complement een constituent of bijzin, en eventueel nog een of meer begeleidende elementen daarbij (de toevoegingen).

Nard Loonen heeft recentelijk een mooi proefschrift gemaakt over voorzetsels (Loonen 2003). Ook hij worstelt met de definitie (Loonen 2003:3.1.1.3):

- (18) Het lijkt niet goed mogelijk te zijn een ‘sluitende’ definitie van ‘het’ voorzetsel in enige taal te geven; beter is het een werkdefinitie te hanteren die binnen een gegeven taalkundig werk dient ter afbakening van het besproken begrip.

En elders schrijft hij (Loonen 2003:4.2.1):

- (19) Wanneer en op grond waarvan mogen wij besluiten een bepaald woord in een bepaalde zin een voorzetsel te noemen? Die vraag blijkt nog niet zo simpel te zijn. Het vermoeden bestaat dat we ons daarbij in eerste instantie beroepen op onze taalervaring: als het betreffende woord maar behoort tot het bekende rijtje *aan, in, op, uit, van*, enzovoort (hoewel dat rijtje door niemand compleet kan worden opgesomd!), dan is het waarschijnlijk dat we met een voorzetsel te maken hebben. In tweede instantie zal er

¹⁰ Deze definitie is behoorlijk wat nuttiger dan die van de eerste druk van Van Dale, die het voorzetsel definieert als ‘het voorlaatste der tien taal- of rededeelen’.

in de zin, bij voorkeur direct achter het betreffende woord, worden gezocht naar een bij dat woord behorend complement.

De definitie van Loonen zelf is helaas zo ingewikkeld dat hij onbruikbaar is (Loonen 2003:4.2.4). De moeilijkheden die men ontmoet als men probeert de categorie ‘voorzetsel’ te definiëren, hebben sommige onderzoekers doen concluderen dat een definitie niet mogelijk is en, *a fortiori*, dat het voorzetsel geen (natuurlijke) categorie is.¹¹ Maar Taylor (1989) laat zien dat dezelfde redenering voor andere categorieën net zo goed opgaat, met verwijzing naar Lakoff (1965) en Ross (1972). En Wittgenstein heeft al veel eerder betoogd (1953) dat datzelfde probleem ook geldt voor andere soorten categorieën: een categorie als *spel* (*game*, *Spiel*) laat zich ook niet vangen in een klassieke definitie. Er is geen verzameling kenmerken te bedenken die alle spelen gemeen hebben, en die alle dingen die geen spelen zijn, missen. Sommige dingen zijn meer spel dan andere; wat we herkennen als we twee spelen vergelijken zijn familietrekjes (*family resemblances*, *Familienähnlichkeiten*). Hetzelfde, betoogt Taylor, geldt ook voor syntactische categorieën: je kunt geen definitie geven die, bijvoorbeeld, alle nomina onderscheidt van alle niet-nomina. Sommige nomina zijn prototypischer, dat wil zeggen, betere representanten van de categorie: *stoel* is een beter voorbeeld van een zelfstandig naamwoord dan *leven*, net zoals *mus* een beter voorbeeld van een vogel is dan *pinguïn*. En dan is de stap niet zo ver naar de gevolgtrekking, dat je ook meer typische voorzetsels (*in*, *op*) hebt, en minder typische (*te*, *gedurende*, *vanwege*, *jegens*).

In het besef dat een sluitende definitie onhaalbaar is, en geïnspireerd door het bovenstaande en door Huddleston & Pullum (2002:598), stel ik een werkdefinitie in (20) voor (ik laat hier de subtiele verschillen tussen voor-, achter-, en omzetsels buiten beschouwing):

- (20) een voorzetsel is een lexicaal element dat een zelfstandignaamwoordsgroep regeert (en daar normaliter aan voorafgaat), en dat een relatie uitdrukt (typisch een ruimtelijke) of een syntactische of semantische rol specificceert. ‘Regeren’ betekent hier naamval toekennen; de verstekwaarde is non-su.

Ik ben me ervan bewust dat deze definitie niet compleet is, al is het maar omdat voorzetsels ook wel eens PP’s of zinnen in plaats van PP’s als complement nemen (*zonder* in (21b) kan overigens ook worden opgevat als voegwoord):

- (21) a. chips voor op de bank vanavond
b. zonder een vinger te hoeven verroeren
c. het hangt af van of ze morgen komt
d. het hangt af van hoe laat ze morgen komt

11 Chomsky (1981:140, noot 21) verwijst bijvoorbeeld naar George (1980) ‘for argument that prepositions do not form a category.’ Het voornaamste argument van George is dat niet alle voorzetsels zich op dezelfde manier gedragen.

Ook in het Engels kunnen voorzetsels een sententieel complement krijgen (Huddleston & Pullum 2002), maar interessant genoeg zijn dat soms net weer andere voorzetsels dan in het Nederlands:

- (22) a. It depends on your point of reference.
b. It depends on whether he saw her.
c. He left after the accident.
d. He left after you promised to help.
e. Hij vertrok na sluitingstijd.
f. *Hij vertrok na jij iets had kunnen zeggen.
g. Hij vertrok voor jij iets had kunnen zeggen.

In het Duits daarentegen vinden we zelden sententiële complementen bij voorzetsels:¹²

- (23) a. alles hängt ab von deinem Wissen
b. hängt *(davon) ab, ob er sie gesehen hat
c. ging nach dem Unfall weg
d. er ging weg, nach*(dem) du versprochen hattest, zu helfen

Het toekennen van non-su casus zal ik dikwijls als een belangrijk argument gebruiken om iets al of niet een voorzetsel te noemen – al lukt dat niet altijd, omdat het potentiële nieuwe voorzetsel beperkt is tot bepaalde typen complementen, waar de persoonlijke voornaamwoorden dan niet bij horen. Voor het Engels is de waarde van casus als argument overigens nog aanzienlijk problematischer dan voor het Nederlands, omdat de ‘default case’ bij pronomina verschilt:

- (24) a. Ik ben het.
b. It's me.
c. Jij en ik drijven samen op een golf.
d. You and me are floating on a tidal wave.

Me in (24b) is naamwoordelijk gezegde, dus geen onderwerp, dus dat maakt het nog enigszins begrijpelijk dat het een non-su vorm heeft. Van het nevenschikkend voegwoord *and* zouden we echter niet willen beweren dat het een voorzetsel is, ook al heeft het persoonlijk voornaamwoord dat er onmiddellijk op volgt non-su naamval.¹³

12 Een zin als *Er ging weg, bevor du etwas sagen konntest* zorgt voor twijfel: we kunnen hem zien als een aanwijzing dat Duitse voorzetsels incidenteel toch een sententieel complement nemen, of we kunnen *bevor* hier opvatten als een onderschikkend voegwoord, net zoals we hebben gesuggereerd voor *zonder* in (21b). Waarom vinden we in het Duits (bijna) geen sententiële complementen bij voorzetsels, en in het Engels en het Nederlands wel? Niets is zeker, maar het ligt andermaal voor de hand om een verklaring te zoeken in het verschil in status van de casussystemen van de verschillende talen.

13 In het Nederlands vind je overigens ook wel eens onverwachte naamvallen na voorzetsels: *het is jij tegen ik* (Jan Siebelink via home.iae.nl/users/termaten/netscape/siebelink.htm); *Het ik-tegen-jij ipv het 'opdat zij allen één zijn gelijk ik in U'* (forum.gkv.nl); *Het wordt mij tegen zij* (Filip Dewinter via www.filipdewinter.be).

3.2. Hoe gesloten zijn gesloten woordklassen?

Traditioneel geldt het voorzetsel als een gesloten klasse, wat volgens mij moet betekenen dat er geen nieuwe voorzetsels bijkomen en er geen voorzetsels verdwijnen.

Waarom zou het voorzetsel opgevat zijn als een gesloten categorie? Het lijkt een feit (maar zie hieronder) dat het Nederlands niet iedere week een nieuw voorzetsel krijgt, zoals er waarschijnlijk wel iedere week (of misschien zelfs iedere dag) een nieuw zelfstandig naamwoord bijkomt (Van Oostendorp & Van der Wouden 1998, Van der Horst & Van der Horst 1999), of een nieuw werkwoord, of een nieuw bijvoeglijk naamwoord. Een verklaring daarvoor zou kunnen liggen in het soort betekenissen dat je met voorzetsels uitdrukt: nomina, adjectieven en verba verwijzen (grosfweg) naar respectievelijk entiteiten, eigenschappen en activiteiten of toestanden, en aan het uitvinden en ontdekken daarvan is geen einde. Typische voorzetsels hebben typisch een heel ander soort betekenissen, te weten relaties, en daar is het aantal mogelijkheden aanzienlijk kleiner.

Dat neemt niet weg dat het best mogelijk is voorzetselbetekenissen te verzinnen waar nog geen woord voor is. Loonen (2003:3.6) suggereert bijvoorbeeld dat het Nederlands heel goed een voorzetsel met de betekenis *schrijlings* zou kunnen gebruiken, al is het maar als vertaling van het Engelse *astride*.

Hoeveel voorzetsels hebben talen zoals het Nederlands eigenlijk? De geleerden zijn het er volstrekt niet over eens: www.taalunieversum.org meende op 2 januari 2006 dat met 76 de voornaamste wel genoemd zijn, *Wikipedia* noemde er toen 89, de *Schrijfwijzer* houdt het op een stuk of honderd (zie het citaat in (12)), Loonen (2003: appendix A) geeft er 528, terwijl de elektronische versie van de dertiende druk van de dikke Van Dale (Geerts & Den Boon 1999) 594 treffers met woordsoort = voorzetsel geeft.¹⁴ Niet alleen zijn dit grote getallen voor een gesloten woordklasse, bovendien verwacht je bij een echt gesloten klasse niet dat de tellingen zo ver uiteenlopen.¹⁵

Ik zal hierna betogen dat er in het Nederlands, het Duits en het Engels voorzetsels verdwijnen, en dat er voorzetsels bijkomen. Eerst laat ik echter even zien dat ons dat niet echt

Speelt rijn hier een rol? Worden pronomina hier opgevat als namen? In elk geval is de variant *wij tegen zij* retorisch sterker dan het volgens de grammatica's correcte(re), maar bekakte, *wij tegen hen* of het in mijn oren normalere *wij tegen hun*.

14 Daarbij wordt een woord als *nopens* (zie hieronder) ten onrechte niet meegeteld, terwijl anderzijds woorden als *absque* (Lat.; het komt alleen in verbindingen voor als *absque hoc* 'zonder het genoemde of bedoelde' of *absque ulla conditione* 'zonder enige voorwaarde') wel mee mogen doen.

15 The Preposition Project (www.clres.com/prepositions.html) onderscheidt (op basis van de OED) voor het Engels 373 voorzetsels met 847 betekenissen. De *Duden Grammatik* (Eisenberg & Klosa 1998:383, noot 3) schrijft dat de schattingen voor het aantal voorzetsels van het Duits sterk uiteenlopen: van vijftig tot veel meer dan honderd. Uiteraard hangt de uitkomst van dit soort tellingen sterk af van de definitie, bijvoorbeeld of prepositioneel gebruikte adjectieven, bijwoorden en voorzetseluitdrukkingen meetellen: *südtlich der Alpen, links des Rheins, anstelle des Eigentümers, aufgrund der Tatsachen, mithilfe des Computers*.

hoeft te verbazen: sommige andere klassen functiewoorden blijken namelijk bij nadere beschouwing ook niet helemaal gesloten te zijn. Bijvoorbeeld: bij de hulpwerkwoorden kan *durven* alleen in België nog als modaal hulpwerkwoord gebruikt worden (*Voorzichtig, die zaken durven nogal eens scheuren* (Belgisch)), terwijl bijvoorbeeld *krijgen* zich tot een modaal hulpwerkwoord ontwikkelt (*Ik krijg die som niet opgelost*) (zie Van der Horst 2002). Verder is de strikte taakverdeling tussen *hoeven* (negatief-polair hulpwerkwoord) en *behoeven* (niet-polair hoofdwerkwoord) tamelijk recent (Van der Wouden 1996). En ook het pronominale systeem van het Nederlands is niet geheel statisch (vergelijk ook Vermaas 2002): *hun* in subjectpositie (*Hun hebben gelijk*) is zoals bekend onstuitbaar in grote delen van het taalgebied (Van Hout 2003), *hem* is met name in enclitische subjectpositie tamelijk wijd verbreid in gesproken Belgisch (*Hoe komt hem daaraan?*), *ons* in subjectpositie vind je in Zeeland (*Ons ben zunië*) en Zuid-Afrika, *jelui* is ouderwets of regionaal.

Hieronder zal ik laten zien dat ook de voorzetsels geen volledig gesloten verzameling vormen. Ik zal eerst een paar voorbeelden geven van Nederlandse voorzetsels die verdwenen of aan het verdwijnen zijn, en daarna bespreek ik een aantal nieuwe voorzetsels in het Nederlands, het Duits en het Engels. Naar volledigheid wordt niet gestreefd.

3.3. Verdwenen of verdwijnend

Soms raken voorzetsels uit de mode: in de metafoor van de gesloten klasse kunnen we zeggen dat de klasse der voorzetsels lekt. *Belangende* ‘aangaande, betreffende’ is zo’n voorzetsel dat je in contemporaine tekst nauwelijks nog aantreft; Van Dale noemt het verouderd:

- (25) a. *belangende* zijn aandeel in die zaak (Van Dale)
 b. Wat zullen wij, *belangende* de vrouwen, doen aan degenen, die overgebleven zijn? (Richteren 21:16, Statenvertaling)

Ook *nopens* ‘over, betreffende’ is niet erg populair meer buiten juridische teksten:¹⁶

- (26) a. Nadere berichten *nopens* de onlusten op Kreta zijn nog niet ontvangen. (Van Dale)
 b. Europese overeenkomst *nopens* de arbeidsvoorwaarden voor de bemanningen van motorrijtuigen. (www.wegcode.be)
 c. Vier zamenspraaken *nopens* de aanmerkingen van den rustenden tooneelspeeler M. Corver, op Het leven van Jan Punt. (1786, www.dbnl.org)

Het voorzetsel *jegens* hoor je ook niet dagelijks meer; Van Dale noemt het ‘archaïsch’. Interessanter is *te*: dat is nog wel zeer frequent, en komt voor in vele gelexicaliseerde combinaties (27a), maar productief kan het tegenwoordig alleen worden gebruikt met plaatsnamen

16 De dertiende en veertiende druk van Van Dale noemen *nopens* een voornaamwoord, maar dat is ongetwijfeld een vergissing.

en tijdstippen (27b) (en dan is het formeel) en als deel van het verbale complex (27c): **te het voetbalveld*, **te voetbalveld(e)*, **ter voetbalveld(e)*, **ten voetbalveld(e)* zijn allemaal ongrammaticaal:¹⁷

- (27) a. thuis, *te* gelegener tijd
b. *te* Groningen op donderdag 23 juni 1994 te 14.15 uur
c. om maar een dwarsstraat *te* noemen

Van der Horst en Van der Horst (1999:198 e.v.) geven ook tal van voorbeelden van voorzetselbetekenissen die verdwenen zijn:

- (28) a. *in* de radio ‘op de radio’
b. *voor* een paar dagen ‘een paar dagen geleden’
c. aan ’t kantoor (Multatuli) ‘op kantoor’
d. de jongste kwam *over* mij zitten ‘de jongste kwam tegenover mij zitten’

Ik hoop hiermee te hebben laten zien dat de verzameling Nederlandse voorzetsels lekt: sommige oude voorzetsels worden steeds minder (als voorzetsel) gebruikt. Vergelijkbare gevallen zijn ook te vinden in het Engels, zoals *betwixt* en *a* (variant van *on*, alleen nog in fossielen als *aboard* en *asleep*, en in constructies als *five times a week* en *three shilling a bottle*). En voor het Duits noemen Eisenberg & Klosa (1998:390) voorzetsels als *behufs*, *betreffs*, *bezüglich*, *mangels*, *seitens*, *vermittels*[t], *zwecks* ‘Papierdeutsch’.

Nu zullen we zien dat er ook van alle kanten nieuwe voorzetsels bijkomen.

3.4. Nieuwe voorzetsels

Op grond van onze werkdefinitie kunnen we observeren dat ‘nieuwe’ voorzetsels in het Nederlands afkomstig kunnen zijn van verschillende woordsoorten en typen woordgroepen. Hieronder bespreek ik, zonder pretentie van volledigheid, een aantal types.

3.4.1. De nominale nieuwe voorzetsels

Verschillende nieuwe voorzetsels hebben hun oorsprong in zelfstandige naamwoorden. Misschien wel het bekendste, en nog niet voor iedereen acceptabele, voorbeeld is *richting* (Van der Horst & Van der Horst 1999:187 e.v., Renkema 2002:238, Loonen 2003:3.5.2). In de volgende voorbeelden zien we dat het non-su casus regeert:

- (29) a. Wanneer ik *richting* jou kom, mail ik even. (forum.fok.nl)
b. Ik heb me zo schuldig gevoeld over het ongeduld en het onbegrip wat ik in mijn gedrag *richting* haar had gelegd. (www.geestelijke-gezondheid.nl)

17 Van Eynde (2001) noemt *te* in *verboden te voetballen* en *om* in *lekker om te doen* ook voorzetsels, maar dan wel ‘minor’, wat betekent dat ze allerlei eigenschappen van gewone voorzetsels missen. In ambtelijk Belgisch proza kan *te* samengetrokken worden met een echt voorzetsel (Van den Eynde 2001): *Aan het College van Burgemeester en Schepenen van en te 9750 Zingem* (www.zingem.be). Voor mij zijn die constructies onacceptabel.

- c. Ik snap eigenlijk niet waarom jij mijn posting als een verwijt *richting* jou ziet.
(gathering.tweakers.net)

In de locatieve sfeer kunnen we verder denken aan *bestemming* (*Amsterdam*) ('naar'), *hartje* (*stad*, *winter*), *randje* (*buitenspel*), enzovoort. Niet bij alle woorden is de grammaticalisering zo ver voortgeschreden als bij *richting*, niet altijd nemen ze een pronominaal complement.

Ook het Duits heeft niet-zo-oude voorzetsels met een nominale oorsprong; vaak regeren ze de genitief, wat de frasale herkomst verradt:

- (30) a. Dieser Player sieht *dank* seiner verspiegelten Front toll aus. (kaufen.conrad.de)
b. Wieso sehe ich dann *statt* meiner Homepage nur ein Verzeichnis? (de.bluewin.ch)

En ook in het Engels vinden we dat soort gevallen. Ik citeer Loonen (2003:3.6.4):

- (31) Eén fraai en tekenend voorbeeld van nieuwvorming van voorzetsels in het hedendaagse Engels wil ik hier nader belichten. [...] Het betreft de Engelse voorzetseluitdrukking *by courtesy of* in de betekenis 'met welwillende medewerking van'. In de meeste gevallen komen we deze uitdrukking in het Engels tegen in de verkorte vorm *courtesy of*, maar in het hedendaagse snelle en krantenkopachtige taalgebruik wordt zij nog verder ingekort tot simpelweg *courtesy*, waarmee dat woord, net als het Nederlandse *richting*, is overgegaan van de klasse van zelfstandige naamwoorden naar die der voorzetsels.

3.4.2. Deadjectivale nieuwe voorzetsels

Andere nieuwe voorzetsels zijn hun leven begonnen als bijvoeglijke naamwoorden. Voorbeelden zijn *ongeacht*, *onverschillig* en *rond* (Loonen 2003:3.5.3.10; Van der Horst & Van der Horst 1999:195), waarvan het laatste inmiddels ook persoonlijke voornaamwoorden als argument neemt:

- (32) a. Zundapp gezocht *ongeacht* welke staat dan ook. (www.kapaza.be)
b. Alle christenen, *onverschillig* hun nationaliteit en geloof, kunnen de politiek van het Vaticaan slechts antichristelijk, anti-democratisch en antinationaal noemen.
(Keesings Historisch Archief, 1948, via Loonen)
c. De Jonge poogt hier de mythe die *rond* hem is ontstaan, te doorbreken.
(www.freekdejonge.nl)

Ook sommige Duitse en Engelse bijvoeglijke naamwoorden zijn bruikbaar als voorzetsel; volgens Eisenberg & Klosa (1998:553) maken met name adjectieven op *-lich* gemakkelijk deze overstap:

- (33) a. Frauen sind *gemäss* Test doch die besseren Autofahrer. (de.bluewin.ch)
b. *Vorbehaltlich* der Zustimmung des Bundesverfassungsgerichtes finden am Sonntag, 18. September 2005, Bundestagswahlen statt. (www.krailling.de)

- c. Greenpeace gathering vegetation *adjacent* the site of nuclear accident at Tokaimura. (www.greenpeace.org)
- d. They loved the Lord Jesus *regardless* the cost. (www.biblebelievers.com)

3.4.3. Constructionele nieuwe voorzetsels

Ook constructies zijn een bron van nieuwe voorzetsels en voorzetseluitdrukkingen: denk maar aan het voorzetsel *dankzij* en aan het achterzetsel *daargelaten*, en aan de voorzetseluitdrukking *omville van* (straks meer over voorzetseluitdrukkingen):¹⁸

- (34) a. Veel Nederlandse kindjes leven nog *dankzij* mij. (enuffic.web-log.nl)
- b. Zijn woorden aan mij *daargelaten*, wil ik graag een verslag nalaten van deze prachtige gebeurtenis ter ere van de jeugd die me hierbij geholpen heeft. (www.sgin.org)
- c. *Omville van* de TU, maar vooral *omville van* mijzelf moet ik er een eind aan maken. (www.delta.tudelft.nl)

Duitse voorzetsels die uit woordgroepen ontstaan zijn, zijn onder meer *anhand*, *aufgrund*, *infolge*, *in Bezug auf*, *vonseiten*, en Engelse *alongside*, *aboard*, *notwithstanding*, enzovoort:

- (35) a. Ich möchte mich *anhand* meiner Website vorstellen. (www.harald.krassnigg.at)
- b. Kann es sein, dass ich *aufgrund* meiner Testergebnisse seltener kontaktiert werde? (zeit.parship.de)
- c. Neanderthals lived *alongside* modern man. (www.cnn.com)
- d. All *Aboard* the Potter Express. (www.nytimes.com)

3.4.4. Deverbale nieuwe voorzetsels

Deelwoorden zoals *hangende*, *gezien*, *lopende* (Van der Horst & Van der Horst 1999:187 e.v.), hebben ook een gebruik als voorzetsel – al werkt de casusproef niet altijd even goed.

- (36) a. Ik wil weer gaan studeren. Wat is, *gezien* mijn gezin, de beste tijd? (www.co.nl)
- b. Een school is niet geneigd om extra leerlingen *lopende* het schooljaar op te vangen als er al sprake is van een tekort aan leraren en een te hoge werkdruk. (www.minocw.nl)
- c. *Gegeven* de rating, blijkt het aantal faillissementen in de VS hoger te zijn dan in Europa. (www.dft.nl)

Ook in het Duits en het Engels vinden we deverbale voorzetsels: *während*, *entsprechend*, *given*, *assuming*, *barring*, *pertaining*, *including*.

18 In België is *omville van* populairder dan in Nederland (Google 8 september 2005: 256000 site:nl tegenover 602000 site:be). De uitdrukking kan daar ook een minder letterlijke betekenis hebben, zoals 'vanwege': *Tiffany weggelopen omville van huiselijk geweld* (www.hln.be). Dit gebruik wordt afgekeurd door de normatieve taalkunde (zie bijvoorbeeld taalunieversum.org/taal/advies/vraag/600/).

- (37) a. Ernährung *während* der Schwangerschaft. (www.babyone.de)
 b. Der Bundeskanzler stand allein, seinem Wunsch *entsprechend*, ohne Begleitung am Grab – still und ungestört. (www.bildblog.de)
 c. Code *Pertaining* the Beach Vehicles and Related Regulations. (www.lavalletteboro.com)
 d. White House and its critics (*including* me!) both wrong? (www.ericumansky.com)

3.4.5. Ontleende nieuwe voorzetsels

De saaiste categorie nieuwe voorzetsels vormen wel de ontleende. De drie talen hebben er een aantal uit het Latijn overgenomen: *via*, *per*, *vis-a-vis*, *qua*, *versus*, enzovoort:¹⁹

- (38) a. Deutschland *per* Rad ontdekken. (www.deutschland-tourismus.de)
 b. *Per* Anhalter durch die Galaxis. (www.amazon.de)
 c. Pay *per* click advertising. (www.bidvertiser.com)
 d. Beats *Per* Minute. (vechee.blogs.com)
 e. Het archief is te raadplegen *per* week. (www.computable.nl)
 f. Dagelijks of wekelijks *per* e-mail. (www.sapenda.nl/)

3.4.6. Heranalyse van voegwoorden

Een interessantere bron van nieuwe voorzetsels is heranalyse van voegwoorden. Het optreden van non-su casus is hier mijn voornaamste argument om het regerend element als voorzetsel te beschouwen.²⁰

- (39) a. Ze is wel iets groter *als* mij. (CGN)
 b. Die is nog grijzer *dan* mij ja. (CGN)
 c. Everyone Else Has Had More Sex *Than* Me. (hitje van TISM)
 d. When you earn more *than* him. (www.ivillage.co.uk)

Hoewel traditioneel afgekeurd door de normatieve taalkunde, is dit soort constructies in het feitelijk taalgebruik verre van zeldzaam (zie ook Van der Sijs 2004:528). En op zich valt ook wel te begrijpen waarom we hier heranalyse als voorzetsel krijgen: er wordt door het voegwoord een relatie uitgedrukt. Normaal drukken we relaties tussen twee zelfstandignaamwoordgroepen uit met voorzetsels (vergelijk de definitie in (20)), dus herinterpreteren we

19 *Per* is in zoverre een bijzonder voorzetsel dat het een voorkeur heeft voor kale nomina – dus misschien geen Nmax of DP als complement neemt (en dus misschien wel, net als *ter*, als een combinatie van voorzetsel en lidwoord moet worden beschouwd?). Die voorkeur van *per* is ongevoelig voor de betekenis, dus zowel bij gebruik als instrument (*we komen per trein*) als als distributieve operator (*twee gulden per kilo*). Loonen (2003) noemt (3.6.6) de vette woorden in *Wat mij het meest verbaast is dat hij vertelde dat de snijboontjes een vrijdag op de markt een tientje de kilo zullen kosten, oftewel een gulden het ons* overigens ook voorzetsel – dat kan natuurlijk ook, maar voert hier te ver.

20 In bepaalde West-Vlaamse dialecten is *of* het voegwoord na de comparatief, en ook daar vinden we wel non-su casus: *bij mij is het een meisje en ik hoop ook dat ze iets groter of mij zal zijn* (www.9maand.com).

het voegwoord *als* voorzetsel. Zolang we bij echte nominale groepen blijven, zien we het verschil niet, dus worden we ook niet gecorrigeerd in de analyse – die fout blijkt pas bij (sommige) voornaamwoorden.

Opmerkelijk genoeg onderscheidt het Duits zich hier van het Engels en het Nederlands: in het Duits zijn zinnen zoals (40) volgens mijn informanten namelijk ongrammaticaal, ook in dialecten:

- (40) a. *größer als mir
- b. *größer als mich

Ondersteuning voor hun mededelingen vinden we op het internet: *groesser als mich* levert geen Google-hits op, en *groesser als mir* al evenmin.

Ook na het *als* van vergelijkingszinnen, eveneens traditioneel aangeduid als voegwoord, vinden we non-su casus. Weliswaar zal bij de lange variant niemand eraan denken de non-su variant te kiezen, maar bij de korte vind je ze volop (al oordeelt de ANS dat ze ‘uitgesloten’ zijn):

- (41) a. Ze is even oud *als ik* ben.
- b. *Ze is even oud *als mij* ben.
- c. Mannen: even groot *als mij* of iets groter. (www.ikku.nl)
- d. Ze zijn ongeveer even oud *als hem*. (www.studentsonly.nl)
- e. Ik krijg net zo goed *als haar* ook een OV-kaart. (www.libelle.nl)
- f. Grappig, dat je vrouw net zo oud *als mij* is. (forum.fok.nl)

Het voegwoord *zoals* wordt eveneens dikwijls aangetroffen met een verbogen vorm van een pronomen, dus opgevat als een voorzetsel. In (42) staan een paar voorbeelden:

- (42) a. Jij bent niet *zoals mij*. Ik ben de ander niet. (de Poema's)
- b. Waarop jij net *zoals hem* het tegenovergestelde tegen hem zei van wat je eigenlijk tegen hem had willen zeggen. (liefde.leerlingen.com)
- c. Als iedereen zou leven *zoals ons*, dan zou de aarde dus heel snel kapot gaan. (www.onderstroom.be)
- d. Zulke zieke geesten zoals jou verpesten het hele leven! (www.vergeefmij.nl)

Bij andere woorden met een vergelijkbare betekenis zien we hetzelfde:

- (43) a. Doe *gelijk mij*. (CGN: fv400088)
- b. Toffe Ploeg die ongeveer *gelijk ons* is! (nihao.be/forum)
- c. Nu alleen nog lere zingen *gelijk hem*. (www.manzonderkop.be)

Datzelfde geldt voor het Engels – maar in het Duits is *genauso wie* transparant voor naamval:

- (44) a. Just *like me*, they want to be, close to you. (The Carpenters)
- b. Blue Eyed Stars: They're just *like Us*. (www.jossip.com)

- c. A few *such as him* would make a nation tremble. (John Wesley, ca. 1763)
- d. Die (nom.) denken *genauso wie wir* (nom.). (www.presseportal.de)
- e. Dir (dat.) gehts wohl *genauso wie mir* (dat.)! (www.uni-protokolle.de)
- f. Als Vielbenutzer des Wiki stören mich (acc.) diese Dinge oft *genau so wie dich* (acc.). (www.wikiservice.at)

Kortom: in het Engels en het Nederlands bestaat de neiging, voegwoorden van vergelijking met een complement zonder persoonsvorm te herinterpreteren als voorzetsels. In het Duits, met zijn casussysteem dat nog relatief robuust is, valt van zo'n tendens weinig te merken. De twee westelijke talen trekken hier dus één lijn tegenover de oostelijke, en het verschil is verklaarbaar vanuit de verschillen tussen de diverse casussystemen.

3.4.7. Oude en nieuwe voorzetseluitdrukkingen

Het Nederlands heeft behoorlijk wat voorzetseluitdrukkingen van het type *in tegenstelling tot en naar aanleiding van* (zie ook Villada Moirón 2005). Het Duits en Engels hebben ze ook:

- (45) a. *In tegenstelling tot* mij had hij zich niet meer in zijn eigen verleden willen verdiepen. (www.let.leidenuniv.nl/mijlpalen/staal.html)
- b. Een waarnemer ziet een *ten opzichte van* hem bewegende klok langzamer lopen. (www.astronomie.be)
- c. We are innocent *with respect to* him, since we have not sinned. (www.gnosis.org)
- d. It is *because of* them that many souls are condemned. (www.marypages.com)
- e. Evaluation von UML-Tools *im Hinblick auf* den schulischen Einsatz. (www.dbg.rt.bw.schule.de)
- f. Es soll damit erreicht werden Chasis *anhand von* dem Bild zu erkennen. (forum.electronicwerkstatt.de)

Lexicalisering van dit soort vaste combinaties valt onder andere te merken aan de mogelijkheid van gereduceerde uitspraak (vergelijk Ernestus 2000), standaardafkortingen (*itt.*, *tov.*, *wrt.*), het (dikwijls) ontbreken van een lidwoord (**in de tegenstelling tot*; Van der Horst 2004 signaleert de opkomst van *met oog op* en *in loop van*) en de onmogelijkheid van modificatie (**ten onmiddellijke(n) opzichte van*). Het Duits gaat dit soort vaste verbindingen op een gegeven ogenblik zonder hoofdletter en aan elkaar schrijven (45f).

Merk op dat deze voorzetseluitdrukkingen voorzetsels zijn in de zin van de definitie in (20) hierboven: het zijn lexicale elementen die een relatie leggen tussen zelfstandignaamwoordsgroepen (of andere zinsdelen) en ze kennen, getuige de voorbeeldzinnen in (45), non-su casus toe. Interessant genoeg laten Čermák en Blatná (2005) zien dat de meeste Europese talen zo'n constructioneel idioom van de abstracte vorm **vz - abstr N - vz** met een voorzetselfunctie hebben: het Nederlandse *in vergelijking met* laat zich bijvoorbeeld vertalen in het Franse *en/par comparaison à/avec/de*, het Italiaanse *in confronto di/con*, het Spaanse *en comparacion con*, het Tsjechische *ev srovnání s*, enzovoort. Loonen (2003) betoogt dat in het Neder-

lands tenminste één variant van deze abstracte structuur, te weten **ter V(stam)-ing van**, productief is. Het Corpus Gesproken Nederlands biedt steun in de vorm van voorbeelden als de volgende:

- (46) a. *ter behandeling van* de nasleep van 't letsel
b. *ter beoordeling van* de moties
c. *ter bepaling van* de gedachte
d. *ter bereiking van* win-win-situaties

En het internet biedt weer andere varianten, die grotendeels niet in de woordenboeken zijn opgenomen: *ter afsluiting van*, *ter beheersing van*, *ter bereiking van*, *ter bescherming van*, *ter bestrijding van*, *ter beteugeling van*, enzovoort.

Een vraag die nu rijst is, waarom talen dat soort combinaties toelaten tot de functionele klasse van voorzetsels: dat is toch tegen de tendens dat functiewoorden bij voorkeur korte woorden zijn (zie bijvoorbeeld Muysken 2002:18)?²¹ Ik kan een paar argumenten verzinnen, die mogelijk allemaal van enige invloed zijn:

- We vinden dit soort voorzetseluitdrukkingen vooral in formelere taal, en daar geldt beknoptheid niet altijd als een deugd: waarom kort als het ook lang kan?
- Aan formelere taal, schrijftaal worden wel hogere eisen gesteld als het gaat om precisie. Voorzetseluitdrukkingen stellen de taalgebruiker in staat meer nuances uit te drukken dan klassieke, korte voorzetsels toelaten. Met andere woorden, misschien hebben sommige voorzetseluitdrukkingen zich wel gespecialiseerd voor het uitdrukken van zeer subtiele betekenisschakeringen.
- Mode.
- Misschien worden sommige oude voorzetsels gevoeld als oud en versleten, te betekenisloos.

Dat laatste aspect lijkt met name een rol te spelen bij gevallen waarin een voorzetseluitdrukking in de plaats komt van een vast, gesubcategoriseerd, betekenisloos voorzetsel:

- (47) a. Frankrijk zit wat wijn betreft in de hoek waar de klappen vallen. [...] In Engeland heeft het zijn nummer-één-marktpositie al een aantal jaren geleden moeten inleveren *ten faveure van* Australië. (*Het Parool*, mei 2005)
b. collecteren *ten bate van* onderzoek naar diabetes

Het laatste voorbeeld toont het nut van de specifieke voorzetseluitdrukking boven het algemene voorzetsel *voor*: dat laatste kan eventueel misverstaan worden als 'in plaats van' (*ik*

21 De traditionele tweedeling inhoudswoorden tegenover functiewoorden doet de werkelijkheid geen recht (zie bijvoorbeeld Van der Horst 1995), maar de ruimte ontbreekt me om daar genuanceerder over te zijn.

collecteer **voor** mijn broer voor het Rode Kruis, want hij moet zelf volleyballen), ‘namens’ (ik collecteer **voor** het Rode Kruis voor de slachtoffers van de aardbeving), en misschien nog wel meer.

Interessant genoeg zien we bij vergelijkingszinnen dat het voegwoord *dan* of *als* ook wel eens wordt vervangen door een voorzetsluitdrukking:

- (48) a. Wat henzelf betreft, heeft 42% de indruk dat ze zelf sneller geïrriteerd reageren, *vergeleken met* tien jaar geleden. (nu.nl, 11 augustus 2005)
- b. In zes sectoren noteren we betere vooruitzichten *in vergelijking met* het vorige kwartaal. (www.manpower.com)
- c. Consumentenbestedingen leven wat op. In juni meer geld uitgegeven *ten opzichte van* dezelfde maand een jaar eerder. (nu.nl, 19 augustus 2005)
- d. Daar komt nog bij dat de productie van de huidige biobrandstoffen ongeveer vijf keer zo duur is *vergeleken met* de productie van conventionele benzine en diesel. (NRC 17 september 2005)
- e. Hun terreinen liggen werkelijk schitterend en zijn niet zo duur *in vergelijking met* de gewone ANWB-campings. (www.leefwijzer.nl)

Als dit inderdaad een ontwikkeling is, dan loopt die in de pas met de zojuist geschetste van herinterpretatie van de voegwoorden van vergelijking *dan* en *als* als voorzetsels – een voorzetsluitdrukking vervangt immers gemakkelijker een voorzetsel dan een voegwoord.

3.4.8. Kortom: nieuwe voorzetsels

Ik heb in het voorafgaande een aantal bronnen van nieuwe voorzetsels besproken. De geschetste ontwikkelingen zijn min of meer volgens het boekje van de grammaticaliserings-theorie (zie bijvoorbeeld Hopper & Traugott 1993, Heine & Kuteva 2002). Even afgezien van ontleende voorzetsels zie je dat inhoudswoorden van verschillende categorie zich ontwikkelen tot, of er een gebruik bij krijgen als, functiewoord. En ook de traditionele bijkomende verschijnselen ontbreken doorgaans niet (Heine & Kuteva 2002:2):²²

- ‘desemanticization’ (oftewel semantische verbleking) – verlies van betekenis
- ‘extension’ – gebruik in nieuwe contexten
- ‘decategorialisering’ – verlies van morfosyntactische eigenschappen
- ‘erosie’ – fonetische slijtage

Vanuit grammaticalisatie-theoretisch oogpunt is de besproken ontwikkeling van voegwoord naar voorzetsel overigens wel opmerkelijk. Heine en Kuteva (2002:4) schrijven namelijk dat ‘[p]repositions often develop into conjunctions’, terwijl ik het idee heb dat we hier een ont-

22 Heine en Kuteva (2002:3) noemen voorzetsluitdrukkingen als *by means of*, *in front of*, *with respect to* expliciet als voorbeelden van gevallen waar de nieuwe grammaticale betekenis al ontstaan is, maar de corresponderende morfologische, syntactische en/of fonetische veranderingen nog niet zo goed waar te nemen zijn.

wikkeling de andere kant op zien. Dat is dan een probleem voor de theorie, immers '[g]rammaticalisation is a unidirectional process' (Heine & Kuteva 2002:4), al wordt meteen vermeld dat er ook wel uitzonderingen op dat unidirectionaliteitsprincipe bekend zijn.

3.5. Tot besluit: hoe gesloten is de klasse der voorzetsels?

Ik ben toe aan het formuleren van een antwoord op mijn hoofdvraag: hoe gesloten is de klasse der voorzetsels? Traditioneel wordt de klasse als gesloten beschouwd, en ook in de moderne literatuur vind je dat, met enige nuance, terug. De *Cambridge grammar of the English language* (Huddleston & Pullum 2002:603) spreekt bijvoorbeeld van 'a relatively closed grammatically distinct class of words', en de *Modern grammar of Dutch* (Broekhuis 2002:5) noemt het een 'relatively small and more or less closed class'. Anderzijds meent Loonen (2003:5.3.2) dat de klasse der voorzetsels 'volstrekt poreus' is, en dat er dus geen complete opsomming van voorzetsels mogelijk is.

Als je maar lang genoeg teruggaat in de tijd, kom je bij elk van onze drie talen bij een fase waarin ze nog niet of nauwelijks voorzetsels hadden, en waarin de relaties tussen nominale groepen en andere zinsdelen werden uitgedrukt met een naamval. De drie talen zijn grondig van karakter veranderd, en er zijn van verschillende kanten voorzetsels bijgekomen. Dat proces is niet voltooid; als ik Van der Horst & Van der Horst (1999) en Loonen (2003) goed begrijp, heeft en gebruikt het Nederlands nu meer voorzetsels dan een paar eeuwen geleden. We hebben ook gezien dat er nog recentelijk nieuwe voorzetsels bijgekomen zijn, en dat andere verdwenen. Kortom, ik deel Loonens opinie dat de klasse poreus is.

Als we bovendien bereid zijn voorzetseluitdrukkingen te beschouwen als echte voorzetsels, dan is het buiten kijf dat het voorzetsel, in elk geval in het Nederlands, een open categorie is. Ik heb hierboven aandacht besteed aan productieve voorzetseluitdrukkingen van de vorm **ter V-ing van**. We kunnen daarnaast nog denken aan **ter V-tie van** (bij werkwoorden uit het Romaanse deel van de woordenschat, bijvoorbeeld *ter reparatie van*, *ter isolatie van*, *ter concentratie van*), **op V-ing/ie van** (*op uitnodiging van*, *op suggestie van*), enzovoort, andere instanties van het door Čermák & Blatná (2005) als algemeen-Europees geobserveerde schema **vz abstr N vz**.

4. Afsluitende opmerkingen

Het antwoord op de vraag of de categorie *voorzetsel* gesloten is, was voorspelbaar: er verdwijnen wel eens voorzetsels, en er komen er wel eens bij. Dat geldt voor alle drie de talen van deze workshop, en dus vermoedelijk voor alle talen met voorzetsels. Absoluut gesloten is de categorie dus niet, maar dat geldt waarschijnlijk voor alle woordsoorten. Je hebt heel erg open klassen, de nomina zijn vermoedelijk het openst (bijvoorbeeld in de zin dat er per jaar de meeste bijkomen²³), en je hebt heel erg gesloten klassen, en dan zijn de lidwoorden

23 Als je naar groeipercentages kijkt, krijg je overigens misschien wel een heel ander beeld.

waarschijnlijk het geslotenst. Maar zelfs bij die laatste categorie, die van de lidwoorden, gebeurt nog wel eens wat: zo is die in het Nederlands en het Engels behoorlijk gekrompen bij het verdwijnen van de casus en het verarmen van het genus (Van Haeringen). Dientengevolge is het Duitse systeem van lidwoorden (drie geslachten, vier casus) een stuk rijker dan het Nederlandse (twee geslachten), dat weer rijker is dan het Engelse (één grammaticaal geslacht). Onze visie op de geslotenheid van de klasse der lidwoorden wordt overigens weer heel anders als we, net als we bij de voorzetsels gedaan hebben, ook complexe uitdrukkingen (zoals *een van de drie* en *hoogstens vijf van de zeven*) als lidwoorden beschouwen. Voor deze aanpak zijn zowel syntactische als semantische argumenten gegeven (Zwarts 1981). Als we die accepteren, dan is, in het licht van de oneindigheid van de natuurlijke getallen, ook de categorie 'lidwoord' een categorie met een oneindig aantal leden.

Dat het antwoord op de vraag of de klasse der voorzetsels open of gesloten is niet zo opzienbarend is, betekent nog niet dat de vraag oninteressant was. Door hem te stellen hebben we een beter zicht gekregen op manieren waarop leden van andere taalkundige categorieën (woorden en woordgroepen) zich kunnen ontwikkelen tot voorzetselachtige lexicale elementen. We hebben verschillen geconstateerd tussen het gedrag van voorzetsels in het Nederlands, het Duits en het Engels; regelmatig konden we waarnemen dat het Nederlands zich ergens tussen het Engels en het Duits ophoudt. We hebben een gedeelte van de gevonden verschillen teruggevoerd op de verschillen in de casussystemen van de drie talen: in het Engels is dat het meest afgesloten, in het Duits het minst. Vanuit theoretisch oogpunt lijkt met name de herinterpretatie van Nederlandse voegwoorden als voorzetsels relevant: die zou kunnen wijzen op een verandering in de taakverdeling tussen voorzetsel en voegwoord, waarbij het voorzetsel het exclusieve uitdrukkingsmiddel zou kunnen worden voor een bepaald type relaties.

Bibliografie

- ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Baker, M.C. (2003). *Lexical categories: verbs, nouns, and adjectives*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge studies in linguistics 102).
- Blake, B.J. (1994). *Case*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge textbooks in linguistics).
- Bree, C. van (2004). *Zuid-Hollands: Hollands tussen IJ en Haringvliet*. Den Haag: Sdu. (Taal in stad en land 20).
- Broekhuis, H. (2002). *Adpositions and adpositional phrases*. Tilburg: University of Tilburg. (Modern grammar of Dutch. Occasional papers 3).
- Čermák, F. & R. Blatná (2005). 'Grammar idioms'. In: Cosme, C. [e.a.] (eds.). *Phraseology 2005. The many faces of phraseology. An interdisciplinary conference*. Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain, 61-64.

- Chomsky, N. (1981). *Lectures on government and binding*. Dordrecht [etc.]: Foris. (Studies in generative grammar 9).
- Eisenberg, P. & A. Klosa (1998). *Duden: Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. 6e, neu bearb. Aufl. Mannheim [etc.]: Dudenverlag. (Der Duden in 12 Bänden. Bnd. 4).
- Ernestus, M. (2000). *Voice assimilation and segment reduction in casual Dutch. A corpus-based study of the phonology-phonetics interface*. Utrecht: LOT. (LOT 36). Diss. VU Amsterdam.
- Eynde, F. van (2001). 'On the notion "minor preposition"'. In: Flickinger, D. & A. Kathol (eds.). *Proceedings of the 7th International Conference on Head-Driven Phrase Structure Grammar*. URL: <http://cslipublications.stanford.edu/HPSG/1/hpsg00.html>
- Geerts, G., & T. den Boon (red.) (1999). *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*. 13e, herz. uitg. Utrecht [etc.]: Van Dale Lexicografie.
- George, L.M. (1980). *Analogical generalizations of natural language syntax*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. MIT.
- Haeringen, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Heestermans, H. & J. Stroop (2002). *West-Brabants*. Den Haag: Sdu. (Taal in stad en land 12).
- Heine, B. & T. Kuteva (2002). *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Hoeksema, J. (1998). 'Een ondoode categorie: de genitief'. In: *Tabu*, 28, 162-167.
- Hopper, P.J. & E.C. Traugott (1993). *Grammaticalization*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge textbooks in linguistics).
- Horst, J.M. van der (1995). *Analytische taalkunde*. Groningen: Nijhoff.
- Horst, J. van der (2002). 'Het nieuwe *krijgen*. Hoe er een hulpwerkwoord bij komt'. In: *Onze Taal*, 71, 6, 174-176.
- Horst, J. van der (2003). 'Een poging tot; verkenning van de Prepositio Peterburgensis'. In: Stroop, J. (red.). *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal*. Amsterdam: Bert Bakker, 270-276.
- Horst, J. van der (2004). 'Met (het) oog op morgen; de verdwijning van lidwoorden uit vaste verbindingen'. In: *Onze Taal*, 73, 96-98.
- Horst, J. van der & K. van der Horst (1999). *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag [etc.]: Sdu [etc.].
- Hout, R. van (2003). 'Hun zijn jongens. Ontstaan en verspreiding van het onderwerp *hun*', in: Stroop, J. (ed.). *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal*. Amsterdam: Bert Bakker, 277-286.
- Huddleston, R. & G.K. Pullum (2002). *The Cambridge grammar of the English language*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Janda, L. (1993). *A geography of case semantics: the Czech dative and the Russian instrumental*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter. (Cognitive linguistics research 4).

- König, E. & B. Kortmann (1991). 'On the reanalysis of verbs as prepositions'. In: Rauh, G. (ed.). *Approaches to prepositions*. Tübingen: Gunter Narr, 109-125. (Tübinger Beiträge zur Linguistik 358).
- Lakoff, G. (1965). *Irregularity in syntax*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. Indiana University. [New York: Holt, Rinehart and Winston, 1970].
- Levin, B. (1993). *English verb classes and alternations. A preliminary investigation*. Chicago [etc.]: University of Chicago Press.
- Loonen, N. (2003). *Stante pede gaande van dichtbij langs AF bestemming @*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. Utrecht.
- Muysken, P. (2002). *Waar is de taalwetenschap?* Nijmegen: KU Nijmegen. Oratie Nijmegen.
- Oostendorp, M. van & T. van der Wouden (1998). 'Corpus Internet.' In: *Nederlandse Taalkunde*, 3, 347-361.
- Renkema, J. (2002). *Schrijfwijzer*. 4e ed., 2^e opl. 's-Gravenhage: Sdu.
- Riemsdijk, H. van (1978). *A case study in syntactic markedness: the binding nature of prepositional phrases*. Lisse: Peter de Ridder. Diss. Universiteit van Amsterdam.
- Roorda, T. (1858). *Verhandeling over het onderscheid en de behoorlijke overeenstemming tusschen spreektaal en schrijftaal, inzonderheid in onze moedertaal*. Leeuwarden: Suringar.
- Ross, J.R. (1972). 'The category squish: Endstation Hauptwort'. In: Peranteau, P.M., J.N. Levi & G.C. Phares (eds.). *Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 316-328.
- Sijs, N. van der (2004). *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu.
- Taylor, J.R. (1989). *Linguistic categorization: prototypes in linguistic theory*. Oxford [etc.]: The Clarendon Press.
- Vermaas, J.A.M. (2002). *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen: van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Utrecht: LOT. (LOT 60). Diss. Leiden.
- Villada Moirón, M.B. (2005). *Data-driven identification of fixed expressions and their modifiability*. [Z.pl.: z.u.]. (Groningen dissertations in linguistics 5). Diss. Groningen.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations/Philosophische Untersuchungen*. Transl. by G.E.M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell.
- Wouden, T. van der (1996). 'Hoeven'. In: *Tabu*, 26, 164-182.
- Zwarts, F. (1981). 'Negatief polaire uitdrukkingen 1'. In: *Glott*, 4, 35-132.

De (prepositionele) naamval tussen extensionele economie en intensionele lokalistische precisie

Reflecties van de Duitse datief in Germaanse naamvalloze talen: het Nederlands, het Engels en het Scandinavisch

Werner Abraham*

Abstract

This paper compares German datives in various syntactic construals with the corresponding bare and prepositional uses in Dutch and, to a less consistent extent, in Norwegian. The aim is to see whether or not specific syntactic valences or semantic classifications of predicates allow for, or even trigger by necessity or preference, bare or prepositional versions. The criterion under which the comparison is conducted is absolute meaning equivalence. On the basis of this quantitative and qualitative comparison, the conclusion is drawn that German has the option to distinguish a pure case use and a prepositional use, the latter is clearly different, i.e., local in meaning. Dutch, by contrast nearly never has this option. Prepositional versions are the majority of the cases in Dutch. It is considered that this may facilitate L1-learning in German, but not in Dutch. By contrast, Dutch, by using strongly local prepositions, frequently receives non-local, metaphorical readings which do not emerge as such in German. The discussion involves English, which has the strongest grammaticalized, least local dative correspondent, i.e. the preposition to, among all Germanic languages that are investigated.

1. Inleiding

Het volgende artikel vergelijkt de Duitse valentiedatief met het Nederlandse equivalent: hetzij een 'kale' DP of een voorzetsel-DP. Het feit dat het Duits datiefvoorwerpen kent, die in het Nederlands en de Vasteland-Scandinavische talen meestal als prepositionele voorwerpen weergegeven worden, leidt mij tot de conclusie bij de Duitse datief van semantische vaagheid te spreken. Hier wordt aangetoond dat deze conclusie echter slechts zeer gedeeltelijk klopt. Eerder moet worden vastgesteld dat de datief in het Duits, voor zover deze als valentienaamval optreedt en niet als adjunctionele 'vrije datief', sterk aan syntactische voorwaarden onderworpen is. De intensioneel-lokalistische precisie van de prepositietalen Nederlands, Noors, Deens, et cetera (maar niet het IJslands!) heeft geen even precieze tegenhanger in het Duits. Hiermee vertoont het Duits wel een goedkopere extensionele economie, dat wil zeggen dat het makkelijker te leren is. Dit lijkt echter gecompenseerd te worden door Duitse naamvalswisselingen. In ieder geval is de Duitse datief sterk onderhevig aan syntactische selectiebeperkingen. Het doel van dit artikel is drieledig: een contrastering van de Duitse datief en zijn Nederlandse (en, met sterke beperkingen, ook Noorse) prepositie-

* De auteur is verbonden aan de Universität Wien. Ik dank Anko Wiegel en Ton van der Wouden voor waardevol commentaar.

equivalenten; daarmee wordt tegelijkertijd een blik geworpen op de Duitse datief en zijn semantisch samenspel met het regerende werkwoord; ten slotte is het interessant dat verschillende lexicale voorzetsels in het Nederlands het rectiesamenspel tussen werkwoord en datief in het Duits lokaal-intensieel verduidelijken. In zekere zin kan men dus van Nederlandse voorwerpspreposities spreken die onder één enkele naamval, namelijk de Duitse datief, samen te brengen zijn: een betekenisverenigende relatie.

Het uiteindelijke doel van dit artikel is om greep te krijgen op de vraag welke van de behandelde talen de meeste voordelen heeft: het Duits met de vage, maar vanuit verwervings-economisch oogpunt eenvoudigere datiefconstructie, of het Nederlands met in plaats van een enkele datief een veelvoud aan prepositievoorwerpen met semantisch grotere precisie, die echter in verwervingspsychologisch opzicht moeilijker zijn.¹ In essentie loopt deze vraag misschien uit op een andere vraag: hoeveel, of wat precies, van de voorzetselbetekenis in het Nederlands ligt in het Duits in het werkwoord besloten?

2. Achtergrond: vage datiefsemantiek in het Duits

In het algemeen geldt dat Duitse datiefvoorwerpen, in ditransitieve of monotransitieve zinnen, niet hetzelfde betekenen als prepositionele voorwerpen, ook al liggen ze semantisch erg dicht bij elkaar. Het is alsof er een principe ‘andere vorm – andere betekenis’ van invloed is. Onder (1) staan een paar vergelijkende voorbeelden uit het Duits en het Nederlands. Overigens zij opgemerkt dat de ANS (1997) voor deze problematiek helemaal geen uitsluitel of voorbeelden levert.

- (1) Met de prepositie *aan* - *an*:
a.	jemandem.DAT etwas.ACC <i>verraten</i>	etwas <i>an</i> jemanden <i>verraten</i>
b.	jmdm.DAT etwas.ACC <i>melden</i>	etwas <i>an</i> jemanden <i>melden</i>
c.	jmdm.DAT etwas.ACC <i>schreiben</i>	etwas <i>an</i> jemanden <i>schreiben</i>

Laten we even afzien van het feit dat het kortere *etwas* van plaats wisselt met de langere PP (rechter kolom). De PP's in de rechter kolom, met name (1a, c), hebben in vergelijking met de linker datiefkolom een wat meer schriftelijk karakter. Dat geldt echter niet in het algemeen: bij (1b) is geen dergelijk verschil te bespeuren. Soms zijn P-voorwerpsalternatieven niet mogelijk in het Duits. Vergelijk (2a, b):

- (2) a. jemandem.DAT etwas.ACC *geben* *etwas *an* jemanden *geben*
b. jemandem.DAT etwas.ACC *überlassen* *etwas *an* jemanden *überlassen*

1 Men zou daartegenin kunnen brengen, zoals door menigeen betoogd, dat taalverwervers juist heel goed zijn in het verwerven van vaste verbindingen, collocaties, constructies en, zoals hier, van vaste voorzetsels (voorzetselvoorwerpen). Ik vind echter de uitleg waarvoor ik gekozen heb, plausibeler. Mijn verwervingspsychologische positie wordt uiteraard gepostuleerd en niet verder beargumenteerd. Er wordt geen meetinstrument geboden om de ongelijkaardige voor- en nadelen tegen elkaar af te wegen.

We hebben dus in totaal drie mogelijke relaties tussen een datiefvoorwerp en mogelijke P-voorwerpen zoals in (3). Daarbij voorziet (3b) in twee mogelijkheden:

- (3) a. identiteit van functie bij diverse vorm: $[_{DUITS} DP.DAT] =$
 $[_{NDL} P-DP]$ en $[_{NDL} DP]$ bij $[_{DUITS} *P-DP]$
- b. identiteit van functie bij dubbele vorm: $[_{DUITS} DP.DAT] = [_{NDL} (P-)DP]$

Het Nederlands en het Vasteland-Scandinavisch kennen net als het Duits indirecte voorwerpen, die ze echter niet meer door naamvallen uitdrukken. Bovendien maken ze, als we even afzien van voornaamsvoorwerpen, veel minder gebruik van indirecte voorwerpen dan het Duits (zie Askedal 1998, Nordgreen 2001). Het gaat me in dit artikel om het verschil tussen het Duits en het Nederlands ten aanzien van de meerderheid van datieven in het Duits en de P-voorwerpen in het Nederlands, en de verschillen tussen mogelijke P-voorwerpen en de zuivere datiefmogelijkheden in het Duits. In eerste instantie gaat het dan om een vergelijking van de voorwerpsgrammatica in de twee genetisch en typologisch zozeer aan elkaar verwante talen – en tegelijkertijd om de samenhang met andere beschrijvingsmodules die uit de verschillen tussen de twee talen naar voren zouden kunnen komen. Ik beschouw dit als methodologische winst.

We kunnen bij de probleemstelling nog een stap verder gaan. Vergelijk in dit verband betekenisverschillen tussen dubbel voorwerp in ditransitieven en P-voorwerpsconstructies in het Duits zoals aangeduid onder (1a-c). Zoals vaak beweerd (maar ook betwist, bijvoorbeeld door Sabel 2002) drukken ditransitieven óf een verhouding uit tussen een semantisch thema (structureel voorwerp zoals DO) en de locatie van dit thema, óf een proces waarbij het datiefargument het thema uitdrukt (zie ook Meinunger 2000). In beginsel duidt de dubbelobjectconstructie een bezitsrelatie aan, terwijl de PP-constructie een locationele relatie voorstelt. Zie (4) hieronder: (4a) drukt uit dat het boek bij de vader ligt, maar niet dat hij het boek in bezit neemt; (4b) daarentegen drukt een bezit uit – tenminste ‘more likely’ als we Meinunger volgen. Gekozen wordt hier voor deze volgorde als de ongemarkeerde, omdat er onafhankelijke mechanismen zijn die de onderlinge volgorde van de voorzetselgroepen bepalen zoals in (4c).

- (4) a. weil ich ein Buch zu meinem Vater gebracht habe
 omdat ik 'n boek_{ACC} naar m'n vader gebracht heb
- b. weil ich meinem Vater ein Buch gebracht habe
 omdat ik m'n vader_{DAT} 'n boek_{ACC} gebracht heb
- c. [SU [_{VP} IO [DO [PP verb]_v]_v]

Dergelijke inzichten zijn vaker onderwerp van discussie geweest (zie bijvoorbeeld Cook 2006 voor een overzicht). Belangrijk is in dit verband dat Meinunger in de bovengenoemde inzichten een verklaring ziet voor het feit dat de volgorde bij werkwoorden zoals die in (5) worden aangehaald niet aan de norm voldoet:

- (5) Enkele werkwoorden met de volgorde ‘ACC+DAT’, die als ongemarkeerd gelden, maar vergeleken met de meeste ditransitiva volgens (4c) wel gemarkeerd zijn (Haider 1993: 216; Abraham 2005:hfdst. 2 en 3): *aussetzen* ‘uitzetten’, *ausliefern* ‘uitleveren’, *entziehen* ‘onttrekken’, *unterziehen* ‘aandoen’, *unterwerfen* ‘onderwerpen’, *vorziehen* ‘de voorkeur geven’, *zuföhren* ‘toeleiden’ (de lijst is niet uitputtend).

Uit het positionele parallelisme tussen de datief van de werkwoorden in (5) en de posities van PP’s, zoals in (4a, c) meent Meinunger (2000:58) te kunnen concluderen dat de werkwoorden in (5) ‘verborgen ACC+PP-werkwoorden’ (dat wil zeggen onderliggende PP-werkwoorden zoals in (4a)) zijn.² Volgens Meinunger vertonen de werkwoorden in (5) P-incorporatie in het enkelvoudige werkwoord, met name ook omdat deze werkwoorden een prefix bevatten dat identiek is aan het locatieve voorzetsel (*unterwerfen unter* DP, *zuföhren zu* DP, et cetera).³ Wat in deze voorbeelden zonet in de PP-positie in de groep werkwoorden in (5) gerealiseerd wordt, is dan ook een ‘echo’-PP. Wat in dit geval precies de datiefnaamval is, blijft onduidelijk, omdat sommige van de vermeende geïncorporeerde P’s niet de datief, maar de accusatief toewijzen – een inconsistentie in de empirische bewijsvoering waar McIntyre (2006) op wijst. Daaruit volgt dan ook dat de werkwoorden in (5) alleen ACC+DAT als ongemarkeerde woordvolgorde en een locatieve interpretatie zouden hebben. De eerste bewering klopt zeker niet, de tweede maar gedeeltelijk (Cook 2006 gaat hier uitvoerig op in).

Wat er aan feiten resteert, weegt echter nog steeds zwaar genoeg. Voor degenen die het voorzetsel toch al niet als een basale categorie zien, zullen zowel semantische alsook grammaticale homonymie in prepositionele contexten geen verrassing zijn. Het onderhavige artikel gaat over dergelijke homonymie. In dit artikel wil ik laten zien dat, terwijl de datiefnaamval in het morfologisch geparadigmatische Duits extensioneel vaag is en de corresponderende preposities in het Nederlands en het Vasteland-Scandinavisch intensioneel precies zijn, het aantal voorzetsels met diverse werkwoorden sterk varieert. In zo’n geval zal ik in het vervolg spreken van prepositionele homonymie. Ten tweede bestaat er volgens alle traditionele grammatica’s van het Duits een klasse voorzetsels in het Duits met dubbele valentie, namelijk datief en accusatief (*in den/im Graben springen* ‘de sloot in/in de sloot springen’). Abraham (2003) echter stelt een andere analyse voor: datief en accusatief worden veeleer in twee uiteenlopende structurele plaatsen gemerged (de accusatief in VP, dicht bij V(laatst), de datief hoger, boven de structurele, ditransitieve accusatief). Deze naamvallen zijn om deze distributionele redenen alleen maar op een oppervlakkige wijze homoniemen.

2 Eenzelfde voorstel doet McFadden (2003 en 2004), maar met een andere syntactische oplossing dan met V-incorporatie zoals Meinunger (2000) geeft.

3 Als kritisch commentaar merk ik op dat deze bewering zeker niet voor alle werkwoorden in (5) geldt.

3. Scrambling van kale naamval vs. datiefshift: kale naamval en P-naamval

3.1. Overzicht over de diverse IO-representaties in vier Germaanse talen

Het Duits biedt het conservatiefste beeld in zoverre dat P-voorwerpen alleen maar hoogst sporadisch als synoniem voor kale datieven optreden. Verder kan het indirecte object (IO) in geen enkel geval tot passief onderwerp worden getransformeerd, ook niet in dialecten die in het algemeen veel uitgebreider naamvalssyncretisme vertonen dan het Hoogduits.

Het Nederlands heeft in veel mindere mate dan het Duits kale DP/NP-representaties voor het IO, en dit wordt dan alleen vastgelegd door middel van woordvolgorde, en is verder beperkt tot het referentiekennmerk [+human]. Anders dan in het Duits kan het IO slechts in beperkte mate – bij *helpen* en sommige ditransitieven in het ABN, bij andere ditransitieven alleen in de substandaardtaal – tot passief onderwerp worden omgevormd. Het totaal aan P-equivalenten in het Nederlands voor Duitse datieven omvat elf verschillende P-lexemen. Zie paragraaf 3.2. en figuren 1 en 2 hieronder.

In tegenstelling tot het Nederlands komen in het Noors – net als het Deens een SVO-taal met weliswaar twee verschillende V-posities, die een klein structureel middenveld begrenzen (Diderichsen 1962) – helemaal geen DP-equivalenten voor het Duitse IO voor. Volgens het overzicht van Askedal (Askedal 1998; zie ook Nordgreen 2001) zijn er tien verschillende P-lexemen die in plaats van het IO in het Duits staan.

Het Engels ten slotte kent alleen menselijke referenten en voornaamwoorden als IO – dat wil zeggen: de V-grammatica werkt alleen bij *he/she/it* en [+human]-DP's zonder P-rectie – en bepaalt dit zuiver op grond van de lineaire positie. In de passief-syntaxis is het IO gelijk aan het directe object (DO) en kan om die reden passief onderwerp worden. De P-vertegenwoordiging voor het IO is telkens het betekenisloze, sterk grammaticaliseerde *to*. In het Engels vindt dus geen alternantie tussen meerdere lexicale P's plaats zoals in het Nederlands en het Noors/Vasteland-Scandinavisch. Het Engels is in dit opzicht de meest grammaticaliseerde taal onder de hier vergeleken Germaanse talen.

De zwakste variant in dit continuüm (na grammaticalisatie en lineair voortgezette zinsverwerking) wordt gevormd door een stadium waarin morfologische IO-naamvalsverschillen ten dele nog bestaan. Bij bepaalde predicaatslexemen echter worden deze door diverse P-lexemen vervangen, wat de identificatie bemoeilijkt. Uit een dergelijke heterogene situatie komen op grond van het uiterst sterke onto- en fylogenetische gemarkeerdheidsprincipe 'één vorm – één betekenis' (hetgeen neerkomt op een synonimie- en homonymievermijdingstendens; vergelijk Carstairs-McCarthy 1999) onvermijdelijk gemarkeerdheidsverschillen voor en wel afhankelijk van welke identificatieklasse de grootste *item*-omvang heeft – mogelijksterwijs ook op grond van de grootte van de verschillende flexieparadigma's (iets waarop met name Wurzel 1984 attendeert). Op dit niveau van *item*-omvang hangt de selectie van het substituut-P-lexeem af van het P-regerend predicaatslexeem. Dit niveau wordt vertegenwoordigd door het Nederlands – zoals nog in meer detail getoond zal worden.

Voorbeeld: D *jemandem etwas beweisen*/**etwas für jemanden beweisen* ≠ NDL *iemand iets bewijzen*/*iets aan iemand bewijzen* – beide talen zijn SVOV: SVO in de onafhankelijke hoofdzin, SOV (met enkele SVO-patronen in de kleine V-groep in het Nederlands, anders dan in het Duits; vergelijk Abraham & Hofstra 2003).

De relatief sterkere grammaticalisatie brengt met zich mee dat geen, óf alleen nog maar perifere, kale IO-NP's overblijven. Hiertegenover staat een groot aantal verschillende P-equivalenten. Deze P-selecties worden uiteraard enkel en alleen door het predicaatslexeem bepaald. Dit is het schema dat door het SVO-Noors wordt vertegenwoordigd (Askedal 1998): *bevise noen noe/ bevise noe for noen* ‘*bewijzen-iemand-iets’/‘bewijzen-iets-voor iemand’.

De meest extreme vorm van grammaticalisatie wordt gevormd door vrije IO-DP's, die dan echter nog slechts marginaal en volledig synoniem met slechts één enkele P voorkomen, namelijk met *to*. In deze klasse hoort het moderne SVO-Engels thuis: **prove someone something/ prove something to someone*. Onder het gezichtspunt van parsing vormt dit het eenvoudigste geval.

Dit zijn de typologische verschillen tussen de vier Germaanse talen met betrekking tot de verhouding tussen vrije DP's en voorzetsel-DP's voor de Duitse datief. Het moge in ieder geval duidelijk zijn geworden dat de Duitse datief equivalent is aan een groot aantal prepositionele locatieven en daarmee een graad van semantische onduidelijkheid vertoont die de minder conservatieve Germaanse zusters talen door middel van semantisch-intensieel veel eenduidigere voorzetsels weten te vermijden.

In het vervolg wordt dit met voorbeelden aangetoond. Ik beperk mij daarvoor tot een vergelijking tussen het Nederlands, Duits, Noors en, op niet even uitvoerige wijze, het Engels.

3.2. Noorse en Nederlandse preposities als equivalenten van de Duitse datief: is er een betekenis voor de Duitse datief uit af te leiden?

De volgende bevindingen zijn gebaseerd op een corpus van zinnen met Duitse datiefvoorwerpen en Nederlandse en Noorse vertalingen, samengesteld uit Sluiter (1999), Askedal (1998) en Nordgreen (2001). Het omvat zo'n duizend zinnen. De bedoeling hier is om eerst te laten zien dat er geen sprake kan zijn van eenduidige P-equivalentie voor de Duitse datief in het Nederlands en het Noors. De figuren 1 en 2 geven een kruisclassificatie van Noorse en Nederlandse P-equivalenties voor de Duitse datief in ditransitieven. Voor voorbeelden zie later in paragraaf 3.3. Ik vergelijk in figuur 1 eerst de Noorse preposities die corresponderen met het Nederlandse *aan*. (Zie noot 13.)

Figuur 1: Noorse en Nederlandse preposities vergeleken: telling per criterium Ndl. aan

Noors	Nederlands
6 <i>til</i> 'toe'	<i>aan</i>
2 <i>for</i> 'voor'	<i>aan</i>
3 <i>på</i> 'in, op'	<i>aan</i>
1 <i>fra</i> 'van'	<i>aan</i>
1 <i>i</i> 'in'	<i>aan</i>

In figuur 2 ga ik uit van de Noorse vertalingen voor Duitse datieven en zet ik de Nederlandse voorzetsels voor dezelfde vertalingen erbij. Figuur 2 bevestigt de conclusie die we uit figuur 1 hebben kunnen trekken: er zijn geen generaliseerbare betekenissen aan te wijzen op grond waarvan men zou kunnen zeggen dat de Duitse datief per werkwoord een bepaalde (P-lokale) betekenis heeft. Er valt gewoonweg geen gemeenschappelijke noemer tussen de Noorse en de Nederlandse voorzetsels te bepalen.

Figuur 2: Noorse en Nederlandse preposities vergeleken: telling per criterium Noors av, fra, for, på, till, et cetera (uit Nordgreen 2001:162)

Noors	Nederlands	Noors	Nederlands	Noors	Nederlands
6 <i>til</i>	6 <i>aan</i>	2 <i>for</i>	2 <i>aan</i>	12 <i>på</i>	3 <i>aan</i>
3 <i>til</i>	3 <i>tegen</i>	2 <i>av</i>	<i>in</i>		<i>bij</i>
3 <i>til</i>	3 <i>voor</i>		<i>van</i>		<i>in</i>
1 <i>til</i>	<i>tot</i>	9 <i>for</i>	<i>in</i>		4 <i>op</i>
1 <i>til</i>	<i>bij</i>		<i>tegen</i>		2 <i>van</i>
1 <i>til</i>	<i>met</i>		2 <i>tegenover</i>		<i>voor</i>
4 <i>fra</i>	<i>aan</i>		2 <i>van</i>	<i>med</i>	<i>met</i>
	<i>tot</i>		3 <i>voor</i>		
	2 <i>van</i>	2 <i>fremfor</i>	2 <i>boven</i>	<i>om</i>	<i>van</i>
4 <i>i</i>	<i>aan</i>				
	3 <i>in</i>	<i>foran</i>	<i>voor</i>	<i>ut av</i>	<i>uit</i>

We hebben ons tot nu toe alleen afgevraagd of er voor de Duitse datief een semantisch equivalent te bepalen valt vanuit de prepositionele tegenhangers in het Noors en het Nederlands. Het antwoord is duidelijk: nee, er is geen algemene noemer. We gaan in de volgende paragraaf verder met het contrasteren van Duitse en Nederlandse zinnen om de lexicaal bepaalde valentie te kunnen vaststellen.

3.3. Vrij IO als P-object: Duits, Nederlands en Noors

In het vervolg gaan we in op de vraag in hoeverre er ook Nederlandse vrije DP's voor de Duitse datief bestaan en we onderzoeken waar het Nederlands moet 'uitwijken' naar een PP ('grammaticale conceptievraag'). Verder behandelen we de vraag waarop de Nederlandse spreker zich oriënteert bij de identificatie van het zinsdeel dat naast het accusatiefobject staat ('grammaticale cognitievraag'). Verder vragen we ons af wat het syntactische of semantische criterium voor tenminste twee klassen van Duitse datiefrealisaties is: een klasse waar in het Nederlands vrije DP's staan en een andere klasse waarin voorzetselgroepen zijn weergegeven.

Zie eerst (6a-c). Hier kan men de vraag stellen in hoeverre de Duitse datief zich semantisch van de accusatief onderscheidt: of de datief semantisch gemotiveerd is.

- (6) a. *Vater ruft mir (*zu sich)*
Vader roept me.DAT (tot zich)
- b. *Vater ruft mir etwas zu*
Vader roept me iets toe
- c. *Vater ruft mich (zu sich)*
Vader roept me.ACC (tot zich)

De formulering in (6a) is weliswaar iets verouderd, maar is desondanks nog in gebruik (vergelijk de Duitse woordenboeken van Paul (1992) en de Duden (Drosdowski & Wermke 1996) onder *rufen* en *zu-rufen*). Belangrijker is echter dat er een betekenisverschil kan worden geconstateerd: *Er ruft mir* (modern Duits: *ruft mir zu*) betekent dat de betrokkene als het ware wordt toegeroepen (dus met de betekenis van een *Zuwendung*, zoals in vele Duitse grammatica's wordt beschreven), terwijl *Er ruft mich* betekent 'hij roept mij tot zich; maakt met roepen duidelijk dat ik naar hem toe moet komen'. Er lijkt dus een semantisch verschil te bestaan voor de beide naamvallen als enige valentiedragers/geregeerde NP's bij één en hetzelfde werkwoord. Is dit generaliseerbaar? Is dit soms reeds een antwoord op de vraag naar de verschillen tussen valentiedragers met een kale naamval en met voorzetselvoorwerpen?

Ik denk het niet. Vergelijk eerst (6a) met (6c): *zu sich* in (6a) is ongrammaticaal vanwege het feit dat het werkwoord eigenlijk *zurufen* is, waardoor het werkwoordspartikel *zu* niet uitgedrukt wordt – terwijl dit in (6b) wel gebeurt. Daarnaast is uit de verdeling tussen (6a, b, c) op te maken dat bij (*zu*)*rufen* het accusatiefvoorwerp de voorkeur en voorrang heeft tegenover de datiefvalentie: zie met name (6a) tegenover (6b). Het voorkomen van de datief wordt, bij de expressie van ditransitieve naamvallen in (6a-c), syntactisch geregeld. Uiteraard blijven semantische verschillen hierbij bestaan. Maar dit is toe te schrijven aan het lexicale verschil tussen *rufen* en *zurufen* – dus het verschil tussen twee lexicale valentiedragers.

We pleiten hier voor een principiële syntactische verklaring voor de plaatsing van de datief in Duitse ditransitieven. Laten we nu eens nader bekijken wat er van de principiële voor-

spelling in (3a-c) praktisch uitkomt: we vergelijken een gedeelte van de Duitse zinnen in ons corpus met de Nederlandse vertalingen; eerst waar in plaats van de Duitse datief eveneens alleen kale DP's staan, vervolgens waar DP's óf P-voorwerpen allebei mogelijk zijn, en ten slotte waar alleen Nederlandse P-voorwerpen kunnen voorkomen. We zijn met name in de laatste klasse geïnteresseerd omdat hier, op basis van dezelfde werkwoord-etyma, conclusies kunnen worden getrokken met betrekking tot de P-semantiek van de Duitse datief.

3.3.1. Exclusief vrije DP-correspondenties in het Nederlands

Het volgende overzicht bevat sterk ingekort materiaal uit Sluiter (1999). We beperken ons hier, zoals reeds aangekondigd, tot kale IO-DP's bij Nederlandse ditransitieve werkwoorden. De formule uit (3a) is: andere vorm zoals in $[_{DUITS} DP.DAT] = [_{NDL} DP]$.

(7) a.	jmdm. etwas <i>beweisen</i> dem Vater die Unschuld beweisen	ieemand iets bewijzen z'n vader zijn onschuld bewijzen.
b.	jmdm. etwas <i>erwähnen</i> ich erwähne meiner Mutter die Tatsachen	ieemand iets noemen ik noem m'n moeder de feiten
c.	jmdm. etwas <i>prognostizieren</i>	ieemand iets voorspellen
d.	jmdm. das Leben <i>schwer machen</i>	ieemand het leven moeilijk maken
e.	jmdm. etwas <i>vorlesen</i>	ieemand iets voorlezen

De volgende vrije datieven ('Pertinenzdativ', 'Dativus sympatheticus', 'Dativus commodi') stel ik aan de echte valentiedatieven gelijk (voor motivering zie Abraham 2005:hfdst. 3).

(7) f.	jmdm. etwas <i>ausreden</i>	ieemand iets <i>uit het hoofd</i> praten
g.	jmdm. <i>die Hand drücken</i>	ieemand <i>de hand</i> drukken

Deze vrije DP's in het Nederlands omvatten naar onze schatting hooguit 18% van alle voorkomens. Ze zijn in het Duits in ieder geval veel frequenter. De vraag is of dit kwantitatieve verschil tussen de twee nauw verwante talen samenhangt met de voorkeur in het Nederlands voor lokaal gesignaleerde prepositie-IO's.

3.3.2. Vrije DP's in afwisseling met P-voorwerpen

Deze klasse van correspondenties tussen Duits en Nederlands wordt gekarakteriseerd door $[_{DUITS} DP.DAT] = [_{NDL} (P-) DP]$, zoals in (3b). We hebben dus in het Nederlands de optie om voor ditransitieve werkwoorden een kale DP of een P-voorwerp te gebruiken. Enkele geselecteerde voorbeelden zijn te vinden in (8). Ze omvatten de voorzetsels *aan*, *voor*, *tegen* en *naar*.

(8) aan		
a.	jmdm. etwas <i>verraten</i>	iets (aan) iemand <i>verraden</i>
b.	jmdm. etwas <i>diktieren</i>	iets (aan) iemand <i>dicteren</i>
c.	jmdm. etwas <i>melden</i>	iets (aan) iemand <i>melden</i>

d. jmdm. etwas <i>schreiben</i>	iets (aan) iemand <i>schrijven</i>
e. jmdm. etwas <i>beschreiben</i>	iets (aan) iemand <i>beschrijven</i>
f. jmdm. etwas <i>überschreiben</i>	iets (aan) iemand <i>overmaken</i>

voor

a. jmdm. etwas <i>beschreiben</i>	iets (aan) iemand <i>beschrijven</i>
b. jmdm. etwas <i>fertigmachen</i>	iets (voor) iemand <i>klaarmaken</i> ⁴
c. jmdm. etwas <i>einbauen</i>	iets (voor) iemand <i>installeren</i>
d. jmdm. etwas <i>holen</i>	iets (voor) iemand <i>halen</i>

tegen

Alleen één voorbeeld in het corpus:

a. jmdm. etwas <i>sagen</i>	iets (tegen) iemand <i>zeggen</i>

naar

Alleen één voorbeeld in het corpus:

a. jmdm. etwas <i>zurufen</i>	iets (naar) iemand <i>toeroepen</i>

om

a. jmdm. etwas um etwas legen	iets om iemand slaan/ iemand iets omslaan

3.3.3. Alleen P-voorwerpen in het Nederlands

Hieronder volgt de klasse waarin alleen P-voorwerpen de Duitse datief kunnen weergeven: volgens (3a) dus [_{DUTS} DP.DAT] = [_{NLD} *(P-)DP]. In (9) zijn de voorzetsels *aan*, *voor*, *naar*, *van*, *bij*, *onder*, *met*, *om*, *over* en *tegenover* de datiefcorrespondenties van het Duits. Ze omvatten de grote meerderheid van de Duits-Nederlandse combinaties.

(9) **aan**

a. jmdm. etwas <i>ansehen</i>	iets aan iemand <i>zien</i>
b. sich einer Sache <i>aussetzen</i>	zich aan iets <i>blootstellen</i>

voor

a. jmdm. etwas <i>verheimlichen</i>	iets voor iemand <i>geheimhouden</i>
b. jmdm. etwas <i>vorführen</i>	iets voor iemand <i>opvoeren</i>
c. jmdm. etwas <i>aufziehen</i>	iets voor iemand <i>optrekken</i>
d. jmdm. etwas <i>schieben</i>	iets voor iemand <i>duwen</i>

4 De varianten met IO zijn volgens Anko Wiegel (persoonlijke communicatie) dialecttaal: noordelijk en oostelijk en waarschijnlijk juist beïnvloed door het Duits, maar geen Standaardnederlands. Hetzelfde geldt voor de volgende twee werkwoorden, *installeren* en *halen*. Volgens Ton van der Wouden (persoonlijke communicatie) bestond voor de generatie van zijn grootmoeder (*1895, geboren en getogen in Zuid-Holland, dus het westen) in elk geval een (benefactieve) datief met *klaarmaken*, *halen* en *krijgen*. Helaas zwijgt het eerste deel van de SAND (2005) over datieven en meewerkende voorwerpen.

e. jmdm. etwas <i>hochheben</i>	iets voor iemand <i>optillen</i>
f. sich etwas <i>aufsagen</i>	iets voor zichzelf <i>opzeggen</i>
g. sich etwas <i>ausdenken</i>	iets voor zichzelf <i>uitdenken</i>

naar

a. jmdm. etwas <i>zuwenden</i>	iets naar iemand <i>toedraaien</i>
b. jmdm. etwas <i>entgegenstrecken</i>	iets naar iemand <i>uitsteken</i>
c. sich etwas <i>anhören</i>	naar iets <i>luisteren</i> /iets <i>aanhoren</i>
d. sich etwas <i>anschauen</i>	naar iets <i>kijken</i>

van

a. jmdm. etwas <i>abverlangen</i>	iets van iemand <i>verlangen</i>
b. jmdm. etwas <i>glauben</i>	iets van iemand <i>geloven</i>
c. jmdm. etwas (=Körperteil) <i>küssen</i>	iets van iemand <i>kussen</i>

bij

a. sich jmdm. <i>Anhängen</i>	bij iemand blijven <i>hangen</i>

onder

a. jmdm. etwas <i>unterschieben</i>	iets onder iemand <i>schuiven</i>
b. jmdm. die Schuld <i>zuschieben</i> / <i>unterschieben</i>	iemand de schuld <i>toeschuiven</i>

met

a. etwas dem Erdboden <i>gleichmachen</i>	iets met de grond <i>gelijkmaken</i>

om

a. jmdm. etwas <i>nachweinen</i>	om iemand een traan laten

over

a. jmdm. etwas <i>nachbrühen</i>	over iemand achteraf veel <i>lof spreken</i>
1. sich etwas <i>überlegen</i>	over iets <i>nadenken</i>
2. sich etwas <i>überlegen</i>	iets <i>overwegen</i>

tegenover

a. jmdm. <i>Gegenübersetzen</i>	tegenover iemand gaan zitten

3.3.4. Possessieve constructies ('inalienables')

We zouden empirisch tekortschieten als we de volgende klasse van voorbeelden niet zouden noemen, gekenmerkt door het verschijnsel dat het reflexieve voornaamwoord in het Duits verplicht is, maar niet in het Nederlands:

- (10) Lichaamsdeel-datieven:
a. sich _{DAT} etwas brechen	iets breken (geen reflexief!)
<i>Der Junge brach sich das Bein.</i>	<i>De jongen brak (*z)'n been.</i>

- b. **sich**_{DAT} etwas vor etwas halten iets vóór iets houden
 Der Junge hält **sich** ein Tuch vor den Mund. De jongen houdt een doek vóór z'n mond.
- c. **sich**_{DAT} etwas über etwas hängen iets over iets (gaan) hangen
- d. **sich**_{DAT} etwas um etwas wickeln iets om iets (gaan) slaan
- e. **sich**_{DAT} (die Füße) abstreifen (de voeten) (doen) afvegen
- f. **sich**_{DAT} etwas in/auf etwas streichen iets in/op iets (gaan) smeren

(11) Dativus (in)commodi:

- a. **sich**_{DAT} etwas_{DP} säubern [_{DP} z'n NP] schoonmaken
- b. **sich**_{DAT} etwas_{DP} in ... stecken iets in [_{DP} z'n NP] stoppen

Ook deze klasse betreft ditransitieve werkwoorden. De datief van de Duitse reflexief vindt men terug in de Nederlandse possessief wat referentie betreft – niet natuurlijk wat naamval betreft.

3.4. Samenvatting

3.4.1. Contrasterende PP/IO-constructies in Duits-Nederlands

In het vervolg worden de resultaten van de correspondentieclassen in paragraaf 3.3.1-3 en 3.3.4 nog eens kort samengevat. Zie (12):

(12) [3 = datief, 4 = accusatief, zoals nog vaak in de grammaticabeschrijving van het Duits voorkomt]

	Duits	Nederlands	
KLASSE 2.3.1	NP-3 _i +NP-4 _j	NP ₁ +NP _j	P-lexeem
KLASSE 2.3.2	NP-3 _i +NP-4 _j	(P+)NP ₁ +NP _j	<i>aan</i> <i>tegen</i> <i>naar</i>
KLASSE 2.3.3	NP-3 _i +NP-4 _j	*(P+) 3+4	<i>voor</i> <i>naar</i> <i>van</i> <i>aan</i> <i>onder</i> <i>over</i> <i>bij</i> <i>met</i> <i>om</i> <i>tegenover</i>
KLASSE 2.3.4	NP-3 _i [POSS]+ NP-4 _j	0+POSS-NP _j	

3.4.2. Methodologische conclusies: verwerkingsverschillen

Laten we nu proberen om de vier klassen uit paragraaf 3.4.1., (12) hierboven, syntactisch en/of semantisch te classificeren. De sterkste correspondentieklasse staat in paragraaf 3.3.3 in (12) boven en (13) hieronder, die de directe V-frase als predicaatsfrase (PREDP) identificeert. Net als het Duits zet het Nederlands het voorzetselvoorwerp (PO), corresponderend met de datief in het Duits, direct naast V in eindpositie van de zin. In overeenstemming met het vergelijkende overzicht beschrijft (13) het grootste deel van de Duits-Nederlandse correlaties bij ditransitieve zinnen. (Hierbij geldt: VP = verb phrase; IOP = indirecte objectfrase; DOP = directe objectfrase; PREDP = predicaatsfrase; PO = voorzetselvoorwerp; 2, 3, 4 = genitief, datief, accusatief; ÷ ... = correleert met.)

(13) Duits: $[_{VP} [_{IOP} NP-3_i [_{DOP} NP-4_j]]] \div$ Nederlands $[_{VP} [_{DOP} NP_j [_{PREDP} [_{PO} P+NP_i]]]]$

In het Duits staat alleen een valentiegenitief nog dichter bij V in de eindpositie van een zin. Zie (14) voor een lineair-structurele beschrijving van de Duitse zin waarin alle zinsleden en naamvallen zijn opgenomen:

(14) Duits: $[_{VP} [_{IOP} NP-3_i [_{DOP} NP-4_j] [_{PREDP} [_{PO} P+NP_i]]] NP-2_k V(-Aux)]$

De Duitse datief correspondeert met tien verschillende voorzetsels in het Nederlands. We hebben volgens Sluiter (1999) de volgende types: voor verschillende Duitse datiefwerkwoorden 16 keer *voor*, 7 keer *aan*, 6 keer *naar* als meest frequent voorkomende preposities. Deze voorzetsels zijn over de volgende semantische werkwoordsklassen en thetarollen te verdelen:

- (15) a. Duits $NP-3_i + NP-4_j$ = Nederlands $NP_i + NP_j$
 bij de volgende lexeemklassen in het regerend predicaat: *verba dicendi* bij *GEBEN/GEVEN*-ww en bij *NEHMEN/NEMEN*-ww met lichaamsdeelobject
- b. Duits $NP-3_i + NP-4_j$ = Nederlands $NP_i + NP_j$
 resp. = Nederlands $NP_j + PO_1$
Verba dicendi:	<i>aan</i>	GOAL	6 keer
	<i>tegen</i>	GOAL	1 keer
bij <i>GEBEN/GEVEN</i> -ww	<i>voor</i>	BENEFACTIEF	9 keer
- c.
	<i>aan</i>	GOAL	3 keer
	<i>voor</i>	BENEFACTIEF	7 keer
	<i>naar</i>	GOAL	4 keer
	<i>van</i>	SOURCE	4 keer
- d.
	<i>van</i>	SOURCE	6 keer
	<i>voor</i>	BENEFACTIEF	2 keer

We zullen in de volgende paragraaf conclusies uit deze gegevens trekken.

4. Generalisaties – typologisch gezamenlijk optredende eigenschappen en poging tot verklaringen

Het dataoverzicht in (15) laat een aantal conclusies toe. De analytische voorzetselgrammatica van het Nederlands drukt in ieder geval sterker lokale betekenis uit dan de synthetische naamval van de datief in het Duits, zelfs daar waar het Duits door middel van geprefigeerde werkwoordspartikels de lokale P-semantiek benadert. Vergelijk *jmdm. etwas UNTERSchieben* – *iets onder iemand schuiven* in (9) boven. Vergelijk ook *ÜBERsetzen* ‘overzetten’ met (beklemtoond, scheidbaar) werkwoordspartikel vs. *iberSETZEN* ‘vertalen’ met onbeklemtoond prefix. Bij een grammatica met alleen naamvallen (dat wil zeggen zonder voorzetselvoorwerpen) is de semantische intensie geringer, terwijl de extensionele toepassing van de datief natuurlijk veel ruimer is. Voor het leren van een werkwoordslexicon is de naamvalsstrategie economischer – tenminste voor zover er niet via semantische decompositie of via templaatitem geleerd wordt. In tegenstelling hiertoe is de P-strategie semantisch gemotiveerd – voor zover tenminste de Nederlandse voorzetsels in hun werkwoordvalentiegebruik daadwerkelijk zuiver lokaal gemotiveerd zijn, en niet reeds een stuk gegrammaticaliseerd zijn en derhalve een semantische demotie hebben doorgemaakt. Nederlands *aan* wordt nauwelijks nog als puur locatief voorzetsel gebruikt – wat gezien kan worden als voortschrijdende grammaticalisering, analoog met die bij Engels *to*. Onafhankelijk van zulke verwervings- en economie-overwegingen bestaat er een distributioneel voordeel voor de naamvalsstrategie van het Duits: het feit namelijk dat alleen naamvallen vrije scrambling in de zin toestaan. Scrambling heeft bovendien grote voordelen: er kunnen namelijk zinsdelen op basis van discoursefuncties verplaatst worden. Een P-voorwerp echter is nooit uit zijn onmiddellijke V-omgeving weg te halen. Verschuiving van P-DP om discourse-functionele redenen vervalt dus – in het Nederlands, niet in het Duits. Dit mag men dan ook als functioneel doel in de taalontwikkeling zien: behoud van naamval, met als nadeel semantische ondoorzichtigheid en met als doel het behouden van discourceprominentie. Het lijdt daarom geen twijfel dat de grammaticaal verantwoorde positionering van thema en rhema voor de gesproken taal en daarmee voor parsingdoelen een enorm voordeel heeft. Zie figuur 3, waar dit aspect voor de talen Duits, Nederlands, Noors en Engels typologisch-vergelijkend in kaart wordt gebracht.

Figuur 3: Markeringsdistributies en graden van grammaticalisatie: synchroon-vergelijkende bevroren diachronie – de tendensen in het Germaans⁵

Taal	Klasse van morfo-syntactische kenmerken	Stadium van grammaticalisatie	Naamvals-identificatie d.m.v. lineaire positie
Duits	lineair flexibele naamval-DP nooit: P-naamval-DP = vrije naamval-DP	meest conservatief (ongegrammaticaliseerd)	-
Nederlands	lineair flexibele naamval-DP soms: P-naamval-DP = vrije naamval-DP	intermediair	±
Noors	lineair flexibele naamval-DP sporadisch: P-naamval-DP = vrije naamval-DP	intermediair	±
Engels	lineair flexibele naamval-DP (bijna) altijd: <i>to</i> -naamval = vrije naamval-DP	het sterkst gegrammaticaliseerd	+

Deze typologische vergelijking brengt naamval samen met P-voorwerp, scrambling met vaste woordvolgorde (van het P-voorwerp) en grammaticaliseringsgraad in kaart. Het teken ‘±’ betekent dat scrambling in (zeer) beperkte mate ter beschikking staat. Beperking van vrije scrambling kan discoursefuncties zoals thema en rhema niet tot volle ontplooiing brengen. Daarmee vervalt ook bij de talen met beperkte vrijheid in de lineaire orde de status van discourseprominentie – dat wil zeggen de status van bijzondere vergemakkelijking van verwerking door de hoorder in de gesproken taal (vergelijk Abraham 2006; voor de mogelijkheid van gekloofde constructies in het Zweeds, die in de discoursearme talen altijd overblijft, zie Huber 2002).

Hierna worden de hierboven besproken kenmerken vanuit een ander perspectief bekeken: gepoogd wordt om via typologische collocaties van basiswoordvolgorde (hoofdzin vs. bijzin), de scramblingmogelijkheid en de existentie van naamvalmorfologische paradigma’s conclusies te trekken ten aanzien van mogelijke dwingende correlaties.

5 Figuur 3 en 4 zijn in die zin onvolledig dat tamelijk subtiele verschillen alleen met geweld te vangen zijn in een simpel binair systeem van plussen en minnen. Het was echter slechts mijn bedoeling om de relatieve typologische verschillen naar voren te laten komen. Typologieën schieten in die zin altijd tekort.

Figuur 4: Referentiële extensie in het Duits – scramblingvoordeel – lexicale intensionaliteit in het Nederlands en het Noors

SVOV	morfologische datief *	scrambling = discoursefuncties direct uitgedrukt door movement en distributie van het zinsaccent (refocussing)**	lexematische intensiona- liteit***
Duits	+	+	-
Nederlands	- (+)	- (beperkt ⁶)	+

Discussie:

- * Het kenmerk ‘morfologische datief’ betekent uiteraard alleen dat de positie van het Duitse datiefargument door het Engelse argumentlexeem bezet wordt. Een morfologisch uitgedrukt naamvalsparadigma bestaat noch in het Engels noch in het Scandinavisch noch in het Nederlands.
- ** ‘Scrambling’ houdt hier in dat argumentlexemen verplaatst kunnen worden zonder dat er iets aan de naamvalsrepresentatie wordt veranderd. Zie de illustratie in (16)-(17) hieronder.
- *** Grote ‘lexematische intensionaliteit’ houdt in dat een lexeem veel inhoudelijke kenmerken en daarmee een sterke betekenispecificiteit heeft. De extensie neemt af naar mate de intensie sterker wordt. Geringe ‘lexematische intensionaliteit’ geeft een lexeem minder betekenispecificiteit, dat wil zeggen een algemenere semantiek, en daarmee een grotere extensie (referentiële betekenis).

Zoals reeds gezegd hebben de Nederlandse indirecte objecten bij de verschillende, overwegend locatieve P-betekeningen grotere semantische intensionaliteit dan de datief in het Duits die alle Nederlandse werkwoordsprepositievoorwerpen vertegenwoordigt. De Duitse datief valt met een hele reeks van Nederlandse lexematische voorzetsels samen die als werkwoords-P’s afhankelijk zijn van de P-regerende werkwoorden.

6 Er kan alleen sprake zijn van scrambling als de vrije of prepositionele voorwerpen en onderwerpen in de zin vrij te bewegen zijn. Het Nederlands kent (volgens Bennis & Hoekstra 1989, Barbiers 1995, De Hoop 1997, enzovoort) in beperkte mate vormen van scrambling. Ook P-DP’s kunnen in het Nederlands op verschillende plaatsen in de zin voorkomen, kennelijk voor het vervullen van verschillende discoursefuncties: *aan Marie heb ik een boek gegeven – ik heb een boek gegeven aan Marie – ik heb een boek aan Marie gegeven*. Het voorstel om zelfs voor het Engels scrambling aan te nemen (zie bijvoorbeeld <http://unsupported.usc.edu/~hayashis/abstracts/Hinterholz.pdf>) strookt niet met het genoemde criterium van vrije bewegelijkheid in de zin van ‘zonder verandering van vorm’.

De volgende illustraties dienen nog eens ter vergelijking van de drie verschillende strategieën van de naamvalsplaatsing en de lineaire positionering in het Duits, Nederlands en Noors:

- (16) a. dem Kellner ein Photo schenken ... Duits
 b. de kelner een foto cadeau doen ... Ndls.
 c. skjenke å kelneren et fotografi ... Noors
 d. ***an** den Kellner ein Photo schenken ... Duits
- (17) a. ein Photo dem KELLNER schenken ... Duits
 b. een foto *(**aan**) de KELNER cadeau doen ... Ndls.
 c. skjenke et fotografi å KELNEREN ... Noors

In het Duits is bij *schchenken* geen P-alternatief voor de kale datief mogelijk (zie (16d)). Verder is op te merken dat het Noors z'n datief-PP ook niet verandert in de contrastief gescrembelde positie, vergelijk (16c) met (17c). Vergelijk daarentegen de datief-distributie in de Nederlandse voorbeelden (16b)-(17b): het indirecte object neemt verplicht de prepositie *aan* als het naar rechts verschuift – en krijgt daar zoals in het Duits een contrastief zinsaccent. Merk ook op dat in het Noors het IO, *å kelneren*, de prepositie ook in de lineaire basispositie niet kan afstaan zoals in (16c)/(17c). Met andere woorden, het IO-argument is qua (naamvals)vorm vastgebonden aan het regerende predicaatslexeem – maar dan zoals in het naamvalsprominente, scrambelende (= discourseprominente) Duits, en niet zoals in het Nederlands aan de relatieve positie ten aanzien van het regerende predicaat.

Figuur 5 vat voor het Engels en het Vasteland-Scandinavisch samen wat in figuur 4 voor de SVOV-talen Duits en Nederlands gegeneraliseerd werd.

Figuur 5: Vasteland-Scandinavisch – Engels

SVO	morfologische datief	discoursecontrastiviteit uitgedrukt alleen door 'PP voor kale datief-DP' en clefting****	lexematische intensionaliteit
Vasteland-Scandinavisch	- (+)	+	+
Engels	- (+)	+	- (deels)

Discussie:

**** Vergelijk (16a)/(17a) voor het Duits met (16b)/(17b) in het Nederlands. Waar het Duits verschuiving uit de basispositie en contrastiviteit alleen door middel van topicalisatie/zinsinitiële positie tot uitdrukking brengt, moet het Engels en, ten dele, ook het Nederlands en zeker het Noors een cleftzin vooropplaatsen – een mechanisme

dat het discourseprominente (scrambelende) Duits duidelijk onderscheidt van het principieel niet-scrambelende Engels. Zie het verschil tussen (18a, b) en (18c, d).

Onder (18) zien we welke constructiemogelijkheden de vergeleken vier talen ten aanzien van een contrastief topic ter beschikking staan:

(18) contrastief topic	<i>cleft/spleet-constructie voor contrast</i>		
a. PETER mag ich	Es ist PETER, den ich mag	...	Duits
b. Van PIETER hou ik	Het is PIETER van wie ik hou	...	Ndls.
c. *PETER <jag> gillar <jag>	Det är PETER (som) jag gillar	...	Zw.
d. *PETER <I> love <I>	It is PETER that I love	...	Eng.

Zie voor dergelijke verschillen ook Huber (2002).

5. Conclusie

In de voordrachtversie van dit artikel in Berlijn was ik nog van mening dat de basisbeteekenissen van de Duitse datief-IO bij ditransitiva te achterhalen zijn door een gemeenschappelijke noemer te vinden voor de verschillende P-vertalingen in het Nederlands (zie paragraaf 3.3. en 3.4.). Een dergelijke poging veronderstelt dat de Duitse datief-IO – we beperken ons tenslotte tot ditransitieve zinnen – hoofdzakelijk, zo niet in z'n geheel, lexicaal verantwoord is. Deze poging leidde echter niet tot een plausibel resultaat. Ik trek in plaats daarvan nu een andere conclusie, die wel in overeenstemming is met de algemene aanname dat de Duitse datief onder andere \bar{A} -status (niet A-ketengebonden), en dus adverbiale status heeft (Abraham 2005:hfdst. 3). De Duitse datief bij ditransitieven heeft weliswaar iets lexicaals, maar hij is vooral syntactisch-structureel gemotiveerd. Dat is niet het geval in het Nederlands en het Noors: hier zijn de voorzetsels betekenis- en valentiebepalend. Met andere woorden, de semantiek van de Duitse ditransitieve datief⁷ kan wel met de primaire kenmerken van 'toewending'⁸ (in de Duitse grammatica's 'Zuwendung') door middel van de subkenmerken [+betrokken] en respectievelijk [+recipiënt] omschreven worden. Een dergelijk toewendingskenmerk is voor (de PP's in) het Nederlands en het Noors in het geheel niet beschikbaar. In plaats daarvan worden voorzetsels geplaatst die het dichtstbij komen: 'adpositie', gemotiveerd door de bestaande lokale, directionele en finale adpositielexemen – nagenoeg alleen maar preposities (Noors *for* 'voor' en *til* 'toe', Nederlands nog veel verder

7 Of dit semantische kenmerk ook voor niet-ditransitieve datieven geldt, is zeer onduidelijk. Bij *beflen* lijkt het te kloppen, bij *gefallen* nauwelijks, en bij *mir graut / dräut / drobt / schwindelt / schwant / ekelt* evenmin en indien dit wel het geval is, dan met een omkering van het positieve aspect van *Zuwendung*. Eenzelfde *Zuwendung* geldt trouwens ook voor sommige accusatieven zoals bij *mich schwindelt / ekelt / kotzt / das an*, et cetera, wat het kenmerk als naamval-thetarol niet echt bruikbaar maakt.

8 Toewending is weliswaar geen bestaand Nederlands woord, evenmin als toewendingskenmerk. Toch gebruik ik het hier. *Zuwendung* lijkt mij niet vertaalbaar door aandacht of toewijding.

onderverdeeld; zie paragraaf 3.3.-3.4. – en de individuele werkwoordssemantiek). Het Engels drukt de Duitse *Zuwendung* uit door middel van de lokale adpositie, namelijk *to*.

Dat de poging om voor de Duitse datief een algemene betekenis af te leiden uit de betekenissen van de Nederlandse voorzetselbetekenissen vrijwel mislukt is, heeft dus een plausible verklaring. De Duitse IO-datieven zijn semantisch veel te heterogeen om door slechts een enkele betekenisgeneralisatie te worden gekarakteriseerd. Aan de andere kant is de datief structureel – dat wil zeggen afhankelijk van een groter syntactisch verband – gefundeerd. Zie de illustratie in (19), die dit bevestigt. Het hedendaagse Duitse werkwoord in (19) is natuurlijk niet meer *rufen*, maar *zurufen* – dus een ander werkwoord, waarvan de datiefvalentie dan ook anders gemotiveerd is dan bij het gebruik van het simplex *rufen* in (19a, c, d):

- (19) a. *Ich rufe ihm*⁹ (**zu mir*)
Ik roep hem.DAT (naar mij toe)
- b. *Ich rufe ihm zu*
Ik roep hem toe
- c. *Ich rufe ihn* (*zu mir*)
Ik roep hem.ACC (naar mij toe)
- d. *Ich rufe ihn* *mir*
Ik roep hem.ACC (voor) mij.DAT

Vergelijk (19a) met (19c): als de Duitse datief semantisch gemotiveerd zou zijn, dan zou te verwachten zijn dat (19a) met *zu mir* een grammaticale lezing heeft. Maar dat is niet zo. We concluderen dat het telische *zu mir* naast zich een accusatief vereist, dat wil zeggen geen andere naamval dan een accusatief toelaat. Dat is een syntactische en niet een semantische vereiste. Voorbeeld (19c) is (nagenoeg) equivalent aan (19b), maar niet aan (19a). Dit laat zien dat de datief tegenover de accusatief de zwakkere, een ‘uitwijk’-naamval is – als alternatief voor de structurelere (A-ketengebonden) accusatief. Wegener (1991) heeft al beweerd dat het Duits op weg is om van een semantisch gemotiveerd naamvalssysteem naar een structureel gemotiveerd systeem over te gaan.

De divergentie tussen het Duits aan de ene kant en Nederlands en Noors aan de andere kant wordt nog gesteund door de datieven die geregeerd worden door adjectieven (Duits *jemandem gehorsam sein* ‘iemand gehoorzaam zijn’). Volgens corpusonderzoek van Nordgreen (2001:174) worden van 93 adjectiefrecties in het Duits 29 Nederlandse en 6 Noorse valentieconform (dus met een kale DP) weergegeven. Daarentegen overwegen de vertalingen van de Duitse datiefrecties met hele zinnen: in het Noors 57 gevallen tegenover 42 in het Nederlands. Er zijn in het Nederlands 22 PP’s te vinden, in het Noors 29. Zie figuur 6 (uit Nordgreen 2001:174).

9 *Ich rufe ihm* (= ‘toeroepen’) is weliswaar wat verouderd (Goethe, *Faust* 482: ‘Wer ruft mir?’), maar juist vanwege het verschil met *Ich rufe ihn* (= ‘Ik eis dat hij komt’) nog gebruikelijk (Paul 1992).

Figuur 6: Nederlandse respectievelijk Noorse equivalenten voor Duitse adjectiefgeregeerde datieven

Equivalent	Getal	Percentage
Noorse AdjP	6	6,45
Nederlandse AdjP	29	31,18
Noorse CP	57	61,29
Nederlandse CP	42	45,16
Noorse PP	29	31,18
Nederlandse PP	22	23,66

Het analytische karakter van het Nederlands en het Noors tegenover het Duits is daarmee op het vlak van de naamval in het algemeen en voor wat betreft de Duitse datief in het bijzonder, toereikend aangetoond. Het is belangrijk te onthouden dat daarmee een link is gelegd naar vrije woordvolgorde of scrambling, een eigenschap die van de hier behandelde talen alleen het Duits heeft. Dit geeft het Duits een onder de Germaanse talen uitzonderlijk en typologisch bijzonder karakter.

Bibliografie

- Abraham, W. (2003). 'The myth of doubly-governing prepositions in German'. In: Shay, E. & U. Seibert (eds.). *Motion, direction, and location. In honor of Zygmunt Frajzyngier*. Amsterdam: John Benjamins, 19-38. (Typological studies in language 56).
- Abraham, W. (2005) [1995]. *Deutsche Syntax im Sprachenvergleich. Grundlegung einer typologischen Syntax des Deutschen*. 2., überarb. und stark erw. Aufl. Tübingen: Stauffenburg. (Studien zur deutschen Grammatik 41).
- Abraham, W. (2006). 'Dialect and typology: Where they meet – and where they don't'. In: Nevelainen, T., J. Klemola & M. Laitinen (eds.). *Types of variation. Diachronic, dialectal, and typological interfaces*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 243-268. (Studies in language companion series 76).
- Abraham, W. & T. Hofstra (2003). 'Niederländisch'. In: Roelcke, Th. (ed.). *Variationstypologie – Variation Typology. Ein sprachtypologisches Handbuch der europäischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart / A typological handbook of European languages past and present*. Berlin [etc.]: Walter de Gruyter, 66-97.
- ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff.

- Askedal, J.-O. (1998). 'Indirect objects in German and Norwegian'. Paper given at the Annual Conference Societas Linguistica Europaea. St. Andrews-Scotland.
- Barbiers, S. (1995). 'Another case of scrambling'. In: *Linguistics in the Netherlands 1995*, 13-24.
- Bennis, H. & T. Hoekstra (1989). *Generatieve grammatica. Vragen en opdrachten*. Dordrecht [etc.]: Foris.
- Carstairs-McCarthy, A. (1999). *The origins of complex language. An inquiry into the evolutionary beginnings of sentences, syllables and truth*. Oxford [etc.]: Oxford University Press. (Oxford linguistics).
- Cook, Ph. (2006). 'The Datives that aren't born equal: beneficiaries, locations and the "Dative Passive"'. In: Hole, D., A. Meinunger & W. Abraham (eds.). *Datives and other cases: between argument structure and event structure*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins. (Studies in language companion series 75).
- Diderichsen, P. (1962). *Elementaer Dansk Grammatik*. 3. udg., gennemset og rettet. København: Gyldendal.
- Drosdowski, G. & M. Wermke (1996). *Duden. Deutsches Universalwörterbuch. Auf der Grundlage der neuen amtlichen Rechtschreibregeln*. 3., neu bearb. und erw. Aufl. Mannheim [etc.]: Dudenverlag.
- Haider, H. (1993). *Deutsche Syntax generativ. Vorstudien zur Theorie einer projektiven Grammatik*. Tübingen: G. Narr. (Tübinger Beiträge zur Linguistik 325).
- Hoop, H. de (1997). *Case configuration and noun phrase interpretation*. New York: Garland.
- Huber, S. (2002). *Es-clefts und det-clefts. Zur Syntax, Semantik und Informationsstruktur von Spaltsätzen im Deutschen und Schwedischen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. (Lunder germanistische Forschungen 64).
- McFadden, Th. (2003). 'The underlying structures of German inherent case'. Unpublished talk, London, January 3rd 2003. URL: <http://ifla.uni-stuttgart.de/~tom/downloads/fglspap.pdf>
- McFadden, Th. (2004). *The position of morphological case in the derivation: a study in the syntax-morphology interface*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. University of Pennsylvania.
- McIntyre, A. (2006). 'The interpretation of German datives and English *have*'. In: Hole, D., A. Meinunger & W. Abraham (eds.). *Datives and other cases: between argument structure and event structure*. Amsterdam [etc.]: J. Benjamins. (Studies in language companion series 75).
- Meinunger, A. (2000). *Syntactic aspects of topic and comment*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins. (Linguistics today 38).
- Nordgreen, O. (2001). *Zur kontrastiven Analyse deutscher Dativobjekte und ihrer Entsprechungen im Norwegischen und im Niederländischen*. Hovedfagsoppgave germanistisk Institut, Universitet Oslo.
- Paul, H. (1992). *Deutsches Wörterbuch*. 9., vollst. neu bearb. Aufl. Tübingen: Niemeyer.

- Sabel, J. (2002). 'Die Doppelobjektkonstruktion im Deutschen'. In: *Linguistische Berichte*, 190, 229-244.
- SAND (2005): Barbiers, S. [e.a.]. *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sluiter, E. (1999). *Dreivertige Verben, die im deutschen Dativ neben Akkusativ haben*. Werkgroep-papier, RU Groningen.
- Wegener, H. (1991). 'Der Dativ – ein struktureller Kasus'. In: Fanselow, G. & S. Felix (eds.). *Strukturen und Merkmale syntaktischer Kategorien*. Tübingen: Gunter Narr, 70-103. (Studien zur deutschen Grammatik 39).
- Wurzel, W.U. (1984). *Flexionsmorphologie und Natürlichkeit. Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung*. Berlin: Akademie-Verlag. (Studia Grammatica 21).

Hebben/haben versus *zijn/sein* in drieledige werkwoordsgroepen in het Duits en het Nederlands

Luk Draye en Joop van der Horst*

Abstract

For the composite perfect tenses Dutch and German use either hebben/haben ('have'), or zijn/sein ('be'). The choice for one or the other auxiliary depends on the (in)transitivity of the main verb. In verb clusters with an extra auxiliary Dutch displays an interesting variation: hoe heeft dat kunnen gebeuren vs. hoe is dat kunnen gebeuren (literally: 'how has/is that can happen') (roughly: Northern Dutch vs. Southern Dutch). In German this type of variation does not exist. It appears that in Northern Dutch the perfectivity auxiliary is selected by the second auxiliary (here: kunnen), whereas in Southern Dutch it is selected by the main verb (here: gebeuren). Historically the Southern strategy is an innovation (in our material: since the end of the 15th century). The North-South variation may thus be considered diachronically as an opposition between an older form and a younger form. We suggest that the change is to be analysed as an aspect of the advancing grammaticalisation of the auxiliaries at issue, in that they lose their former ability to select hebben/zijn to the main verb.

1. Inleiding

Bij de vorming van de zogenoemde samengestelde voltooiden tijden bestaan, zoals bekend, in het Duits en in het Nederlands twee mogelijkheden: ofwel met *haben/hebben* ofwel met *sein/zijn*:

- (1) Hij **heeft** er niets over gehoord.
We **hebben** de hele dag geslapen.
Ze **is** nog juist op tijd gekomen.
Er **hat** darüber nichts gehört.
Wir **haben** den ganzen Tag geschlafen.
Sie **ist** gerade noch rechtzeitig angekommen.

De keuze tussen *hebben* of *zijn* wordt, zoals vaak genoeg beschreven, bijna geheel bepaald door het zogenoemde hoofdwerkwoord: transitieve werkwoorden kiezen *hebben* (*hat gehört; heeft gehoord*) en van de intransitieve werkwoorden kiezen de mutatieve werkwoorden *zijn* (*ist gekommen; is gekomen*), terwijl de immutatieven eveneens *hebben* kiezen (*hat geschlafen; heeft geslapen*). Er zijn bij deze systematiek wel enkele nuanceringen te noemen, alsmede enkele uit-

* Beide auteurs zijn verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven.

zonderingen, maar globaal is toch aldus het systeem in het Nederlands en het Duits (verge-
lijk ANS 1997:73-82; Eisenberg e.a. 2005:470-473).¹

In driedelige groepen, dat wil zeggen, in groepen met naast een hoofdwerkwoord en een
(secundair) hulpwerkwoord van tijd tevens een ander hulpwerkwoord, doet zich binnen het
Nederlands een zekere variatie voor. Naast elkaar komen voor:

(2) Ik weet niet hoe dat **heeft kunnen gebeuren**.

Ik weet niet hoe dat **is kunnen gebeuren**.

Ze **hebben** drie dagen eerder **moeten vertrekken**.

Ze **zijn** drie dagen eerder **moeten vertrekken**.

De distributie is ongeveer zo dat in noordelijke (Nederlandse) standaardtaal *hebben* gangbaar
is, terwijl in zuidelijke (Vlaamse) standaardtaal *zijn* gangbaar is. (En volgens de uitkomsten
van Hofmans (1982a:81) binnen België in West-Vlaanderen meer *hebben*, en in Belgisch
Limburg steeds hogere percentages *zijn*.) Er zijn ook wel Nederlanders die *is kunnen gebeuren*
zeggen, en zeker ook Vlamingen met *heeft kunnen gebeuren*, maar in meerderheid staat een
noordelijk *hebben* tegenover een zuidelijk *zijn*.² Deze variatie is al eerder opgemerkt, en voor
zover ons bekend voor het eerst door Verdam (1885:99, noot), in afkeurende zin. Vervol-
gens door Kern (1912), met veel historisch materiaal. Vergelijk verder Hofmans (1981);
Hofmans (1982a); Hofmans (1982b); Hofmans (1985); De Vriendt (1995:24); ANS (1997:
81).

Het ziet ernaar uit dat deze variatie geanalyseerd kan worden als een verschillende strategie
bij de keuze van het hulpwerkwoord van tijd: in het Noorden bepaalt het (primaire) hulp-
werkwoord de keuze (*kunnen, moeten*; vergelijk *heeft gekund, heeft gemoeten*), terwijl in het Zui-
den het hoofdwerkwoord de keuze bepaalt (*gebeuren, vertrekken*; vergelijk *is gebeurd, is vertrok-
ken*). Merk op dat in Noord én Zuid *kunnen* en *moeten* werkwoorden zijn van het *hebben*-type,
en *gebeuren* en *vertrekken* werkwoorden van het *zijn*-type.

In het Duits zien we hetzelfde systeem als wat in het noordelijke Nederlands overweegt, of-
tewel *haben*, vanwege het primaire hulpwerkwoord:

(3) Ich verstehe nicht, wie das **hat** passieren können.

Sie **haben** drei Tage eher abreisen müssen.

Er zijn ons binnen het Duitse taalgebied geen regio's bekend waar, als in het zuidelijke Ne-
derlands, het hoofdwerkwoord de keuze bepaalt. Veeleer is het zo dat bestaande variatie in
tweeledige groepen (4a) bij driedigheids verdwijnt (4b):

1 Zo is bijvoorbeeld in Nederlandse irrealiszinnen het gebruik van *hebben* ruimer dan volgens bovenge-
noemde systematiek: *Had hij op tijd geweest, dan was er niets gebeurd, Ik had maar wat eerder gekomen als ik jou
was*. Wij zullen irrealiszinnen hier verder buiten beschouwing laten.

2 Hofmans (1982a:81): in zinnen met een modaal hulpwerkwoord en een modaal hoofdwerkwoord met
zijn kiest 80% van de Nederlanders *hebben*, en meer dan 60% van de Vlamingen *zijn*.

- (4) a. Ich **habe/bin** gestern 3 Stunden geschwommen.
Er **hat/ist** den ganzen Tag auf seinem Rasen gelegen.
- b. Ich **habe** 3 Stunden schwimmen dürfen.
Er **hat** nie auf dem Rasen liegen wollen.

Die situatie wordt in de Duitse grammaticografie ook allerminst als merkwaardig ervaren. Historisch geörienteerde (Paul 1920:137 e.v., Wilmanns 1906:144 e.v., Dal 1962:121 e.v.) noch synchrone beschrijvingen (Zifonun e.a. 1997:1242 e.v., 1864 e.v.) achten de selectie van het perfectiverende hulpwerkwoord in constructies met een 'hoger' geordend modaal hulpwerkwoord het vermelden waard.

In het (Standaard-)Engels doet de situatie van keuze zich niet voor doordat in omschreven perfectia in de loop der eeuwen *have* het vroeger ook wel voorkomende *be* geheel verdrongen heeft.

De situatie in het Nederlands roept de vraag op hoe deze variatie heeft/is kunnen ontstaan. Is er sprake van een Noord-Zuiddivergentie waarbij de twee gebieden een ongelijke koers gekozen hebben? Of gaat het om diachronische stadia in één en dezelfde ontwikkeling? En indien het laatste het geval is, wat is de oudere constructie, en wanneer en waarom heeft zich een vernieuwing ingezet? Het zijn deze vragen die wij hier aan de orde willen stellen, en waarop wij een antwoord zullen voorstellen. Nu al kan erop gewezen worden dat voor dit verschil niet gedacht moet worden aan Franse invloed op het zuidelijke Nederlands. Dat geldt zowel voor de zuidelijke (standaardtalige) *zijn*-constructies van het type *Hoe is dat kunnen gebeuren*, als voor zuidelijke dialectische *hebben*-constructies als *Waar heeft hij de spullen gaan halen* (zie Van der Horst 2005). In het Frans bepaalt namelijk in beide gevallen het primaire hulpwerkwoord de keuze van het hulpwerkwoord van tijd, dat wil zeggen zoals in het noordelijke Nederlands en het Duits: *Comment cela a-t-il pu se passer?* en *Où est-il allé chercher la marchandise?*

In het Nederlands hebben in de loop der eeuwen enkele werkwoorden de overstap gemaakt van vervoeging met *hebben* naar vervoeging met *zijn*. De Rooij (1988) heeft een speciale studie gemaakt van de werkwoorden *zijn*, *gaan*, *vergeten* en *verliezen*. Aanvankelijk werden die vervoegd met *hebben*, momenteel (overwegend) met *zijn*.³ Ook werkwoorden als *beginnen*, *blijken*, *blijven*, *gebeuren*, *komen*, *sterven*, *struikelen*, *vallen*, *vertrekken* en *worden* werden voorheen hetzij exclusief, hetzij ook wel (wat vaker het geval is) met *hebben* vervoegd. Er zijn overigens ook werkwoorden die de omgekeerde ontwikkeling hebben doorgemaakt: eerst (ook wel) met *zijn* en nu met *hebben*, bijvoorbeeld *optreden* (Van der Horst & Van der Horst 1999: 116). Maar het aantal overgangen van *hebben* naar *zijn* is zeker groter. Ingerid Dal (1962:126) meent met betrekking tot het Duits hetzelfde waar te nemen, en dan in het zuidelijke Duits nog wat sterker dan in het noordelijke. De zogenoemde *Präteritopräsentia* zijn in dit opzicht

3 Vergelijk ANS (1997:78-80) met betrekking tot de synchrone situatie bij *gaan*, *vergeten*, *verliezen* en *volgen*.

evenwel stabiel: doordat ze transitief zijn en de ervan afhankelijke infinitief als ‘eine Art Objektsergänzung’ (Dal 1962:101) regeren, is *haben* voor dit soort werkwoorden historisch de enig mogelijke keuze.

De Rooij (1988) meent echter dat er in het Nederlands geen sprake is van een algemene tendens om in samengestelde perfectata *zijn* te gaan gebruiken voor ouder *hebben*. Voorlopig, al is het met enige twijfel, zullen we ons daarbij aansluiten. In ieder geval zal de door ons voor te stellen verklaring voor de variatie van *heeft kunnen gebeuren* vs. *is kunnen gebeuren* geen gebruikmaken van een eventuele algemenere tendens van *hebben* naar *zijn*.

Merk op dat áls er zo’n tendens zou zijn, het Nederlands en het Duits zich precies in de andere richting zouden ontwikkelen dan het Engels heeft gedaan, waar *have* algemeen geworden is. Van Haeringen (1956) zegt er helaas niets over. Wat wel bij het algemene beeld van Van Haeringen (1956) zou aansluiten, is de geografische verspreiding binnen het Nederlandse taalgebied: in het noorden en het westen veelal *hebben* (vergelijk het Engels), en in het zuiden en oosten veelal *zijn* (vergelijk het Duits, maar daar, zoals gezegd, niet in driedelige groepen).

2. Diachronie

Met het diachronisch onderzoek in deze kwestie zijn allerlei praktische moeilijkheden verbonden waar we hier niet uitvoerig op in zullen gaan, zoals de betrekkelijke schaarste van driedelige groepen in het vroege Middelnederlands, en anderzijds, in latere eeuwen, de zeer hoge frequentie van werkwoorden als *moeten*, *kunnen*, *hebben* en *zijn*, waardoor digitaal zoeken in veelal ongelabelde corpora bijna ondoenbaar is. Wij hebben voor ons onderzoek vooral gebruikgemaakt van het voorbeeldmateriaal dat verzameld is ten behoeve van de *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* zoals die momenteel te Leuven voorbereid wordt. Dat materiaal bevat deels handmatig, deels digitaal verzamelde voorbeelden uit Noord en Zuid vanaf de oudste bronnen, dat wil zeggen vanaf de Oudnederlandse *Wachtendonckse psalmen* van ca. 900, en van diverse genres. Voor een eerste verkenning zoals wij die hier bieden, is dit materiaal zeer geschikt, maar uiteraard zal er bij verder onderzoek meer systematisch en in beter afgebakende corpora gezocht moeten worden.

Uit de vroegste periode, de periode van het Oudnederlands (800-1200), zijn erg weinig driedelige groepen overgeleverd, te weinig om er conclusies aan te verbinden. Die schaarste is een rechtstreeks gevolg van het feit dat in die tijd samengestelde perfectata überhaupt schaars zijn; het is de periode waarin het samengesteld perfectum als zodanig nog maar juist begint te ontstaan.

Maar vanaf de Middelnederlandse periode (vanaf 1200) zijn samengestelde perfectata geen zeldzaamheid meer, en komen we ook driedelige groepen tegen, ook al zijn ze, de lang niet geringe hoeveelheid dertiende-eeuwse teksten in aanmerking genomen, aanvankelijk nog steeds relatief schaars.

Daarbij blijkt al snel dat een meerderheid van alle gevonden drieledige groepen voor ons onderzoek geen informatie biedt, omdat primair hulpwerkwoord en hoofdwerkwoord hetzelfde hulpwerkwoord van tijd regeren:

- (5) Periode II⁴ (1200-1350): Yrene die wart weet vor waer/ sere verhaedt van den haren/
hadden sijt **dorren oppenbaren**; En leeft man en geen so coene/ die **hadde dorren**
bestaen te doene/ op aventure dese daet; Doe dochte hem dat hi stont so hoghe/
men **hadde** niet met enen boghe/ vander aerde **connen gheslaen**/ tote daer
walewein was ghestaen; Valsch was hi, mar met valcheiden/ En **haddene** niemen
connen beleiden; Sie ware lange van hongere doet,/ **hadde** sijt allene **moeten**
herden; **Haddi** den wech **vinden moghen**.

Periode III (1350-1500): dat niemant so coen en was, die die grave dairaf **hadde**
dorren ontsuldigen; ende dan en **hadden** sine niet **dorren onfaen**; Ende **hadden**
die keyser **connen crighen** hi soude hem den anxtelicsten ende swaersten doot aen
ghedaen hebben die hi **hadde connen ghedencken**; En was mensche op erterike/ en
hadde hem **moghen deren**; Want ist sake, dat gheen god al der volken ende lant
scappen **heeft moghen verlossen** sijn volc van mijn hant ende van die hant mijnre
vaderen, soe en sal u God niet moghen verlossen van dese hant; ende sij en **hebben**
hem niet **moghen verbieden**; doer diewelcke Du mi [...] **hebste willen verlossen**.

Periode IV (zestiende eeuw): tghene hy **hadde behoren** ende vermoghen **te verstaan**;
Ende derhalven en ist gheen wonder, dat M. Gentianus soo stoutelijck hier **heeft**
derven schrijven, dat de Hughenoosen ende Lutherianen alle bidden, vasten ende
abstinentien haten; Als daer en **hebben** geen wyn **ceunen becommen**; zo gheschiet
nochtans tzelve in gheenen steden daer ick af **hebbe konnen verhoeren**; Haddise in
een cofferken ghesloten,/ so **haddi moghen** dit grief **beweeren**.

Maar er zijn ook gevallen waarin we wél de systematiek kunnen zien, en dan blijkt dat het primaire hulpwerkwoord de keuze bepaalt:

- (6) Periode II (1200-1350): Hi **waer** wel lichte **bleven staen**; Mar doe si **sitten was**
gegaen; Ende **es** **gegaen** van derre dinc/ **voldon** dat hare was beuolen; ende **es**
gegaen/ met hare op hoer besiden **staen**; Want hi **was** **gegaen** mettien/ teere
veinstre sine orine **maken**; In sijn wout **was** hi **spelen gaen**; Her bouduwijn van
barbenchon/ **es** rekeninge **varen don**/ uan allen dat hi ie gedede; **Hadde** dese ledich
moeten bliven/ ende alleene, die minne van wiven/ Haddene gheworpen so ter

4 Een volledige bronvermelding van alle gegeven voorbeelden zoals in de *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* zou dit artikel met enkele bladzijden doen uitdijen, en is daarom achterwege gelaten. Geïnteresseerden kunnen echter desgewenst per e-mail alle gegevens toegestuurd krijgen (joop.vanderhorst@arts.kuleuven.be).

neder,/ Hine ware niet geresen weder; Want **hadt** toe **moghen comen**,/ Wi hedden u gherne tenen here ghenomen; **Haddijs** levende **wanen ontgaen**.

Periode III (1350-1500): Tenen stonden **was** si **ghegaen** optie haghedochte **staen**; Mi dochte dat ic **spelen was ghegaen**/ met ghesellen aen een wout; doen peinsde hi [...]/ dat si **ware gegaen** bloemen **lesen**; sij souden alle tsamen **hebben moeten sterven** ende vergaen; Haddic ghesweghen al stillekijn,/ soe **haddic** in vrouden **moghen sijn**/ bi Esmoreit al mijn leven; **Hadden** si, daeric was, **moghen wesen**/ daer ic dus blide ghinc alleine.

Periode IV (zestiende eeuw): Dien nacht **zyn** wy **ghebleuen ligghen** an eenen kant vande zelfste bosschen in een klein planeurre die vol riedts stont; **sijn slapen ghehaen** op haer bedde; In Andernopels den 25en rustende **zyn** dien dach in de stat **wandelen gheghaen**; Ende na der noenen als dye keyser geten had **is** Exceleosa met drie van haren ioncfrouwen inden hof **gegaen spaceren** gelijc si dat dagelijcx gewoone was te doen; Na desen **esse** weder **gaen sitten drinken** metten ghesellen; Daer naer **zyn** wy **gaen slapen** tot Groot Paxi; Daer naer **zyn** wy **gaen slaepen** tot Flanckemeyn; daer wy **zyn gaen slaepen**; Alwaer wy den zeluen **zyn** die stat **gaen besien**; Den 4en dach tsmurgheens veur den daeghe **zyn** wy met vyf waghene **gaen sien** Aqua Doutse; Daer **zyn** wy den zeluen **commen slaepen**; (toen) **sinnen** deselve met beestelycke furien ende wrietheyt **koemen loepen** voer de doere van den afflivigen; wenschende dat si in daerde **hadde mogen sincken**; al oft hy **hadde gaen verdwijnen**.

Afwijkingen van deze systematiek zijn bijna zeker slechts schijn: dan gaat het om bovenbedoelde (hulp)werkwoorden die vroeger ook wel, of zelfs vooral of uitsluitend, met *hebben* vervoegd werden, en later meer en meer met *zijn*, zoals *beginnen*, *blijven*, *gaan* en *komen*.

- (7) Periode II (1200-1350): **Hadde** de galeide **bliven legghen**; Hi **had** licht langer **bliven staen**; (de koning) soude scaec **hebben gaen spelen**.

Periode III (1350-1500): omtrent ene mile van daen, dair sij des graven huysgesin **hadden beginnen te gemoeten**; **hadde** hi in sijnre oorsproncliker duecht ieghen God **bliven staen**; (zij) **heift ghecommen ligghen** te Ghelein, huers broeders, teenre veinster ('is bij Ghlein uit het venster gaan hangen').

Periode IV (zestiende eeuw): ende daer **zyn** wy den zeluen dach vp ghegaen ende **hebben** den zeluen dach **beginnen teirren**; Daerom/ goeliens/ **hebbe** ick op dit veerseken wat langhe **blijuen staen**; soo en soude sy gheenen voerspraeck **hebben gaen soecken**; Den XXVen iulius **hebben** wy die handen vanden keyser **gaen cussen**; Dien aent **hebben** wy **gaen slaepen** tot Monelooch Offalo; Daer **hebben**

wy **gaen wandelen** de stat deur en deure; Den 12en **hebben** wy de keirke **gaen sien** van sultam Soleman; Daer naer **hebben** sy hem op een bare **gaen stellen**.

Tussen de genoemde voorbeelden met *beginnen*, *blijven*, *gaan* en *komen* kunnen er zijn, waarin in feite niet het hulpwerkwoord maar het hoofdwerkwoord de keuze bepaalde tussen *hebben* en *zijn*. Maar we hebben geen zekerheid. Dat is wel het geval in de volgende twee zinnen:

- (8) Periode II: nu **bem** ic niet **connen gevolgen**;
Periode III: soo en **isser** oock noyt yet arghers teghen d'ondersaeten **bedacht**
konnen worden.

Dit zijn de twee vroegste ons bekende voorbeelden, einde vijftiende eeuw respectievelijk zestiende eeuw. Dergelijke constructies zullen in volgende eeuwen frequenter worden, met name in het zuidelijke Nederlands, maar ook wel in het noorden. Toch is het wellicht geen toeval dat onze eerste twee voorbeelden uit het zuidelijk deel van het taalgebied zijn: de Gentse *Boethius* van 1485 en Justus Lipsius, *Twee boecken vande stantvasticheyt*, vertaald door J. Mourentorf (1584).

Enkele zeventiende-eeuwse voorbeelden zijn, nota bene bij De Ruyter:

- (9) Periode V (zeventiende eeuw): door het onstuymych weder en **is** jder op syn post nyet **connen comen**; en **syn** daer **moeten blyven**; en **syn** daer door stylte **moeten ankeren**.

Meer relevante voorbeelden zijn te vinden in Koelmans (2001:205-206).

- (10) Periode VI (achttiende eeuw): Dat de voorscr. dochter des ged. [gedaagden] in de voorschr. camer **is moeten blyven**; t'Amsteldam, daar de staatscommissie noch niet **is kunnen binnenkoomen**; want hij **is** het op eene zeer sonderlinge wijze **weeten te ontkomen**.

De voorbeelden onder (11) zijn allemaal van zuidelijke auteurs:

- (11) Periode VII (negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw): Te Versafels **is** zij niet meer **durven gaan**.

[...] en hij zat boven op Krol die niet bijtijds **was kunnen recht komen**; Deze klank **is kunnen ontstaan** doordat; **zijn** niet meer **kunnen verschuiven**; **is kunnen verdwijnen**; De vlammen **zijn** onmogelijk **kunnen overwaaien** van de ene plaats naar de andere; We vroegen ons af hoe dit in godsnaam ambtelijk zo ver **was kunnen komen**; Hoe **is** het zo ver **kunnen komen**?; wanneer de Grieken niet **zijn kunnen doordringen** tot sommige waarheden; Vandenbroucke **is** toch maar **kunnen gaan studeren** en heeft op die manier voor de partij inhoudelijk een belangrijke input gehad; Het is de eerste keer in 27 jaar dat Johannes Paulus II de jaarlijkse viering op aswoensdag in de Sint-Pietersbasiliek niet **is kunnen voorgaan**.

Ons volk **is moeten wijken** voor de overmacht; ik **ben** hen **voor moeten gaan** in den kelder; Gedurende dit eerste catechismusjaar **was** de Witte [...] ook **moeten gaan luisteren** naar de paters die de Missie kwamen preeken; ook de Belgische staats hervorming **is** vaak met zeer kleine pasjes **moeten vooruitgaan**; Meer dan ooit rijst de vraag waarom het zo ver **is moeten komen**; die in volle Agusta-schandaal **was moeten aftreden** als minister van Buitenlandse Zaken; Ik **ben** er ook aan **moeten wennen**.

[...] en ze **is** nooit meer **mogen** onder zijne oogen **verschijnen**.

Hij **is** na de Golfoorlog **weten te ontsnappen** aan Saddam Hoessein.

De Verenigde Staten **zijn** echter nog op geen enkel compromisvoorstel **willen ingaan**; (die) nooit naar het Midden Oosten [...] terug **is willen keren**.

Maar ook in het noorden treffen we dergelijke combinaties aan:

- (12) [toen] vertelde mijn buurman mij dat u alleen fabrikant **was kunnen worden**, omdat; een diepe kloof en niemand **is** daar nog ooit in **kunnen afdalen**; HaverSchmidt **is** door diepe dalen van neerslachtigheid **moeten gaan**; hoe het Weinreb-complex **is kunnen ontstaan**; Hoe het archief zo onbeheerd **is kunnen achterblijven** zal het ministerie nog onderzoeken.

Zowel het getuigenis van Verdam (1885) als dat van Kern (1912), twee noorderlingen, lijkt erop te wijzen dat zij vervoegingen met *zijn* (in de hier bedoelde constructie) rond 1900 in het noordelijke Nederlands geregeld aantreffen. Dat verbaast ons, want uit de teksten zijn ons uit die periode in het Noorden maar heel weinig voorbeelden bekend. Maar laten we de tijdgenoot gerust op zijn woord geloven.

De conclusie lijkt gewettigd dat in constructies van hulpwerkwoord van tijd + *durven/moeten/kunnen/mogen/willen/weten* + *zijn*-hoofdwerkwoord het gebruik van *zijn* de vernieuwing is, met eerste voorbeelden einde vijftiende en zestiende eeuw. De nu in het Zuiden zo geregeld te horen constructie is de vernieuwing; mogelijk ook in het Zuiden begonnen, maar voor deze conclusie zouden we meer gegevens voor moeten hebben. Dezelfde constructie met *hebben*, momenteel vooral noordelijk, en in België westelijk, is de oudere vorm.

3. Grammaticalisatie

Over grammaticalisatie bestaat een overvloedige literatuur (bijvoorbeeld Sweetser 1990:49-75, Hopper & Traugott 1993; Fischer e.a. 2000; Bybee 2003; Heine 2003), en de wording van hulpwerkwoorden neemt daarbij een belangrijke plaats in (bijvoorbeeld Conradie 1987; Goossens 1987; Heine 1993; Warner 1993; Fritz & Gloning 1997; Kuteva 2001). Veel aspecten in de diachronie van de hulpwerkwoorden zijn in dat verband al ter sprake gebracht, maar voor zover ons bekend de hier aan de orde gestelde overgang van *hebben* naar *zijn* in

driedelige constructies nog niet. Ook die overgang van *heeft kunnen komen* naar *is kunnen komen*, enzovoort, zoals in (8), (9), (10), (11) en (12), vatten wij echter op als een aspect en een symptoom van de voortgaande grammaticalisering van het hulpwerkwoord. Waar *kunnen*, *moeten*, *mogen*, enzovoort aanvankelijk nog veel eigenschappen hebben van een zelfstandig werkwoord, verliezen zij die in de loop der tijden. Het niet-meer-regeren van het hulpwerkwoord van tijd, in dit geval *hebben*, is naar ons aanvoelen zo'n aspect. Het gaat dan om de overdracht aan het hoofdwkwoord van de capaciteit het hulpwerkwoord van tijd te bepalen.

Het is wel mogelijk dat de zeer talrijke gevallen waarin hulpwerkwoord en hoofdwkwoord hetzelfde hulpwerkwoord van tijd regeren (zie boven), die overdracht begunstigd hebben, maar meer dan een praktisch vertrekpunt, een aanknopingspunt, zijn ze, onzes inziens, voor de ontwikkeling niet geweest.

Het idee dat de huidige variatie in het *hebben*- en *zijn*-gebruik in de hier bedoelde constructies de weerspiegeling is van een ontwikkeling, en dat de varianten in feite stadia zijn die een ongelijke gevorderdheid in die ontwikkeling vertonen, is eerder geopperd, namelijk door Mark Hofmans in enkele publicaties begin jaren tachtig. Hofmans spreekt van de 'deverbalisering' van de modale hulpwerkwoorden, maar bedoelt daarmee precies wat wij nu grammaticalisatie zouden noemen. Hij doet dat op basis van erg weinig historisch materiaal, maar zijn idee dat *zijn* hier de vernieuwing is op *hebben*, lijkt ons thans door de historische feiten gesteund.

Hofmans brengt de 'deverbalisering' in verband met *infinitief pro participio* (verder: ipp), en ook dat lijkt ons in de kern juist, ook al heeft hij te weinig gegevens over het historische verloop ervan. Daarover straks een enkel woord.

Wat Hofmans verder doet, is op basis van veel enquêtemateriaal gradaties vaststellen van de voorkeur voor *zijn*. Die voorkeur blijkt van verschillende zaken afhankelijk te zijn, namelijk (behalve de factor regio) met name het hoofdwkwoord en in mindere mate ook het modale hulpwerkwoord zelf. Wat dit laatste betreft: het is zondermeer plausibel dat het proces van grammaticalisatie bij elk der betrokken hulpwerkwoorden een ongelijke graad van gevorderdheid vertoont. Het ene werkwoord is verder op de weg dan het andere, wat zich uiteraard vertaalt in een ongelijke voorkeur voor de ene of de andere constructie.⁵

4. Van *zijn* naar *hebben*

Wat Hofmans niet doet, is kijken naar de omgekeerde situatie: constructies met een *zijn*-hulpwerkwoord en een *hebben*-hoofdwkwoord. Ook daar zijn gevallen aan te wijzen

5 Interessant is ook de observatie van Hofmans (1982a:84) dat degenen die normaal zeggen *Hij is niet kunnen komen*, in contrastsituaties met sterke beklemtoning van *kunnen*, wel weer meestal *hebben* kiezen: *Hij heeft niet KUNNEN komen, omdat hij ziek was*. Indirect ondersteunt deze observatie onze aanname van grammaticalisering: waar het modale hulpwerkwoord door contrast prominent wordt, herwint het zijn capaciteit om zelf zijn hulpwerkwoord van tijd te selecteren.

waarin niet het hulpwerkwoord regeert, maar het hoofdwerkwoord. Het verschijnsel blijkt dus niet beperkt te zijn tot modale hulpwerkwoorden. Maar er is hier wel een complicatie: het gaat namelijk vooral om de hulpwerkwoorden *blijven*, *gaan* en *komen*, die, zoals gezegd, in voorgaande periodes ook wel met *hebben* vervoegd werden, zodat niet geheel zeker is, of althans niet altijd, of hier het hoofdwerkwoord de keuze bepaalt dan wel het historische hulpwerkwoord. Navraag bij twee (zuidelijke) sprekers van de volgende zinnen:

- (13) Hij **heeft** die bij Greet **gaan brengen**;
Toen **heb** ik mijn punten **gaan halen**;

leverde ons bij beiden de stellige verzekering op dat zij nimmer zouden zeggen, noch in standaardtaal noch in hun dialect: **Hij heeft naar huis gegaan*, **We hebben weggegaan*, **Ze heeft niet gekomen*, of: **Ze hebben gebleven*. We mogen dus besluiten dat, althans bij deze sprekers, toch niet te veel gewicht toegekend moet worden aan de historie van *blijven*, *gaan* en *komen*. Daarmee is niet gezegd dat die historie niet in enig stadium van de ontwikkeling een begunstigende factor geweest kan zijn. Ook kan bij andere sprekers, met een archaischer dialect, waarin *gaan*, *komen* en/of *blijven* nog wél met *hebben* worden vervoegd, de motivatie voor *hebben* anders zijn. Wij stellen slechts vast dat bij sommige huidige gebruikers van *Ze heeft me komen opzoeken* niet zozeer de (vroegere) *hebben*-vervoeging van *komen*, als wel de *hebben*-vervoeging van het hoofdwerkwoord de doorslag geeft.

- (14) Ik ken in de hele wereld geen enkel voorbeeld waar die hypothese **heeft blijken te werken** (Google 2006)
Dat **heeft** hij zich **blijven herinneren** (België Radio 2, 6 september 2001)
de muziek is verloren gegaan, maar het stuk [toneelstuk, D. & V.d.H.] **heeft** men **blijven opvoeren** (radio KLARA, 16 februari 2006)
Het Nederlands **heeft** zich stilaan in analytische richting **gaan ontwikkelen** (gehoord Leuven, juni 1996)
Die **heb** ik in Gent **gaan kopiëren** (gehoord Leuven, december 1997)
Ik **heb** 't tegen de verpleegsters **gaan zeggen** (gehoord Brussel, augustus 1998)
Vandenboogaert **heeft** dat **gaan vragen** aan [...] (VTM-televisie, 5 september 2001)
personen die me da(t) **komen zeggen hebben** (gehoord VRT-televisie, 14 september 1998)
Ze **heeft** mij **komen opzoeken** (België Radio 2, 6 september 2001).

Constructies met *hebben* bij *gaan/komen/blijven* + *hebben*-werkwoord kennen wij voorlopig slechts uit het zuidelijke Nederlands. Over de regionale spreiding binnen Vlaanderen is ons niets bekend, maar het zou ons niet verbazen als in *dit* geval nu juist West-Vlaanderen

vooroploopt.⁶ Wel zijn deze *hebben*-constructies in Vlaanderen veel schaarser, en worden ze minder geaccepteerd, dan die van *zijn* + *kunnen/mogen/moeten*, enzovoort + *zijn*-werkwoord. Maar ze zijn er onmiskenbaar, en ze zijn echt. En dat beschouwen wij als een bevestiging van ons idee dat in drieledige groepen van hulpwerkwoord van tijd + hulpwerkwoord + hoofdwerkwoord de ontwikkeling gaat in de richting van: HOOFDWERKWOORD REGEERT DE KEUZE VAN *HEBBEN/ZIJN*.

5. Ipp

Over het proces c.q. de processen van grammaticalisatie van hulpwerkwoorden is intussen wel iets meer bekend. In de relevante literatuur wordt meestal gesproken over de semantische ontwikkeling van het hulpwerkwoord ('verbleking', 'verruiming', enzovoort) en over ipp, infinitief pro participio, een fenomeen dat zich wel in het Nederlands en Duits voordoet, maar niet in het Engels. Onzes inziens zouden ook allerlei andere zaken de aandacht verdienen. In de eerste plaats de hier aan de orde gestelde keuze van *hebben* of *zijn* in drieledige groepen. Maar er is ook de kwestie van verlies van tegenwoordig deelwoord (*goed kun-nende koken*), de zogenoemde 'doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep' (vergelijk Van der Horst 1997), het verlies van de mogelijkheid om een adverbium aangehecht te krijgen (vergelijk *Ze gaat naar Leuven studeren* vs. *Ze gaat in Leuven studeren*) en de uitbreiding van infinitieven met *te* (*Ze zijn beginnen (te) praten*; *Hij heeft niet durven (te) komen*).

Dat zijn stuk voor stuk netelige kwesties, waarbij in de allereerste plaats nog het nodige descriptieve werk gedaan zal moeten worden. Daar kan niet genoeg de nadruk op gelegd worden. Dat moge, bij wijze van voorbeeld, blijken uit wat in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur over ipp gezegd wordt. Doorgaans wordt gezegd of gesuggereerd dat in voltooiden tijden met drieledige groepen een ouder voltooid deelwoord in de loop der eeuwen vervangen is door een infinitief:

- (15) doen peinsde hi [...] / dat si **ware gegaen** bloemen **lesen**; Mer Abner en was met David niet in Hebron, want hi **haddene ghelaten gaen** ende hi was wech ghetijdt in paise.

Vervolgens wordt de opkomst van ipp als een vooralsnog niet goed te verklaren fenomeen aangemerkt. De feiten zijn een beetje anders. Verschillende hulpwerkwoorden hebben in zulke constructies nooit een voltooid deelwoord gehad (bijvoorbeeld *kunnen*, *moeten* en *zullen*). Van meet af aan, meteen bij de opkomst van samengestelde perfecten, hebben zij enkel ipp. Van hulpwerkwoorden die in het verleden inderdaad ook wel een voltooid deelwoord vertoonden, zoals *beginnen*, *leren*, *doen*, *laten* en *mogen*, moet men vaststellen dat zij eigenlijk altijd *ook* de constructie met ipp hebben gehad. De diachronische vraag is dus niet zozeer die

6 Deze verwachting is hierop gebaseerd dat in verschillende West-Vlaamse dialecten het gebruik van *hebben* veel algemener is dan in het Algemene Nederlands. Bijvoorbeeld in Izegem, of in Brugge, waar bijna alle oude *hebben*-werkwoorden nog steeds met *hebben* vervoegd worden.

naar de opkomst van *ipp*, want dat was er steeds al, maar naar het onmogelijk worden van het voltooid deelwoord.

6. Slot

Het gebruik van *hebben* of *zijn* in het Nederlands in constructies als *heeft/is kunnen gebeuren* en *is/heeft gaan vertellen*, dat zich synchronisch manifesteert als (min of meer) een Noord-Zuid-variatie, menen wij te kunnen interpreteren als twee stadia in het grammaticalisatieproces van het primaire hulpwerkwoord, hier *kunnen* respectievelijk *gaan*. Met dien verstande dat *heeft* in het eerste en *is* in het tweede voorbeeld het oudere stadium representeren, waarin het primaire hulpwerkwoord de keuze bepaalt, terwijl *is* in het eerste en *heeft* in het tweede voorbeeld de vernieuwing zijn, waar het hoofdwerkwoord de keuze bepaalt (globaal meer in het Zuiden dan in het Noorden).

In het Engels bestaat deze variatie niet omdat perfecta daar steeds met *have* gevormd worden. Het Duits, dat net als het Nederlands perfecta met *sein* en *haben* kent en waar de hier besproken variatie dus zou kunnen bestaan, bevindt zich klaarblijkelijk in het ‘oudere’ stadium⁷ van grammaticalisatie en laat de keuze van *haben/sein* in driedelige groepen steeds van het primaire hulpwerkwoord afhangen.

In het Engels zijn een aantal van de hier genoemde hulpwerkwoorden verder gegrammaticaliseerd dan in het Nederlands en het Duits (*can, may, will*, enzovoort) (zie de bovengenoemde literatuur over grammaticalisatie van ‘auxiliaries’). Anderzijds lijken de Nederlandse hulpwerkwoorden, althans in de onderhavige kwestie, bezig met een vernieuwing die we in het Duits (nog?) niet zien. Misschien mogen we, met Van Haeringen (1956), zeggen dat het Nederlands ook op dit punt tussen het Engels en het Duits in staat: met verdergaande grammaticalisatietendensen dan in het Duits, maar nog niet zo ver als in het Engels. De ‘tussenpositie’ is echter niet in rust; het systeem is merkbaar in beweging.

Bibliografie

- ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Bybee, J. (2003). ‘Mechanisms of change in grammaticization’. In: Joseph, B.D. & R.D. Janda (eds.). *The handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell, 602-623. (Blackwell handbooks in linguistics).
- Conradie, C.J. (1987). ‘Semantic change in modal auxiliaries as a result of speech act embedding’. In: Harris, M. & Ramat, P. (eds.). *Historical development of auxiliaries*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 101-111. (Trends in linguistics. Studies and monographs 35).
- Dal, I. (1962). *Kurze deutsche Syntax*. 2., verb. Aufl. Tübingen: Niemeyer. [3. Aufl. 1966.]

⁷ Ook wat *ipp* betreft, lijkt dat zo te zijn. Het Duits heeft in contexten waar het Nederlands intussen niet meer zonder *ipp* kan, het deelwoord behouden, ofwel als enige mogelijkheid: *Er ist schlafen gegangen/*gehen*, ofwel als concurrent van *ipp*: *Er hat den Ball fallen gelassen/fallen lassen*.

- Eisenberg, P., K. Kunkel-Razum & F. Münzberg (2005). *Duden. Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch*. 7., völlig neu erarb. und erw. Aufl. Mannheim [etc.]: Dudenverlag. (Der Duden in 12 Bänden. Bnd. 4).
- Fischer, O., A. Rosenbach & D. Stein (eds.) (2000). *Pathways of change. Grammaticalization in English*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins. (Studies in language companion series 53).
- Fritz, G. & Th. Gloning (eds.) (1997). *Untersuchungen zur semantischen Entwicklungsgeschichte der Modalverben im Deutschen*. Tübingen: Niemeyer. (Reihe germanistische Linguistik 187).
- Goossens, L. (1987). 'The auxiliarization of the English modals: a functional grammar view'. In: Harris, M. & Ramat, P. (eds.). *Historical development of auxiliaries*. Berlin [etc.]: Mouton de Gruyter, 111-143. (Trends in linguistics. Studies and monographs 35).
- Haering, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Heine, B. (1993). *Auxiliaries: cognitive forces and grammaticalization*. New York [etc.]: Oxford University Press.
- Heine, B. (2003). 'Grammaticalization'. In: Joseph, B.D. & R.D. Janda (eds.). *The handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell, 575-601. (Blackwell handbooks in linguistics).
- Hofmans, M. (1981). 'Hebben en zijn: een enquête naar het gebruik van hebben of zijn in de constructie Thww + Mhww + HWW in Nederland en Vlaanderen'. In: *Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, 1, 62-114.
- Hofmans, M. (1982a). 'Hebben of zijn, of de deverbalisering van de modale werkwoorden in het Nederlands'. In: *Linguistics in Belgium* 5. Brussel [etc.]: Vrije Universiteit Brussel [etc.], 81-109. (VUB uitgaven).
- Hofmans, M. (1982b). 'Aspects of deverbalisation: the semi-modals'. In: *Linguistics in the Netherlands 1982*. Amsterdam [etc.]: Huis aan de Drie Grachten, 83-94.
- Hofmans, M. (1985). 'Over deverbalisering bij semi-modalen'. In: *Linguistics in Belgium* 6. Brussel [etc.]: Vrije Universiteit Brussel [etc.], 72-83. (VUB uitgaven).
- Hopper, P.J. & E.C. Traugott (1993). *Grammaticalization*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge textbooks in linguistics).
- Horst, J.M. van der (1997). 'Over en naar aanleiding van Zuid-Nederlandse doorbrekingen'. In: Santen, A. van & M. van der Wal (red.). *Taal in tijd en ruimte. Voor Cor van Bree bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie aan de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden*. Leiden: SNL, 299-307. (SNL-reeks 4).
- Horst, J.M. van der (2005). 'Hoe is dat kunnen gebeuren? Vlaamse zinswending als toekomstig Nederlands'. In: *Onze Taal*, 74, 100-102.
- Horst, J. van der & K. van der Horst (1999). *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag [etc.]: Sdu [etc.].
- Kern, J.H. (1912). *De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't Nederlands*. Amsterdam: Johannes Müller. (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde 12, 2).

- Koelmans, L. (2001). *Het Nederlands van Michiel de Ruyter: morfologie, woordvorming, syntaxis*. Assen: Van Gorcum.
- Kuteva, T. (2001). *Auxiliation: an inquiry into the nature of grammaticalization*. Oxford [etc.]: Oxford University Press.
- Paul, H. (1920). *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. Aufl. Tübingen: Niemeyer.
- Rooij, J. de (1988). *Van hebben naar zijn; het gebruik van hebben en zijn in de voltooiden tijden (actief) van zijn, gaan, vergeten en verliezen in standaardtaal, ouder Nederlands en dialect*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 9).
- Stoett, F.A. (1923). *Middelnederlandsche spraakkunst. Syntaxis*. 3^e, herz. dr. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Sweetser, E.E. (1990). *From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge studies in linguistics 54).
- Verdam, J. (1885). 'Dietsche verscheidenheden LXVII; Hoe.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 5, 97-100.
- Vriendt, S. De (1995). *Van geen kleintje vervaard; essays over Nederlandse taalwetenschap*. Brussel: VUBpress.
- Warner, A. (1993). *English auxiliaries: structure and history*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge studies in linguistics 66).
- Wilmanns, W. (1906). *Deutsche Grammatik: Gotisch, Alt-, Mittel- und Neuhochdeutsch*. Strassburg: Trübner.
- Zifonun, G., L. Hoffmann & B. Strecker (eds.) (1997). *Grammatik der deutschen Sprache*. Berlin [etc.]: De Gruyter. (Schriften des Instituts für Deutsche Sprache 7).

Shall, zullen en sollen: een contrastieve analyse

Ingeborg Harnes*

Abstract

*The modals shall/should, zullen and sollen derive from the Germanic root *skulan and once had similar meanings and uses. This paper aims at describing and comparing the meanings of these modals in modern Dutch, German and English. It also seeks to categorize them according to different types of modality. The present case-study is based on some modern grammars and the three major dictionaries, the Oxford English Dictionary (OED), the Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) and the Deutsches Wörterbuch (DWB), and includes a small corpus investigation.*

1. Inleiding

In *Nederlands tussen Duits en Engels* (1956) streeft Van Haeringen ernaar het Nederlands te positioneren ten opzichte van het Duits en het Engels. Het idee om deze drie talen, die nauw aan elkaar verwant zijn, met elkaar te vergelijken heeft als uitgangspunt gediend voor mijn afstudeerscriptie (Harnes 2005), waarvan dit artikel een verkorte weergave is. De modale werkwoorden *shall*, *zullen* en *sollen*, het onderwerp van mijn casestudy, stammen oorspronkelijk van hetzelfde werkwoord af en hadden in vroegere taalstadia zeer vergelijkbare betekenissen. Mijn onderzoek was gericht op de vraag welke betekenissen deze drie werkwoorden in de hedendaagse talen kunnen hebben en welke overeenkomsten en verschillen ze vertonen. Het heeft geleid tot een aantal interessante vragen die de aanzet gaan vormen voor mijn promotieonderzoek.

2. Modaliteit

Een bekend probleem bij de beschrijving van modaliteit en modale hulpwerkwoorden is dat er veel verschillende beschrijvingsmodellen bestaan, die meestal niet met elkaar te verenigen zijn. De Engelse grammatica's en literatuur passen vaak de tweedeling *root modality* en *epistemic modality* of de driedeling epistemisch-deontisch-dynamisch toe, die in de Nederlandse grammatica's nauwelijks voorkomt. In plaats daarvan is de tweedeling 'eigenlijk en oneigenlijk modaal' gebruikelijk, die zich het best laat vergelijken met epistemische modaliteit enerzijds en deontische en dynamische modaliteit anderzijds. Deze tweedeling bevat daarnaast nog een tweede, syntactisch aspect, namelijk het fungeren als zelfstandig werkwoord bij het oneigenlijk-modale gebruik. De Duitse grammatica's hebben eveneens eigen tradities bij de beschrijving van modale hulpwerkwoorden die met name teruggaan op de semantische studie van Bech (1949) of op de tweedeling subjectief-objectief. Doordat de

* De auteur is verbonden aan de Westfälische Wilhelms-Universität Münster (iharnes@uni-muenster.de). Met dank aan de redactieleden en een anonieme reviewer voor hun waardevolle commentaar.

beschrijvingsmodellen veelal vanuit verschillende uitgangspunten redeneren, is het niet mogelijk een allesomvattend beschrijvingsmodel te maken dat rekening houdt met alle tradities.

Traditioneel maakt men een onderscheid tussen epistemische (van het Griekse *epistēmē* ‘weten’) en deontische (van het Griekse *déonta* ‘plicht’) modaliteit. Lyons definieert epistemische modaliteit als ‘any utterance in which the speaker explicitly qualifies his commitment to the truth of the proposition expressed by the sentence he utters’ (Lyons 1977:797), en deontische modaliteit als ‘the necessity and possibility of acts performed by morally responsible agents’ (Lyons 1977:823). Bij epistemische modaliteit gaat het om de feitelijkheid (*factuality*) van de propositie, waarentegen het bij deontische modaliteit om de ‘realisering’ (*actuality*) van de propositie gaat. Bij deontische modaliteit speelt verder nog een rol, dat de plicht uit een zogenoemde modale bron (meestal een element van wil) ontstaat. Aangezien deze modale bron niet altijd een rol speelt, wordt er meestal nog een derde categorie dynamische modaliteit gebruikt, die hoofdzakelijk de aanwezige mogelijkheden betreft. Deze driedeling dient in de literatuur regelmatig als uitgangspunt van modaliteit. De verschillende modale concepten zijn wederom over deze drie categorieën verdeeld: de epistemische concepten zoals ‘waarschijnlijkheid’ en ‘veronderstelling’,¹ de deontische concepten zoals ‘verplichting’, ‘wil’, ‘belofte’ en ‘intentie’ en het dynamische concept ‘mogelijkheid’. Dit is natuurlijk een zeer vereenvoudigde indeling en beschrijving van modaliteit en zij dient hier alleen maar om de concepten binnen de driedeling epistemisch-deontisch-dynamisch te plaatsen.

Een tweede probleem dat zich voordoet bij de beschrijving van modaliteit, is hoe het concept futurum binnen het kader van modaliteit past. Het is algemeen geaccepteerd dat er een verband bestaat tussen het concept futurum en modaliteit, maar de meningen over hoe dit concept binnen de modaliteit ondergebracht moet worden, variëren sterk. Bijna alle mogelijke manieren komen voor in de literatuur: het futurum als temporele categorie (vergelijk ANS 1997), als epistemische modaliteit (vergelijk Coates 1983), als dynamische modaliteit (vergelijk Gotti e.a. 2002), als een soort ‘postmodale’ categorie (vergelijk Bybee e.a. 1994) of gewoon als ‘*prediction*’ zonder een modale categorie (vergelijk Palmer 2001, Mindt 1995 en Huddleston & Pullum 2002). Daar komt bij dat het vaak moeilijk is, bij zinnen met *shall* en *zullen* te onderscheiden tussen een ‘zuiver futurum’ of *prediction* – voor zover dat in het geval van *shall* en *zullen* bestaat – en een futurum dat tevens het deontische concept ‘intentie’ uitdrukt. Dit komt doordat *shall* en *zullen* vaak beide concepten tegelijkertijd kunnen uitdrukken en er geen duidelijke criteria bestaan om ze van elkaar te onderscheiden (Palmer 1990:75): ‘In the following example the first use of *shall* looks like a promise,² but in the se-

1 Het concept ‘quotatief’ interpreteer ik als een subcategorie van epistemische modaliteit.

2 Het concept dat hier als ‘intentie’ aangeduid wordt, wordt in de literatuur ook wel ‘belofte’ of ‘wil’ genoemd.

cond it does not; yet it would seem a little implausible to argue that they are different: “We shall take care of the Indians. But we shall not let them obstruct the advance of progress.” Aangezien de concepten futurum (of *prediction*) en intentie van groot belang zijn bij de beschrijving van *shall* en *zullen* – en in mindere mate voor *sollen* – en ik tot nu toe geen van de categorisering van het concept futurum volkomen overtuigend vind, heb ik voor deze eerste analyse gekozen voor de driedeling deontisch, futurisch en epistemisch. Bij deze indeling is voor de benaming ‘futurisch’ gekozen om te benadrukken dat deze gebruikswijze geheel binnen de notie van modaliteit valt en niet te verwarren is met een uitsluitend temporele betekenis. Ik ben me ervan bewust dat dit geen uiteindelijke oplossing kan zijn, maar omdat deze analyse een casestudy van drie aan elkaar verwante modale hulpwerkwoorden is en omdat juist deze problematiek in het middelpunt van de meeste beschrijvingen en onderzoeken in de literatuur staat, denk ik dat deze categorisering als eerste aanzet mijn resultaten het duidelijkst kan weergeven. Om dezelfde reden heb ik ervoor gekozen de ambiguë zinnen, waarin *shall* en *zullen* zowel een intentie als een futurum kunnen uitdrukken, in de paragraaf over de futurische gebruikswijze (paragraaf 4.2) te behandelen. In een vervolgonderzoek, waarin de andere modale hulpwerkwoorden een rol zullen spelen, zal er een andere manier van categorisering nodig zijn.

3. Het corpusmateriaal

Om zelfgeconstrueerde voorbeelden³ zo veel mogelijk te vermijden heb ik gebruikgemaakt van drie corpora: het *Times-Corpus* (1992)⁴ voor het Engels, het *27 miljoen woorden kranten-corpus* (1995) voor het Nederlands en het *FAZ-Korpus des Arbeitsbereichs Linguistik Münster* (1990-1992) voor het Duits. Uit elk corpus zijn willekeurig honderd zinnen met een vorm van *shall*, *zullen* en *sollen* gekozen, onderzocht en in de bovengenoemde drie categorieën deontisch, futurisch en epistemisch onderverdeeld. Gelet op het feit dat het in de moderne Engelse grammatica’s en literatuur gemeengoed is de preteritumvormen van modale hulpwerkwoorden als autonome modale hulpwerkwoorden te beschrijven, en omdat uit mijn analyse en de literatuur is gebleken, dat dit ook voor *zullen* en *sollen* zinvol kan zijn, wordt deze werkwijze ook hier toegepast. De verdeling is uiteindelijk als volgt: er zijn vijftig zinnen met *shall*, vijftig met *should*, vijftig met een vorm van *zullen* in het presens, vijftig met een vorm van *zullen* in het preteritum, vijftig met een vorm van *sollen* in het presens en vijftig met een vorm van *sollen* in het preteritum geanalyseerd.

Om de resultaten van het corpusonderzoek grafisch weer te geven heb ik een eenvoudige *semantic map* opgesteld. De *semantic map* wordt in de literatuur vaak gebruikt om de polyfunctionaliteit van bepaalde constructies in verschillende talen te vergelijken. Het model

3 Alle voorbeelden stammen, voor zover niet anders vermeld, uit de gebruikte corpora.

4 Deze analyse behandelt uitsluitend het *shall* en *should* uit het Britse Engels en gaat niet in op de verschillen die het Amerikaanse Engels in het gebruik van *shall* en *should* heeft ten opzichte van het Britse Engels.

van de *semantic map* dat hier gebruikt wordt, is gebaseerd op het model dat Boogaart (1999) bedacht heeft om het aspect en de temporele ordening contrastief (Nederlands en Engels) weer te geven. De basis van de *semantic map* ligt echter in de bovengenoemde driedeling deontisch-futurisch-epistemisch. In de *semantic maps* illustreren de witte vlakken dat een bepaalde gebruikswijze niet in de voorbeeldzinnen van de corpora voorkomt, terwijl de lichtgrijze vlakken laten zien dat deze gebruikswijze wel voorkomt. De donkergrijze vlakken daarentegen geven aan dat er geen eenduidige onderverdeling mogelijk is. Dit betreft die zinnen waarvan de modale werkwoorden *shall*, *zullen* en *sollen* ambigu zijn en beide gebruikswijzen kunnen uitdrukken.

4. *Shall, zullen en sollen*

Het volgende schema geeft de resultaten van het corpusonderzoek weer, waarbij opgemerkt moet worden, dat dit schema slechts een illustratieve waarde heeft:

Schema 1: De categorisering van shall, zullen en sollen in het presens

	Deontisch	Futurisch	Epistemisch
<i>shall</i>			
<i>zullen</i>			
<i>sollen</i>			

4.1. De deontische gebruikswijze van *shall*, *zullen* en *sollen*

De prototypische deontische betekenis van *shall*, *zullen* en *sollen*, die een extrasubjectieve⁵ verplichting uitdrukt, is vooral bekend van de tien geboden, bijvoorbeeld in *Thou shall not kill*, *Gij zult niet doden* en *Du sollst nicht töten*. Deze prototypische gebruikswijze is in het hedendaagse Engels en Nederlands sterk verouderd en komt nauwelijks nog voor. Voorbeelden van deze gebruikswijze zijn:

- (1) Article 8a (1) of the treaty states: Every citizen of the Union *shall* have the right to move and reside freely within the territory of the Member States.
- (2) Je *zult* het me vertellen. (ANS 1997:1004)

⁵ De term ‘extrasubjectief’ stamt van Bech (1949) en heeft betrekking op de modale factor (hier: de verplichting) die niet vanuit het grammaticale subject voortkomt.

- (3) Studenten, die die Regelstudienzeit um mehr als zwei Semester überschreiten, *sollen* Gebühren zahlen.
- (4) Da es sich bei dem ‘Führerbunker’ um nichts historisch Bedeutsames handle und er ein zu harmloses und daher verfälschendes Bild des Nationalsozialismus biete, *solle* er wieder zugeschüttet werden, sagten Stölz und Rürup übereinstimmend.

Zin (1) illustreert de gestandaardiseerde gebruikswijze van *shall*, die uitsluitend nog in wetten en reglementen voorkomt. Deze gebruikswijze komt in het Nederlands niet meer voor, in het Duits daarentegen nog wel, maar minder uitgesproken dan in het Engels. Voorbeeld (2) illustreert, dat *zullen* nog wel een verplichting kan uitdrukken, als het met accent uitgesproken wordt, of in combinatie met het modale hulpwerkwoord *moeten* voorkomt, zoals in de zin *Hij moet en zal een snoepje* (ANS 1997:1005). In het Duits komt het prototypische gebruik van *sollen* nog wel voor, zoals in zin (3) en (4), hoewel recent onderzoek (Vater 2001:94 en Mortelmans 2003:169) aantoont, dat dit minder frequent is dan vaak wordt aangenomen.

Een tweede deontische gebruikswijze komt zowel in het Engels alsook in het Nederlands en Duits voor in vraagzinnen met de eerste persoon en drukt een voorstel uit:

- (5) *Shall* I drive you to the main Wassenaar road?
Zal ik je even naar de Wassenaarseweg brengen met de auto?
Soll ich dich schnell zum Wassenaarseweg fahren? (Mortelmans 2000)

In tegenstelling tot de Engelse en Duitse literatuur categoriseren de ANS (1997:995) en het WNT (1864-1998:388-392) deze gebruikswijze overigens als epistemisch (eigenlijk-modaal). Volgens mij is dit toch enigzins bevreemdend omdat dit gebruik noch het waarheidsgehalte van de propositie noch de persoonlijke gevoelens van de spreker aanspreekt. Integendeel: de spreker vraagt de aangesproken persoon naar zijn houding ten opzichte van het realiseren van de voorgestelde handeling.

4.2. De futurische gebruikswijze van *shall*, *zullen* en *sollen*

In de moderne Engelse grammatica's wordt *shall* niet meer als hulpwerkwoord van de toekomstige tijd, maar uitsluitend nog als modaal hulpwerkwoord beschreven dat het concept *prediction* uitdrukt, waarbij niet altijd duidelijk is tot welke soort modaliteit het concept *prediction* behoort. De meeste Nederlandse grammatica's, evenals het WNT, schrijven *zullen* zowel een modale alsook een temporele gebruikswijze toe. Er is echter zelden een duidelijke lijn te trekken tussen een futurische gebruikswijze en een deontische gebruikswijze die het concept 'intentie' uitdrukt. Een reden hiervoor is waarschijnlijk dat het grammaticale subject vaak met de intentie verbonden wordt, wat voor het Engels natuurlijk vanzelfsprekend is omdat *shall* vooral met de eerste persoon voorkomt. Het betekeniselement intentie speelt ook een belangrijke rol in de grammaticaliseringstheorie van Bybee e.a. (1994), waarin ge-

postuleerd wordt, dat de intentie een tussenstadium representeert in de ontwikkeling van lexicale werkwoorden die een verplichting of een predestinatie uitdrukken, naar hulpwerkwoorden die een futurum kunnen uitdrukken. En juist deze twee betekenisaspecten, die beide een extrasubjectief karakter hebben, zijn van belang bij de oorspronkelijke betekenis van *sball/should*, *zullen* en *sollen*. Het Germaanse preteritopresens **skulan* had namelijk als grondbetekenis ‘schulden, verplicht zijn’, wat zich later tot ‘verplicht zijn volgens wetten en bepalingen van een goddelijke of wereldlijke overheid of binnen nog andere gezagsverhoudingen’ (WNT 1864-1998:372) ontwikkeld heeft.

De Engelse voorbeeldzinnen (6) en (7) drukken respectievelijk een futurum en een intentie uit:

- (6) We *sball* never know what might have happened had Healey, and not Foot, led the Labour Party into the 1983 election.
- (7) Personally, I *sball* take the Popeye option and stick to spinach (with plenty of fresh fruit and vegetables in general), while I chew over the chlorella question.

Voor het Engels heeft Coates vastgesteld, dat de *Aktionsart* van het werkwoord in de infinitief – die de situatie van het werkwoord als dynamisch of statisch categoriseert – van belang is bij de interpretatie van *sball* als intentie (Coates 1983:186-187): ““Core” examples of shall = “Intention” are characterised by the presence of an agentive verb after the first person subject [...] The agentivity of the verb is crucial since one can only intend to do what one is able to do, what is within one’s control.’ Daaruit volgt dat *sball* in combinatie met dynamische werkwoorden een intentie en *sball* in combinatie met statische werkwoorden een futurum uitdrukt. Omdat *sball* meestal aan de eerste persoon gebonden is, valt de rol van de spreker samen met het semantische agens, waardoor de indruk ontstaat dat de intentie altijd vanuit het grammaticale subject komt. Voorbeeld (8) laat echter zien dat in het Nederlands het grammaticale subject in de derde persoon eveneens deze intentie kan uitdrukken:

- (8) De regering *zal* niet buigen voor deze druk van de geldmarkt door extra bezuinigingen door te voeren.

In het Nederlands kan de intentie zowel van het grammaticale subject, dat in dit soort zinnen eveneens de rol van het semantische agens vervult, in de eerste alsook in de derde persoon – in de tweede persoon is dit zeer onwaarschijnlijk – uitgaan. Maar dit is niet altijd het geval. In de volgende zinnen (9) en (10) kan de intentie niet met het grammaticale subject verbonden worden. Toch kun je hier van een soort intentie spreken, omdat het duidelijk de bedoeling is dat een bepaalde handeling of gebeurtenis plaatsvindt:

- (9) Zij is wereldkampioene op de kur op muziek en dat onderdeel *zal* het individuele dressuurnummer zijn bij de komende Olympische Spelen in Atlanta.

- (10) De vredesmacht *z*al in sterkte worden teruggebracht en de soldaten *z*ullen op andere plaatsen worden gestationeerd.

In zin (9) versterkt de toevoeging *bij de komende Olympische Spelen* het futurale betekeniselement, zodat deze zin als futurisch gecategoriseerd kan worden. Zin (10) heeft echter geen extra informatie, maar toch is hier duidelijk, dat het om een geplande gebeurtenis in de toekomst gaat.

De Duitse grammatica's schrijven *sollen* in het presens geen futurische betekenis toe, hoewel zowel Bech (1949) alsook recente studies (Diewald 1999 en Mortelmans 2003) hier duidelijk een andere mening over hebben. Zij benadrukken het feit, dat de 'spreker een intentie met betrekking tot de gebeurtenis' (Mortelmans 2003:168) kan uitdrukken. De volgende zin kan een dergelijke futurische betekenis uitdrukken:

- (11) Danach *soll* die Ausstellung, mit jeweils anderen Kunstwerken, in Deutschland, Österreich, der Schweiz, Italien, Japan und den Vereinigten Staaten gezeigt werden.

In tegenstelling tot zinnen met *shall* en *zullen* is bij *sollen* de intentie altijd extrasubjectief, en kan *sollen* waarschijnlijk niet met het grammaticale subject verbonden worden.

Het WNT gebruikt de factor 'zekerheid' als criterium om te onderscheiden tussen een temporele en modale betekenis: 'de toekomstverwachting wordt als zekerheid beleefd' (WNT 1864-1998:371). De spreker ervaart daarmee de propositie als 'waar' op het moment van de uiting (vergelijk Janssen 1989:69-70). Deze zekerheidsfactor wordt ook door Mindt (1995: 45) met betrekking tot *shall* genoemd. Dat deze zekerheid niet altijd exclusief door de spreker uitgedrukt wordt, maar ook door een andere externe factor 'buiten de spreker om' bepaald wordt, dat het in de toekomst zal plaatsvinden, illustreren onder andere ook de voorbeeldzinnen (6), (9) en (11).

Het volgende schema laat zien, dat *shall* en *zullen* zowel een geplande toekomstige tijd als ook de intentie van het subject kunnen uitdrukken, maar dat *sollen* in principe alleen de geplande toekomst, de intentie dat iets zal plaatsvinden kan uitdrukken:

Schema 2: De verdeling van de factor intentie bij het futurische gebruik van shall, zullen en sollen

	Intrasubjectieve intentie		Futurisch	Extrasubjectieve intentie	
<i>Shall</i>					
<i>Zullen</i>					
<i>Sollen</i>					

De factor 'intentie' kan dus vanuit twee uitgangspunten geïnterpreteerd worden: enerzijds als een intrasubjectieve intentie wanneer het grammaticale subject, dat tevens het semanti-

sche agens is, de intentie heeft een handeling uit te voeren. Anderzijds kan een intentie als extrasubjectief geïnterpreteerd worden als de spreker uitdrukt dat hij er zeker van is dat een bepaalde gebeurtenis gaat plaatsvinden, omdat die bijvoorbeeld gepland of onvermijdelijk is. Dit laatste element is terug te voeren op het predestinerende aspect dat met de modale bron van de grondbetekenis van het Germaanse **skulan* verbonden is. Het zou daarom zinvol kunnen zijn, om ook op het Nederlandse *zullen* een analyse toe te passen zoals Glas (1984) ze voor *sollen* heeft gebruikt. Hij heeft de volgende vier factoren bij zijn analyse betrokken: het grammaticale subject, de spreker, het agens en de modale bron. Daarnaast heeft hij ook rekening gehouden met de oorspronkelijke modale betekenis. De combinatie van deze vijf factoren is met name interessant omdat *zullen* – in tegenstelling tot *shall* en *sollen* – op twee fronten ambiguïteit bij de interpretatie vertoont: enerzijds tussen een deontische en futurische gebruikswijze en anderzijds tussen een futurische en epistemische gebruikswijze.

4.3. De epistemische gebruikswijze van *shall*, *zullen* en *sollen*

Schema 1 heeft laten zien, dat *shall* geen epistemische betekenis kan uitdrukken. Dit was ook in vroegere taalstadia hoogstwaarschijnlijk niet het geval. Daartegenover staat, dat *zullen* het epistemische concept ‘waarschijnlijkheid’ kan uitdrukken:

(12) Zo’n horizontale doorstroming *zal* de kwaliteit van het bestuur en de ontwikkeling van de betrokken persoon ten goede komen.

(13) Het is de verwachting dat dit onderzoek zeker nog enkele weken *zal* vergen.

Het is in de voorbeelden (12) en (13) niet eenvoudig vast te stellen, in hoeverre *zullen* een futurische of een epistemische betekenis uitdrukt. Ook hier is de rol van de spreker van groot belang: hoe groter namelijk de onzekerheid die de spreker uitdrukt, hoe ‘epistemischer’ de interpretatie wordt. Omgekeerd geldt natuurlijk hetzelfde: hoe groter de zekerheid van de spreker ten opzichte van de propositie, hoe ‘futurischer’ de interpretatie. Aangezien het gebruik van *zullen* alleen onvoldoende is voor een duidelijke interpretatie, wordt de modale betekenis van de zin vaak versterkt door lexicale toevoegingen als *wel* of *het is de verwachting*, zoals in voorbeeld (13). Zonder deze versterking is het onderscheid tussen een epistemische en futurische betekenis van *zullen* zelfs in een ruime context moeilijk te bepalen. In tegenstelling tot *zullen* kunnen het Engelse *shall* en het Duitse *sollen* het concept ‘waarschijnlijkheid’ niet uitdrukken. De modale hulpwerkwoorden *will* en *werden*, die voor het Engels en het Duits traditioneel als hulpwerkwoorden van het futurum gelden, kunnen dat weer wel:

(14) [Knock on the door] That *will* be the plumber. (Vergelijk Huddleston & Pullum 2002: 188.)

- (15) Man kann also nicht sagen, daß der Fetsredner das Problem nicht gesehen habe, aber dann eben kommt der säkulare Satz: 'Ich aber bin mit Nobel der Ansicht, daß die Menschheit aus neuen Entdeckungen am Ende mehr Gutes als schlechtes gewinnen *wird*.' (Vergelijk Zifonun e.a. 1997:1901.)

Deze voorbeelden illustreren samen met het interpretatieprobleem bij *zullen* dat er een duidelijk verband tussen het futurische element en het concept 'waarschijnlijkheid' bestaat. Daarnaast spelen hierbij de twee factoren 'spreker' en 'grammaticaal subject' als semantisch agens ook een rol. Wanneer deze twee namelijk samenvallen, wat vooral de futurische gebruikswijze van *shall* in de eerste persoon laat zien, ligt het voor de hand dat de spreker de intentie heeft om de toekomstige handeling uit te voeren. Het concept 'waarschijnlijkheid' past niet in dit plaatje. Het zou interessant zijn om te onderzoeken hoe het zich dan verhoudt bij *zullen* in de eerste persoon.

In het Nederlands komt nog een tweede epistemische gebruikswijze voor in de constructie *je zult maar...* Deze constructie drukt uit, dat de spreker niet direct positief over een voor de spreker hypothetische handeling denkt:

- (16) Soms krijg je toch ook met de man te doen, want je *zult* maar zo'n kind het bed in moeten zien te krijgen.

Ten slotte kan *sollen* een quotatieve betekenis uitdrukken, waarin de spreker duidelijk maakt dat hij de informatie in de propositie van een externe bron vernomen heeft:

- (17) Sie *sollen* Beträge in Millionenhöhe veruntreut haben.

Het is overigens niet helemaal onomstreden om het quotatieve gebruik binnen de categorie 'epistemische modaliteit' te behandelen (vergelijk Zifonun e.a. 1997:1893), omdat de spreker met het gebruik van *sollen* niet expliciet uitdrukt hoe hij tegenover het waarheidsgehalte van de informatie staat.

5. *Should, zullen* [PRET] en *sollen* [PRET]

De moderne Engelse grammatica's beschrijven de preteritumvormen zoals *should* als zelfstandige modale hulpwerkwoorden, omdat ze semantisch niet meer als de verleden tijd van *shall* geïnterpreteerd kunnen worden. Dat dit voor een groot deel ook voor het preteritum van *zullen* geldt, blijkt ook uit de aparte beschrijvingen van de betekenisvarianten van *zullen* in het presens en *zullen* in het preteritum, zoals in onder andere de ANS (1997:994-996, 1004-1005) en het WNT (1864-1998:372-403). Terwijl er echter aan het Engelse *should* vrij veel aandacht wordt besteed, is er relatief weinig literatuur over *zullen* in het preteritum, omdat het accent bij de beschrijving van *zullen* met name op de vraag ligt, of het als temporeel of modaal te interpreteren is. De Duitse grammatica's en literatuur besteden bij de preteritumvormen vooral aandacht aan de zogenoemde *sollte-Formen* in de conjunctief II, die

eveneens semantisch niet meer van de betekenis in het presens⁶ zijn af te leiden. Omdat deze analyse in eerste instantie een beschrijving van de verschillende betekenisvarianten is, het corpusonderzoek relatief klein is en de conjunctief II van *sollen* morfologisch gelijk aan de indicatief – evenals bij *should* en *zullen* – is, wordt in deze analyse geen onderscheid tussen conjunctief en indicatief gemaakt. Er wordt daarom uitsluitend van *sollen* [PRET] gesproken. Schema 3 illustreert de resultaten van het corpusonderzoek:

Schema 3: De categorisering van *should*, *zullen* [PRET] en *sollen* [PRET]

	Deontisch	Futurisch	Epistemisch
<i>should</i>			
<i>zullen</i> [PRET]			
<i>sollen</i> [PRET]			

5.1. De deontische gebruikswijze

Schema 3 illustreert, dat *zullen* [PRET] in het hedendaagse Nederlands geen deontische gebruikswijze meer kan uitdrukken. *Should* en *sollen* [PRET] kunnen nog wel een extrasubjectieve verplichting uitdrukken, maar het verplichtende element is in de preteritumvormen niet zo sterk als in de presensvormen:

- (18) Instead, chattering about le fast food, le weekend and adding faxzez-moi, the French are queueing up to buy a deformed version of their own fairy tales, marketed by a staff of French natives whose first condition of employment is that they *should* not, while at work, speak French.
- (19) Auf dem bevorstehenden Sondergipfel der EG will Spanien allen Ernstes beantragen, alle EG-Länder *sollten* ihre sämtlichen Devisenreserven, bis zur letzten D-Mark, in einen Stützungspool einbringen – eine Vorstellung, die in Frankfurt sicherlich kein Entzücken auslösen wird.
- (20) Damit *sollte* das Sicherheitssystem des Fabre-Museums getestet werden.

Overigens kan zin (20) behalve een verplichting in het verleden ook uitdrukken, dat de spreker er niet zeker van is of de handeling daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Voorbeeld (20) kan daarom zowel een deontische alsook epistemische interpretatie toegeschreven worden.

⁶ De preteritumvormen fungeren op deze manier weer als de oorspronkelijke preteritopresentia.

Een tweede deontische gebruikswijze die *should* en *sollen* [PRET] kunnen uitdrukken, is een advies of goede raad. Bij dit gebruik is een oriëntering naar de toekomst vaak aanwezig:

- (21) The vitamin supplement, which *should* be taken until the twelfth week of pregnancy, would help to reduce the number of babies born with spina bifida, a defect in the spinal cord, or similar conditions, Dr Calman said.
- (22) Unter steuerlichen Gesichtspunkten *sollten* auch niedrigverzinsliche Titel verstärkt beachtet werden.

In het Nederlands kan *zullen* [PRET] in combinatie met bijvoorbeeld het modale hulpwerkwoord *moeten* eveneens een advies of goede raad uitdrukken. De constructie met *zullen* [PRET] zwakt dan het verplichtende element van *moeten* af:

- (23) Jay *zou* meer substantiële gespreksonderwerpen *moeten* inbrengen, luidde de raad, meer van zijn persoonlijkheid blootgeven.

5.2. De futurische gebruikswijze

Een futurische gebruikswijze van *should*, die een zogenoemde ‘toekomst in de verleden tijd’ uitdrukt, komt in het hedendaagse Engels niet meer voor, behalve misschien in de indirecte rede:

- (24) I knew I *should* easily finish before she returned. (Vergelijk Huddleston & Pullum 2002:202.)

Alleen bij dit gebruik behandelen de Engelse grammatica's (vergelijk Quirk e.a. 1985:231 en Huddleston & Pullum 2002:202) *should* nog als een preteritum van *shall*. Het is overigens niet duidelijk in dit voorbeeld, of de handeling ook echt heeft plaatsgevonden. In een vroeger taalstadium kon *should* deze zekerheid wel uitdrukken (vergelijk OED 1991:1732/154). De toekomst in de verleden tijd wordt in het huidige Engels meestal door een vorm van *be going to* en soms door *would* gerealiseerd. In het Nederlands kan *zullen* [PRET] wel een toekomst in de verleden tijd uitdrukken, hoewel ook hier ambiguïteit kan optreden omdat niet altijd duidelijk vast te stellen is, of de spreker er zeker van is dat de handeling daadwerkelijk plaatsgevonden heeft:

- (25) Voor zijn programma The Frost Report brengt hij het komisch talent dat later de kern *zou* vormen van ‘Monthy Pyton’s Flying Circus’ samen met Marty Feldman, Ronny Barker en Ronny Corbett.
- (26) De meeste kritiek van de senaat spitste zich destijds toe op de mogelijkheid die gemeenten *zouden* krijgen om op hun grondgebied het houden van een bordeel toch te verbieden.

In zin (25) is het duidelijk, waarschijnlijk mede door de toevoeging van de adverbiale tijdsbepaling *later*, dat de handeling plaatsgevonden heeft. Daarentegen is het in voorbeeld (26) niet zeker, of de handeling daadwerkelijk heeft plaatsgevonden: dit is alleen uit de verdere context op te maken. De Duitse grammatica's schrijven het preteritum van *sollen* wel een futurische gebruikswijze toe. De Duden-grammatica (Eisenberg & Klosa 1998:101) beschrijft deze futurische betekenis als een 'gebeurtenis met een onvermijdelijke noodzakelijkheid', waarbij duidelijk wordt dat de factor 'zekerheid' bij deze interpretatie een belangrijke rol speelt:

(27) Fehlspekulationen, wie sich zeigen *sollte*.

Een studie van Maxwell (1968:419) heeft aangetoond dat er in het Duits geen alternatieve mogelijkheid is om een toekomst in de verleden tijd uit te drukken. Een constructie met een vorm van *werden*, zou namelijk de onzekerheid van de spreker kunnen benadrukken.

5.3. De epistemische gebruikswijze

De epistemische betekenisaspecten van *should*, *zullen* [PRET] en *sollen* [PRET] verschillen nogal van elkaar. Een gebruikswijze hebben ze gemeenschappelijk, namelijk het hypothetische gebruik:

(28) Portsmouth will now be at liberty to play him in the play-offs and against anyone they choose at Wembley, *should* they beat Liverpool in the semi-final on April 5.

(29) Als we de ontmoeting met 3-2 *zouden* verliezen, betekent deze overwinning eigenlijk niets.

(30) Die am häufigsten geäußerte Meinung ist: Falls die Franzosen die Maastrichter Verträge ablehnen *sollten*, werde das Pfund aus dem EWS ausscheren.

Daarnaast kunnen *should* en *sollen* [PRET] een 'logische noodzakelijkheid' uitdrukken: de spreker toont aan dat hij voorkennis met betrekking tot de stand van zaken heeft. Deze gebruikswijze is voor het Engels niet altijd duidelijk herkenbaar, omdat het ook wel een element van verwachting kan bevatten. Maar aangezien de houding van de spreker hier cruciaal is, heb ik deze gebruikswijze vooralsnog hier ondergebracht.

(31) The final choice will be made by the Inland Revenue by the end of next month, and work *should* start in the summer.

(32) Er *sollte* jetzt schon zuhause sein. Normalerweise braucht er nur zwei Stunden. (Fritz 1997:107)

Zullen [PRET] alleen kan deze 'logische noodzakelijkheid' niet uitdrukken, maar de combinatie *zou moeten* kan dit wel:

- (33) Hij *zou* nu thuis *moeten* zijn. Normaal gesproken heeft hij er slechts twee uur voor nodig. (Vertaling van voorbeeld (32).)

De preteritumvormen van *zullen* kunnen ook zogenoemde voorzichtigheidsmodaliteiten uitdrukken, waardoor bijvoorbeeld een zin als beleefd geïnterpreteerd wordt:

- (34) Niet op het eerste gezicht, *zou* je zeggen.

Ten slotte kan *zullen* [PRET] een quotatieve betekenis uitdrukken, die in het Duits alleen door de presensvorm van *sollen* gerealiseerd kan worden. De spreker drukt met deze gebruikswijze uit dat hij de informatie van een externe bron heeft vernomen en dat hij niet kan instaan voor de waarheid van de informatie:

- (35) Als onderwijzer in Lelystad *zou* hij tussen 1983 en 1986 vijf meisjes hebben lastiggevallen.

Ter vergelijking: ook het Engelse *should* vertoont deze gebruikswijze in vroegere taalstadia in combinatie met de indirecte rede:

- (36) To the second [*sc.* imputation] [...] that they *should* be the principall lyars; I aunswere [...] that of all Writers under the sunne, the poet is the least lier. (1586, P. Sidney, *An apology to poetry*, vergelijk OED 1991:1732/154)

Het huidige Engels gebruikt voor de quotatieve betekenis geen modale werkwoorden, maar constructies als *It is supposed to be*.

6. Conclusie

Deze contrastieve analyse van de modale hulpwerkwoorden *shall/should*, *zullen* en *sollen* heeft een aantal overeenkomsten en verschillen naar voren gebracht die verder geanalyseerd zouden kunnen worden. Bij de presensvormen *shall*, *zullen* en *sollen* is opgevallen dat er bij *zullen* niet alleen ambiguïteit voorkomt tussen een deontische en futurische gebruikswijze, maar ook tussen een futurische en epistemische gebruikswijze. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de betekenis van *zullen*, meer dan *shall* en *sollen* sterk van de context afhankelijk is. Daarnaast heeft het corpusonderzoek aangetoond dat de betekenis van *zullen* (epistemisch of futurisch) meestal pas door lexicale toevoegingen echt duidelijk wordt, zoals bijvoorbeeld tijdsbepalingen, andere adverbiale bepalingen of modale partikels die de onzekerheid van de spreker uitdrukken. Een verklaring hiervoor is onder andere dat het futurum in het Engels en Duits meestal met *will* en *werden* uitgedrukt wordt. Bij *shall* en *sollen* komt daarom geen ambiguïteit voor bij de interpretatie van een futurische en epistemische gebruikswijze. Een onderzoek naar de vijf eerdergenoemde factoren, namelijk het grammaticale subject, de spreker, het agens, de modale bron en de oorspronkelijke modale betekenis, is – ook in het kader van grammaticalisering – volgens mij zinvol voor een betere beschrijving en verklaring van deze problematiek. Het is daarnaast ook interessant te onderzoeken waarom de

quotatieve gebruikswijze in het Duits onder andere door de presensvorm van *sollen* uitgedrukt wordt en in het Nederlands door de preteritumvorm van *zullen* – en in vergelijking daarmee door *should* in vroegere taalstadia.

Er is nog weinig bekend over de preteritumvormen van *zullen*, en de analyse van *should*, *zullen* [PRET] en *sollen* [PRET] heeft aangetoond dat er nog vele vragen openstaan. In hoeverre fungeren *zullen* [PRET] en *sollen* [PRET] als ‘zelfstandige’ modale werkwoorden die semantisch niet meer als preteritum van hun presensvormen afgeleid kunnen worden? In een aantal gevallen functioneren bepaalde gebruikswijzen namelijk weer als preteritopresentia, die morfologisch gezien in de verleden tijd staan maar semantisch gezien niet meer. Komt dit ook bij de andere modale werkwoorden voor en in welke mate? Ik vermoed namelijk dat deze ontwikkeling vooral bij *should*, *zullen* [PRET] en *sollen* [PRET] plaatsgevonden heeft, omdat de twee betekenisaspecten ‘futurum’ en ‘verplichting’ ook door andere constructies – bijvoorbeeld een futurum met *to be going to* in het Engels en *gaan* in het Nederlands, en een verplichting met *must* of *have to* in het Engels en met *moeten* of een constructie met *hebben* + *infinitief* in het Nederlands – uitgedrukt kunnen worden. Op welke wijze heeft de ontwikkeling (of het begin van deze ontwikkeling in het geval van *sollen*) van *shall*, *zullen* en *sollen* als markeerder van het concept ‘futurum’ invloed hierop gehad? En wat is de rol van de conjunctief bij de huidige betekenissen van *should* en *zullen* [PRET] geweest? Aangezien het hedendaagse Engels en Nederlands geen conjunctief meer onderscheiden, is juist hier een contrastief onderzoek met het Duits zinvol om de betekenselementen ook synchron beter te kunnen beschrijven. Verder zijn syntactische aspecten, zoals de vraag met welke andere modale werkwoorden de preteritumvormen gecombineerd kunnen worden, ook zeer interessant. Zeker omdat er in het Nederlands een aantal constructies met andere modale hulpwerkwoorden, zoals *zou(den) ... moeten*, bestaan die niet eenvoudig te interpreteren zijn. Deze vragen vormen volgens mij een interessante basis voor verder onderzoek, dat zich dan misschien niet uitsluitend op het huidige Engels, Nederlands en Duits, maar eventueel ook op oudere taalfasen zou moeten concentreren.

Bibliografie

- ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Bech, G. (1949). ‘Das semantische System der deutschen Modalverba’. In: *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*, 4, 3-46.
- Boogaart, R.J.U. (1999). *Aspect and temporal ordering. A contrastive analysis of Dutch and English*. Den Haag: Holland Academic Graphics. (LOT 27). Diss. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Bybee, J., R. Perkins & W. Pagliuca (1994). *The evolution of grammar. Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago [etc.]: University of Chicago Press.
- Coates, J. (1983). *The semantics of the modal auxiliaries*. London [etc.]: Croom Helm. (Croom Helm linguistic series).

- Diewald, G. (1999). *Die Modalverben im Deutschen: Grammatikalisierung und Polyfunktionalität*. Tübingen: Niemeyer. (Reihe germanistische Linguistik 208).
- DWB (1905): Grimm, J. & W. *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig: Hirzel.
- Eisenberg, P. & A. Klosa (1998). *Duden: Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. 6e, neu bearb. Aufl. Mannheim [etc.]: Dudenverlag. (Der Duden in 12 Bänden. Bnd. 4).
- Fritz, G. (1997). 'Historische Semantik der Modalverben'. In: Fritz, G. & T. Gloning (eds.). *Untersuchungen zur semantischen Entwicklungsgeschichte der Modalverben im Deutschen*. Tübingen: Niemeyer, 1-158. (Reihe germanistische Linguistik 187).
- Glas, R. (1984). 'Sollen' *im heutigen Deutsch. Bedeutung und Gebrauch in der Schriftsprache*. Tübingen: Narr. (Studien zur deutschen Grammatik 127).
- Gotti, M. [e.a.] (2002). *Variation in central modals. A repertoire of forms and types of usage in middle English and early modern English*. Bern [etc.]: Peter Lang. (Linguistic insights 4).
- Haeringen, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Harmes, I. (2005). Shall-zullen-sollen. *Eine kontrastive Analyse dreier Modalverben*. Magisterarbeit, Westfälische Wilhelms-Universität Münster.
- Huddleston, R. & G.K. Pullum (2002). *The Cambridge grammar of the English language*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Janssen, Th.A.M. (1989). 'Die Hilfsverben nld. *zullen* und dt. *werden*: modal oder temporal?' In: Abraham, W. & Th. Janssen (eds.). *Tempus – Aspekt – Modus: die lexikalischen und grammatischen Formen in den germanischen Sprachen*. Tübingen: Niemeyer, 65-82. (Linguistische Arbeiten 237).
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Dl. 2. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Maxwell, H.J. (1968). 'Aspects of futurity in modern uses of *sollen*'. In: *German Quarterly*, 41, 413-421.
- Mindt, D. (1995). *An empirical grammar of the English verb. Modal verbs*. Berlin: Cornelsen.
- Mortelmans, T. (2000). 'On the "evidential" nature of the "epistemic" use of the German modals *müssen* and *sollen*'. In: *Belgian Journal of Linguistics*, 14, 131-148.
- Mortelmans, T. (2003). 'The "subjective" effect of negation and past subjunctive on deontic modals: the case of German *dürfen* and *sollen*'. In: Lenz, F. (ed.). *Deictic conceptualisation of space, time and person*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 153-182. (Pragmatics and beyond. New Series 112).
- OED (1991): Simpson, J.A. & E.S. Weiner (eds.). *The Compact Oxford English Dictionary*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
- Palmer, F.R. (1990). *Modality and the English modals*. 2nd ed. London [etc.]: Longman. (Longman linguistics library).
- Palmer, F.R. (2001). *Mood and modality*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quirk, R. [e.a.] (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. London [etc.]: Longman.

- Vater, H. (2001). 'Sollen und wollen – zwei ungleiche Brüder'. In: Vater, H. & O. Letnes (eds.). *Modalität und mehr / Modality and more*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 81-100.
- WNT (1864-1998): Vries, M. de. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. Digitale versie (1995): *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal op CD-ROM*. Rotterdam: AND.
- Zifonun, G., L. Hoffmann & B. Strecker (1997). *Grammatik der deutschen Sprache*. Berlin [etc.]: De Gruyter. (Schriften des Instituts für Deutsche Sprache 7).

Krijgen, kriegen en get: een vergelijkend onderzoek naar betekenisverandering en grammaticalisatie

Frank Landsbergen*

Abstract

The divergence of German, Dutch and English can be illustrated well by looking at differences in morphology (such as for the case systems and inflection in general), syntax (such as word order) or pronunciation. At first sight, semantics seems to be less suitable for comparative research, because most semantic differences stand on their own and do not affect the entire language. In this contribution, I will argue that semantic comparative research, too, can provide insight in the relation between the different languages. The semantic change and grammaticalization of krijgen, kriegen and get show strong similarities, that could be caused by mutual influence due to intensive contact.

1. Inleiding

Met de term ‘grammaticalisatie’ wordt de verandering aangegeven van lexicale elementen naar grammaticale elementen, en van grammaticale elementen naar nog grammaticalere elementen (Heine, Claudi & Hünnemeyer 1991; Hopper & Traugott 1993). Een veel gebruikt voorbeeld is de weg die *terwijl* heeft ondergaan. Van een zelfstandig naamwoord *wile* ‘tijd’ is het gegrammaticaliseerd in een voegwoord van tijd. In het Duits is dit voegwoord nog verder gegrammaticaliseerd in een voegwoord van causaliteit *weil*.

Deze veranderingen worden aangeduid met de term ‘paden’. Interessant aan deze paden van grammaticalisatie is dat ze worden aangetroffen bij semantisch vergelijkbare woorden in niet-verwante talen. Zo is het pad TEMPOREEL > CAUSAAL ook doorlopen door woorden in het Frans en het Roemeens (Heine & Kuteva 2002). Over het algemeen wordt aangenomen dat er bij deze paden sprake is van ‘unidirectionaliteit’: de verandering vindt in veruit de meeste gevallen plaats in dezelfde richting (Haspelmath 1999).

Het grammaticalisatieproces heeft nog enkele andere karakteristieke eigenschappen. Ten eerste treedt er betekenisuitbreiding op, waarbij woorden in nieuwe contexten gebruikt kunnen worden. Daarnaast vindt er betekenisveralgemening of -verbleking plaats. Ook is er sprake van decategorialisatie, waarbij het grammaticaliserende element bepaalde morfo-syntactische eigenschappen kwijtraakt. Zo kunnen werkwoorden die grammaticaliseren naar hulpwerkwoorden, vaak niet meer in de voltooid tijd of in het passief gebruikt worden. Als laatste kan er fonetische reductie plaatsvinden door de sterk toegenomen frequentie als gevolg van de betekenisuitbreiding en -verbleking.

* Deze bijdrage is mede tot stand gekomen met een beurs van NWO (051-12-047). Ik wil graag de redactieleden bedanken voor hun nuttige commentaar op de eerste versie van dit artikel.

Grammaticalisatie is, zeker vergeleken met andere veranderingen als deflexie, een op zichzelf staand proces. Waar het verlies van naamvallen op een groot aantal andere aspecten van de taal invloed kan hebben, zoals voorzetselgebruik en woordvolgorde, blijft het effect van grammaticalisatie van een woord als *krijgen* beperkt tot enkele lokale veranderingen.

Dit wil echter niet zeggen dat grammaticalisatie ongeschikt is als onderwerp voor vergelijkend onderzoek in de trant van Van Haeringen (1956). Zo laten Heine en Miyashita (2005) voor enkele West-Europese talen zien dat woorden met de betekenis 'dreigen' in relatief korte tijd een functionele betekenis hebben gekregen, hetgeen waarschijnlijk toe te schrijven is aan de intensieve culturele contacten tussen deze landen. Dit is in lijn met het onderscheid dat Thomason maakt tussen het ontlenen van lexicaal elementen, waar geen bijzonder intensief contact tussen taalgemeenschappen voor nodig is, en het overnemen van grammaticale structuren, waarvoor intensief contact vereist is (Thomason 2001:70 e.v.). Dit laatste fenomeen, waarbij constructies worden overgenomen met gebruikmaking van geschikt lexicaal materiaal in de doeltaal, wordt ook wel 'grammaticale replicatie' genoemd (Heine & Kuteva, te versch.).

In deze bijdrage vergelijk ik de grammaticalisatie van het Nederlandse *krijgen* met die van zijn tegenhangers in het Duits en Engels. Voor het Duits is dat *kriegen*. Het (hedendaagse) Engels kent geen cognaat van dit woord, en daarom is gekozen voor *get*, dat in meerdere opzichten gelijkenissen vertoont met *krijgen* en *kriegen*. Zo hebben *krijgen*, *kriegen* en *get* op een bepaald moment in de geschiedenis dezelfde betekenis gehad ('pakken', 'grijpen'). Bij alle drie de werkwoorden heeft eerst een betekenisverandering plaatsgevonden, die verdere grammaticalisatie mogelijk maakte. Ik begin daarom met een overzicht van deze betekenisverandering van *krijgen*, *kriegen* en *get*, en bespreek daarna de grammaticalisatie van de drie werkwoorden. Aan het eind zal ik terugkomen op de vraag hoe de parallellen in ontwikkeling in verband kunnen worden gebracht met eventuele wederzijdse beïnvloeding.

In tegenstelling tot *get* bestaat er over *krijgen* en *kriegen* weinig literatuur. Hoekstra (1984) geeft een synchrone beschrijving van *krijgen* en Van der Horst (2002) beperkt zich tot de ontwikkeling van *krijgen* tot hulpwerkwoord. Voor het Duits is het meeste onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van het datiefpassief (Lehmann 1991, Leirbukt 1997, Kuteva 2004). Voor het Engels heb ik mij in grote lijnen gebaseerd op historisch onderzoek van Gívon & Yang (1994) en Gronemeyer (1999). Daarnaast heb ik voor alle drie de talen gebruikgemaakt van voorbeelden uit historische en synchrone woordenboeken, corpora en van het internet. Voor het Nederlands gaat het om het digitale *Middelnederlands Woordenboek* (MNW 1885) en het digitale *Woordenboek der Nederlandse Taal* (WNT 1864-1998), voor het Duits om het online beschikbare *Deutsches Wörterbuch* van Jacob en Wilhelm Grimm (DWB

1905) en het corpus van de *Berliner Morgenpost* 1997-1999 (BMP).¹ Voor het Engels heb ik gebruikgemaakt van de *Oxford English Dictionary* (OED 1989) en van het vrij toegankelijke deel van het tevens online beschikbare *British National Corpus* (BNC).² De voorbeeldzinnen zijn uit deze corpora afkomstig, tenzij anders vermeld.

2. Betekenisverandering

2.1. De oorsprong van *kriegen*, *krijgen* en *get*

Krijgen en *kriegen* kennen zeer waarschijnlijk een gemeenschappelijke oorsprong, maar bronnen uit de tijd van het Oudnederlands, Oudhoogduits en Oudsaksisch ontbreken. Algemeen wordt een oorsprong in een zelfstandig naamwoord **krijg* ‘inspanning, strijd’ aangenomen, waaruit zich een intransitief werkwoord *crīghen* ‘zich inspannen, strijden’ ontwikkelde. De transitieve variant *(ge)crigen* ‘iets verkrijgen door inspanning’ ontstond waarschijnlijk rond 1200 in zowel het Vroegmiddelnederlands als het Vroegmiddelnederduits en het Vroegmiddelhoogduits.³ Rond 1400 is de oorspronkelijke, intransitieve betekenis van *crigen* vrijwel helemaal uit het Middelnederlands verdwenen. In het Middelhoogduits en Middelnederduits heeft ze nog langer kunnen standhouden.⁴

Het is onduidelijk of het Oudengels een werkwoord *crigen* heeft gekend, in de historische woordenboeken is het niet terug te vinden. *Get* is vanuit het Oudnoors de Engelse taal binnengekomen en betekende oorspronkelijk ‘pakken, grijpen’ (Gronemeyer 1999).

2.2. Geleidelijk verlies van agentiviteit

Voor het Nederlands geldt dat *krijgen* in de veertiende eeuw een voornamelijk transitief werkwoord is. De zinnen (1-2) zijn voorbeelden van het gebruik in deze periode:

- (1) Ende [ic] pensede hoet mi mochte gescien, dat ic der rosen ene gecrege, die ic roke alle wege. (1300; MNW)
‘En ik bedacht hoe het kon gebeuren, dat ik een van de rozen in bezit zou krijgen, die ik overal rook.’
- (2) ... sprac die coninc [...]: Ende tot dat ic Vlaendre heb gecregen [...] (1315; MNW)
‘... de koning zei: En totdat ik Vlaanderen in handen heb gekregen...’

1 Dit is een subcorpus van het Cosmas II Corpus van het Institut für Deutsche Sprache, Mannheim: <http://www.ids-mannheim.de/cosmas2>.

2 Het exacte jaartal van de zinnen is niet bekend, maar ligt tussen 1975-1994. Op de website <http://sara.natcorp.ox.ac.uk> kunnen eenvoudige zoekopdrachten gedaan worden.

3 In het Duits (en wellicht ook in het Nederlands) waren er oorspronkelijk een zwakke en een sterke variant van het werkwoord, met door elkaar lopende betekenissen. In het Hoogduits heeft de zwakke variant de overhand gekregen, tegen de sterke in het Nederduits en Nederlands.

4 Hoewel de ontwikkeling van *kriegen* vanaf het Vroegmiddelnederduits en -hoogduits niet helemaal parallel loopt, behandel ik de twee variëteiten hierna korthedshalve als één.

In beide gevallen heeft het subject de rol van agens: er moet enige inspanning worden verricht om het gewenste object in handen te krijgen. De subjecten zijn dan ook menselijk, of stellen personificaties voor. Hoewel de agentieve betekenis in het Middelnederlands het meest frequente gebruik van *krijgen* blijft, verschijnen er met de tijd steeds meer zinnen waarin het subject aan agentiviteit verliest, zoals de zinnen (3-5) laten zien:

- (3) Als David inden sonden vel, hy bekende sijn misdade. Hy riep an God, hi bat ghenade, soe langhe dat hi creech verdoen. (1470; MNW)
'Toen David in zonde verviel, bekende hij zijn misdaad. Hij riep God aan en bad zo lang om genade, dat hij vergiffenis kreeg.'
- (4) So sach sij [een] scoen kint ende sij crech so groote vrolijcheit int herte doirt ghesichte van dien kinde dat sij nauwelijc wiste wair sij was. (1479; MNW)
'Zij zag een mooi kind en ze kreeg een zo grote vrolijkheid in het hart door het gezicht van het kind, dat zij nauwelijks wist waar ze was.'
- (5) Daer-om ist by auonture, dat de ooghen inden mensche de laetste zijn die't leuen krijghen, ende d'eerste die't leuen verliesen. (1603; WNT)
'Daarom is het toevallig, dat de ogen bij de mens de laatste zijn die het leven krijgen, en de eerste die het leven verliezen.'

Terwijl het subject in (3) nog enige mate van controle over de handeling heeft, is dit in (4) niet meer het geval: het subject ondergaat de handeling zonder dat er een duidelijke handelende persoon aanwezig is. Deze verandering naar een inchoatief aspect maakt ook het voorkomen van onbezielde subjecten als in (5) mogelijk. Eenzelfde ontwikkeling is waar te nemen in het Duits en Engels, met een verandering van een duidelijk controlerend subject (6, 9) naar een minder duidelijk controlerend subject (7, 10) en uiteindelijk ook onbezielde subjecten (8, 11):

- (6) Dâr stûnt ein pekstaf bi der want, den krêch Martinet in de hant. (1188; DWB)
'Daar stond een staaf tegen de muur, die nam Martinet in zijn hand.'
- (7) ... das sie [...] weinberge pflanzen möchten und die jerlichen fruchte kriegeten. (1483-1546; DWB)⁵
'Dat zij wijnvelden wilden planten en de jaarlijkse vruchten kregen.'
- (8) Ein cederbaum [...] kriegte viel este und lange zweige. (1483-1546; DWB)
'Een cederboom kreeg veel takken en lange twijgen.'
- (9) He gat hire love, and in no sodeyn wise (1340-1400; Gívon & Yang 1994:123)
'Hij kreeg haar liefde, en niet op een snelle manier.'

5 Wanneer geen exacte datum bekend is, zijn de geboorte- en sterfdatum van de auteur gegeven.

- (10) I trust in God I shall get my desyre of hym (1530; OED)
 ‘Ik vertrouw op God dat ik mijn verlangen van hem krijg.’
- (11) After two nights, it [a root] got a Shining. (1625; OED)
 ‘Na twee nachten kreeg de wortel een glans.’

In de drie talen lijkt dus sprake te zijn van eenzelfde ontwikkeling in het transitieve gebruik. Uit de betekenis ‘iets verkrijgen door inspanning’ met een agentief subject ontwikkelt zich een inchoatieve betekenis ‘krijgen’ waarin het subject de handeling ondergaat. De afzwakking van de agentiviteit van het subject zorgt ervoor dat de rol van agens ook door andere elementen kan worden overgenomen, waardoor het werkwoord de betekenis ‘ontvangen’ krijgt. Dit is voor de drie talen te zien in de voorbeelden (12-14):

- (12) Die van Leyden (creghen) de tijdinghe dat de Vyanden uyt Delflant opghetrocken waren. (1641; WNT)
 ‘De mensen uit Leiden kregen het bericht dat de vijanden opgetrokken waren vanuit het Delfland.’
- (13) Dasz ungehorsam kriegt sein straf durch götlich rach. (1546; DWB)
 ‘De ongehoorzame ontvangt zijn straf door goddelijke wraak.’
- (14) And thus they got Credit among some, for which at Schoole they should have got a whipping. (1654; OED)
 ‘En zo kregen zij lof van sommigen, waarvoor zij op school slagen gekregen zouden hebben.’

De oorzaak voor de hier geschetste ontwikkeling ligt waarschijnlijk in de uitbreiding van de klasse van objecten die met het werkwoord kunnen worden gecombineerd. In het Nederlands is er een uitbreiding te zien van concrete en daarom goed controleerbare objecten als *die Franse crone*, *sward* en *vingerlyn* (‘ring’) naar minder sterk controleerbare objecten als *ere* en *vryheit des herten* en vervolgens naar oncontroleerbare objecten als *berouw* en *honger*. Door deze verandering kwam de nadruk meer op het verkrijgen van het object te liggen dan op de inspanning die hiermee gepaard ging.

2.3. Resten van het agentief gebruik in de hedendaagse talen

In het Nederlands zet het verlies van het aspect ‘inspanning’ zich door, en rond 1900 kent *krijgen* vrijwel geen agentief subject meer. De inchoatieve betekenis (*Johan kreeg griep*) en ‘ontvangen’ (*Piet kreeg een cadeau*) zijn de prototypische betekenissen geworden. Toch zijn er nog wel degelijk resten van het oorspronkelijk gebruik te vinden in enkele specifieke constructies:

- (15) ‘Pas maar op, ik krijg je nog wel!’ riep hij, en verdween ook. (www.dbnl.org)

- (16) Kijk snel bij bestellen om te weten te komen hoe u deze unieke CD in uw bezit kan krijgen of download de gratis demo versie. (www.fantastica.com)
- (17) Kremlin kan productdivisie Yukos alsnog in handen krijgen. (www.rtl.nl)

Ook voor het hedendaagse Duits geldt dat het gebruik met een agentief subject beperkt is geraakt tot een aantal redelijk vaste constructies, zoals de zinnen (18-20) laten zien:

- (18) ‘Ich krieg dich ja doch’, ruft Thomas, als er die kleine Grit rond um die Alte Hermsdorfer Windmühle jagt. (BMP)
 “‘Ik krijg je toch wel’”, roept Thomas, als hij de kleine Grit rond de oude Hermsdorfer windmolen jaagt.’
- (19) ‘Wie kriege ich die Ankunftszeiten?’, fragt er hilflos. (BMP)
 “‘Hoe kan ik de aankomsttijden krijgen?’” vraagt hij hulpeloos.’
- (20) Wir sind noch nie so schnell mit Gepäck gelaufen, um den Bus zu kriegen. (BMP)
 ‘We hebben nog nooit zo snel met bagage gelopen, om de bus te halen.’

Hoewel deze Duitse en Nederlandse constructies grotendeels overlappen, lijkt het Duitse gebruik iets ruimer. Ten eerste is in constructies als in (19) geen toevoeging van *kunnen* nodig zoals bij (16). In het Nederlands is dit gebruikelijker, wat erop zou kunnen duiden dat de agentiviteit meer bij *kunnen* dan bij *krijgen* komt te liggen. Daarnaast is het gebruik als in (20) in het Nederlands uitgesloten.

Het Engelse *get* gedraagt zich in dit opzicht erg verschillend van het Duits en het Nederlands. Ook *get* heeft zowel een inchoatieve betekenis (*John got a headache*) als de betekenis ‘ontvangen’ (*Betty got a present*) gekregen, maar de oorspronkelijke agentieve betekenis is daarbij niet verdwenen en nog zeer frequent in het hedendaagse Engels:

- (21) I don’t know where she’s getting the money from, the wife, but she’s putting savings away every year for about two to three grand. (BNC)
 ‘Ik weet niet waar ze het geld vandaan haalt, de vrouw, maar ze zet elk jaar ongeveer twee- tot drieduizend (pond) op een spaarrekening.’
- (22) Let me just get my jacket first and I’ll be with you. (BNC)
 ‘Laat me eerst even mijn jas pakken dan ben ik zo bij je.’

2.4. De resultatiefconstructie

Het oorspronkelijke agentief gebruik van *krijgen*, *kriegen* en *get* is ook terug te vinden in de resultatiefconstructie. Deze constructie heeft een causatieve betekenis, met het subject als veroorzaker van een locatie- of toestandsverandering van het object:

- (23) Hij was ’n taaie en hij had de kracht van ’n stier maar ik kreeg hem knock-out! (1972; WNT)

(24) ‘Wir hätten das Hotel auch dreimal voll kriegen können’, erklärt Sprecherin Petra Danner. (BMP)
‘‘We hadden het hotel ook drie keer vol kunnen krijgen’’, verklaart woordvoester Petra Danner.’

(25) No chance of getting any laundry done unless we meet some tribe of washerwomen [...]. (BNC)
‘Geen kans om enige was gedaan te krijgen, tenzij we een stam wasvrouwen tegenkomen.’

In het Nederlands en Engels wordt deze constructie reeds aangetroffen in de veertiende eeuw. Voor het Duits komen de eerste voorbeelden uit het begin van de zeventiende eeuw en zijn te vinden bij Grimm:

(26) Ende ic weet dat wel waerlike, Dat gi sult mogen lichtelike Lancelote gecrigen te upward. (1300; MNW)
‘En ik weet zeker dat u Lancelot gemakkelijk bij u zult kunnen krijgen.’

(27) That a man coveyte to geten alle thise thynges togidre (1425; Gronemeyer 1999:24)
‘Dat een man al deze dingen samen wil krijgen.’

(28) ... einen fang ins netze kriegen. (1597-1639; DWB)
‘Een vangst in het net krijgen.’

Voor het Engels ligt de oorsprong van de resultatiefconstructie in het benefactieve gebruik van *get* als hoofdwerkwoord, waarbij een optioneel indirect object (*us* in 29) voor een causatieve betekenis zorgt (Gívon & Yang 1994, Gronemeyer 1999). Locatieve complementen worden mogelijk door het belanghebbend voorwerp te beschouwen als een plaats die het direct object als doel heeft (*to God* in 30). In de zestiende eeuw worden ook adjectivale complementen mogelijk die een toestand aangeven (31):

(29) Get us som mete and drynke, and make us cheere. (1340-1400; Gívon & Yang 1994:123)
‘Breng ons wat eten en drinken, en maak ons vrolijk.’

(30) For with that orison sche getyth to god ful many soules that were in oure power fast befor. (1470-1500; Gronemeyer 1999:24)
‘Want met dat gebed krijgt zij vele zielen bij god die totaal in onze macht waren.’

(31) ... whilst she called a lad out of the back shop to get ready a parcel of gloves [...] (1713-1768; Gívon & Yang 1994:131)
‘Terwijl ze een jongen uit de achterwinkel riep een pakket handschoenen klaar te maken.’

Hoewel duidelijke benefactieve zinnen als (31) voor het Nederlands en Duits ontbreken, is eenzelfde ontwikkeling ook voor *krijgen* en *kriegen* voorstelbaar. In het Nederlands wordt de resultatiefconstructie in eerste instantie vrijwel uitsluitend met locatieve complementen gebruikt. Adjectivale complementen die een toestand aanduiden, komen vanaf het begin van de vijftiende eeuw steeds meer voor (32-33). Voor het Duits wordt in de voorbeelden van Grimm eenzelfde scenario op een later tijdstip geïmpliceerd (34-35).

- (32) Doe hi zijn hant tot haer steken woude, doe wort hi al lam ende men consten nauwe levende of crigen. (1439; MNW)
'Toen hij zijn hand naar haar wilde uitsteken, werd hij al slap en men kon hem niet meer levend krijgen.'
- (33) Zoo dat het den Brouwers niet dan naa dikwijls en herhaald broeien en boenen gelukt om het weder zuiver te krijgen. (1799; WNT)
'Zodanig dat het de brouwers pas na vaak en herhaaldelijk met heet water natmaken en boenen lukt om het weer zuiver te krijgen.'
- (34) ... wie ihrs habt herein kriegen können [das bier in die flasche]? (1724-1804; DWB)
'Hoe hebt u het bier in de fles kunnen krijgen?'
- (35) Sagt, gute frau, was fehlt dem kind? Es sitzt da drauszen in dem wind und ist nicht still zu kriegen. (1751-1792; DWB)
'Vertel, goede vrouw, wat is er mis met het kind? Het zit daar buiten in de wind en is niet stil te krijgen.'

3. Grammaticalisatie

3.1. De ontwikkeling tot hulpwerkwoord

Een recente ontwikkeling in alle drie de talen is die van hoofdwerkwoord naar hulpwerkwoord. In het huidige taalgebruik kunnen *krijgen*, *kriegen* en *get* ook als hulpwerkwoord worden gebruikt, waarbij *get* het verst ontwikkeld lijkt. In de drie talen komen drie constructies voor met *krijgen*, *kriegen* en *get* als hulpwerkwoord: (1) de resultatiefconstructie, (2) de semi-(of datief)passiefconstructie, en (3) de combinatie met *te/zu/to* + infinitief.

Vanaf de zeventiende eeuw wordt de Nederlandse resultatief ook geregeld gebruikt met het complement *gevangen* (36), dat als adjectief en voltooid deelwoord kan worden opgevat. Vanaf het midden van de negentiende eeuw worden ook andere deelwoorden mogelijk (37). Dit gebruik wordt door Van der Horst (2002) 'het nieuwe *krijgen*' genoemd en wordt

gekenmerkt door het feit dat het subject zowel het subject bij het hulpwerkwoord *krijgen* als bij het hoofdwerkwoord is.⁶

(36) Kreegenze Krispyn, jou arme knecht gevangen, Hoe droevig zou ik dan daar moeten zingen; zest! (1715; WNT)

(37) In den beginne had men veel moeite de kanten en taluds der slooten volgens zuivere lijnen en vlakken gegraven te krijgen. (1851; WNT)

Ook het Duits en Engels kennen dit gebruik (38-39). De eerste Duitse voorbeelden stammen eveneens uit de zeventiende eeuw. In het Engels komen complementen met een voltooid deelwoord al in de zestiende eeuw voor (Gronemeyer 1999:25).

(38) Seht zu, dasz ihrs heut abend gethan kriget. (1660-1728; DWB)

‘Zie erop toe, dat u het vanavond gedaan krijgt.’

(39) Thay get indoist alhaill thair evidens. (1460-1520; Gívon & Yang 1994:125)

‘Ze krijgen hun bewijs helemaal bekrachtigd.’

Krijgen, *kriegen* en *get* kunnen als hulpwerkwoord ook op een andere manier met een voltooid deelwoord verbonden worden. In dit geval voert het subject de actie niet uit maar ondergaat hij deze en is er sprake van een (semi)passiefconstructie. Deze constructie onderscheidt zich van de ‘standaard’-passief door een andere verdeling van de rollen. Het indirect object wordt het subject van de semipassieve zin en het direct object van de actieve variant blijft direct object. Dit in tegenstelling tot de standaardpassief, waarin het direct object van de actieve zin het subject van de passieve zin wordt, en het indirect object hetzelfde blijft:

(40) Omdat hij een contract kreeg aangeboden van een Franse ploeg, volgens insiders de beste leerschool voor novieten. (1975; WNT)

(41) Zeichnen kann man schon beigebracht kriegen – Humor aber nicht! (BMP)

‘Tekenen kan men wel beigebracht krijgen, maar humor niet!’

(42) ‘Gynaecologists always get asked that,’ he says. (BNC)

“‘Dat wordt gynaecologen altijd gevraagd,” zegt hij.’

De passiefconstructie komt in het Nederlands op rond het begin van de twintigste eeuw. In het Engels komt zij al vanaf de achttiende eeuw voor, maar het duurt tot de twintigste eeuw voordat zij regelmatig gebruikt wordt (Gívon & Yang 1994). Ook voor het Duits zijn al enkele voorbeelden van de *kriegen*-passief te vinden uit het midden van de achttiende eeuw, maar wordt de constructie pas in de twintigste eeuw regelmatig gebruikt. Hoewel de con-

6 Van der Horst stelt dat ‘het nieuwe *krijgen*’ ongeveer tien jaar oud is, maar de voorbeelden laten zien dat deze ontwikkeling zich al veel eerder moet hebben voorgedaan. Zie Landsbergen (te versch.) voor een uitgebreide discussie.

structie dus in alle drie de talen voorkomt, onderscheidt de *get*-passief in het hedendaagse Engels zich van de Duitse en Nederlandse constructies door zijn veel hogere frequentie.

Kuteva (2004:35) stelt dat de Duitse semipassiefconstructie zich heeft ontwikkeld in een proces van specificatie. Hierbij wordt aanvullende informatie gegeven over het lijdend voorwerp in de vorm van een bijvoeglijk naamwoord en later een voltooid deelwoord: *Ich kriegte den Wagen* > *Ich kriegte den Wagen geschenkt*. In de beginfase van de constructie is deze aanvulling in de vorm van een adjunct nog weglaatbaar, maar geleidelijk ontwikkelt ze zich tot volwaardig onderdeel van de uiting. Het voltooid deelwoord wordt in dit proces hoofdwerkwoord, en *kriegen* krijgt de status van hulpwerkwoord.

Een probleem met deze analyse is dat ze voorbijgaat aan het feit dat in de tijd dat de passiefconstructie ontstaat, de vormelijk gelijke resultatiefconstructie al zeer productief is. Het voornaamste verschil tussen de twee constructies is de rol van het onderwerp. In de resultatiefconstructie is het onderwerp van het voltooid deelwoord gelijk aan dat van *krijgen* (zie de voorbeelden (36)-(39)), bij de passiefconstructie is dit niet het geval ((40)-(42)). In het Nederlands is er in de negentiende eeuw echter een uitbreiding van de resultatiefconstructie te zien, waarbij ook voltooid deelwoorden kunnen voorkomen die niet hetzelfde onderwerp hebben als *krijgen* (43). In dit voorbeeld zorgt het onderwerp van *krijgen* dat *iemand anders* een handeling verricht. De aanwezigheid van dit soort zinnen lijkt erop te wijzen dat de Nederlandse semipassiefconstructie op deze manier is ontstaan uit de resultatiefconstructie, en een identiek scenario is ook voor het Duits aannemelijk.

- (43) Het ophouden te arbeiden, ten einde zekere eischen doorgevoerd te krijgen, of zekere eischen der werkgevers te weerstaan. (1908; WNT)

De derde constructie waarin *krijgen*, *kriegen* en *get* hulpwerkwoord zijn, is de combinatie met *te/zu/to* + infinitief. In deze constructie is de betekenis van *krijgen*, *kriegen* en *get* afgezwakt tot een toestandsverandering met de infinitief als kern. In het Engels en Duits ontstaat deze constructie halverwege de zeventiende eeuw en in het Nederlands aan het begin van de negentiende eeuw.

- (44) Hier krijgt men op zijn best alle dagen ééne schotel vruchten te zien, en die zijn dan nog niet om op te roemen. (1806; WNT)
- (45) Die mutter kriegt das ding zu schauen. (1749-1832; DWB)
'De moeder krijgt het ding te zien.'
- (46) All thou that shall get to read them. (1649; OED)
'Al jullie die hen te lezen krijgt.'

Over de ontwikkeling van deze constructie is weinig bekend. Het hoofdwerkwoord is in de meeste gevallen een zintuiglijk werkwoord als *zien* of *boren*. In het Engels is het bereik van

de constructie ruimer door de mogelijkheid ook intransitieve werkwoorden te gebruiken als in *Why do you never get to laugh about my jokes?*

3.2. De verdere grammaticalisatie van *get*

De hierboven besproken constructies van *krijgen*, *kriegen* en *get* komen steeds voor in alle drie de talen. Voor *get* geldt echter dat het in een aantal constructies gebruikt wordt die in het Duits en Nederlands niet mogelijk zijn. Eerder is al genoemd dat *get* als agentief werkwoord nog zeer frequent is. Naast de betekenis ‘pakken’ kan het ook voorkomen als onder andere ‘bereiken’ (47), als benefactief (48) en als zogenoemde intransitief-locatief (49):

- (47) But when he gets to the other side of the crossroads it's not Rose, after all. (BNC)
‘Maar wanneer hij aan de andere kant van het kruispunt komt blijkt het Rose niet te zijn.’
- (48) We were getting her a puppy for her birthday, but recently Hubby thinks he no longer wishes to be married or be a father. (<http://bbs.babycenter.com>)
‘We zouden haar een puppy voor haar verjaardag geven, maar sinds kort denkt Hubby dat hij niet meer getrouwd en geen vader meer wil zijn.’
- (49) If someone tries to flag you down, make sure it is a genuine emergency before getting out of your car. (BNC)
‘Als iemand je gebaart te stoppen, wees er dan zeker van dat het een echt noodgeval is voor je uit je auto stapt.’

Ook als inchoatief werkwoord, waarbij het subject de rol van thema heeft, heeft *get* een veel ruimer gebruik dan zijn Nederlandse en Duitse tegenhanger. Dit komt voornamelijk doordat het in de betekenis ‘worden’ gecombineerd kan worden met bijvoeglijke naamwoorden zoals in *get old/dark/interesting*. Een andere ontwikkeling van *get* is de zogenoemde *have got*-constructie:

- (50) Whoever owns that animal has got a strange sense of humour. (BNC)
‘De eigenaar van dat dier heeft een vreemd gevoel voor humor.’

Deze constructie, ook wel aangeduid met de term ‘stative possession’, komt rond 1700 in zwang. Volgens Gronemeyer (1999:25) is zij ontstaan door een fonetisch en semantisch afgezwakt gebruik van *have*. Hierdoor raakte het aspect ‘tegenwoordige tijd’ aan *got* verbonden, wat leidde tot een andere betekenis van dit woord.

Aan het einde van de negentiende eeuw komt ook een gebruik op waarin de *have got*-constructie wordt gecombineerd met *to* + infinitief. Hierbij krijgt het geheel de betekenis ‘verplichting’ (voorbeeld van Gronemeyer 1999:33):

- (51) I've got to make a call.
‘Ik moet opbellen.’

Zowel de *have got-* als de *have got to +* infinitief-constructie komen niet voor met *krijgen* of *kriegen*. Het niet voorkomen van de eerstgenoemde constructie is verklaarbaar uit de hypothese over het ontstaan ervan in het Engels. In het Nederlands en Duits heeft een semantische en fonetische reductie van *hebben/haben* niet plaatsgevonden, waardoor een verschuiving van het aspect ‘tegenwoordige tijd’ naar de voltooide deelwoorden *gekregen/gekriegt* onwaarschijnlijk is.

Ook de hypothese dat de ‘verplichtingsbetekenis’ ontstaan is uit de ‘stative possession’-constructie krijgt enige steun uit het feit dat deze betekenis ontbreekt bij *krijgen* en *kriegen*, die de ‘stative possession’-constructie dan ook niet kennen.

Samenvattend kan *get* in veel meer contexten gebruikt worden dan *krijgen* en *kriegen*. Aan de ene kant heeft *get* oudere betekenissen (met een subject als agens in ‘gaan naar, bereiken’ en ‘pakken’) behouden, daarnaast is het zeer frequent als koppelwerkwoord met de betekenis ‘worden’ en kan het in enkele nieuw grammaticaliseerde constructies gebruikt worden.

4. De waarde van vergelijkend grammaticalisatieonderzoek

Krijgen, kriegen en *get* hebben zich in een periode van duizend jaar op opmerkelijk gelijke wijze ontwikkeld. Naast een betekenisverandering in het transitief gebruik van ‘pakken’ naar inchoatief aspect en ‘ontvangen’ is er in alle drie de talen een resultatiefconstructie ontstaan met een locatiefconstructie als bron (*Hij kreeg zijn moeder de auto in* > *Hij kreeg zijn moeder stil*). Verder zijn de woorden alle drie grammaticaliseerd tot hulpwerkwoord, waarbij het aannemelijk is dat de semipassiefconstructie is voortgekomen uit de resultatiefconstructie. Hoewel hiervoor verder onderzoek nodig is, lijkt het er daarnaast op alsof de semipassief in alle drie de talen rond dezelfde tijd in zwang is gekomen, aan het begin van de twintigste eeuw.

Van de drie talen verschilt het Engelse *get* het meest van de andere. Het heeft zowel oude lexicale betekenissen behouden als nieuwe functionele erbij gekregen. Het gebruik van *krijgen* en *kriegen* in de hedendaagse situatie is in grote lijnen gelijkwaardig.

We vinden bij *krijgen, kriegen* en *get* dus twee opmerkelijke ontwikkelingen: een vergelijkbare betekenisverandering, en een in meerdere opzichten vergelijkbare grammaticalisatie. De vraag is in hoeverre deze parallellen kunnen worden toegeschreven aan talig contact. Thomason (2001) en Heine en Miyashita (2005) stellen dat voor de overname van constructies (zoals in dit geval de resultatief- en de passiefconstructie) intensief talig contact vereist is. Een belangrijk kenmerk van grammaticalisatie is echter dat vergelijkbare elementen in verschillende talen ook onafhankelijk van elkaar dezelfde ontwikkeling kunnen doormaken, zonder noodzakelijk contact. Daarnaast is de betekenisverandering van de drie werkwoorden waarschijnlijk het gevolg van een veranderend gebruik van het object, en is ook hiervoor contact tussen de talen niet noodzakelijk.

Aan de andere kant is het frappant dat de grammaticalisatie van de drie werkwoorden zich in ongeveer dezelfde periode heeft voorgedaan, zowel in verwante (*krijgen, kriegen*) als niet-

verwante woorden (*get*). Deze gelijktijdigheid van veranderingen kan gezien worden als een sterke aanwijzing voor contact (Heine & Kuteva, te versch.:72-74). De mate van contact tussen de drie talen kan daarbij verschild hebben. De verschillen tussen de grammaticalisatie van *get* en die van *krijgen* en *kriegen* zijn groter dan die tussen *krijgen* en *kriegen* onderling. Dit kan een aanwijzing zijn voor intensiever contact tussen het Nederlands en het Duits dan tussen het Engels en het Nederlands en Duits.

Om meer inzicht te krijgen in de richting en de sterkte van de beïnvloeding, is echter verder onderzoek gewenst. Hierbij dient ook gekeken worden naar andere omliggende, verwante talen zoals het Fries, de Scandinavische talen en het Afrikaans. Grammaticalisatieprocessen kunnen op deze manier inzicht bieden in de mate van verwantschap en contact, en daarmee ook van de positionering van het Nederlands en zijn (West)germaanse burenen.

Bibliografie

- DWB (1905): J. & W. Grimm. *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig: Hirzel. URL: <http://germazope.uni-trier.de/Projects/DWB>
- Gívon, T. & L. Yang (1994). 'The rise of the English *get*-passive'. In: Fox, B. & P.J. Hopper (eds.). *Voice, Form and function*. Amsterdam [etc.]: Benjamins, 119-149. (Typological studies in language 27).
- Gronemeyer, C. (1999). 'On deriving polysemy: the grammaticalization of *get*'. In: *English Language and Linguistics*, 3, 1, 1-39.
- Haeringen, C.B. van (1956). *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Haspelmath, M. (1999). 'Why is grammaticalization irreversible?' In: *Linguistics*, 37, 6, 1043-1068.
- Heine, B. & H. Miyashita (2005). 'Accounting for a functional category: German *drohen*'. Unpublished article.
- Heine, B. & T. Kuteva (2002). *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Heine, B. & T. Kuteva (te versch.). *The changing languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, B., U. Claudi & F. Hünnemeyer (1991). *Grammaticalization. A conceptual framework*. Chicago [etc.]: The University of Chicago Press.
- Hoekstra, T. (1984). 'Krijgen'. In: Bennis, H. & W.U.S. van Lessen Kloeke (eds.). *Linguistics in the Netherlands 1984*. Dordrecht [etc.]: Foris, 65-72. (Publications in language sciences 17).
- Hopper, P.J. & E.C. Traugott (1993). *Grammaticalization*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Cambridge textbooks in linguistics).
- Horst, J. van der (2002). 'Het nieuwe *krijgen*. Hoe er een hulpwerkwoord bijkomt'. In: *Onze Taal*, 71, 6, 174-176.

- Kuteva, T. (2004). *Auxiliation. An enquiry into the nature of grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press. (Oxford linguistics).
- Landsbergen, F. (te versch.). 'Getting a sense of "krijgen". A diachronic study of its polysemy and grammaticalization'. In: Weijer, J. van de & B. Los (eds.). *Linguistics in the Netherlands 2006*.
- Lehmann, Chr. (1991). 'Grammaticalization and related changes in contemporary German'. In: Traugott, E.C. & B. Heine (eds.). *Approaches to grammaticalization*. Dl. 2: *Focus on types of grammatical markers*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 493-535. (Typological studies in language 19-2).
- Leirbukt, O. (1997). *Untersuchungen zum bekommen-Passiv im heutigen Deutsch*. Tübingen: Max Niemeyer. (Reihe germanistische Linguistik 177).
- MNW (1885): Verwijs, E. & J. Verdam. *Middelnederlands Woordenboek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. Digitale versie (1998): *CD-ROM Middelnederlands*. Den Haag: Sdu.
- OED (1989): Simpson, J.A. & E.S. Weiner (eds.). *Oxford English Dictionary*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 20 dln.
- Thomason, S.G. (2001). *Language contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- WNT (1864-1998): Vries, M. de. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. Digitale versie (1995): *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal op CD-ROM*. Rotterdam: AND.

Wat er van blijven overblijft **Een semantische analyse van het koppelwerkwoord *blijven*** **in het Nederlands en het Duits**

Barbara Schlücker*

Abstract

In Dutch as well as in German the group of verbs known as copular verbs proper consists of worden/werden ('become'), zijn/sein ('be') and blijven/bleiben ('remain'). Whereas the former two have been discussed in the literature quite often, blijven/bleiben rarely has been subject to linguistic analysis. According to general opinion, blijven/bleiben denotes the continuation of a state. In this paper, I argue that such an analysis is too restrictive. Instead, I claim that blijven/bleiben is ambiguous and that it has two readings. Dependent on the actual context, blijven/bleiben either denotes the continuation of a state or a change of state. The common part of these two readings is that blijven/bleiben asserts a state against the background of the negation of this state. In this sense it denotes the absence of a change of state. Additional evidence for this claim comes from the diachronic development: in the oldest Dutch and German documents we know blijven/bleiben rather denotes a change of state than a continuation of state. The latter reading on the other hand is the result of a meaning change.

1. Inleiding: *Blijven en bleiben* in de hedendaagse taal

De betekenis van zowel het Nederlandse *blijven* als het Duitse *bleiben* wordt over het algemeen beschreven als het 'voortduren van een toestand' of 'vertoeven op een bepaalde plek'. Deze betekenisomschrijving ligt voor de hand gezien de voorbeelden in (1)-(4):

- (1) a. Zijn hart bleef in Afrika.
b. Sein Herz blieb in Afrika.
- (2) a. Op de grond vallen is erg – blijven liggen is erger.
b. Hinfallen ist schlimm – liegen bleiben ist schlimmer.
- (3) a. De op het land levende insecten blijven op de grond.
b. Die an Land lebenden Insekten bleiben auf dem Boden.
- (4) a. Die plant kan in de wintermaanden buiten blijven staan.
b. Diese Pflanze kann in den Wintermonaten draußen stehen bleiben.

Er zijn echter ook zinnen waar *blijven* naar het schijnt niet het voortduren van een bepaalde toestand aanduidt maar een verandering van toestand, zie (5)-(8):

* De auteur is verbonden aan de Freie Universität Berlin, Institut für Deutsche und Niederländische Philologie.

- (5) a. Na drie snelle rondjes bleef Hannah uitgeput staan.
 b. Nach drei Runden blieb Hannah erschöpft stehen.
- (6) a. Waar is ons geld gebleven?
 b. Wo ist unser Geld geblieben?
- (7) a. Hun eerste demo was al veelbelovend, de Cd die ze vervolgens in 1999 uitbrachten was nog veelbelovender. Toen bleef het stil, veel te lang stil. En het bleef stil tot de mededeling dat het doek voor Forever Times gevallen was.¹
 b. Ihr erstes Demo war bereits vielversprechend, die CD, die sie danach 1999 herausbrachten, noch vielversprechender. Dann blieb es still, viel zu lange still. Und es blieb still bis zu der Mitteilung, dass der Vorhang für Forever Times gefallen war.
- (8) a. Naast ons staken ze een vuurpijl af. Die bleef hangen in de boom.
 b. Neben uns schossen sie eine Leuchtrakete ab. Die blieb im Baum hängen.

Zin (5) stelt dat Hannah staat. Dit is echter geen voortdurende toestand omdat Hannah voor die tijd niet heeft gestaan maar heeft gelopen. Het lijkt erop dat *blijven staan* in dit geval – en in tegenstelling tot (4) – een verandering van toestand aanduidt en geen voortdurende toestand. Dat geldt evenzeer voor (6) waar *blijven* gelijk lijkt te staan aan *terechtkomen* (“Waar is ons geld terechtgekomen?”) en dus wederom naar een verandering verwijst. Ook het stil-zijn in (7) (in de zin van ‘geen openbare activiteiten’) is geen voortdurende toestand, want eerder heeft die band een demo en een cd uitgebracht. Anders verhoudt het zich bij *blijven* in de vervolgzin: hier is weer sprake van een voortdurende toestand, want dit stil-zijn sluit aan bij het stil-zijn in de voorafgaande zin. Het hangen in de boom in (8) refereert weer niet aan een voortdurende toestand, want kort daarvoor is de vuurpijl door de lucht gevlogen.

In deze bijdrage zal ik argumenteren tegen een generaliserende betekenisomschrijving van *blijven* en *bleiben* als het voortduren van een toestand. Ik zal dit doen vanuit synchroon en diachroon oogpunt. Wat de hedendaagse taal betreft, zal ik laten zien dat een dergelijke analyse noch volledig (ten opzichte van voorbeelden als (1)-(4)) noch flexibel genoeg (ten opzichte van (5)-(8)) is. In plaats daarvan neem ik aan dat *blijven* ambigu is en twee aparte lezingen heeft.² Wat de diachrone ontwikkeling van *blijven* betreft, zal ik laten zien dat het voortduren van een toestand geenszins de oorspronkelijke betekenis van *blijven* is, maar dat

1 Zie <http://www.fileunder.nl/archives/schrijvers/storm/index.php?page=53>; 31 januari 2006.

2 Ik neem hier een duidelijk andere positie in dan Krämer (2004). Volgens Krämer denoteert (het Duitse) *bleiben* altijd het voortduren van een toestand. Zij argumenteert dat voorbeelden zoals (5)-(8) niet systematisch kunnen worden gegenereerd; dergelijke voorbeelden zijn dus volgens haar uitzonderingen die afhankelijk zijn van een heel specifieke context.

blijven oorspronkelijk naar een pas begonnen toestand verwijst die het resultaat is van een impliciete verandering van toestand.

Ik begin met een syntactische afbakening van *blijven*-constructies in het Nederlands en het Duits (paragraaf 2). Paragraaf 3 bevat een synchrone semantische analyse die voldoet aan het feit dat *blijven* twee verschillende lezingen heeft. In paragraaf 4 wordt de algemene historische ontwikkeling van *blijven* en *bleiben* geschetst, met een uitstapje naar het Engels en de Noord-Germaanse talen. Ten slotte zal ik in paragraaf 5 de betekenisontwikkeling van *blijven* beschrijven. Het stuk eindigt met een conclusie in paragraaf 6.

Let wel: ik zal hieronder het woord *blijven* ten eerste gebruiken om naar de Nederlandse woordvorm te verwijzen. Daarnaast dient het als overkoepelend begrip voor de equivalenten van *blijven* in andere talen en in oudere taalfasen.

2. Syntactische variatie in het hedendaags Nederlands en Duits

Blijven treedt in verschillende syntactische constructies op. In (9a) is *blijven* een zelfstandig werkwoord. In (9b) hebben we te maken met een modaal hulpwerkwoord (+ *te* + infinitief). Voorbeeld (9c) is een voorbeeld van het attributief gebruik van het tegenwoordige en het voltooid deelwoord, dus als adjectief.

- (9) a. Als je wilt gaan, doe dat dan. Ik blijf.
b. De komende vier jaar blijft het schaatsen bij de NOS te zien en te horen.³
c. een blijvende / open gebleven vraag

Over deze gebruikswijze van *blijven* zal ik het hierna niet hebben. Het onderwerp van dit onderzoek is uitsluitend het koppelwerkwoord *blijven*. Een koppelwerkwoordszin bevat een koppelwerkwoord en een niet-werkwoordelijke aanvulling. Volgens deze definitie hebben wij in (10) zonder twijfel te maken met koppelwerkwoordszinnen.

- (10) Pieter bleef moe / de baas / leraar / op straat.

De vraag of *blijven* in een zin als koppelwerkwoord of als zelfstandig werkwoord optreedt, kan in sommige gevallen alleen op grond van de prosodische structuur worden beantwoord, zoals de zinnen in (11) laten zien: in (11a) ligt de klemtoon op *rustig*. *Rustig* en *blijven* vormen samen het naamwoordelijk gezegde, dus *blijven* is een koppelwerkwoord. In (11b) ligt de klemtoon op *blijven*. *Blijven* is hier een zelfstandig werkwoord en *rustig* is een vrij toevoegbaar adjunct. Uiteraard gaat dit syntactische verschil gepaard met een verschil in betekenis.

- (11) a. Jullie kunnen RUS^{tig} blijven.
b. Jullie kunnen rustig BLIJ^{ven} (ANS 1997:1123).

3 Zie <http://www.knsb.nl/nieuws2002/nieuwsbericht.asp?nieuwsID=3761>; 31 augustus 2006.

In de voorbeelden in (12) is de functie van *blijven* minder duidelijk. In een zin met een voltooid deelwoord zoals in (12)a) wordt *blijven* soms als hulpwerkwoord van de lijdende vorm beschouwd, door analogie met het passieve hulpwerkwoord *zijn* (bijvoorbeeld ANS 1997:1421). Uit (onder meer) de mogelijkheid om het prefix *on-* toe te voegen blijkt echter dat het deelwoord een bijvoeglijk naamwoord is, want *on-* vinden we alleen bij nominale woorden en niet bij verbale elementen (**onopenen*). Als het deelwoord adjectivisch is, hebben wij te maken met een koppelwerkwoordszin. Wat de infinitief in (12)b) betreft, valt er veel voor te zeggen om deze als een vorm te beschouwen die in historisch opzicht uit het tegenwoordig deelwoord is afgeleid (vergelijk Schlücker 2006), tenminste met betrekking tot de zogenoemde werkwoorden van positie (zie onder); vandaar dat we ook hier van het koppelwerkwoord *blijven* kunnen spreken.

- (12) a. Het gebouw bleef geopend / ongeopend.
 b. Hij bleef staan / liggen / zitten.

Dergelijke koppelwerkwoordszinnen zijn er ook in het Duits, zie (13).

- (13) a. Pieter blieb müde / der Chef / Lehrer / auf der Straße.
 b. Das Gebäude blieb geöffnet / ungeöffnet.
 c. Er blieb stehen / liegen / sitzen.

In het Duits is echter een infinitieve aanvulling bij *blijven* uitsluitend toegestaan voor een vast groepje van positiewerkwoorden, namelijk *stehen, sitzen, liegen, hängen, kleben, haften, stecken, schweben* en *wohnen*. Deze constructies zijn dubbelzinnig in betekenis, zoals we al eerder hebben gezien (bijvoorbeeld (4) en (5)).

In het Nederlands zit dit anders: in principe kunnen (bijna) alle werkwoorden als infinitief-aanvulling in constructies met *blijven* optreden. Toch liggen aan deze constructies verschillende structuren met verschillende betekenissen ten grondslag. Ten eerste is *blijven* + infinitief ambigu, maar net als in het Duits is dat slechts het geval bij een vaste groep van positiewerkwoorden (*staan, liggen, zitten, hangen, kleven, plakken, steken, baken, zweven, wonen*). *Blijven* in de zinnen in (14) daarentegen is niet ambigu, maar duidt enkel en alleen het voortduren of de iteratie van de gebeurtenis aan waarnaar de infinitief verwijst.

- (14) a. Het blijft maar regenen.
 b. Hij is haar zijn leven lang brieven blijven schrijven.
 c. Nederland blijft bij de mannen zonder grote titel door het hockeyleven gaan.⁴
 d. Hij bleef er komen.

Een dergelijke interpretatie is ook beschikbaar voor de zinnen in (15). De interpretatie die echter voor deze zinnen het meest voor de hand ligt, is dat de infinitief in zekere zin het doel van het blijven (op een bepaalde plek) aangeeft: ergens blijven om te/en logeren, blij-

4 *Algemeen Dagblad*, 4 september 2005.

ven om te/en eten, enzovoort. We kunnen dus van een finale verbinding spreken (zie ook Sassen 1977:232). In tegenstelling tot de constructies in (10) en (14) is de infinitief in (15) niet verplicht aanwezig. Ik neem daarom aan dat *blijven* in (15) een zelfstandig werkwoord met een optionele infinitiefaanvulling is. In (14) daarentegen hebben we te maken met een modaal hulpwerkwoord.⁵

- (15) a. Je kunt hier blijven logeren.
b. Zij kwam langs en bleef even praten.
c. Blijf je vanavond eten?

De semantische analyse die in dit stuk centraal staat, heeft uitsluitend betrekking op het koppelwerkwoord *blijven* zoals in de voorbeelden in (1)-(8), (10), (11a), (12) en (13). Ik zal dus hieronder de betekenis van *blijven* in constructies zoals in (14) en (15) niet behandelen.

3. Een contextgebaseerde analyse van *blijven*

Volgens de standaardanalyse van de betekenis van *blijven* duidt dit werkwoord het voortduren van een toestand aan. In het licht van zinnen zoals (1)-(4) is dat een intuïtief overtuigende beschrijving. In iets formelere termen wordt dit verwoord als ‘*blijven* stelt een toestand p en vooronderstelt dat er aan deze toestand een identieke toestand p voorafgaat’ (zie bijvoorbeeld Lenz 1996, Steinitz 2000). Van Steinitz (2000) is de term ‘REMAIN-lezing’ voor deze interpretatie afkomstig.⁶ De zinnen in (5)-(8) maken echter duidelijk dat deze beschrijving te restrictief is, want het lijkt erop dat *blijven* hier aan een verandering van toestand refereert. Vanwege de overeenkomst met de betekenis van *worden* wordt deze lezing door Steinitz ‘BECOME-lezing’ genoemd.

Los van het probleem van de dubbelzinnigheid is er een tweede kwestie in verband met de standaardanalyse: volgens deze beschrijving denoteert *blijven* een situatie waar twee identieke toestanden elkaar opvolgen. Maar als ze identiek zijn, hoe weten wij waar de eerste eindigt en de tweede begint? Met andere woorden: hoe kun je de grens bepalen en twee afzonderlijke toestanden met identieke waarde identificeren?

Een derde aspect is dat *blijven* typisch genoeg in contexten optreedt waar men eigenlijk het tegenovergestelde zou verwachten van wat er feitelijk door *blijven* wordt beweerd. Volgens (16)a is de vaas heel, maar op grond van de contextuele informatie zou men verwachten dat de vaas juist niet heel is. En in (16)b wordt beweerd dat de passagiers ongedeerd zijn

5 In Schlücker (2006) worden meer argumenten voor deze analyse aangevoerd. Ook Sassen (1977) onderscheidt drie functies van *blijven*, namelijk *blijven* als zelfstandig werkwoord (mogelijk plus finale bijzin), als hulpwerkwoord van het duratief aspect (maar niet van tijd en lijdende vorm) en als koppelwerkwoord, ook met infinitief.

6 De terminologie in Steinitz (2000) heeft betrekking op het Duitse *bleiben*, maar de voorbeelden laten zien dat er wat de betekenis van het koppelwerkwoord *blijven* betreft weinig of geen verschil tussen het Nederlandse woord en zijn Duitse tegenhanger is. Wij kunnen deze term dus ook voor het Nederlandse *blijven* gebruiken.

hoe-wel dit gezien het feit dat ze een luchtramp hebben meegemaakt onverwacht is. *Blijven* vooronderstelt dus de verwachting van het tegenovergestelde van wat het beweert, *blijven* refereert aan een *counterstate*.

- (16) a. De vaas viel maar bleef gelukkig heel.
b. Ondanks de luchtramp bleven de passagiers ongedeerd.

Gezien de hier genoemde problemen stel ik een analyse voor die rekening houdt met de ambiguïteit van *blijven* en met het feit dat de interpretatie van *blijven* afhankelijk van de context is: een zin als *Pieter bleef staan* is dubbelzinnig. Zonder aanvullende informatie uit de (talige of niet-talige) context is niet duidelijk of Pieter eerder al heeft gestaan of niet, of we te maken hebben met een voortdurende toestand of een verandering van toestand. De context speelt dus een belangrijke rol, ten eerste omdat de ambiguïteit van *blijven* pas in de context kan worden opgelost en ten tweede omdat er typische contexten zijn die extra motivatie geven voor de vooronderstelling van de *counterstate*.

De hier voorgestelde analyse beschrijft de betekenis van *blijven* als het uitblijven van een verandering in plaats van het voortduren van een toestand. Deze betekenis is inherent aan beide lezingen van *blijven*. Een dergelijke opvatting over de betekenis van *blijven* vinden wij al in het begin van de twintigste eeuw bij respectievelijk Wilmanns (1906:156-157) en Kern (1912:140):

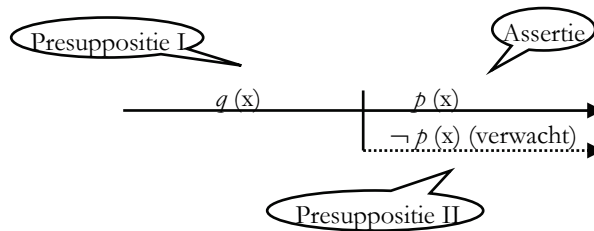
Bleiben [...] kann auch in seinen jüngerer abgeleiteten Bedeutungen perfektiv gebraucht werden; in unserer jetzigen Sprache namentlich neben Infinitiven: *haften, hängen, kleben, stecken bleiben*, seltner neben einem nominalen Prädikat: *übrig bleiben, Sieger bleiben*. [...] Dass der in der ursprünglichen Bedeutung des Verbums wurzelnde Gebrauch von *sein* sich unbestritten behauptet hat, dazu mag beigetragen haben, dass oft auch da, wo das Verbum imperfektiv gebraucht ist, die Vorstellung veränderter Verhältnisse im Hintergrunde steht.

B.v. *Hij bleef maar zitten* betekent volstrekt niet dat hij op dezelfde plaats vertoefde, maar dat hij maar al niet opstond. [...] In andere gevallen, als *hij bleef overwinnaar*, [...] *toen ben ik in godsnaam maar gebleven*, [...] e. dgl. is de mutatief-perfektieve betekenis op het eerste gezicht zonneklaar.

Ik neem daarom aan dat de betekenis van *blijven* drie bestanddelen bevat: ten eerste de assertie van een toestand p en ten tweede de presuppositie van de verwachte *counterstate* $\neg p$ gedurende de tijd van de assertie. *Blijven* introduceert dus altijd een toestand met de negatie van deze toestand op de achtergrond. Op deze manier komt de interpretatie van het uitblijven van een verandering tot stand.

Het derde bestanddeel is de presuppositie van een situatie die direct voorafgaat aan het interval van de assertie. Deze situatie is in het lexicon onbepaald. Pas tijdens de interpretatie van *blijven* in een concrete context kan deze onbepaaldheid worden opgeheven. Deze situatie heeft de waarde of p of $\neg p$. Er is contextuele informatie nodig om te beslissen welke van de twee geldt. Is dat in een zekere context p , dan gaat aan een toestand p (assertie) een toestand p (presuppositie) direct vooraf. We hebben dus met de ‘reguliere’ REMAIN-lezing te maken, *blijven* verwijst in dit geval naar een voortdurende toestand. Is dit een situatie waarin $\neg p$ geldt, dan verwijst *blijven* naar een toestand p die door een toestand $\neg p$ wordt voorafgegaan. Er is dus een impliciete verandering van toestand. In dit geval wordt *blijven* in de BECOME-lezing geïnterpreteerd.⁷

We kunnen deze beschrijving schematisch als volgt weergeven:

De pijlen duiden de richting van het verloop van tijd aan. De assertie bestaat uit een toestand p die op een referent x wordt toegepast (dat p een predicaat is dat van toepassing op een toestand is, volgt niet uit dit schema). Daarnaast introduceert *blijven* de presuppositie van een toestand waarin $\neg p(x)$ geldt voor een interval dat identiek is aan dat van de assertie. Omdat de vooronderstelde toestand $\neg p$ slechts een verwachte toestand is, leidt dit niet tot tegenstrijdigheid. Het derde bestanddeel is de presuppositie van een onmiddellijk voorafgaande situatie aan de linkerkant. Omdat de waarde van deze situatie aanvankelijk onbepaald is, wordt hier een situatie voorondersteld waarin $q(x)$ geldt. Pas in de context wordt $q(x)$ of als $p(x)$ of als $\neg p(x)$ gespecificeerd.

Het schema laat goed zien dat we op die manier het probleem kunnen oplossen van de identificatie van twee identieke, elkaar onmiddellijk opvolgende toestanden: voor het interval van de assertie geldt – in tegenstelling tot het direct voorafgaande interval – dat tegelijkertijd de *counterstate* verwacht wordt. Daarom zijn die twee toestanden niet identiek en kunnen ze altijd uit elkaar worden gehouden, ook al wordt $q(x)$ als $p(x)$ gespecificeerd.

Laten we deze beschrijving nu eens toepassen op een voorbeeld. We beginnen met (17):

7 De onwelgevormdheid van zinnen als **Eerst was het stil, toen bleef het druk* (in tegenstelling tot *Eerst was er veel lawaai, toen bleef het stil*) en **De minister loopt aarzelend rond en blijft ten slotte op een hoge stoel zitten* (versus *De vogel vliegt aarzelend rond en blijft ten slotte op een hoge tak zitten*) laat zien dat er meer restricties op de BECOME-lezing zijn. In het kader van dit stuk kan ik hierop helaas niet nader ingaan (maar zie Steinitz 2000, Schlücker 2006).

(17) Anna gaf hem vier pilletjes maar Jan bleef ziek.

Volgens onze analyse introduceert *blijven* een toestand p , dat is in dit geval *ziek*, en de referent op wie dit predicaat van toepassing is, is *Jan*. Daarnaast introduceert *blijven* de verwachting van de *counterstate*, dus in (17) vooronderstelt *blijven* de verwachting dat Jan niet ziek is. Ten tweede introduceert *blijven* de presuppositie van een direct voorafgaande situatie. Hoe kunnen wij de grens tussen die twee intervallen bepalen? De assertie is gekenmerkt doordat er voor juist dit interval naar de *counterstate* wordt verwezen. Dat is in dit geval het interval dat begint met het slikken van de tabletjes, want voor dit interval verwachten we dat Jan beter is. Het direct voorafgaande interval is dus de tijd tot aan het toedienen van het geneesmiddel toe. Wat weten we over Jans toestand tijdens dit interval? Jan was kennelijk tijdens dit interval eveneens ziek, want anders zou Anna hem geen pillen hebben toegediend. Deze informatie kunnen wij afleiden uit de context (eerste helft van de zin) in verband met buitentalige kennis (als je ziek bent, heb je behoefte aan een geneesmiddel).

De lexicale informatie die *blijven* levert (Jan is ziek gedurende een tijd t , het wordt verwacht dat Jan niet ziek is gedurende t , vóór t bevindt Jan zich in een toestand van of ziekte of niet-ziekte), wordt dus door een concrete context gesteund en aangevuld: ten eerste dient de context ertoe om de onbepaaldheid van de voorafgaande situatie te specificeren. Ten tweede krijgt de vooronderstelling dat Jan gedurende t niet ziek is door de context extra motivatie.⁸

Ter verduidelijking nu een voorbeeld in de BECOME-lezing, namelijk (7), hier herhaald als (18):

(18) (Hun eerste demo was al veelbelovend, de Cd die ze vervolgens in 1999 uitbrachten was nog veelbelovender.) Toen bleef het stil, veel te lang stil.

8 De invloed van de context op de interpretatie van een lexicaal item zoals *blijven* is in Schlücker (2006) in het kader van de *Segmented Discourse Representation Theory* (SDRT) (Asher & Lascarides 2003) formeel uitgewerkt. SDRT is een dynamische semantische theorie die door de gedachte wordt gekenmerkt dat de afzonderlijke bestanddelen van de tekst onderling door retorische relaties (*discourse relations*) verbonden zijn, zoals bijvoorbeeld *Explanation*, *Narration*, *Contrast*. Ook presupposities worden op deze manier gebonden. De presuppositie van de *counterstate* en de presuppositie van de voorafgaande situatie worden door de retorische relatie *Defeasible Consequence* in de context gebonden. Als dat niet kan, bijvoorbeeld wanneer *blijven* aan het begin van een tekst staat, dan is die tekst niet maximaal coherent. *Blijven* is in deze positie dan ook altijd ietwat gemarkeerd.

Asher & Lascarides (2003) veronderstellen dat retorische relaties niet alleen op tekstniveau bestaan maar ook op lexicaal niveau en dat bijvoorbeeld bij werkwoorden met een complexe handelingsstructuur (*event structure*) retorische relaties tussen de afzonderlijke deelhandelingen bestaan. In Schlücker (2006) heb ik betoogd dat dit ook het geval is bij *blijven* en dat de twee lezingen van *blijven* het gevolg zijn van twee verschillende retorische relaties die kunnen bestaan tussen de assertie en de voorafgaande presuppositie. Nader onderzoek laat zien dat bij de presuppositie van de voorafgaande toestand sprake is van een presuppositie in engere zin (*semantic presupposition*). De presuppositie van de *counterstate* heeft meer weg van een pragmatische presuppositie. Binnen het kader van SDRT maakt dit echter geen verschil, want deze theorie verantwoordt semantische en pragmatische presupposities op dezelfde manier.

De assertie van *blijven* is hier het stil-zijn. *Stil* heeft betrekking op het openbaar optreden van de band waarover de tekst gaat. Voorbeeld (18) stelt dus dat er op dat moment geen openbare activiteiten van die band zijn. Gaat aan deze toestand een identieke toestand vooraf? Uit de contextuele informatie volgt dat dit niet het geval is, want in de eerste zin wordt expliciet gezegd dat de band een demo en een cd heeft uitgebracht. Het stil-zijn in de assertie is dus een nieuwe toestand die pas begonnen is. Deze interpretatie wordt ook door het voegwoord *toen* gestuurd. *Toen* fungeert als *discourse marker*. Het markeert de voortgang van een reeks van handelingen en kenmerkt (in dit geval) een toestand als nieuw/pas begonnen. Tegelijkertijd wordt voor het interval van de assertie verwacht dat het niet stil is (presuppositie van de *counterstate*).

Wanneer *blijven* aan het begin van een tekst of zonder context verschijnt, wordt *blijven* in de REMAIN-lezing geïnterpreteerd (dat geldt in mindere mate voor de infinitiefconstructies). Dat heeft te maken met het gebrek aan contextuele informatie, zoals bijvoorbeeld *discourse markers* als *toen* of *vervolgens*, waaruit volgt dat de toestand een nieuwe, pas begonnen toestand is. Bij gebrek aan dergelijke informatie neemt de hoorder aan dat er geen verandering heeft plaatsgevonden en dat de toestand een voortdurende toestand is. De REMAIN-lezing kan dus (in de hedendaagse taal) als defaultinterpretatie worden beschouwd.

Een voor de hand liggende vraag omtrent de presuppositie van de *counterstate* is of we hier inderdaad kunnen spreken van in het lexicon vastgeschreven informatie. Gezien de voorbeelden in (16) en (17) zouden wij ook kunnen concluderen dat de verwachting van de tegenovergestelde toestand alleen met het woordje *maar* te maken heeft, want *maar* wijst altijd op een contrast. Wanneer wij echter *maar* weglaten of door het neutrale woord *en* vervangen zoals in (19), dan blijft de presuppositie van de *counterstate* behouden. De verwachting van de tegenovergestelde toestand wordt dus niet of niet alleen door *maar* geïntroduceerd.⁹

- (19) a. De vaas viel en bleef gelukkig heel.
b. Anna gaf hem vier tabletjes. Jan bleef ziek.

Ook in de zinnen in (1)-(4) zijn er geen contrastieve *discourse markers*. Zelfs wanneer *blijven* helemaal zonder context verschijnt, wordt er naar de tegenovergestelde toestand verwezen, zie (20)a). Hierin verschilt *blijven* van *zijn*, want *zijn* introduceert deze presuppositie niet, (20)b):

- (20) a. Mijn tante bleef jong. (= 'werd niet oud')
b. Mijn tante was jong.

⁹ Maar omdat *maar* op een contrast wijst, vormt *maar* een ideale context voor *blijven*. Er zijn inderdaad veel zinnen waar *blijven* in de context van *maar* optreedt.

Dit verschil tussen *blijven* en *zijn* wordt nog duidelijker wanneer wij de zinnen in (21) bekijken. Referentie naar de *counterstate* veronderstelt dat de *counterstate* mogelijk is. Dit is echter niet het geval wanneer *p* naar een irreversibele toestand (zoals *oud*) verwijst. Een verandering naar niet-oud is onmogelijk. Irreversibele predicaten zijn daarom bij *blijven* niet toegestaan, vandaar dat (21)a) niet goed is, in tegenstelling tot (21)b), want *zijn* introduceert geen presuppositie van de *counterstate*.

- (21) a. ??Mijn oom bleef stokoud.
 b. Mijn oom was stokoud.

Blijven treedt dus typisch in contexten op waar je eigenlijk het tegenovergestelde zou verwachten omdat *blijven* de presuppositie van de *counterstate* introduceert en omdat deze contexten geschikt zijn om extra motivatie aan deze presuppositie te geven of, in iets formelere termen, om deze presuppositie te binden.

Ter afsluiting van deze paragraaf nog een opmerking over de verhouding tussen de betekenissen van *blijven* en *worden*. In de BECOME-lezing verwijst *blijven* naar een nieuwe toestand waaraan een impliciete verandering van toestand voorafgaat. Toch is *blijven* niet synoniem aan *worden*, want *worden* denoteert een expliciete verandering van toestand. *Worden* is dus een handelingswerkwoord (*event term*) en *blijven* een toestandswerkwoord (*state term*).¹⁰ Bovendien introduceert *blijven* de presuppositie van de *counterstate*. Contexten die de verwachting van de *counterstate* steunen, zijn daarom bijzonder geschikt voor *blijven*. *Worden* daarentegen is neutraal ten opzichte van zulke contexten. *Blijven* in de BECOME-lezing en *worden* zijn dus niet synoniem.

4. Overzicht: de historische ontwikkeling

In deze paragraaf ga ik in op de betekenis van *blijven* vanuit een diachroon gezichtspunt. We beginnen met een algemeen overzicht van de ontwikkeling van het woord *blijven* in het

¹⁰ Dit verschil wordt zichtbaar door tests met modificatoren die betrekking hebben op handelingen of op toestanden (voor een classificatie van de aspectuele eigenschappen van werkwoorden zie Vendler 1967). Modificatoren zoals *binnen enkele maanden* of *langzaam* zijn alleen toegestaan bij handelingswerkwoorden, zie (i), maar niet bij toestandswerkwoorden, zie (ii). Deze staan statieve modificatoren toe zoals *voor één minuut* of *gedurende één maand*, zie (iii). Bij handelingswerkwoorden zijn statieve modificatoren niet altijd uitgesloten, zoals (iv a) laat zien: in dit geval heeft de modifier echter niet betrekking op de verandering maar op de resulterende toestand.

- (i) a. Iemand trommelde tegen de deur, toen werd het langzaam stil.
 b. De trein kwam het station binnen en hield binnen enkele ogenblikken stil.
 (ii) a. *Iemand trommelde tegen de deur, toen bleef het langzaam stil.
 b. *De trein kwam het station binnen en bleef binnen enkele ogenblikken staan.
 (iii) a. Iemand trommelde tegen de deur, toen bleef het één minuut stil.
 b. Ze bleef gedurende een halve minuut met geheven armen staan.
 (iv) a. Iemand trommelde tegen de deur, toen bleef het één minuut stil.
 b. *Ze stopte gedurende een halve minuut met geheven armen.

Nederlands, Duits, Engels en de Noord-Germaanse talen. In de volgende paragraaf zal dan de betekenisontwikkeling centraal staan.

De oudste vorm van *blijven* die we kennen, is het Gotische werkwoord **bileifan*, **bileiban*, **leiban*. Dit betekent ‘achterblijven’ of ‘overblijven’ (zie bijvoorbeeld De Vries 1971, Kluge 1999, EWN 2004). *Bi-* is een voorzetsel en **bileifan*, **bileiban* is dus een complex werkwoord. In het Oudhoogduits vinden we de vorm *biliban*, in het Oudnederfrankisch *blivan* en in het Oudnedersaksisch *biliban*. De Middelhoogduitse vormen zijn *beliben*, *weliben* en *bliben*, in het Middelnederlands *bliven*. Sinds die tijd is *blijven* simplex. De moderne vormen *bleiben* en *blijven* vinden wij vanaf ongeveer 1500.¹¹

In het hedendaagse **Engels** is er geen equivalent van *blijven*, in plaats daarvan worden *remain* en *stay* gebruikt (in de REMAIN-lezing). In het Oudengels bestaat echter nog de vorm *belifan*, die net als de Oudnederlandse en Oudhoogduitse pendanten ‘achter-, overblijven’ betekent. Daarna verdwijnt *blijven* uit het Engels. *Remain* en *stay* daarentegen zijn van Latijnse oorsprong (*manere* ‘blijven, vertoeven’ en *stare* ‘staan’). Ze delen de syntactische en semantische kenmerken van *blijven* niet, vooral zijn ze niet ambigu.

In de **Noord-Germaanse talen** lijkt het net andersom: in het **Zweeds** bestaat er in de hedendaagse taal het woord *bli(va)*, in het **Noors** *bli* en in het **Deens** *blive*. Net als *blijven* in het Nederlands en het Duits zijn deze woorden ambigu. In tegenstelling tot deze beide talen bestaat echter de frequentere interpretatie van *bli(va)*, *bli* en *blive* in het verwijzen naar een verandering van toestand, zoals de Zweedse voorbeelden in (22) laten zien. De REMAIN-lezing aan de andere kant is afhankelijk van de context. Zo verwijst *bli(va)* alleen in de context van een lokaal complement naar het voortduren van een toestand, zie (23).

(22) Han blev stående / sjuk / een bra lärare.
‘Hij bleef staan (stopte) / werd ziek / een goede leraar.’

(23) Han blev i sängen.
‘Hij bleef in bed.’

De Noord-Germaanse equivalenten van *blijven* in de hedendaagse taal zijn niet rechtstreeks terug te brengen naar oudere Noord-Germaanse vormen. Ze zijn in de veertiende-vijftiende eeuw afgeleid van het Middelnederlandse/Middelnederduitse *bliven* (voor discussie over deze ontwikkeling zie Markey 1969). Dit kunnen wij als aanwijzing beschouwen voor het idee dat de REMAIN-lezing niet de oorspronkelijke lezing van *blijven* is, maar dat die pas in de loop van de geschiedenis is ontwikkeld. De ontwikkelingsgeschiedenis van *bli(va)*, *bli* en *blive* wijst erop dat *blijven* in de Middelnederlandse tijd (ook) een verandering van toestand aanduidt (zie de volgende paragraaf).

11 Deze vormen zijn uiteraard geïdealiseerd, want een algemeen geldende spelling ontstaat pas in de Vroegnieuw-nederlandse respectievelijk Vroegnieuwhoogduitse tijd.

In het Gotisch bestaat naast de bovengenoemde vormen **bileifan*, **bileiban*, **leiban* ook een causatieve tegenhanger die door het suffix *-jan* wordt gevormd (**laibjan*, **bilaiþjan*) met de betekenis ‘overlaten, achterlaten’. Deze causatieve variant is er ook in het Oudhoogduits (*leiben*, *liban*), in het Middelhoogduits (*leiben*, *liben*) en in het Middelnederlands (*bleiven*), evenzeer met de betekenis ‘over-, achterlaten, ontzien’. Er is ook nog een enkel restant in de hedendaagse taal: het Westvlaamse woord *bleven*, dat ‘eten overlaten’ betekent (De Vries 1971), en het Duitse *leiben* (‘een gat voor deur en raam laten’) (Wahrig 1980).¹²

In het Engels verandert **laibjan*, **bilaiþjan* in *laefan* (‘vermaken, achterlaten’) in het Oudengels en *beleve*, *beleave* in het Middelenegels. Het resultaat van de verdere ontwikkeling in de hedendaagse taal is het woord *leave*. De semantische ambiguïteit daarvan (1.: ‘go away from’, zie (24)a), 2.: ‘allow or cause to remain’, zie (24)b)) doet denken aan die van *blijven*.

- (24) a. John left his company last month.
b. So what is left there?

Deze schets laat zien dat er een vergelijkbare ontwikkeling is naar de moderne vormen van *blijven* in het Nederlands en in het Duits. In het Engels daarentegen neemt de ontwikkeling al vroeg een andere richting. Het hedendaagse Engelse equivalent, *remain*, staat in etymologisch opzicht helemaal los van *blijven*. De Noord-Germaanse woorden *bli(va)*, *blive* en *bli* ten slotte zijn direct afkomstig van de Nederlandse/Nederduitse vormen in de veertiende eeuw. Hun betekenis vormt daarom een extra aanwijzing voor de betekenis van *blijven* in de oudere fases zoals die in de volgende paragraaf wordt beschreven.

5. Een blik terug naar voren: van *achterblijven* naar *voortdurend blijven*

In deze paragraaf laat ik zien dat de REMAIN-lezing niet de oorspronkelijke lezing van *blijven* is, maar dat *blijven* oorspronkelijk naar een nieuwe, pas beginnende toestand verwijst. In het bijzonder zullen wij zien op welke manier die twee presupposities zich hebben ontwikkeld die deel uitmaken van de hedendaagse betekenis van *blijven*.

De betekenisontwikkeling van een nieuwe, pas beginnende toestand naar een voortdurende toestand (REMAIN-lezing) verloopt in drie fases. De datering van de bewijsplaatsen wijst erop dat deze ontwikkeling zich voornamelijk in de twaalfde en dertiende eeuw heeft afgespeeld, want in die tijd vinden wij attestaties voor alle drie fases. De weinige oudere voorkomens die er zijn, hebben de oorspronkelijke betekenis en de meeste bewijsplaatsen vanaf de veertiende eeuw zijn van de derde fase.

In de eerste fase heeft *blijven* betrekking op een toestand waaraan een niet-identieke toestand voorafgaat, dus ‘over-, achterblijven’, zie (25) en (26). Voorbeeld (25) moeten wij dus interpreteren als ‘Ik zal geloven aan Uw god en (als resultaat van deze geloofsverandering) als christen overblijven’. Daarmee overeenkomend betekent (26)a) ‘En ook de mooie

12 De meeste Duitse moedertaalsprekers kennen het woord *leiben* echter niet (meer).

Absolon en de wijze koning Salomon bleven door de minne bedrogen achter': het bedrogen-zijn is het resultaat van een handeling van de minne. En in (26)b is er sprake van een uitwisseling van gevangenen; in plaats van de koning gaan zijn zonen de gevangenis in en blijven daar gevangen achter.

(25) Ic sal geloven / An uwen god ende *kerstijn bliven*.¹³

- (26) a. Gloriant neve, verstaet wel, dat / Samsoen, die was soe sterc, / Bedroghen wert bider minnen werc, / Ende oec Apsloen, die scoen, / Ende die wise coninc Salomoen / *Bleven* bi minnen al *bedroghen*.¹⁴
- b. In deme selven jare wart de alde koning ledich van Danemarken van sime gevevencnisse, inde siner sone dri *bleven* vor in *gevangen*.¹⁵

Soms wordt echter aangenomen dat *blijven* in zinnen zoals in (25) gelijkstaat aan *worden* ('christelijk worden'; zie MNW 1885, WNT 1864-1998, Kern 1912:300, Stoett 1923:172, Duinhoven 1997:145). En *blijven* zoals in (26) wordt door sommige auteurs als hulpwerkwoord van de lijdende vorm beschouwd (Grimm 1837, Markey 1969, Den Hertog 1973: 185, Rosenthal 1984), vergelijk ook de volgende parafrase van de voorbeelden in (26): 'En ook de mooie Absolon en de wijze koning Salomon werden door de minne bedrogen', 'en de drie zonen van de koning werden in zijn plaats gevangen'.

Intuïtief lijkt het idee dat *blijven* in (25) synoniem is aan het koppelwerkwoord *worden* overtuigend, net zo als de gedachte dat *blijven* in (26) een hulpwerkwoord van het passief is. Maar zijn dergelijke aannames wel noodzakelijk? Moeten we werkelijk aannemen dat *blijven* in oudere taalfases meer/andere functies en een andere betekenis heeft dan in de hedendaagse taal? Deze analyses zijn gebaseerd op het feit dat we aan de zinnen in (25) en (26) geen zinvolle analyse toe kunnen schrijven wanneer we aannemen dat *blijven* zonder uitzondering aan het voortduren van een toestand refereert (de REMAIN-lezing), zoals (27) en (28) laten zien:

(27) ??Ik zal geloven aan uw god en nog steeds christelijk blijven.

De spreker zal voortaan aan de God van de christenen geloven. Omdat er sprake van een toekomstige verandering is, kan *blijven* hier dus niet aan een voortdurende toestand van het christelijk-zijn refereren. Evenmin duidt *blijven* in (28) het voortduren van een toestand aan: in (28)a) wordt er een parallel getrokken tussen het bedrog van Samson aan de ene kant en van Absolon en Salomon aan de andere kant. Deze parallel werkt alleen wanneer voor allen geldt dat het bedrogen-zijn een nieuwe, resulterende toestand is. In (28)b) is het duidelijk

13 *Flandrijs* 275-276; begin veertiende eeuw (in: MNW 1885, in de digitale versie uit 1998).

14 *Gloriant* 128-133; 1350 (in: MNW 1885, in de digitale versie uit 1998).

15 *Sächsische Weltchronik* 246,1 e.v.; 1225-1250 (in: Rosenthal 1984:118).

dat de koning en zijn zonen tegen elkaar uitgewisseld worden en de zonen dus eerst niet gevangen waren.

- (28) a. ??[...] dat Samson, die zo sterk was, door de liefde bedrogen werd en ook de mooie Absolon en de wijze koning Salomon bleven al door de minne bedrogen.
b. ??In hetzelfde jaar kwam de oude koning van Denemarken uit de gevangenis vrij en in zijn plaats bleven zijn drie zonen nog steeds gevangen.

Blijven treedt dus in oudere taalfases niet (altijd) in de REMAIN-lezing op en daarom blijkt een alternatieve analyse noodzakelijk. Wanneer we rekening houden met de oorspronkelijke betekenis van *blijven* (zoals we dit boven hebben gedaan), kunnen wij volstaan met een uniforme analyse van *blijven* als koppelwerkwoord. Een analyse als hulpwerkwoord van de lijdende vorm of als koppelwerkwoord met de betekenis *worden* is daarom niet nodig. Integendeel, (26)b laat het verschil tussen het hulpwerkwoord van de lijdende vorm *worden* en het koppelwerkwoord *blijven* heel goed zien: *Bedrogen wert bider minnen werc* is een passieve zin ('Bedrogen werd door het werk van de minne') en *Bleven bi minnen al bedrogen* ('Bleven door de minne bedrogen achter') is een koppelwerkwoordszin. Een ander bezwaar tegen een analyse van *blijven* als hulpwerkwoord van de lijdende vorm is het grote aantal bewijspplaatsen waar het deelwoord door *on-* is geprefigeerd, zoals (29):

- (29) Ende *blijft* aldus die saecke *ongedecideert*, in abusi vanden notoiren rechte ende redenen.¹⁶

Zoals we al eerder hebben gezien, is *on-* een uitsluitend nominaal prefix. Deze deelwoorden zijn dus ondubbelzinnig adjectieven en vormen samen met *blijven* het naamwoordelijke gezegde in een koppelwerkwoordszin. We zouden dus moeten aannemen dat *blijven* in combinatie met een voltooid deelwoord gedeeltelijk een koppelwerkwoord is en gedeeltelijk een hulpwerkwoord van de lijdende vorm. Wanneer wij echter de oorspronkelijke betekenis 'over-, achterblijven' in aanmerking nemen, kunnen we voor alle gevallen met een koppelwerkwoordsanalyse volstaan en hoeven we noch aan te nemen dat *blijven* 'worden' betekent, noch dat het een passief hulpwerkwoord is.¹⁷

We kunnen nu de schets van de betekenisontwikkeling voortzetten. We hebben de betekenis van *blijven* in de eerste fase als '(in een nieuwe toestand) over-, achterblijven' beschreven. Een toestand die door 'over-, achterblijven' wordt gedenoteerd, kan echter ook voortdurend zijn in die zin dat hij betrekking heeft op andere deelnemers aan de handeling die wel een verandering van toestand ondergaan, in tegenstelling tot diegene aan wie het sub-

16 *Monballyu-corpus*, 1555 (http://www.kulak.ac.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Brabants_recht/Varia/turnhout.html).

17 Bovendien: waarom zou *blijven* deze functies moeten hebben? *Worden* – als koppelwerkwoord en als passief hulpwerkwoord – bestaat al even lang als *blijven*.

ject refereert. Deze interpretatie vormt de tweede ontwikkelingsstap van de betekenis van *blijven*. Voorbeelden daarvan zijn er in (30):

- (30) a. der heiden wart in widerstrît / vil erslagen und verwunt. / und swaz ir dâ *beleip gesunt*, / die kêrten flühteclichen dan.¹⁸
b. Der konig hett ein suone und dry dochter. So lang ging der böß geist mit yn umb das ern zu tod schlug und syn wip und synen suone; die zwo jungfrauwen verdarpt derselb böse geist und det yn manig leyt. Und die dritt *beleib lebendig*.¹⁹

In (30)a) drukt *blijven* uit dat sommige heidenen gezond zijn. Deze toestand is een voortdurende toestand, want ook eerder (= vóór de slag) waren ze gezond. Tegelijkertijd wordt verwezen naar andere heidenen die eerst ook gezond waren, maar die als resultaat van de slag wel gewond zijn. De betekenis ‘over-, achterblijven’ vinden we hier dus bij de subject-referent die achterblijft (bijvoorbeeld gezond (achter-)blijft) met betrekking tot de andere deelnemers, die wel een verandering ondergaan. In (30)b) leeft de derde dochter; dit is een voortdurende toestand en hij wordt afgebakend van de toestand waarin zich de overige familieleden bevinden: die zijn (als gevolg van het tekeergaan van de boze geest) dood.

Deze tweede variant van ‘over-, achterblijven’ markeert een overgang naar de derde fase, de REMAIN-lezing. De REMAIN-lezing is identiek aan de tweede variant, wat betreft het voortduren van de toestand waarin de subjectreferent zich bevindt. De REMAIN-lezing verschilt van de tweede variant, omdat er geen daadwerkelijke verandering van toestand van andere deelnemers van de handeling is. In plaats daarvan wordt deze verandering als verwachting voor de subjectreferent voorondersteld. De verwachting van de *counterstate* met betrekking tot het subject die in de hedendaagse betekenis van *blijven* als presuppositie is verankerd, heeft dus een voorganger in de tweede fase waar het plaatshebben van de *coun-terstate* door andere deelnemers van de handeling wordt verwezenlijkt.

De hedendaagse interpretatie van *blijven* in de REMAIN-lezing vinden wij dus al in historische voorbeelden zoals (31): in (31)a) wordt gesteld dat de huizen niet afgebrand zijn in tegenstelling tot de verwachting dat ze wel afgebrand zouden zijn. En in (31)b) is de rente (aanhoudend) onverdeeld, ook al wordt het onderpand verdeeld.

- (31) a. dô hiez der stolze / daz man nâch viure rante / und die hûs verbrante. / dô man daz viur brâhte, / der fürste sich bedâhte, / die hûs *bliben unverbrant*.²⁰
b. Als ein onderpant mit renten belast sijnde, bie den eigenaer in veele deilen gespleten oft aen verscheidene persoenen veraliëniert oft overgegeven word: Soe

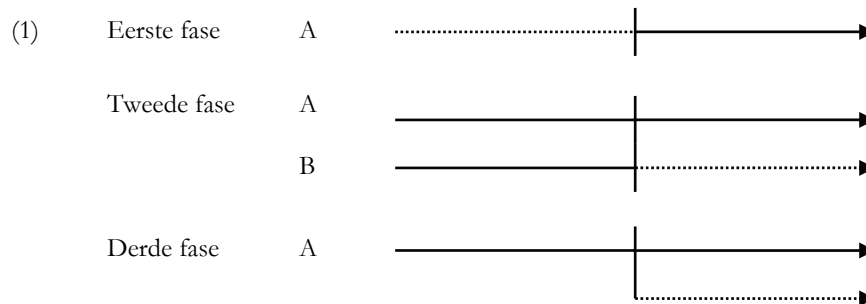
18 *Partonopier und Meliur* 19580-19583; tweede helft dertiende eeuw (in: *Mittelhochdeutsche Begriffsdatenbank*, <http://mhdadb.sg.ac.at:8000>).

19 *Prosa-Lancelot I*: 20, 4-7 (in: *Mittelhochdeutsche Begriffsdatenbank*, <http://mhdadb.sg.ac.at:8000>).

20 *Alexander* (Ulrich von Etzenbach) 21140-21145; tweede helft dertiende eeuw (in: *Mittelhochdeutsche Begriffsdatenbank*, <http://mhdadb.sg.ac.at:8000>).

blijft nochtans de rente *ongesplieten* ende bepant, op alle die deilen, gelijk tevoirens.²¹

Tot besluit zijn de drie fases in (1) schematisch weergegeven: in het begin denoteert *blijven* een toestand waaraan een niet-identieke toestand voorafgaat, met een impliciete verandering van toestand. De tweede stap zijn zinnen waar *blijven* betrekking heeft op een voortdurende toestand waarin zich de subjectreferent (A) bevindt. Tegelijkertijd wordt er verwezen naar andere deelnemers van de handeling (B) die wel een verandering van toestand ondergaan. De laatste fase is de REMAIN-lezing waar *blijven* een toestand denoteert waaraan een identieke toestand voorafgaat, maar waarvoor de tegenovergestelde toestand verwacht wordt.

6. Conclusie

Ik heb in dit stuk de betekenis van het koppelwerkwoord *blijven* in het Nederlands en in het Duits vanuit een synchron en diachron oogpunt bekeken. We hebben gezien dat het Nederlandse *blijven* in de hedendaagse taal in functioneel opzicht complexer is dan het Duitse *bleiben*. In beide talen treedt *blijven* echter als koppelwerkwoord op, met dezelfde structurele beperkingen en met een identieke betekenis. Ik heb laten zien dat het koppelwerkwoord *blijven* niet altijd naar het voortduren van een toestand verwijst maar dat *blijven* ambigu is en hetzij een voortdurende toestand, hetzij een verandering van toestand denoteert. Bovendien introduceert *blijven* de presuppositie van een *counterstate*. Met het oog op de diachronie heb ik eerst een algemeen overzicht van de ontwikkeling van *blijven* geschetst waarbij duidelijk werd waarom er tegenwoordig geen etymologisch verwante tegenhanger van *blijven* in het Engels is. De schets van de betekenisontwikkeling heeft laten zien dat de defaultlezing van *blijven* en *bleiben* in de hedendaagse taal, namelijk het voortduren van een toestand, geenszins de oorspronkelijke betekenis van deze woorden is. Dit resultaat vormt daarom aanvullende evidentie voor de aanname dat *blijven* en *bleiben* in de hedendaagse taal niet het voortduren van een toestand denoteren, maar ambigu zijn.

²¹ *Monballyu-corpus*, eerste helft zeventiende eeuw, <http://www.kulak.ac.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Geldersrecht/gelder1-2.html>.

Bibliografie

- ANS (1997): Haeseryn, W. [e.a.] (red.). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e, geh. herz. dr. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Asher, N. & A. Lascarides (2003). *Logics of conversation*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. (Studies in natural language processing).
- Duinhoven, A.M. (1997). *Middel nederlandse syntaxis. Synchron en diachroon*. Dl. 2. *De werkwoordgroep*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- EWN (2004): Philippa, M., F. Debrabandere & A Quak (red.). *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Grimm, J. (1837). *Deutsche Grammatik*. Dl. 4. *Syntax*. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung.
- Hertog, C.H. den (1973). *Nederlandse spraakkunst*. Ingel. en bew. door H. Hulshof. Derde stuk: *De leer van de woordsorten*. Amsterdam: W. Versluys.
- Kern, J.H. (1912). *De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't Nederlands*. Amsterdam: Johannes Müller. (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde 12, 2).
- Kluge, F. (1999). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearb. von E. Seebold. 23., erw. Aufl., unveränd. Nachdr. Berlin [etc.]: de Gruyter.
- Krämer, S. (2004). 'Bleiben bleibt *bleiben*'. In: *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, 23, 2, 245-274.
- Lenz, B. (1996). 'Sein, *bleiben* und werden im Negations- und Partizipial-Kontext'. In: *Linguistische Berichte*, 162, 161-182.
- Markey, Th.L. (1969). *The verbs varda and bliva in Scandinavian. With special emphasis on Swedish*. Uppsala: Almqvist & Wiksells. Diss. Uppsala. (Studia philologiae scandinavicae Upsalien-sia 7).
- MNW (1885): Verwijs, E. & J. Verdam. *Middel nederlandse Woordenboek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. Digitale versie (1998): *CD-ROM Middel nederlandse*. Den Haag: Sdu.
- Rosenthal, D. (1984). *Studien zur Syntax und Semantik des Verbs 'bleiben'. Unter besonderer Berücksichtigung des Niederdeutschen und Niederländischen*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis. (Göteborger germanistische Forschungen 27).
- Sassen, A. (1977). 'Syntactisch-semantiche eigenschappen van het werkwoord *blijven*'. In: Sterkenburg, P.G.J. van (red.). *Lexicologie. Bundel met opstellen voor F. de Tollenaere ter gelegenheid van zijn 65^e verjaardag door zijn vrienden en vakgenoten*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Schlücker, B. (2006). *Diskurs im Lexikon. Eine Untersuchung der Kopula 'bleiben'*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. Humboldt-Universität zu Berlin.
- Steinitz, R. (2000). 'Deutsch *werden, bleiben* und schwedisch *bli, förbli* – ein Dualitätsproblem'. In: Bayer, J. & Chr. Römer (eds.). *Von der Philologie zur Grammatiktheorie: Peter Suchsland zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer, 315-341.

- Stoett, F.A. (1923). *Middelnederlandsche spraakkunst. Syntaxis*. 3^e, herz. dr. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Vendler, Z. (1967). *Linguistics in philosophy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Vries, J. de (1971). *Nederlands etymologisch woordenboek*. Leiden: E.J. Brill.
- Wahrig, G. (ed.) (1980). *Brockhaus Wahrig: Deutsches Wörterbuch*. Wiesbaden [etc.]: Brockhaus [etc.].
- Wal, M.J. van der (1986). *Passiefproblemen in oudere taalfasen. Middelnederlands *sijn/werden* + *participium praeteriti* en de pendanten in het Gotisch, het Engels en het Duits*. [Z.pl.: z.u.]. Diss. Rijksuniversiteit Leiden.
- Wilmanns, W. (1906). *Deutsche Grammatik. Gotisch, Alt-, Mittel- und Neuhochdeutsch*. Dritte Abteilung: *Flexion*, 1. Hälfte: *Verbum*. Strassburg: Karl Trübner.
- WNT (1864-1998): Vries, M. de. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. Digitale versie (1995): *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal op CD-ROM*. Rotterdam: AND.

Colofon

Omslag: Hollands Lof, Haarlem
Oplage: 200 exemplaren
Lettertype: Garamond
Papier: 90 grams bioset
Druk: Ridderprint, Ridderkerk

In de SNL-reeks verschenen:

1. W.J. Lukkenaer. De komedianten *van Couperus*. 1995. ISBN 90-802290-1-6; 85 p. € 13,00.
2. Cor van Bree en Ariane van Santen (red.). *Leidse mores. Aspecten van taalnormering*. 1996. ISBN 90-802290-2-4; 106 p. € 13,00.
3. André P. Brink en Bas Peters. *Op zoek naar Afrika. Over het verbod op* Kennis van die aand. 1996. ISBN 90-802290-3-3; 99 p. € 13,00.
4. Ariane van Santen en Marijke van der Wal (red.). *Taal in tijd en ruimte. Voor Cor van Bree bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie aan de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden*. 1997. ISBN 90-802290-4-0; 398 p. € 31,10.
5. Josette de Groot. *De verleidingstechnieken van Couperus. Over De boeken der kleine zielen*. 1999. ISBN 90-802290-5-9; 96 p. € 13,00.
6. J.W. de Vries. *Niet alleen voor paarden. Nederlands: de groei van de standaardtaal, de positie in Europa en de wereld, recente veranderingen*. 1999. ISBN 90-802290-6-7; 66 p. € 13,00.
7. Berry Dongelmans, Josien Lalleman & Olf Praamstra (red.). *Kerven in een rots. Opstellen over Nederlandse taalkunde, letterkunde en cultuur, aangeboden aan Jan W. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar Dutch Studies aan de Universiteit Leiden*. 2001. ISBN 90-802290-7-5; 297 p. € 27,27.
8. Bert van Selm. *De Amadis van Gaule-romans. Productie, verspreiding en receptie van een bestseller in de vroegmoderne tijd in de Nederlanden. Met een bibliografie van de Nederlandse vertalingen*. Bezorgd en uitgegeven door Berry Dongelmans, m.m.v. Sylvia van Zanen en Elizabet Zeeman. 2001. ISBN 90-802290-8-3; 240 p. € 25,00.
9. Eep Francken en Ariane van Santen (red.). *Pinguïns en pikkenyne. Opstellen over Afrikaanse en Nederlandse taal- en letterkunde*. 2002. ISBN 90-802290-9-1; 154 p. € 18,15.
10. Chris de Zoeten. *Ander water. Een herlezing van Gerard Reve: De avonden*. 2003. ISBN 90-807276-2-8; 118 p. € 15,95.
11. Jaap de Jong, Henrike Jansen, Nanette Maalman & Robert Jan de Pauw (red.). *Retorica in de beroepspraktijk. Leidse taalbeheersers over hun professionele passies*. 2003. ISBN 90-807276-4-4; 220 p. € 20,00.
12. Peter Burger & Willem Koetsenruijter. *Mediahypes en moderne sagen. Sterke verhalen in het nieuws*. 2004. ISBN 90-807276-5-2; 156 p. € 20,00.
13. Jacqueline Bel, Eep Francken & Peter van Zonneveld (red.). *Land van lust en weelde. Italië, Nederland en de literatuur. Voor Ton Anbeek ter gelegenheid van zijn afscheid als Leids hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde*. 2005. ISBN 90-807276-8-7; 152 p. € 22,50.
14. Francois HaverSchmidt. *Met de vrienden op reis in Zwitserland in 1881*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Rick Honings. 2006. ISBN 90-807276-9-5; 112 p. € 21,00.

15. Matthias Hüning, Ulrike Vogl, Ton van der Wouden & Arie Verhagen (red.). *Nederlands tussen Duits en Engels. Handelingen van de workshop op 30 september en 1 oktober 2005 aan de Freie Universität Berlin*. 2006. ISBN 10 90-78531-02-9 / 13 978-90-78531-02-9; 294 p. € 29,50.